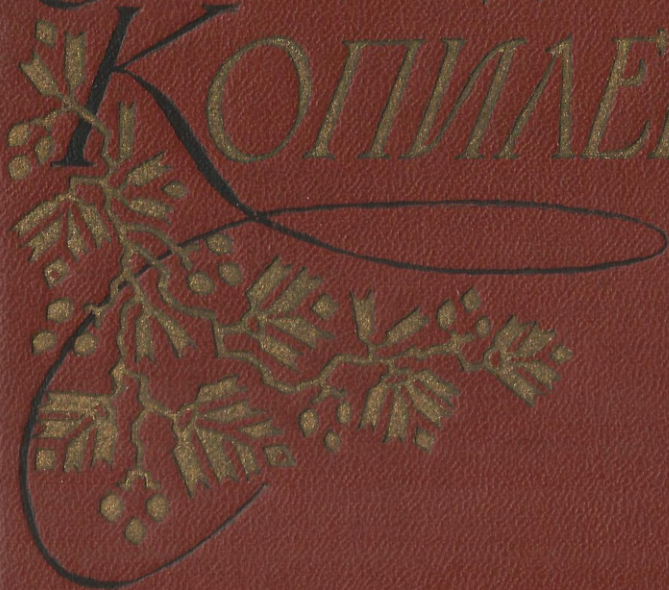

Библ. № 10
К. 85

ОЛЕКСАНДР
КОПИЛЕНКО

ОЛЕКСАНДР КОПИЛЕНКО

ТВОРИ

В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

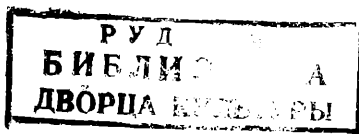

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1962

ОЛЕКСАНДР
КОПИЛЕНКО

ТВОРИ
ТОМ ТРЕТІЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

КНІВ-1962

82464
22

Y2
K65

О. І. Копиленко в 1921 році.
Фото

A decorative floral ornament on the left side of the page, featuring a stylized branch with leaves and small flowers, rendered in a woodcut or linocut style.

*ЧОМУ НЕ ГАСНУТЬ
ЗОРИ*

ІСТОРИЧНА П'ЕСА
НА 5 ДІЙ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Іван Сулима — кошовий Січі Запорозької.
Моріон — комендант Кодацької фортеці, полковник.
Настя Саламата — вдова, 35 років.
Катерина — дочка Насті, 17 років.
Данило Боривітер — приймак Насті Саламати.
Задерживіст — січовик.
Ганжа, Павлюк — старшини козацькі, близькі до Сулими.
Аттіла (Отто Єгер) — права рука Моріонова.
Горобковський } комісари Конецпольського у фортеці
Цурковський } Кодак.
Гандзя — шинкарка.
Смик, Скорбота, Голота — втікачі від панів.
Перехрест — кобзар, сліпець.
Нелийчарка, Очкур, Свербигуз, Кваша — січовики.
1-й селянин.
2-й селянин.
Гурданей — німий євнуч Моріона.
1-й Карл, 2-й Карл — солдати Моріона.
Джура кошового — молодик на Січі.
Січовики, ландскнехти.

Дія відбувається на Україні, року 1635 в липні, перших днів серпня місяця.

ДІЯ ПЕРША

Картина перша

Високий берег Дніпра над порогами. Широка вода мерехтить крізь лапаті дуби. Тут проходить славний козацький шлях.

Кобзар *Перехрест* сидить на камені, він склав нову пісню в цій ранковій тиші, і ще звучить вона у нього на струнах кобзи.

Перехрест, притуливши вухо до кобзи, вслухається...

З-за дерева виходить *Іван Сулима* в легкому простому козацькому вбранні, лише багата зброя — шабля та пістолі — при золотому чересі. З ним *джуро* — молодик з мушкетом.

Сулима (не помітив кобзаря, оглядає чисту, незайману зелену землю, Дніпро). Дніпре-Славутичу мій! Землі простір, красо моя! (На весь могутній голос). Ого-го-го-ха-ха-ха! (Вигук переходить в радісний сміх, що відбивається луною. Сам *Сулима* — немов частина цього простору, волі). Дуби ясні, трави шовкові! (До *джури*). Люби, Васильку, люби, *джуро*, цю рідну землю.

Джуро. Я люблю її, батьку.

Сулима. Душею, всім серцем люби... Не шкодуй життя свого задля цієї землі, для люду рідного, для козацької слави... Отчизно моя, Україно-ненько! (Падає навколішки, цілує землю). Я, твій син, повернувся до тебе з походу, на ясні зорі! (До *джури*). Чотири роки, як був я ото тоді в неволі турецькій, на галерній каторзі — і не знав, що таке сльози. А турчин-басурман нас залізом нівечив, колючою таволгою тіло живе тяжко до крові рвав. Та міцно зціпивши вуста, я лише про волю і про мсту думав. Визволившись з лютої неволі, досягнув я тоді Дніпра, впав на землю і... заплакав. Лежу, мов дурний, до рідної голої землі пригор-

таюсь і плачу, немов дитя-немовлятко, що довго без матусі муку сприймало.

Перехрест. Хто ти є, чоловіче-мимоходець добрий?

Сулима (*швидко повертається, здивовано*). Диви, ще підстрибує старий Перехрест? Здоров був, пісняре!

Перехрест. Живи й ти на добре здоров'я... Голос могутий і знакомитий, а зразу не признаю. Мабуть, таки постарівся я.

Сулима (*сміється*). Гріх забувати добрих братів своїх. Чого ти тут затаївся, що дієш у цій глушині? Твоя доля велить тобі серед люду бути.

Перехрест. Я й тут для людей сиджу.

Сулима. Людей не бачу, кобзарю.

Перехрест. Надходять іноді... Та оце на самоті думу малу склав, про звияжну козацьку славу, про Дніпро-Славу. Кошовий Іван Сулима з товариством із побойовища повертає...

Сулима. Розваж душу, заспівай. Давно я твого чистого співу не чув.

Перехрест. Свіжа ще пісня, не гудь, коли не до серця стане. (*Співає*).

Питається Дніпро тихого Дунаю:

«Тихий Дунаю,

Що я своїх козаків на собі не видаю?

Чи твоє дунайське гирло моїх козаків пожерло,

Чи твоя Дунай-вода моїх козаків забрала?»

Промовив тихий Дунай до Дніпра-Славути:

«Дніпре-батьку, Славуто!

Сам собі думаю та гадаю,

Що твоїх козаків у себе не видаю.

Уже чверть года три місяці вибуває,

Як твоїх козаків у мене немає.

Ні моє дунайське гирло твоїх козаків не

пожерло,

Ні моя дунайська вода твоїх козаків не забрала,

Іх турки не постріляли, не порубали,

До Царя-города в полон не забрали...

Всі мої квіти луговії і низовії пониділи,

Що твоїх козаків у себе не виділи.

Твої козаки на черкаській горі пробувають,

Холодної води з барила набирають.
Шляхи і дороги замічали,
Городи бусурманські плондрували,
Огнем-мечем воювали,
Сребла-злата по достатках набирали,
До річки Хортиці прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавньої Січі поспішали,
У стародавній Січі очеретою¹ сідали,
Сребро і злато турецьке на три часті паювали,
Мед і оковиту горілку підпивали,
За весь мир господа прохали».

Сулима. Ловкої пісні втнув!

Перехрест. Спасибі на доброму слові... Не чув, чоловіче кошовий, Сулима вже на Україні? Два літа його не було, бусурмана звиятно воював.

Сулима. А навіщо тобі Сулима, кобзарю? (Сміється).

Перехрест. Діло у мене до славного ватага козацького. Вельми поважне діло є... Тяжке діло. Оце й сиджу, може, пощастить на цьому шляху перестрінути козацтво. Тим часом сила темної челяді тут на Січ пробігає, то я завертаю назад.

Сулима (гнівно). Хто ж тебе настановив завертати людей, що на Січ біжать долю шукати?

Перехрест. Так мені розум каже, щоб кров пополита дарма не лилась.

Сулима. Що ти верзеш, старий! На Січі дарма кров християнська леться? Гріх таке говорити.

Перехрест (скам'янів на хвилину). Сулима! Батьку кошовий! Аж тепер я впізнав твій голос! Таким його й чув літ п'ять тому!

Обіймаються.

Ну й характерник же ти, кошовий! І мене, старого, обвів навколо себе, як турчинського дурня.

Сулима. Даруй мені, така вже в мене вдача. Люблю пожартувати на дозвіллі.

Перехрест. Де воно, твоє дозвілля, тобі привиділось? Земля в крові.

¹ Очеретою — в коло сідали.

Сулима. Чия земля?

Перехрест. Не знаєш?

Сулима. Я ногами йду, щоб непримітно прослизнути крізь пороги. Нікого не бачу. Знаю, що нечистої крові пан коронний гетьман Конецпольський великий гнів на мене має, що я басурмана потрусив.

Перехрест. Правда, правда... Та це діло звичне. А крізь пороги не йди, батьку, не пройдеш.

Сулима (*сердито*). Не пройду? Яка ж сила мене спинить на нашій вічистій ріці, на Дніпрі-Славутичу? Ти, старий, з глузду з'їхав?

Перехрест. Ні, послухай мене, Іване...

Джура (*стривожено*). Батьку, сюди хтось скрадається.

Сулима. То й що ж... Гей, там! Виходь! Хто ти є?

Скорбота (*виходить, насилу пересувається, майже падає. Він скривавлений, тяжко поранений. Тихо*). Порятуйте, братове. Від ран тяжко... знемагаю... Челядник я панський... прозивають люди... (*зовсім пошепки*) Скорботою.

Сулима (*до Джури*). Допоможи йому.

Джура підтримує Скорботу.

Ти весь скривавлений! Хто тебе так понівечив, гречко-сію?

Перехрест. Чого ти тут опинився, розкажи, чоловіче?

Скорбота. Ми на Січ купою пробирались... чоловіка десятеро нас... таких як я... втікачів...

Сулима. Ну, далі?

Скорбота. Сокоринський шлях уже перетяли... тут налетіли на нас німецькі жовніри... з фортеці... нишпорять всюди... кинулись на нас, ловити... Ми з ратищами були... зачали одсіч чинити...

Сулима. Добре, хлопці!

Скорбота. Вони при повній зброї... комонники... Геть усіх побили, порубали. Я від ран зомлів, вони подумали, що я мертвий... Зарятуйте... братове! (*Важко хилиться до землі, Джура кладе його*). Зарятуйте... Матусю моя... прощайте, смерть прийшла. (*Затихає навки*).

Джура (*схиляється над ним*). Він помер, батьку!

Сулима. Нічого не розумію! Що тут діється, кобзарю?

Перехрест. Послухай мене, батьку кошовий!

Сулима. Говори.

Перехрест. Король завоювався з шведом, і взиму все кварцяне військо пішло на шведа. З турчином і з ханом мир і дружбу вкладено, щоб козак на море і на бусурманські городи не ходив. А немає в пана своєї сили козака до покори приневолити, то Конецпольський страшно фортецію на Кодацькій кручі спорудив, на нашому вільному Славутичу.

Сулима. Фортецію над самими порогами? Добряче місце вибрав пан.

Перехрест. На козацьких грудях, чужоземними майстрами будовано. І поставив там залогоу — найманого, зятогового німця велику лічбу.

Сулима. Німотою козака душити хоче пан гетьман?

Перехрест. Слухай далі, батьку.

Сулима. Говори.

Перехрест. Вже від того рейтара, від жовнірства німецького наш люд велику наругу має. Драгунія німецька посполитий люд забіє, хутори шарпає і внівечь обертає, збойство велике чинить.

Сулима. Така вже в німця влада собача!

Перехрест. Понехаяв німець наш люд. У сваволю пустився. Залякати хоче і козака низового. Невільно козакові в Січі в степ виїхати — стинає німота. А Дніпром ніхто не пропливе. Освідчують люди, що в фортеції геть-чисто вся земля плином пливе від крові. Завертай, батьку, десь-інде. Кіш став. Проз фортецію Дніпром не йди, тільки душі козацькі згубиш.

Сулима. То чинить панство з німцями? Ну, дивіться мені, я вашу фортецію в Дніпро звалю, вкупі з вами!.. Спасибі тобі, кобзарю, а я таки Дніпром сам піду.

Перехрест. Ще ніхто досі не пройшов там човном, тільки труп челяді й козацтва хвиля викидає.

Сулима. Козаків я спрямую на потаємні нетрища, а сам Дніпром піду. Нашу вільну українську, козацьку ріку фортецією перетяти надумалися! Захлинуться вони кров'ю і водою Славутича! Захлинуться!

Перехрест. Німота фортеції всі човни шротом з

армати накриває, не питаючи, хто в них пливе, та на своїх, на швидких човнах женеться.

Сулима. Наздоженуть, дідька лисого!.. (До Джури). Джуро! Йди в берег, скажи, нехай поховають його, нещасного. (Показує на Скорботу). Та перекажи Павлюкові,— доброго човна лагодити, а козаків я сам доберу.

Джура. Слухаю, батьку. (Дивиться на Скорботу). Ич, як понівечили, кляті! (Пішов).

Сулима. Гірше басурмана-антихриста змордували хлопця. Вздрю сам тую вашу анахтемську споруду. Щоб ворога бити, треба знати, в якому він кублі кублиться.

Перехрест. Голову свою на згубу несеш, Іване. Трудна сила ворожа перед твоїм чолом.

Сулима. Завсігди трудний ворог стояв перед моїми грудьми. А пригадай, чи я коли поступався перед ним? Пригадай, кобзарю!

Перехрест. Не пригадаю... Такого случая не пригадую. Та навіщо зразу на очі лютої німоти навертатись? Сам не йди, Іване!

Сулима. Живи здоровий, кобзарю. А я піду.

Перехрест. Постривай, батьку.

Сулима (загрожуючи). Не лише німота, нехай сам сатана з усім його пеклом затлумить шлях на Запорожжя, я їх навіки в могилу закопаю! (Швидко виходить).

Перехрест (поспішає за ним, простягнувши руки). Не йди, Сулимо! Постривай, батьку!

Затемнення

Картина друга

Хутір — зимовник удови Насті Саламати. Біля хати, у дворі.

Катерина. Чого ж ти мовчиш? Гляньте, губами ворухить, а нічого не вимовить. (Катерині смішно).

Данило (не любить, коли Катерина з нього глузує). А може, мені з тобою й розмовляти нецікаво. Де матінка?

Катерина. Ах, нецікаво! Добре, запам'ятаю... (Брови сердито нахмурила. Та ось уже й нова витівка).

Питаєш, де матінка? Ти, мабуть, таки осліп. Та мама ж біля тебе, ондечки під столом.

Данило (*мимохить зазирає під стіл*). Під столом? Де?

Катерина (*тепер сміх її лунає переможно*). Повірив? Ой, лишенько! Рятуйте, люди добрі! Йй же богу, пришелепуватий. А ще на Січ збирається. Зараз мамі розкажу, як ти їх під столом шукав.

Данило (*до чого ж йому образливо, коли з нього глузують*). Гляди лишень скажи матусі, так я тобі... Я тобі, знаєш, що зроблю?

Катерина. Що, Данилоньку? Що ти мені зобиш, голубчику? Ну, скажи, благаю тебе. Тихесенько скажи, так кортить знати.

Данило. Більше ніколи в світі не стане охоти так розмовляти зі мною.

Катерина. Ой, як страшно! Перелякалась на смерть. Доведеться переполох виливати.

Данило. Або виливати, або... виціловувати. (*Зніяковів*).

Катерина. Що ти сказав?

Данило. Те, що чула.

Катерина. Якщо мама прийшли з поля, зараз гукну і все чисто розкажу. Хай мене блискавка опече, розкажу!

Данило. Спробуй, будеш каятись все життя.

Катерина. Невже? (*Гукає*). Мамо, мамо!

Данило (*перелякано*). Катре, Катрусю!

Катерина. Га? Тепер Катруся? Пізно вже... Скажи ще раз, як ти будеш мені переполох виливати?..

Данило. Ну, не треба, Катрусю...

Катерина (*ногою тупнула загрозливо*). Не хочеш? Мамо, та йдіть-но швиденько, я вам таке розкажу, що ви й зроду ніде не почувете.

Настя (*виходить*). Ти тільки те й знаєш, Катерино, що регочеш або співаєш. Де воно в тебе береться?

Данило намірився тікати. Катерина переймає його.

Катерина. Постривай, Данилоньку. Тебе ж п'ять днів дома не було. Мама скучили за тобою.

Настя. Куди ти, Даниле?.. Що тут трапилось? Ой Катерино, доведеш ти мене до гріха... Вгамуватись уже час, дівко. Я було твоїх літ...

Катерина. Мамо, ну як же мені не сміятись? Ви послухайте, що мені зараз говорив Данило. Він каже, що...

Данило (*переляканий, місця собі не може знайти*). Не слухайте її, тітусю, матінко! Я мовчав, як камінь при дорозі, слово честі!

Катерина. Мовчав. Ти постривай. Значить, Данило каже мені. (*Пауза, зиркає на Данила, що ладний кризь землю провалитись*). Я сміялась, бо Данило говорить, що у нас під стріхою живе малесенький, отакенький (*показує розмір*), ні, ось такесенький сміхунець, схожий на прудкого чортиська. Цей сміхунець, сіренький з себе, і такий веселий, що сил людських нема дивитись на нього спокійно. А хвостик у сміхунця — закручений бубликом. Ледве цей сміхунець визирне з-під стріхи, моргне мені, покаже мені ріжки, хвостиком майне — я й регочу, як навіжена. Це правда, мамо? (*Самій смішно від цієї вигадки*).

Настя (*не може теж приховати посмішки, потім серйозно*). Що ви вигадуете, дурносміхи! Роботи вам нема, чи що? (*До Данила, з докором*). А ти й собі — парубок, козак...

Данило. Я! Мені б отаке в голову запало?

Катерина. Слово честі, казав, мамо. Ще гірше казав.

Данило. Не говорив нічого. Хай мені язик всохне! Геть все чистісінько сама вигадала.

Настя (*безнадійно махнула рукою*). Хіба вас розбереш!

Катерина. Ага, виходить, я брешу! Так... Ану лишень скажи, Даниле, де ти допіру маму шукав? Га? Скажи, козаче.

Данило. Катерино, ну, їй-бо...

Катерина. Мамо, спитайте ви в нього. Перелякався...

Данило (*не витримав більше, кричить*). Не мучти мене, Катерино!

Настя. Та замовкни, хай тобі заціпить! Таке непослушенство. В кого ти така вдалася?

Катерина (*наївно знизала плечима*). Не знаю, мамо! Вам видніше!

Настя (*сердито*). І я теж не знаю!

Данило (*похмуро насуплений*). Я сказав би, та...

Катерина (*перекривляє Данила*). Я сказав би... Ти вже все сказав, мовчи... А лютий який! (*Раптом аж присіла від подиву, а пальцем показує під стріху, де танцює сонячний зайчик*). Ой, гляньте, подивіться, сміхунець мені хвостиком майнув!

Настя й Данило швидко повернули туди голови, а Катря засміялась і побігла в хату.

Настя (*до Данила*). Ну, що привіз?

Данило. Невеселі новини, матусю...

Настя. Трапилось щось з тобою?

Данило. Та ні, бог милував. Все продав і все купив, як ви звеліли. Та насилу додому потрапив. Таке чиниться на шляхах.

Настя. Хто сміє порядкувати на вічистих козацьких вольностях?

Данило. Хто ж іще? Німчин. З фортеці Кодяцької.

Настя. Німота?

Данило. Не проїдеш від них на шляху.

Настя. Сваволя така... Та хай лишень вистромлять сюди свій писок!

Данило. Е, матусю, така чорна сила...

Катерина (*вийшла з хати, сховалась за деревом, послухала, потім з'являється*). Це ви так, Даниле, частуєте маму? Дайте йому й від мене пам'ятливого, щоб до самої покрови не забув. (*Сміється*).

Данило. А ти не втручайся. У нас своя розмова.

Катерина. Чи чули таке? Обізвався запорожець! Злякався німців, що десь аж у фортеці сидять.

Настя. Гляди, Катре, миші язика одгризуть.

Катерина. Я й мишей не боюсь.

Данило. Вона у нас нічого не боїться... Тільки...

Катерина. Тільки що?.. Ви гляньте на нього! Щастя яке! (*Іде до хати*).

Голос Ганжі. Пугу-пугу, пугу господарям!

Настя. Пугу, пугу. Хто будеш, братчику?

Голос Ганжі. Козак з луку, дорога вдовице!

Настя. Просимо до хати. Господи, низовики завітали! Чую голос Ганжі. Катерино, Катре, відчиняй гостям браму! Даниле, біжи попорай їхніх коней. Катре!

Катерина біжить ліворуч, Настя й Данило ідуть за нею. Разом з Настею й Катериною входять: Сулима, Ганжа, Павлюк і

Задерихвіст. Ганжа й Павлюк ведуть пораненого Сулиму. Задерихвіст підкручує вуса й намагається йти ближче до Катерини.

Павлюк. Завернули перепочити. Пораненого товариша знайшли, на Січ веземо.

Настя. Хто ж це його, сердешного?

Ганжа. Німота лютує.

Настя. І хвилини спокою немає від душогубів! (Іншим тоном). Чи хто ж думав, що старий Ганжа ще носить по цьому світу свою голову та кістки? (Козаки сміються).

Павлюк (показує на Ганжу). Добрі мені кістки.

Ганжа. Не гніви бога, Насте, смерть до мене й не приступається. Тільки я шаблюку витягну, а вона, кирпата, дріпака!

Сміх.

Сулима. Ні, Ганжа, то вона забула про тебе. Йї тепер на Україні роботи багато.

Настя. Ох, багато, горенько наше.

Задерихвіст. Коли б їй не робота, давно б уже, Ганжа, твою душу чорти за крильця в пекло поволокли.

Сміх.

Ганжа. Таке скажеш! Хіба козацька, християнська душа в пекло йде? Біля самого бога рає душа запорожця, в світлому палаці.

Задерихвіст. А щоб тій душі було недалеко літати, поруч корчму поставила достойна ангелиця.

Задерихвіст весь час біля Катерини, щось їй шепоче, вона соромиться. Катерина пересуває під деревом ослони, несе убрус, миски, барило. Ганжа, Сулима, Павлюк сідають.

Ганжа (до Задерихвоста). А ти вже до дівки прилип, як смола до козацьких штанів?

Задерихвіст. А що ж мені, з Павлюком цілуватись? Краще в ополонку сторч головою.

Павлюк. Ти вже раз був поцілувався з молодичею?

Козаки сміються.

Катерина. Розкажіть, як він цілувався?

Ганжа. А тобі, дівко, кортить знати?

Павлюк. За поцілунки ми почухали йому спину киями та й перехрестили його.

Ганжа. Носив козак християнське прізвисько — Гарбуз, а тепер записали в реєстр — Задерживіст!

Катерина. Задерживіст! (*Регоче й біжить у хату*).

Ганжа. Хоч і стирчить в нього тепер хвіст мушкетом!

Сміх.

Задерживіст (*підіймає кухоль з медом*). Будьмо живі, щоб нашим ворогам повитягало жили.

Ганжа (*випив*). Давно такого дива не сприймала козацька душа.

Настя. Це ще муж мій зварив. У нього на меди рука легка була.

Павлюк. Зате тяжка була його рука для ворога. Лицарську смерть прийняв.

Ганжа. Не печалься, Насте.

Настя. Така божа воля, а моя вдовина доля. (*Повільно пішла в хату*).

Ганжа (*дивиться Насті вслід*). Потужної вдачі вдовиця.

Задерживіст. А дочка, так просто сказати — вареник з вишнями.

Ганжа. Гляди, небораче, щоб у тебе на спині та нижче спини ще раз вишні не вродили.

Сміються.

Задерживіст. Аби рясні та солодкі!

Павлюк. А ти пам'ятаєш, Ганжа, де оцю Настю надібав Хведько Саламаха?

Ганжа. А як же не пам'ятати!

Павлюк (*до Задерживіста*). Ох, дівка була!

Ганжа. Не раз я бачив, як наша жінота з татарином чи з ляхом воювалась. А на той раз і я рота роззявив, мало татарську стрілу навіки не проковтнув.

Сулима. Де ж це таке дивисько трапилось?

Ганжа. Та де ж... Гнались ми за татарами, що тягли ясир ординським шляхом. Кинулись на них із засідки біля Корнівського хутора. Думали — тікатимуть басурмани. А вони освідчилися, що нас двократ менш, і повернули на нас. Такої лютої січі, мабуть, сам са-

тана не пам'ятає на своєму віку. Вже стільки козацького трупу лежало серед степу... Аж ось несподівано з байрака вилітає залого комонників з ратищами та шаблями. Де вони в господа нам на підмогу взялися?.. Попереду комонної челяді летить молодик без шапки. Пізніше ми втямили, що тому молодикові на коси шапка не налізла. Побачив би ти, що витворяв шаблюкою той молодик без шапки. Хрест святий мене вбий, татари напевне подумали, що сам їхній аллах їм кару послав! І давай дріпака. Рубали ми їх, доки руки не потерпли. Всіх невольників, весь ясир одбили.

За дерихвіст. Отой молодик і була Настя?

Павлюк. Ото й була оця самісінька Настя, дочка старого козака Оберемка.

За дерихвіст. Пошли господи й мені таку танцюристу дівку!

Сміються.

Настя (*виходить з Катериною. Подає Ганжі вузлик*). Тут цілюще зілля, сама збирала, та полотно свіже. Як роса вечірня впаде, покладеш на рани січовому товаришу і полотном прив'яжеш. Так три дні прикладай, а там подивисься... Живе тіло гоїтись почне...

Сулима. Спасибі... А що тут у вас твориться, Насте?

Настя. Таке твориться, що сили людської немає стерпіти.

Павлюк (*б'є кулаком по столі*). Взяв міць пан з німцем, час їм карк ламати.

Сулима. Що думаєш ти, Насте?

Настя. Чутка прогула, що зборонець Сулима з далекого походу повернувся. (*Сердито*). Перекажіть кошовому Сулимі, нехай не гніздиться там на Січі, не од'їдається довго козацьким хлібом, ледащо, трясця йому в печінку!

Козаки всміхаються.

Скупятися козакові з поспольством треба, щоб фортецію звалити. У хлопа вже, як кажуть, злості повні кості. Сулима нехай привідцею стає і вчинить з німцем задор, бо кому ж воно ще під силу? Перекажіть сильному ватагові Сулимі, що люд гукає його на зборону прийти і сам стане проти ворога-загарбця!

Сулима. Чисту правду в очі вуста твої мовлять, розумна удовице. Міркую я, що так і вчинено буде.

Данило *(входить)*. Славному низовому лицарству на добре здоров'я.

Павлюк *(до Насті)*. А це що за ледащо?

Данило *(спалахує)*. Не годиться б вам так говорити, січовий товаришу.

Настя. Наш приймак. Басурмани вбили Данилову матір, а батько його побратим мого мужа, козак Борівітер...

Ганжа *(схоплюється)*. Борівітер? Чи не Степан Борівітер?

Настя. Він же й є.

Сулима. Послухай, Ганжа. Це не той Борівітер, що у Варшаві пани відтяли йому руки й ноги і на палю потім посадили?

Ганжа. Та, либонь, той самісінький.

Настя. Його ж, мученика славного, син.

Сулима. Не поспішають сини ставати на мсту.

Павлюк. Мабуть, безгрішне тіло старого Борівітра крутиться в землі, як татарин перед святим хрестом!

Задерихвіст *(показує на Данила)*. Про цього не скажеш — яке дерево, такий і клин, який батько, такий і син!

Павлюк. Нероба!

Данило *(не втримавшись, до Павлюка)*. Не взивайте мене так, нічого не знаючи!

Павлюк. А що ж мені знати? Вигнало тебе, мов бур'ян за хатою, а козацька каша не смакує такому телепню!

Настя. Він оце з науки повернувся, школярем був, часослов учив і на письмі біглий.

Павлюк. Видно, що школярської юхи набрався! Є в світі одна наука, єдина школа — Січ-мати.

Сулима. А Великий Луг — батько.

Задерихвіст *(показує на Данила)*. Пани... Це той пан, що при місяці воші б'є.

Сміх.

Данило. Не смієте зневажати мою честь! Бо я...

Павлюк. Що ти? Пічкур ти, ось хто!

Данило. А, то ви так! *(Побіг у хату)*.

Н а с т я. Слово честі, за шаблюкою побіг! (*Поспішає в хату, назустріч вибігає Данило з шаблюкою*).

Су л и м а. Павлюче, здурів?

П а в л ю к (*тихо*). Нехай кипить, скоріше каша звариться.

Н а с т я. Даниле, очманів? Схаменись! На гостя з шаблюкою? (*Стримує Данила*).

Д а н и л о. Пустіть!

Су л и м а. Запальний молодий Боривітренко! В батька вдався.

Д а н и л о. Обороняйтесь! (*Кидається на Павлюка*).

П а в л ю к. Ой, боюсь! Йй-бо, шкуру на мені обчухрає! Ну, давай подзвонимо крицею (*Сміючись, витягає шаблю*).

К а т е р и н а. Даниле!

Су л и м а (*до Павлюка*). Павлюче! Злигався, чорт, з дитиною!

З а д е р и х в і с т (*підходить до Данила, бере його за руку*). Не палай, хлопче, бо згориш. Ще той на світ не народився, що цього гевала переміг би на герці. Його сама смерть обминає!

Сміються.

Ти краще свій гнів проти ворога скупчай.

Данило одходить і кладе шаблю.

Су л и м а. Скажи, Даниле, ти не злякаєшся, коли тебе, як твого батька, вороги настромлять на палю?

Д а н и л о. Ні, не злякаюсь!

Г а н ж а. А коли тебе турки, папи або німці четвертують?!

Д а н и л о. Не боюсь!

П а в л ю к. А коли на тебе литимуть розтоплений свинець і з живого шкуру здеруть?

Д а н и л о. Не скрикну!

З а д е р и х в і с т. А коли смерть стрибатиме тобі межі очі, ти плюнеш їй у пику?

Д а н и л о. Плюну!

Су л и м а. Що ж я бачу! На Славути нас чатує німчин, щоби птиця, мовляв, не пролетіла. На Січ ні пороху, ні свинцю, ні хліба і солі — ніякого збожжя не провезеш. Чайки козацькі спалено. Звіра, рибу ловити, ліс рубати козакові не вільно на його вікопомних

вольностях! Тое над козацтвом чиниться! А сини козацькі вилежуються на хуторах! Ледаща рука шаблюку носити та ворога рубати, коли він нашу волю, добра наші гвалтом відбирає і людей стинає?

Павлюк. Козацька душа не болить за Україну?

Ганжа. Ну, що ти скажеш, школяр?

Данило. Візьміть мене з собою!

Ганжа. Оце я й хотів почути від сина старого Бонівітра! Збирайся!

Настя. Іди, синку, ставай на зброну землі своєї, під святі козацькі корогви.

Данило. Спасибі, матусю... Спасибі вам, братовелицарі... *(Вклоняється)*.

Катерина. Так зразу й поїдеш, Даниле? Покинеш мене, нас...

Ганжа. Тебе, дівко, він у торбі за плечима у Січ на розплід повезе!

Сміються.

Задерихвіст. Катрусю, моя тобі рада — січовика не люби!

Катерина. А хіба гріх? Кого ж тоді любити? Турка чи пана, а може, скажете рейтара?

Настя. Зарятуй боже! *(Хреститься)*. Проти ночі отаке страшне скажеш!

Сулима *(суворо)*. Треба рушати, товариство.

Ганжа. Даниле, рушаємо.

Данило. Зараз.

Настя, Данило, Катерина ідуть у хату.

Сулима. Задерихвосте, тобі виконувати волю січового товариства.

Ганжа. Пильно там вдивляйся і все в голові зарубуй. А коли головою накладеш, вмирай полицарському.

Задерихвіст. Чи вмреш, чи повиснеш — раз мати вродила!

Сулима. Біля Гострої могили вони чекатимуть на тебе.

Задерихвіст. Спасибі, батьку, що даєш мені прислужитись козацтву. Все зроблю, як ти наказував.

Сулима. Сам у пірву не стрибай, бо ти теж пал-

кий на вдачу. На то ти й козак, щоб штучним способом обвести незборних ворогів.

Задерихвіст. Не сприймає моя душа їхнього духу. Як ворога почую, рука сама шаблюку хапає!

Сулима. Перетерпи.

Задерихвіст. Добре, батьку.

Сулима. Треба, щоб ти живий на Січ повернувся і все освідчив, що там твориться. Я чекатиму на тебе. Рушай.

Задерихвіст *(вклоняється)*. Прощавайте, братчики. Як не повернусь, не забудьте мене за першою чаркою.

Ганжа. Такого не говори на дорогу. Повернешся! Та перед тими нечистими держи хвіст мушкетом! *(Сміється)*.

Павлюк. А як же інакше? Козак з бідою, як риба з водою! Дарма його Задерихвостом прозвали, га!

Сміються.

Виходять Настя, Катерина і Данило, готовий у дорогу.

Задерихвіст *(до Насті)*. Спасибі вам, козацька мати, за хліб та сіль. Вік би сидів з Катрею під оцим кленом над мискою та чаркою, хіба який біс за вуха од вареників одірвав би!

Сміх.

Настя. Завзятий лицар!

Задерихвіст. Що ж його влієш, люди добрі! Іхав я оце Україною, а на нашій землі — такої вроди дівчата, що ніяк не вгамуєш козацьке серце. Всеньких дівчат кортить обняти, а у мене всього дві руки, а ними ще й пана, басурмана та німця бити край треба! Ну, що його в світі білому робити! *(Пішов, його проводжають сміхом)*.

Сулима *(до Ганжі, показує на Данила)*. Нехай цей завзятий молодик біля тебе, Ганжа, січову науку проходить.

Настя. Він же порохом не обкурений, крицею не рубаний. Дитя мале...

Павлюк. Обчухається на Січі!

Пішли. Ганжа й Павлюк підтримують Сулиму. Настя їх проводить. Данило з Катериною не поспішають.

Катерина. Ідеш, Данилочку?

Данило. Як ворогів звоємо, я й повернусь.

Катерина. Мені сьогодні снівся дивний сон. Ніби я раптом обернулась птицею-синицею.

Данило. Синицею?

Катерина. Синицею... Літаю навколо тебе, щечечу жалісливо. А ти якось отак глянув на мене, зни-зав плечима і кажеш стиха: «Катре, краще б ти ластівкою стала...» Я заплакала гірко-гірко і прокинулась... Мама сказали, що мені журлива дорога випадає, а воно тобі несподівана січова путь.

Данило. Катрусю, скажи, ти чекатимеш на мене?

Катерина. Я виглядатиму тебе. Я все шепотіти-му — прийди, Даниле, повернись.

Данило. Прийду, повернусь.

Катерина. Чекатиме на тебе орел, що живе на дубі-віковику, під яким ми любили сидіти. Орел з-під неба перший забачить тебе і заклеочє мені: «Катерино, курява на шляху! Копита цокають, чуєш? Козак твій з походу в гості лине, зустрічай!» Я вибіжу за ворота і отак розкрию обійми тобі назустріч.

Данило (*обіймає Катерину*). Я чекатиму хвилини нашого стрівання, як єдиного свого щастя!

Голос Ганжі. Агов, Даниле! Кінь без тебе сам на Січ поїде!

Данило. Прощавай, Катрусю, люба моя. Жди, не забувай. Крізь всі бойовища пройду і повернусь сюди! (*Цілує, швидко виходить*).

Катерина стоїть, мов вимурувана. Повертається Настя.

Настя. Хай хрещатим барвінком стелеться Данилові його орлина путь.

Катерина (*кидається матері на шию*). Сумно без Данила буде, мамо! Сказав: повернусь — жди.

Настя. Довго дівці козака ждати, а слово дала — жди. Бо птиця з птицею не наб'ється, а козак з дівчиною не наживеться. Така вже наша доля.

Катерина. Така вона, доля наша. (*Сумовито йде ліворуч. Настя дивиться їй вслід. Раптом Катерина вбігає перелякана, позаду чути голоси*). Мамо!..

Настя. Що там таке?

Катерина. Німці цісарські з панами!

Настя. Лишенько моє! Ховайся мерщій у хату!

Катерина біжить до дверей.

Цурковський *(вбігає, в руці пістоль)*. Куди тікаєш? Стояти на місці!

Аттіла *(за ним Горобковський і Карл)*. Умри, на місці стояти! Карле! *(Показав на Катерину)*.

Карл стрибає до Катерини і хапає її за руку, веде назад. Катерина пручається.

Настя. Світе ясний! Пустіть її, ласкаві панове, вчиніть добродійство.

Цурковський. Я тобі заткну пашу!

Горобковський *(до Насті)*. Якщо ти справжня Христова донька, говори правду — тут були допіру лайдаки з Січі?

Аттіла. Куди вони подались?

Цурковський. Хто тут був, відьма їм у душу?

Настя. Нікого не було, ясне панство. Хто ж загляне в цю глушину?

Аттіла *(б'є Настю нагаєм)*. Куди пішли лайдаки?

Катерина. Мамо! *(Скрикнула і кинулась до Насті)*.

Карл тримає Настю за руки і миттю зв'язує їх.

Цурковський. Собача хлопська кров, ти мені скажеш! *(Націлюється на Настю пістолем)*.

Настя. З ким воюєте? З неоружними жінками?

Горобковський. То кажеш — не було, значить, лайдаків? Ай-ай-ай, який гріх береш на душу, жінко. Гріх, гріх... Он, подивись, твої лицарі прив'язані до коней. *(Показує рукою)*. Смирні сидять.

Катерина *(в розпачі рветься вперед)*. Всіх упіймали? Даниле!

Настя. Брешете!

Горобковський *(заливається сміхом, до Аттіли)*. Дуже просто...

Аттіла. Призналась! Ви, пане Горобковський, майстер.

Горобковський *(ніби скромно, з прихованим вдоволенням)*. Знаю, як досягнути до грішника-схизмата. Бо часто з богом розмовляю.

Аттіла. Карле! Миттю спитай у холопської відь-

ми (*показує на Настю*), де в неї там... Сам знаєш! Хутко! Поспішаймо, може, наздоженемо, живих схопимо!

Карл тягне Настю в хату.

Цурковський. Піду гляну, як вона в нього за-танцює! (*Сміється, штовхає Настю*).

Настя (*вирвалась, до Катерини*). Зрадиш рідну землю, святого бога і тіло своє, живе, віддаси ворогам — прокляну навіки! Прощай, доню!

Катерина. Не покидайте, мамо. Страшно мені!

Карл шпурнув Настю в двері.

Цурковський (*застиг біля Катерини*). Панове, гляньте на це бидлисько! Скільки краси у дочки цієї чортиці? (*Засміявся, пішов у хату*).

Аттіла. Ого!

Горобковський (*підходить, досвідченим оком оглядає Катерину*). Справді, диво дивне... Ай-ай-ай, яких тільки чудес не творить на землі святий Ісус! (*Хреститься*).

Катерина. Куди він матінку повів? Що ви робите з нею? Я смерть прийму!

Аттіла (*простягнув до Катерини руку*). Як звати?

Катерина (*відсахнулась з жахом, з огидою*). Не доторкайтесь!

Аттіла (*кинувся на Катерину*). Ти в мене заговориш!

Горобковський (*стає між ними*). Свята Марія вчить нас, що не треба бути такою гордою, паненко хлопського роду. (*Сміється*).

Аттіла (*гукає*). Гей там!

З'являється солдат. Аттіла показав на Катерину.

Забери оце... Поволі рушайте, ми наздоженемо.

Солдат мовчки скрутив Катерині руки і потягнув.

Катерина. Мамо, простіть мене! Даниле, глянь, що вони роблять!

Солдат вивів її.

Цурковський (*виходить*). Навіть не застогнала. Відьма!

Горобковський. Було б, пане Цурковський, грішницю як слід поспитати.

Цурковський. Не вить мене, пане Горобковський, як з бидлом розмовляти! *(Хапається за шаблю)*. Сам знаю, як відьму за хвіст ухопити!

Аттіла *(роздратовано)*. Панове! Карл теж добре навчений. *(Гукає)*. Карле!

Карл *(виходить, несе оберемком багату зброю, тканини, срібні тарелі та інше)*. Вона ще покаже.

Аттіла. Бери все. А це *(показує на хату)* запашиш. Поспішай!

Карл *(про Настю)*. А її?

Аттіла *(подумав, подивився на Горобковського й Цурковського)*. Нехай в хаті смажиться.

Карл сміється.

Щоб не було кому нарікати на нас.

Карл пішов.

Горобковський. Хай погріє ребра, перше ніж стати перед престолом диявола.

Цурковський. Приготуй з неї запечене бидло! *(Всміхаючись, виходить разом з Горобковським і Аттілою)*.

Карл вибігає з хати, виносить ще різне добро. Починає горіти хата. Карл злодійкувато збирає все награвоване і хутко виходить.
Довга пауза.

Настя *(поволі виповзає з хати, руки їй зв'язані. Вона перетерпіла надлюдські муки, це відбилось на ній. Гукає)*. Люди! Подивіться! Допоможіть, порятуйте, люди! *(Озирається на хату, ступає ще пару кроків)*. Катерино! Верніть мені дочку! Душогубці! Прийде на вас покара! Святими устами матері клянусь вас! Розгнівана земля розвергнеться під вами і поглине вас, окаянних! *(Падає непритомна)*.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Фортеця Кодацька. Приміщення коменданта фортеці полковника Моріона. Під дверима в кімнату праворуч сидить німий євнух Гурданей.

Горобковський *(входить, за ним Цурковський. До Гурданея)*. Грішнику неприкаяний, пан полковник там? *(Гурданей підводиться і витріщає очі на Горобковського)*. З якого поганського цвинтаря він поцупив цього потворного ідола? Тьфу! Прости мене, господи Ісусе!

Цурковський. Брацлавський воевода пан Адам Кисіль надіслав полковникові дарунок — цю німу гиду. Євнух, та ще й з вирізаним язиком!

Горобковський. А, схизмат Кисіль! То ясно, замість собаки.

Цурковський. Стереже ліпше, як десяток псів. *(До Гурданея)*. Ти, гнила татарська конина! Ми, комісари пана коронного гетьмана, до полковника. У нас справа негайна!

Гурданей не поворухнувся.

Одступись, бо я промию тобі кишки твоєю бридкою кров'ю! *(Висмикнув шаблю і наміряється проштрикнути живіт Гурданею. Той не зворухнувся)*. Плюю тобі в пику, псявіро!..

Горобковський. Не треба знущатись з тварин. Гріх, пане Цурковський.

Цурковський. Не вчіть мене, пане Горобковський!

Горобковський. Нехай вас святе письмо вчить, а я ліпше посміюся з вас. *(Сміється)*.

Цурковський. Вдайтесь ви своїм сміхом! Я покажу вам, зрештою, чого у мене при боці шабля висить! *(Витягає шаблю)*.

Аттіла *(входить)*. Недарма кажуть, де два пани, там кішка й собака, а де три — там цілий сейм. *(Усміхається)*.

Цурковський. А коли серед них ще й один німець?

Аттіла *(вклоняється)*. Тоді пану ляху доводиться часом продовжувати свої жарти на небі, куди швидко летить його душа! Прошу пробачення, я відповів на жарт. *(Вклонившись, іде до дверей праворуч, Гурданей поступається. Повернувся)*. Я скажу панові полковнику, що ви тут. *(Проходить у двері)*.

Гурданей знову став на своє місце.

Горобковський. От бачите, челядник — і пішов кликати для нас господаря. А ви гнівались...

Цурковський. Знову вчите мене? *(Нервується)*. Зневага! Наруга! Я вимагаю сатисфакції!

Горобковський. Нудний ви чоловік, пане Цурковський. *(Позіхає)*.

Моріон *(виходить з дверей, з ним Аттіла. Кивнув головою комісарам)*. Проте від сьогодні я забороняю моїм солдатам навіть переступати за браму фортеці в кількості менш як п'ятнадцять мушкетів. Бо я незабаром лишусь тут сам. Чума і пекло! Моїх солдатів поодинокі перебувають тубільні дикуни, які не розуміють ричарської війни. Нехай воюють фортецю, будь ласка... А вони кидаються на солдатів із засідки і душать їх, як дикі звірі. Аттіло... До речі, хто тобі таке влучне ім'я вигадав? Аттіла... *(Сміється)*.

Аттіла. Я чистий німець — Отто Єгер, ви знаєте... Аттілою мене назвав герцог, коли ви воювали литвинів. Бо де я проходив із своїми вояками, лишалась гола, чорна земля, немов у перший день сотворіння її богом... Так ім'я Аттіла й прилипло до мене.

Цурковський. Дотепно! *(Сміється)*.

Моріон. Безумовно... Що нового, панове?

Горобковський. Кажуть, Сулима лагодиться на море. В нього вселився сатана, даруй боже!

Моріон. Не пустити його, погамувати цей похід! І ще пильніше стежити за шляхами. Птиця не повинна пролетіти, а свавільці ще порох і свинець на Січ провозять.

Цурковський. Сулима, татарський виплодок!

Моріон. Сулима хоробрий, як вепр, і хитрий, як лис. Доглядати його в сто очей. Це — мій наказ! (*До Аттіли*). Там об'явилась якась жінка і влаштовує лови моїх солдатів. Є забиті й поранені. Чума і пекло!

Цурковський. То є відьма! Дайте мені відьму за хвіст ухопити!

Моріон (*до Аттіли*). Зловити її! Сам спробую, чи міцні кістки та жили в цієї холопської святої Жанни. Притягни її сюди, Аттіло.

Горобковський. Не гаразд... Бог не велить, пане полковнику, рицареві з жінкою воювати.

Моріон (*роздратовано*). Я відповідаю за своїх солдатів, а вам їх, мабуть, не шкода!

Аттіла. Я приволочу її сюди живою, ту здичавілу жінку, і кину вам її під ноги, пане полковнику!

Моріон. Впізнаю слова мого солдата. Чекатиму вчинків... Коли треба буде, на свій розсуд, сипнеш золотими перед бидлом. Вони й батька рідного за шеляг продадуть.

Горобковський. Грішний хлоп коли на нас лютий, тоді... (*Хитає головою*).

Цурковський (*перебиває*). Візьме гроші та нас за них і продасть!

Моріон (*роздратовано до Горобковського й Цурковського*). Мені треба ще дати наказ Аттілі і написати листа пану коронному гетьману.

Горобковський. Прошу. Не будемо вам заважати. (*Збирається йти*).

Цурковський. Ми ж дарунки привезли пану полковнику!

Моріон. Дякую. Даремно... Не треба... Навіщо турбуєтесь про мене, панове? Мені нічого не треба.

Аттіла. Я зараз сам усе передам.

Горобковський. Будь ласка. (*Вклоняється, виходить. За ним — Цурковський*).

Моріон. Вони мене дратують! Чума і пекло! Ну, показуй хутчіш, що привіз?

Аттіла (до дверей): Карле!

Карл вносить награбоване добро і кладе на лаву.

Моріон (жадібно розглядає кожну річ). Спасибі. Такі скарби!

Аттіла. Це забрано в тих, хто чинить нам опір. (Кидає на стіл торбинку з золотом). Ось ще трохи...

Моріон (хапає торбинку, зважує в руці). Добре воюєш, мій вірний Аттіло! Ми сюди приїхали не на прогулянку, а заробити якнайбільше талярів. (Сміється). Та розвідати ці землі, щоб потім (робить рукою рух, ніби загрибає все) вирвати їх з кров'ю у цих покидьків!

Аттіла. Я ваш слуга і завжди з вами, мій пане!

Моріон (розглядає добро). Доведеться викувати собі ще одну скриню... Ех, одслужу оце і знову додому: друзі, вино, розваги! Люблю жить, Аттіло!.. Нудно мені тут, в оцій норі! Нудно!

Аттіла. Я знаю, мій пане. Я вам для розваги ще один подарунок привіз. Звичайно, коли буде вам до вподоби?

Моріон. Ти так умієш дивувати мене несподіванками, що цікавість моя вже палахкотить.

Аттіла. Карле!

Карл вносить Катерину, закутану з головою в чорну кирею. Поставивши її перед Аттілою, виходить.

Моріон. Не розумію нічого.

Аттіла. Зараз, пане полковнику. (Хутко розмотує кирею).

Катерина застигла на місці, у неї зв'язані руки.

Моріон. Дівчина?.. (Розглядає). Античний монумент. Краса яка...

Аттіла. Краще з того, що плодить ця непокірна земля. Квітка!

Моріон. Ця темна хлопка не загубилася б і серед найясніших панянок!

Аттіла. А може, й прикрасою стала б!

Моріон. Безумовно! (Розглядає, милується).

Катерина. Не доторкайтесь до мене, пане! Я на глум вам не дамся!

Моріон (сміється). Горда... Мені подобається її гонор.

Аттїла. Вона чемного поводження не розуміє, пане полковнику. Ви з нею отак! *(Хапає Катерину за руки, кидає на лаву)*. Цілуй ноги, щоб я тобі кров по краплині не вищидив! Спроварила на Січ розбійників з порохом і зброєю! Навколїшки перед паном полковником!

Катерина. Навколїшки? Я козацька дочка! Повік мої колїна не зігнуться перед вами!

Морїон *(сміється)*. Чудово! Розважив ти мене, Аттіло. Тільки не треба так... Вона сама проситиме у мене ласки. Бігатиме за мною, як приручене вовчєня. Диких коней я приборкую ласкою, а це ж хоч і бидло, та проте — людина... Вставай, вставай... Руки зв'язані? Зараз. *(Розрізає ремінь. Катерина підводиться)*. Як тебе звати, красуне?

Катерина мовчки, суворо дивиться спідлоба.

Аттїла. Катерина.

Морїон. Звикай до мене, Катерино. Я покажу тобі, що таке щастя, багато чого не знаєш, дика квітка лісів. Я тебе всього навчу.

Катерина. Цього не буде. Привезіть собі німкеню на глум. А мене нехай він зразу вб'є, бо однаково сама на себе руки накладу.

Морїон. Гаразд, ми з тобою ще про це поговоримо. *(Хоче її обняти)*.

Катерина *(загрозливо)*. Одступіться, пане!

Морїон *(хитнувся вбік)*. Ти його соромишся? *(Показує на Аттілу)*. Добре... Пам'ятай — втекти з фортеці неможливо.

Аттїла. Звідси лише виносять — трупи...

Катерина. Мене ви винесете, але душа моя, тіло моє будуть чисті.

Морїон. Чудові слова... *(До Гурданєя)*. Гурданєй! Катерина спатиме поки що там, за дверима. *(Показує на двері)*. Спробує тікати чи щось собі заподіє — з тобою розмовлятиме Аттіла, там. *(Показує)*. Все зрозумів? Чума і пекло...

Гурданєй вклоняється, гримаса посмішки кривить його обличчя.

Аттїла. Я б інакше, мій пане. Я б її на ланцюг!

Морїон *(іде з Аттілою до правих дверей)*. Ах, запальний Аттіло! Я люблю, коли жінка сама покїрно йде в мої обійми. Я — спокїйна людина. Навіщо мені по-

спішати? Я, нарешті, перемагати звук, навіть жінок... О, я її приручу, це лісове звірятко. *(Сміється)*. А набридне бавитись — викинемо її солдатам, а потім Гурданей пустить її на волю, в Дніпро. Нехай пливе собі русалка з каменюкою на шиї. *(Сміється)*. Навіщо поспішати, мій вірний, запальний Аттіло? Я — філософ. Все прийде вчасно, само...

Аттіла *(всміхається)*. Я розумію вас, мій пане, Моріон. Це добре, чудово! Вчись і ти так діяти... *(Мінєє тон)*. Гаразд, годі про це... Ось що, Аттіло. Думаю я, чи не надіслати нам до Сулими свої очі і вуха. Нехай би там послушали і глянули. Не вірю я тому драконові!

Аттіла. Не вірте, пане полковнику.

Моріон. Хто ж йому повірить? Надіслав листа і цим мене й стривожив.

Виходять.

Катерина *(підходить до Гурданея, довго дивиться на нього)*. Ти хто? Хто ти, скажи? Мовчиш. Я не боюся вас, тебе не боюсь! Він думає, що здолає мене! *(Сміється)*. Візьмете мою кров, життя моє візьмете, а на знущання — не дамся. Матусе, Даниле — чуєте мене!.. *(До Гурданея)*. Мовчиш... Я кров'ю плюну вам в обличчя! Доле моя гірка... Мамо, вони вас закатували... *(До Гурданея)*. Ти людина чи ні? Соромно признатись. Я скажу... Ти не людина. Ви не люди! Я знаю, я тут загину, та й вас з собою в могилу поволочу!.. Данилочку, пам'ятаєш, я була синицею, а стала тепер ластівкою, і сміхунець у нас жив під стріхою. Давно, як це давно було! Десь у тумані все. *(До Гурданея)*. А ти — прокляття мое! А він — смерть моя! Та й смерть мене не здолає! Мамо, Даниле, прощайте! *(Хапає з столу ніж, Гурданей миттю опинився біля неї. Наміряється ножем, Гурданей вириває його і викидає в двері)*.

Моріон *(входить з Аттілою)*. Так і зробимо. Нехай таємно прогуляється на Січ пан Горобковський. Здається, він казав, що був колись у козаках?

Аттіла. Він такий, що і з лігва голодних вовків вирветься. Єзуїт. А коли не схоче їхати? З гонором, хитрий лях!

Моріон *(підкреслено)*. Я його переконаю... Ім'ям короля і коронного гетьмана, Поїде! Чума і пекло!

Аттіла. Я б їх обох з радістю спровадив. Може, й тому відважному лицареві запропонувати прогулятися до Сулими?

Моріон. Від переляку здохне! *(Сміється)*. Ні, це не жарти... З Сулимою треба бути обережними. Про нього велика слава йде. Хитріший за чорта! Та не буду я лицарем, коли не сидітиме він у мене тут, на ланцюгу!.. Він зараз замітає якісь сліди. Посланця пригнав!

Аттіла. Одміряти посланцеві відповідь моєю рукою!

Моріон. Спочатку послухаємо, що він скаже. Нехай приведуть сюди.

Аттіла. Карле!

Входить Карл.

Привести козака, що в льоху сидить.

Карл вийшов.

Моріон. Ну, догодив ти мені, Аттіло! Ця дівчина так тішить мої думки. Навіть почуваю себе молодшим. Весь світ, здається, звеселів!

Аттіла. Я щасливий, що так прислужився вам, мій пане!

Карл вводить зв'язаного Задерихвоста.

Моріон *(до Задерихвоста)*. Тебе надіслав до мене з листом Іван Сулима?

Задерихвіст мовчить.

Аттіла. Чому мовчиш, коли питає пан полковник? Може, хочеш навіки замовкнути?

Задерихвіст. Я не ваш невільник, я посланець Низового війська Запорозького. Доки не розв'яжете, розмовляти не стану.

Аттіла. Що? *(Йде до нього)*.

Задерихвіст. Не кидайся на мене, бараняча твоя голова, я з полковником розмову маю!

Моріон *(до Аттіли)*. Спокій... У нас часу доволі. Звільни йому руки, хоч я люблю, коли в хлопа на руках і на ногах залізо дзвенить. Тоді хлопа у покорі. Та з фортеці ще ніхто не тікав. І не втече, доки я тут!

Аттіла розрізає пас, яким зв'язано Задерихвоста.

Задерихвіст. Звідси не втечеш. Людині не під силу. Птиця — та, може, й виприсне.

Моріон (*хвальковито*). Якщо ту птицю я сам випущу за браму.

Задерихвіст. Ото ж так і я думаю.

Моріон. Ніхто не здолає мою фортецю.

Задерихвіст. Не знаю... Люди в силі поруйнувати те, що побудовано людськими руками.

Моріон. Ти не такий дурний, як здаєшся, козаче.

Задерихвіст. Де вже нам, простим козакам, перед панамі розумом пишатись.

Аттіла. А ти бачив, як побудовано?

Задерихвіст. Народ базікає, що золотих зо сто тисяч у цю землю закопано. Шкода грошей.

Моріон. Посланцеві Сулими не подобається фортеця! (*Сміється*).

Задерихвіст. Смійтеся, пане...

Аттіла (*різко*). Дозвольте, я з ним поговорю!

Моріон. Спокій... (*До Задерихвоста*). Скільки в Сулими за порогами збродні зібралось?

Задерихвіст. Де ж візьмуться люди, коли ви всі шляхи заглумили... А скільки, пане, у вас у фортеці таких забійців ховається? (*Показує на Аттілу*).

Моріон. Тобі таки кортить, жебраче, скоріше поговорити з ним наодинці? (*Показує на Аттілу*).

Задерихвіст. Та бачу, що не уникнути мені його рук. Із беззбройними він красномовно розмовляє... Та мені що? Мого покійника батька захопили в полон турки на морі. Один паша зачепив його гаком за ребра і повісив над землею. От сміховисько було! Мій батько два дні підряд лаявся, доки не розгнівався паша і не добив його.

Моріон. Ти теж шукаєш такої смерті?

Задерихвіст. Та хоч не легшої, бо розгнівається батько на тому світі, а він до біса суворий був козарлюга.

Аттіла. Про твою смерть ми поклопочемося.

Задерихвіст. Про вашу теж добре подбають мої товариші.

Моріон (*сердито*). Що на словах переказував Сулима?

Задерихвіст. Звелів переказати таке: знаючи, що кварцяне військо Речі Посполитої завоювалося з

шведом, мурза Шангри-Гірей зо всіма ордами кримськими, білогородськими і ногайськими має жадання перейти на землю України, де безборонно братиме ясир. Рада козацька і Запорозького війська кошовий пан Іван Сулима прохають вас, пане полковнику, продати пороху, свинцю і деяку армату, щоб військо Низове стало на зборону отчизни своєї від татарської орди.

Моріон (*кричить*). Брешеш! Чума і пекло! На море лагодиться твій Сулима. Хоче сам збаламутити татарів і турків, друзів Речі Посполитої!

Задерихвіст. Такі ви сердиті, пане?.. Правда ваша; лагодились ми на море, а тут саме орда забушувала, і козацька рада гукнула боронити свої вольності.

Моріон. Хитрий змііше твій Сулима, та я ще хитріший. Всіх вас наскрізь бачу! Мене не обдурите! Годі! (*До дверей*). Солдати!

Аттіла. Карле!

Входить Карл.

Моріон (*показує на Задерихвоста*). Посадити на ланцюг. (*До Аттіли*). А ти... погомони з ним. Правди дізнайся!..

Карл стає позаду Задерихвоста і вістря шаблі спрямовує йому в спину.

Задерихвіст. А я бідкався, пане, де б його попа взяти, щоб перед смертю всю правду йому викласти? А ви, спасибі вам, замість попа до свинячого хвоста сповідатись мене спровадили. (*Показує на Аттілу, регоче*).

Аттіла (*до Карла*). Веди!

Катерина (*вбігає збуджена, до Моріона. За нею Гурданей*). Відпустіть мене краще, пане! Не губить, не доводьте до гріха! Сирота я!..

Моріон (*б'є Гурданей*). Це що? (*Показує на Катерину*). Куди ти дивишся? Чума і пекло!

Гурданей грубо хапає Катерину і волочить її до дверей.

Задерихвіст. Стривай, дівко!.. Як ти сюди потрапила, в це чортове кодло?

Катерина (*виривається, довго дивиться*). Ви теж невірник, як я? Хто ж мене врятує? Де правда, я питаю?

Задержіст. Правда? Чого захотіла від них! Ми ось з оцим смердючим забродою будемо незабаром дошукуватись правди. Як знайдемо, я тобі скажу, де вона. *(Сміється)*.

Моріон. Гурданей!

Гурданей виштовхує Катерину.

(До Задержіста). Знаєш цю дівчину?

Задержіст. А мені, пане, кортить знати всіх красивих дівчат на світі! Люблю бісове зілля — добрий кухоль горілки та вродливу дівку! *(Сміється)*.

Моріон *(до Карла)*. Геть! Чума і пекло!

Карл виводить Задержіста. Пауза.

Моріон *(дивиться у вікно)*. Мости досі не підняли.

Аттіла. Що за клопіт, мій пане! Зараз їх піднімуть. Все спокійно.

Моріон. Тут я не вірю в спокій.

Аттіла. Пусте... Що тривожить мого пана? Бидло злякане на смерть, а на Січі якась жменька покидьків.

Чути постріли. Хтось пробігає повз вікна. Постріл з гармати.

Моріон. Що там? Тривога?

Аттіла. Якась тривога! *(Поспішає до дверей, назустріч йому Цурковський)*.

Цурковський *(з шаблею в руці)*. Пане полковнику, втік!

Моріон. Хто посмів втекти? Чума йому в кров!

Цурковський. Оцей лайдак, схизмат, запорожець!

Аттіла. Як він посмів? З фортеці?

Цурковський. Як він посмів? Він же нікого не питав. Сам взяв і втік з фортеці... Я йду до вас, дивлюсь, ведуть його. Раптом він вихопив шаблю у вартового і заколов його так швидко, що ніхто не встиг і оком блимнути. Лише я сам з шаблею до нього. Лайдак тікати до мосту, ще один солдат перегородив йому шлях, він і тому руку відрубав. Тут я, прошу пана, підбігаю і давай його калічити. Рубаю, кришу його, а розбійник зблід весь, благає—пожалійте, не вбивайте мене, пане Цурковський! У мене жінка, діти!

Моріон. Ви його й пожаліли?

Цурковський. Ні, я його лише отак, отак, отак! (*Розмахує шаблю*). Вибив у лайдака, то він як припустив тікати. Ну, скажу вам, бігає цей козак, як добрий татарський кінь. Піший повік не наздожене. А міст саме підводять. Так він, псявіра, встиг-таки стрибнути на той бік.

Аттїла. На той бік?

Цурковський. На той бік. За ним погнались, а він у Дніпро. Там його присипали навіки свинцевим градом.

Аттїла (*люто*). Вирвався з моїх рук!

Цурковський. Зате в моїх побував! Пам'ятати-ме й на тому світі!

Моріон (*заспокоївся*). Раз в Дніпро потрапив — нехай між порогами годує раків своїм мерзенним тілом.

Цурковський. Ох, панове! Рицарське слово честі, досі рука не відпочила. Дав я йому перцю! Кришу, а він проситься, січу, а він благає!

Моріон (*з іронією*). Ви непереможний рицар!

Цурковський. Пане полковнику! Що мені один нещасний козак? Мені тих січових ледарів п'ятеро давайте, навіть семеро на вістря моєї шпаги.

Аттїла. Це всім відомо.

Моріон. Всі це знають... До речі, пане Цурковський, нам треба порадитись. Є одна дуже важлива справа. Виконати її може лише такий хоробрий рицар, як ви.

Цурковський. Пане полковнику! Коли потрібне десь рицарське завзяття — тоді гукайте мене!

Моріон. Допіру ми вже радилися з Аттїлою і чекали на вас. Є підстави гадати, що той диявол Сулима готує нам якусь прикру несподіванку. Ми мусимо знати, що він замислив, і негайно сповістити про це пана Конецпольського. Коли Сулима йде на море, про це повинні заздалегідь знати друзі Речі Посполитої, хан татарський і турецький султан.

Цурковський. То що ж я можу зробити?

Моріон. Я дуже прошу вас негайно пройти, у вигляді челядника, на Січ до Сулими.

Цурковський. Що пан полковник мовив? Пан у здоровому глузді, що так жартує?

Моріон. Ні, я не жартую... Дуже, дуже вас про-

симо, завтра й вирушайте. Хто ж іше в силі це виконати? А для вас буде весела прогулянка.

Цурковський. Що пан за жарту вигдав? Хіба пан полковник не знає, що у мене страшна хвороба? Пан не знає? Ой... У мене завжди так болить живіт, неначе там сто вовків гризуть! Я часом не можу й зворухнутись, панове! Отут, в оцьому саме місці... Що тут робиться, ой! *(Падає в корчах на лаву).*

Моріон, Аттіла сміються.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Картина перша

Корчма Гандзі на Сокоринському шляху.

Гандзя, 1-й селянин, 2-й селянин, Смик,
Голота (*співають*):

Ой сів пугач на могилі,
Та й крикнув він — пугу,
Чи не дасть бог та козаченькам
Хоч на час потугу.
Наші шаблі заржавіли,
Мушкети без курків,
А ще серце та козацькее
Не боїться турків.

1-й селянин. Турка, може, й не бояться наші зборонці-січовики, а німець цісарський з паном підрубали козацьку силу.

2-й селянин. Таке, таке, голубонько. На всенькій землі кров, з худого хлопа, з живого пани шкуру луплять.

Смик. Німець над січовиками запанував.

1-й селянин. Ненадовго.

Горобковський (*переодягнений челядником, вітаючись від пана. Сторожко входить*). Чи тут свої? Здрастуйте, люди добрі.

Гандзя. Чого скрадаєшся? Хто ти та відкіля бог несе?

Горобковський. З-за Десни-річки я, а куди потраплю й сам не знаю, бо на Низ шукаю дорогу.

1-й селянин. Наша, християнська душа.

Голота. Самі такі, як і ти.

Смик. Вилізли з байрака пересидіти якусь часинку.

Гандзя. Кажуть: де байрак, там і козак.

2-й селянин. Про німця ось оповідають. Послухай лишень.

1-й селянин. Від нечистого отаке дивище на світі! Хіба його звоюєш?

Горобковський. Нечистого не здолаєш.

Голота. На землі і на воді козак все здолає! Кажуть, Сулима Іван, ватаг кошовий, слово проти сатани знає. Тільки чекає, доки місяць на небі засне, тоді чисто усього німця й пана порішить. *(Підходить до шинквасу)*. Дай, шинкарко, хоч краплину душу проквасить. *(Подає Гандзі шапку)*.

Гандзя. Скільки вас тут сіроми вештається, на всіх даром не надаєшся. А шапку твою на дорозі кинь, ніхто не підніме.

Голота. Нічого, на козакові й рогожа пригожа. *(Крутнувся на місці)*.

Смик. Та дай уже нам, шинкарко, хоч по півконовки, вчини добродійство. На Січі побуваємо, все віддамо.

Голота. А на тім світі, так і втричі одміряємо.

Гандзя. Не в'язніть, анциболоти! Хто п'є, той кривиться, а кому не дають, той дивиться.

Смик. Та ти глянь на нас, нащо нам гроші, коли ми й самі хороші.

Голота. Легше чортові роги відтяти, ніж з бабою домовитись.

Горобковський. Ось шеляг, сип нам, сіроми, по коновці. Дорога у нас темна.

Голота, Смик. Спасибі, брате.

Гандзя *(наливає куклі)*. Ви б тут не розсиджувались при самій дорозі. Бач, загостились... Не приведи боже, налетить звірота з фортеці. Так і нюхають, де вами, сіромами, тхне... А Дніпром-Славутою, кажуть, не те човном, плавом не пропливеш на Низ. Чагують, прокляті...

Всі замовкли і знову заспівали.

Наші шаблі заржавіли,
Мушкети без курків,
А ще серце та козацькеє
Не боїться турків.

Перехрест (*входить*). Мир, щастя і слава при-
вітній оселі.

Гандзя. Щастя й вам, боже. Сідайте відпочиньте,
діду.

Голоси. Кобзар, чоловік божий!

Перехрест (*сідає*). Нема часу й відпочивати. За-
йшли на коротеньку часинку. Важко стає моїм ногам
горе людське волочити по світу.

1-й селянин. Ой, горе, горе...

Перехрест. Не сподобив мене бог на цей світ ди-
витись. А як же воно вам, видющим?

2-й селянин. І не кажіть, голубонько моя.

Гандзя (*подає миски на стіл*). І не кажіть, діду...
Вам горілки чи меду вчидити?

Перехрест. Як з добрих рук та від щирого серця,
то й горілки, і меду скуштую.

Гандзя (*подає кухлі*). Здорові будемо, пивши.

Перехрест. На добре здоров'я.

1-й селянин. Скажіть, чоловіче божий, ви по
світу ходите... Чи правда, що якась жінка оружно
проти напасника-німця стала і велику втрату йому чи-
нить?

Перехрест. Правда.

1-й селянин. Отож і я чув, неначе ця баба і не
просто баба. Незаговореною шаблюкою до неї або
мушкетом і не підступайся. Зразу тільки — мельк, мельк,
засліпить очі, а тоді безборонно кидається, вбиває, а го-
лову на палю.

Горобковський (*б'є кулаком по столу*). То це
відьма, прошу вас! Нечистий її рукою б'ється! Спалити
її треба, цю чортову бабу, або в воді втопити. Вона бо-
жого хреста боїться!

Перехрест. Не йміть віри цьому, люди добрі...
Я цю жінку знаю.

Голоси. Знаєте?

Перехрест. Знаю... Вона дала святу обітницю
і стала на мсту за сльози і кров невинну люду руського,
православного.

Горобковський. А чи не знаєте ви, діду, де
отчизна цієї жінки, з якого вона хутора?

Перехрест (*довго мовчить*). Мені вже й поспі-
шати треба. (*Встає*).

Голоси. Заспівали б, кобзарю.

Перехрест. Даруйте, нехай іншим разом. Навіть спати ніколи, шлях у мене довгий.

2-й селянин. Куди ж путь ваша лежить, чоловіче святий?

Перехрест (*мовчить*). На Низ піду, серце звеселяти, тугу-горе лицарське з вітром розвівати.

Голота. Е, не пройдете туди. Жовнірство геть-чисто всі шляхи перетяло.

Перехрест. Я сліпець, каліка-перехожий.

2-й селянин. Ні калік, ні святих не милують, голубонько моя.

Перехрест. Знаю, все знаю. Пройду такими стежками, що видюший німець мене не забачить. Хто б я був, коли б жовніра не обдурив! (*Сміється*).

Смик. Діду, дайте й нам порятунок. Зласкавтеся над нами, візьміть нас з собою до Січі. Бо загинемо ми тут, серед цього лиха.

Перехрест. А хто будете?

Горобковський. Свої люди.

Перехрест. Оповідали мені раз, що отак один свій своєму рідному братові свого ножа крізь спину в серце загнав.

Голота. Змилуйтеся, діду. Нас тут трое, проведіть!

Перехрест. Гандзю, що воно за челядь?

Гандзя. Від панів утікають. Двоє з наших країв, а один каже — з-за Десни.

Перехрест (*помовчав*). Ідіть вперед... Не дорогою, а яром до терника, тоді чагарником у байрак, а там під кручею, біля розчахнутої верби, мене ждять. Я за вами втропи йтиму. Як надійду, тричі совою скрикну.

Голота, Смик, Горобковський. Спасибі, діду. Повік не забудемо! (*Збираються, хутко виходять*).

Перехрест (*лагодиться йти, Гандзя йому допомагає і кладе в торбу хліба. Він бере її за руку*). Спасибі тобі, Гандзю, за ласку. Пильнуй тут. Заверне котрий з січовиків, скажи, що Лисичу стежку жовніри перетяли, чатують. Не доходячи на постріл з гармати, звертати на багнище, а там вони вже знають. (*Виходить. Гандзя проводжає його за двері*).

1-й селянин (*б'є кулаком по столу*). На Січ

хлопці потягли! А ти тут загибай, га? (*Скидає з себе сорочку*).

2-й селянин. Таке, голубонько моя.

Гандзя (*входить*). А ви ще довго будете тут мух годувати? Чого світиш голим тілом?

1-й селянин. Не жени, дай душі й живому тілові одійти. (*Іде до шинквасу, дає Гандзі сорочку*). Дай нам за оцей оксамит міцної.

Гандзя. А хіба в тебе дома від цього добра скрині тріщать? Жінку та дітей пожалів би. Остогидли ви мені! (*Кладе собі сорочку, наливає кухлі*).

1-й селянин. Скажу жінці — душа в тілі, а сорочку Гандзя з'їла. (*Одчайдушно сміється*).

Павлюк (*за дверима*). Агов, хто там є!

Гандзя. Кого там господь послав? (*Поспішає до дверей, радісно, збентежено*). Гості дорогії! Заходьте, панове-молодці! Давно до мене не завертали.

Павлюк (*з ним Ганжа*). Як тут підстрибуеш, чарівнице?

Гандзя (*запишалась*). Чарівниця! Скажете ж таке... Живу, мов той горох при дорозі.

Павлюк. Видно, земля тут добряча, коли й горох рожею розцвітає. (*Показує на Гандзю*).

Гандзя. Таке... Павлюк уже як скаже... (*Вклоняється*). Горілки по добрячому кухлю дорогому товариству чи, мо, по коновці меду заживатимете?

Ганжа. Ні, Гандзю, оковитої не треба. Вточи по півкухля меду.

Гандзя (*здивовано вкрай*). Не треба горілки? Ой, лишенько, чи не хвороба яка прикинулась? Та ж ви було як завітаєте до мене, то всенька околиця палає і ходором ходить.

1-й селянин (*злякано*). Січовики горілки не п'ють!

2-й селянин. Світ обертом пішов, свят, свят, свят! (*Хреститься*).

1-й селянин. У преневірну татарську віру вихрестились!

2-й селянин. Оклякли в пень наші січовики, перевелись на чорт батька зна що...

1-й селянин. А ми думали — чого німець над козаками силу взяв? А воно, як той казав: вони свою славу кинули під лаву.

Павлюк. Не в горілці слава, зухвалість і сила... Ми зараз при вельми поважному ділі, як у поході, виконуєм волю низового лицарства. Тому й не гуляємо в корчмі.

2-й селянин. При поважному ділі по ярах ховаєтесь, голубоньки мої?

1-й селянин. Жінота всеоружно зачала проти німця ставати! Хто схоче собаку вдарить, той знайде дрюка.

Ганжа. І то правда... Гандзю, не повертався Задерихвіст?

Гандзя. Ні, не було.

Павлюк. Шкода, добрячий козак, та, мабуть, таки потрапив сатані на роги.

Гандзя. Горенько мое, доле моя нещаслива!

Ганжа. Чого завела?.. Слухай сюди, може, об'явиться Задерихвіст, скажи йому, щоб не їхав, а летів просто на Січ! Нехай нас не шукає і коней не жаліє! Стежки він знає... Ось, на тобі! *(Кидає Гандзі гаманець з грошима)*.

Гандзя *(хапає)*. Все скажу, панове товариство! Спасибі вам.

Ганжа. Гайда!

Йдуть до дверей.

1-й селянин. Перекажіть там на Січі, що на Україні вже зайці стали завзятіші за низовиків!

2-й селянин. За лицарів-козолупів, голубонько моя!

Сміються.

Козаки спинились, розгнівано подивились на селян і пішли. Гандзя провела їх і повернулася назад.

1-й селянин. Зайці-лицарі!

Заливаються сміхом.

Гандзя *(в нестямі хапає кухоль, кидає на селян)*. Хай вам хвороба мову замкне, чортові гречкосії!

2-й селянин. Ти поглянь на неї, голубонько моя. З лица глянеш — чистий тобі янгол, а воно — справжнісінький сатана!

Настя *(тихо входить. Вона в довгій свитині, рухи повільні, легкі)*. Здрастуйте, добрі люди.

Селяни. Здрастуйте, тітко.

Настя (до Гандзі). Чи немає у вас водиці холодненької та хлібця, чи що?

Гандзя. Води отам наберіть, напийтеся і йдіть своєю дорогою. Хліба бог дасть, тепер лиха дорожнеча на збожжя стала.

Настя. Спасибі за воду. Ось гроші, дайте якої потрави скуштувати.

Гандзя (сердито). Так би й казала зразу, а то мало їх тут руку простягає. То погорільці, то сироти, то втікачі, а все ледарі!

Настя. Ви без гніву до них, молодице. Стільки тяжкого горя на людей упало. (Бере їжу, сідає в куточку, біля дверей).

Гандзя. На всіх жалю не настачиш!

Настя. Хоч по краплинці кожному, воно й легше людині свій тягар волочити по світу.

Гандзя. Ну, гаразд, не вчіть мене, тітко, їжте мовчки!

Настя. Хіба я в церкві, чого ж тут людина повинна мовчати? В корчмі богу не моляться. А я не прошене їм, за гроші куплене.

2-й селянин. Ех, Гандзю, точить тебе іржа люта, голубонько моя.

Гандзя. І ти ще цвенькаєш? (Пауза).

1-й селянин. Куди та якою дорогою прямуєте, тітко?

Настя. Далеченько, мій дорогий, моя путь лежить.

2-й селянин. Шукаєте чого, чи так по землі вештаєтесь?

Настя. Долю свою шукаю, загубила її, паноченьку.

1-й селянин. Долю?

Настя. Еге ж, її, голубоньку.

2-й селянин. Е, так що ж ви, тітко, кинулись без каганця долю шукати?

1-й селянин. Хоч свічку взяли б, хіба ж так знайдете? (Усміхається).

Настя. В мене очі видюші, а доля не голка, її видно.

1-й селянин (до другого). Щось таке велемудре говорить баба, неначе піп на казанні. Чи не збилась з глузду, га?

Різно відчиняються двері, швидко проходять на середину кімнати — Аттїла, за ним Цурковський і Карл. Аттїла спиняється, за його спиною стають Цурковський і Карл. Селяни і Гандзя приголомшені, Настя не поворухнулась.

Цурковський. Встать, собача юшко!

Селяни встають.

Аттїла (*розгортає листа, читає*). «На мою дезідерацію його мосць каштелян Краковський, ясновельможний коронний гетьман пан Конєцпольський велїв, щоби я, служби найяснішої королївської полковник і залоги й фортеці Кодацької комендант Морїон, оголосив це всїякому люду... Забойці тубільні до нападу стають на моїх солдатів і згубу чинять їм із засідки, коли ті солдати сповняють королївську службу. Відтепер за кожного страченого забродцями солдата непохибно карати на горло посполите холопство».

Настя (*до Гандзі*). Скільки ж ваших голїв треба зрубати за кожную неповинну християнську душу?

Гандзя. Мовчи, хочеш потрапити в їхні лапи?

Аттїла. «Освідчилися ми, що жінка, на ім'я Настя, нагло кидається на моїх солдатів і кількох вже вбила. Всі знайте: хто передасть мені в руки цю забойцю Настю живою, той матиме триста золотих, хто привезе її мертвою — той матиме сто золотих». Комендант фортеці Кодацької полковник Морїон власноручно підписав.

Настя. Мало дає твій душогубець полковник!

Аттїла (*крутнувся на місці*). Хто сміє?

Настя. Я! (*Пауза*). Ви, скажені собаки, в самій моїй хаті більше добра вкрали! Душу моєї дочки занапали!

Цурковський. Це ти? Не згорїла?

Настя. Ні, на ваші прокляті голови! Мене ваш вогонь не бере!

Аттїла. Карле! (*Показує на Настю*).

Карл кинувся до Насті.

Настя (*з не властивою їй хуткістю розкриває поли свитки і витягає шаблю. За чересом у неї ще два пістолі*). Ти тіло мое терзав, вогнем палив!

Карл ледве встиг вихопити зброю, валиться мертвий.

Аттїла (*застиг, потім кинувся з шпагою до Насті*). Живою взяти!

Н а с т я. Візьмеш, гадюче твоє серце. (*Зустрічає його клинком*).

Б'ються на шаблях.

Цурковський. Живою взяти відьму, живою! (*Витягає шаблю і розмахує нею за спиною Аттіли*). Отак, отак її. Хвіст рубайте, одтинайте хвіст у відьми!

Н а с т я. Я тобі дам відьму, виплодок нечистої твоєї матері! (*Б'ється з Аттілою, але їй важко, вона відступає до дверей, відбиваючи тяжкі удари Аттіли*).

Цурковський. Ага, ховаєш хвіст! Отак її, отак! (*За спиною в Аттіли*).

Н а с т я (*біля дверей, відкриває їх спиною і, відбиваючи правицею удари Аттіли, лівою вихоплює з-за чиреса пістоль*). На, здихай, stokлятий! (*Стріляє*).

Аттіла скам'янів на мить. Настя вибігла і замкнула за собою двері. Аттіла, стискаючи правою рукою свою ліву руку, б'є ногою в двері раз, другий, третій, вибиває і вибігає з хати.

Г а н д з я (*голосить*). Пропала моя нещасна голівонька!

2 - й селянин (*біля вікна*). Побігла, побігла, голубонька моя.

1 - й селянин. На коня, мов козак, стрибнула!

2 - й селянин. Ще двох коней заводних потягла! Веди, голубонько моя!

Цурковський (*теж біля вікна*). А, псявіро! Куди ж ви дивитесь? Наздоганяйте, ловіть живою! Дайте я відьму за хвіст упіймаю!

Г а н д з я. Людоньки добрі, не губіть мене!

Цурковський. Ловіть, на моєму коневі втекла! Ловіть!

2 - й селянин. Четверо погнались! В пустий слід коней женуть.

1 - й селянин. Наздоженете! Вже й сліду її нема...

2 - й селянин. А цей стріляє, гаспид недобитий! Під хвіст собі стрельни!

Цурковський. Ти, бидло смердюче! Лайдацьке сміття! Як смієш про пана таке говорити? (*Б'є нагаєм селян*).

Аттіла (*швидко входить. До Гандзі*). Дай зав'язати!.. Присягаюсь, не стулю очей, доки з цієї чортиці сам не витягну жили і не спалю вогнем. Горіле її м'ясо смердітиме на всю околицю!

Гандзя (*подає рушник*). Пожалійте мене, нещасну.
Аттїла (*до Цурковського*). А ви з бидлом воюєте?
Цурковський. Вчу їх чемності. (*До селян*). Я з вас серце витрушу!

2-й селянин. Спасибі, що вчите, пане. Нас, пане, щодня трусять, в чому тільки й душа стирчить, самі не знаємо.

Аттїла. Мовчать!

Селяни перелякано забиваються в куток.

Цурковський. Поранила вас відьма? Ах, пся її матка! А я добре їй, пане Аттіло, отак, отак, по хвості, по хвості, га? Коли б ви не заважали, я б їй таки відтяв хвоста, га?

Аттїла (*люто*). Шкода, що вона вам язика не відтяла!

Затемнення

Картина друга

Галявина серед густого лісу. Глупа ніч. Блискавка своїм вістрям часом розітне темряву. Далекий грім.

Настя (*швидко входить, за нею 1-й і 2-й селяни, озброєні ратищами*). Женуться! Мов собаки винюхують слід! Перепочити б треба.

2-й селянин. Сюди не дотягнуть. Тут і перепочинемо, голубонько моя.

Настя. Тепер не відчепляться, я їх знаю. Той лютий Аттіла, з пробитою рукою, на мене пашу роззявив. Знати б хоч — скільки їх женеться?

1-й селянин. Нехай на мене потраплять! Я навчу їх, як нагаєм розмахувати.

Настя (*до 1-го селянина*). Візьміть з собою Микиту і пішо прямуйте до Синього яру. Там над стежкою затаїться і чатуйте. Прочуєте їхній сморід, біжіть сюди, до мене.

1-й селянин. Гаразд. А коли вони зайдуть з цього боку, з багнища?

Настя. Сюди він піде (*показує на 2-го селянина*). Ідіть... Та мимохідь накажіть там, щоб не надумалися

ватру роздмухувати! Та коні нехай стоять при повному наряді. Гайда, поспішайте, бо буде пізно... Та нишком сюди, щоб не запримітила німота!

1-й селянин. Таке скажете... Мишами шугнемо в куці. Правда?

2-й селянин. Аякже, голубонько моя!

Селяни зникають в темряві.

Настя *(помітно хвилюється. Сильний грім, блискавка, верховіттям дерев пролітає шум. Настя вдивляється в темряву)*. І небо розгнівалось.... Сили небесні, з вашої високості вдарте й ви на них, на лютих ворогів. Правду і справедливість вчиніть. Бо де ж тая правда? Де моя Катерина?.. Катерино, дитя рідне, неповинне. *(Плаче, але відразу витирає сльози)*. Ніхто не сміє бачити моїх сліз — всі люди стільки горя носять в серці... Бачиш, Катрусю, твоя мати вгамовує сльози, бо не видно їх показувати людям... Я проливаю ворожу кров, а свої сльози хай висохнуть в очах... *(Пауза)*. Доню моя, пташенятко моє безтурботне, безклопітне, безневинне. Я все мріяла, що ти не знатимеш горя, й тішилася з цього. А горе так нагло і впади на нас. *(Пауза)*. Скажи, Катрусю, ти не клянеш свою матір, що не встерегла тебе від недоброї руки? Скажи... Я цю провину несу, як важкий ланцюг на серці. Караюсь, та й їх караю! І ще каратиму, доки ворогів або мене земля не поглине! Крові мені вашої, душоубці! *(Удар грому)*. Кари вам! За всіх невинних, за Україну, за славу нашу! За тебе, Катрусю, дитя моє єдине... Дай мені, боже, рук в сто крат більше, і гніву негасимого низпошли, і сили, і звитязтва!.. *(Пауза)*. Катрусю, моя щебетлива ластівко! Любо глянути б на тебе, до грудей рідне тіло пригорнути. *(Руки для обіймів склала і застигла в глибокій задумі)*.

Гандзя *(сторожко скрадається, її освітила блискавка)*. Нікого немає, а там, либонь, люди гомонять. Мабуть, Настя з ними.

Настя *(сіпнула з-за паска пістоля)*. Хто тут? Стій, нечиста сила.

Гандзя. Насте! Це я до вас, Гандзя-шинкарка.

Настя. Гандзя? Трясця носить тут, та ще в таку ніч.

Гандзя. Такої ночі саме прослизнеш непримітно. *(Віддихується)*. Стомилась... Страшно як мені.

Настя *(сміється)*. Страшно? З чого б воно?

Гандзя. А як же вам, Насте? Коли рейтар за вами втропи нишпорить?

Настя. Звикла... Мені боятись не можна. За людей своїх я відвічальна.

Гандзя. Правда ваша... А я такими хащами лізла, що й вовчисько не прошугне. Та я тут кожну билинку знаю, а страшно. І не так смерть мені страшна, як дорога до смерті.

Настя. Що ж тебе привело до мене, шинкарко?

Гандзя. Поспішала, душею знемогла, боялась, що не встигну... Увечері недалеко корчми проїхав гурт німоти і панського жовнірства. Оружних усіх чоловіків, мо, більше як півста набереться. І то ще челядь. Прочула я, що обложити вас і зловити надумались, анциболоти!

Настя. Розлютились пекельні Моріонові посіпаки! Добра лічба їх на мене йде. Спасибі, шинкарко, що прибігла.

Гандзя. Вони з Синього яру і з багнища облягають. А я проведу вас повз лозу, навпростець. Того ходу ніхто не знає, хіба, мо, старий Перехрест пролазив там.

Настя. Добре... Ходімо, перепочинеш, а мені треба людей гукнути, що чатують на стежках.

Виходять. Пауза.

Перехрест *(іде позаду, за Настею)*. Ще й лається! Тільки відьми гасають у таку ніч, а до тебе парубок вийшов. Гріх його лайкою вітати. *(Сміється)*.

Настя. Ще й зуби скалить, старий лантух.

Перехрест. Бабі хіба догодиш? Невдячне зілля... Як воно йдеться, Насте?

Настя. Душа моя вся кривавицею вкрита, кобзарю.

Перехрест. Нічого, удовице, очиститься, вгамується.

Настя. Доки хоч одна нога їхня буде тут, не вгамується.

Перехрест. Про тебе слава шумить по всіх усюдах. Наче вітер війнув, всі про тебе гомонять.

Н а с т я. Пусте... Говори, чого прийшов? Бо он жемуться за мною, не дають спочинку Моріонові хорти.

П е р е х р е с т. Хіба нас наздоженеш на своїй землі? В своєму лісі нас не зганяєш!

Н а с т я. Потомлені люди, з їжею скрута. Та це все нехай. Мені б, кобзарю, зброї з порохом до потреби. Я б тоді на інший голос з Моріоном погомонила.

П е р е х р е с т. А ти лаєшся, що я причвалав сюди... То послухай, Насте. Тут, у лозі, затаїлись мої хлопці. У мене зайвина є — шість мушкетів, десяток пістолів, чотири шаблі, та пороху з шротом пудів, мабуть, зо три з гаком.

Н а с т я *(радісно)*. Де ж ти доп'яв такий скарб, старий шкарбун?

П е р е х р е с т. Як усе знатимеш, ніхто заміж не візьме. *(Сміється)*. Потім скажу. Ходім, поведу людей, нехай заберуть.

Н а с т я. Мені зброю приніс? *(Міцно обіймає і цілує Перехреста)*. Повік не забуду тобі!

П е р е х р е с т. Ти здуріла, Настусю! *(Стоїть приголовшений)*.

Н а с т я *(гукає в темряву)*. Ну, тепер стережіться, іродові собаки!

П е р е х р е с т. Може, тобі, Насте, козака ще на поміч залишити, га? Зі мною один на Січ іде, з-за Десни... До чого ж завзятий зайдиголова! Я його там усім покажу, якщо ти не візьмеш. Бери, Насте, не жалкуватимеш!

Н а с т я *(подумала)*. Ні, не треба... Горе і так мені людей доволі жене. Краще перекажи Сулимі, нехай поспішає... Тая німота з паном вкрай розперезалась. Як потягне Сулима на фортецію, нехай на мене гукне. Якусь частку Моріонові залоги я сюди, на байраки, за собою одведу, а Сулима там їх облогою задавить.

П е р е х р е с т. Гаразд, так і перекажу.

Н а с т я. Ходімо, старий, бо вже небезпека нависає. *(Іде з Перехрестом)*. Де ти в господа під таку скруту, щасливий, узявся?

П е р е х р е с т. А ти, бач, зразу ляти такого парубка. Я все набиваюсь на твоєму весіллі потанцювати. Всі в один голос кажуть, що ти до біса великої вроди удовиця!

Н а с т я (*зняковіла*). Таке цвенькаеш, старий базіко.

Пішли. Виходять: 1-й селянин, 2-й селянин, ще двоє чоловіків і жінка.

1-й селянин. Та чого ти скиглиш?

2-й селянин. Хіба я що? Тільки ж Настя про це знає, голубонько моя?

1-й селянин. Знає, кажу тобі! За Настю не бійся, з нею хоч самого нечистого воювати йди, не те що цього німця.

Жінка. Проти нашої Насті нечистий не витримає.

Н а с т я (*входить разом з Гандзею, збуджена, жвава. Десь далеко грім, блискавка*). Все буде, як я кажу. Не такі чинила витівки.

Г а н д з я. Ой, боюсь, щоб лихо не скоїлось.

Н а с т я. Погляньте, ось єдина стежка. Вони мають тут пройти. (*Показує на стежку*). Бо з цього боку яр, а з цього глибоке багнище. Я вже вбачаю, що саме тут вони мусять зійтись... Я приховуюсь, а потім (*показує шаблю*) і непримітно в яр пірну. Нехай шукають... Ох, сміховисько буде!.. (*Сміється, люди теж сміються*).

2-й селянин. От вигадала, голубонька моя! А, мо, й мені тут на підмогу затаїтись, га?

1-й селянин. Або й мені?

Н а с т я. Добре, ще краще. Разом веселіше буде. Гандзю, веди людей, куди я сказала, і там чекайте. Бо вони вже ось близько.

Всі пішли. Настя з селянами ховається за стовбуром у темряві. З'являється один німець, за ним позаду другий.

А, пси невірні!

Настя кидається на них, перший падає, з другим вона починає герць. З другого боку вибігає троє німців. На них напали селяни. Настя теж повертається — кілька ударів шаблюю й на цей бік. Потім свиснула і зникла разом з селянами. В темряві німці рубають один одного.

А т т і л а (*швидко входить. Ліва рука перев'язана. В правій руці пістоль*). Отак їх! (*Стріляє, солдат падає*). Бабу живою взяти!

Блискавка. Він бачить, що б'ються його солдати.

П'ять тисяч дияволів! Годі, припиніть! Вогню сюди!

Вбігає солдат із смолоскипом.

Втекла! Знову втекла, проклята. Ще двоє вбитих! Впіймаю, впіймаю, тебе, чортице! *(Кричить до солдатів)*. Щоб мені з цього лісу і птиця не вилетіла! Чуєте? Випустили, свині сліпі!

Цурковський *(вбігає, розмахуючи шаблею)*. Розступіться! Де вона? Дайте, я відьму за хвіст упіймаю!

Аттіла *(з іронією)*. Як завжди, спізнались, пане Цурковський!

Цурковський. Шкода, а то б я їй показав! *(Розмахує шаблею)*.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Кіш Запорозького Низового війська. Майдан. Курінь, де живе кошовий. Обнявшись, бредуть через майдан п'яні Непийчарка й Очкур.

Непийчарка (*могутньої статури козарлюга, спинається, плаче*). Загинув! Побратим загинув!

Очкур (*підстаркуватий козак, мало не на голому тілі висить шабля*). Чого ти регочеш, чортяка тобі в ніс?

Непийчарка. Хіба ж я регочу? Очі тобі спідлоба повилазили? Я плачу! (*Плаче*).

Очкур. Плачеш? Я з тобою заплачу! (*Плаче*).

Непийчарка. Чого ж ти плачеш, Очкур?

Очкур. А ти чого плачеш?

Непийчарка. Загинув! (*Плаче*). Задерихвоста у фортеці скарано. А він, побратим мій, сказав так: як мене чорти вхоплять, каже, спом'яни мене по-християнському. Висмокчи два барила горілки. А я тільки одне барило висмоктав, немає другого...

Йдуть.

Очкур (*спинається*). Ти мені скажи, де Непийчарка? Я його цілий день шукаю.

Непийчарка. Повилазило тобі? Я ж Непийчарка, оце ось дивись!

Очкур. Ти Непийчарка? (*Обходить навколо нього, дивиться*). Ти? А я тебе цілий день шукаю. Диви... Здоров, брате!

Цілуються.

То, значить, ти хто ж будеш?

Непийчарка. Та Непийчарка ж!

Очкур. А я ж тоді хто?

Непийчарка. А ти Очкур.

Очкур. Так би зразу й казав... Значить, я — Непийчарка, а ти — Очкур?

Непийчарка. Та хай ти в бочці з медом втопиш! Дивись: ти — Очкур, а я — Непийчарка.

Ідуть далі.

Очкур. Куди ж він запропастився — той Непийчарка? Всенький день шукаю.

Непийчарка. І каже мені мій побратим, Задерихвіст... *(Плаче)*. Каже мені... *(Кричить)*. Я сам у фортецію уломлюсь і німців живими їстиму! Чому кошовий не веде нас фортецію воювати? Вилежується, кашоїд чортів!

Очкур. Ні, ти мені скажи... Цілий день шукаю і не знайду.

Виходять. Входять Данило і Ганжа з шаблею в руці.

Ганжа. Махаєш шаблюкою, ніби ціпом молотиш!

Данило. Та як же його...

Ганжа. Дивись, ти груди обороняєш, а пуп виставив. Жовнір тобі миттю шаблю в тельбухи встромить, і буде дірка. *(Показує шаблю)*. Горілку питимеш, а вона витікатиме звідси. Тільки добро будеш переводити. *(Сміється)*.

Данило. Та я до неї ніяк не при звичаюсь, гірка.

Ганжа. Нічого... Козацька душа без горілки всихає, мов верба на камені. Бачу я, за Катриною слідницею умліваєш, небораче.

Данило. Не нагадуйте.

Ганжа. Гляди, хлопче, прийшов козацького хліба їсти — забувай про те бісове насіння. Не доведе воно козака до пугтя.

Данило. Хіба ж я винен, коли думки самі туди лінуть.

Ганжа. А ти їх, ті думки, під три чорти! Мало тобі діла на Січі? А ось ще підемо з тобою нечистого ворога воювати.

Данило. Гомонять козаки поміж себе, що німчина з фортеції викурювати підемо.

Г а н ж а. Та вже приспіла година... Мов ніж біля серця та фортеція.

Д а н и л о. Чув я, що не всіх козаків беруть воювати німця.

Г а н ж а. Людей у нас мало. Треба й тут лишити на сторожі. Візьмо тільки найзавзятіших звитяжців і щирих січовиків.

Д а н и л о. Візьміть і мене, батьку Ганжа. Я теж там у пригоді стану.

Г а н ж а (*хитає головою*). Та треба б тебе охрестити у великій січі, обкадити мушкетним димовищем. Може, й дурість твоя з голови розвіється.

Д а н и л о. Візьміть мене, батьку!

Г а н ж а. Вельми сутужне, мабуть, бойовище буде... Як не влучимо, то голови там складемо.

Д а н и л о. Де ви, де все козацтво, там і я смерть прийму.

Г а н ж а (*помовчав*). Добре, сину, тільки біля мене будеш. Ти ще свіжий, щоб не наробив лиха і товариству, і собі.

Д а н и л о. Кроку без вас не ступлю!

Г а н ж а. Гаразд. Сьогодні на ніч рихтуйся. Та не дуже базікай про похід. Нехай поки що лише вірні люди знають. Козакам скажемо вже в дорозі, коли вирушимо на цю велику потребу. Навіть козацьку раду кошовий скликає.

Входить П а в л ю к.

П а в л ю к. А ти все вчиш, Ганжа?

Г а н ж а. З нього козак добрячий буде.

П а в л ю к. Вилюдніє... Тут йому ворсу втруть. З шаблюкою на мене в хуторі кинувся!

Сміються.

Д а н и л о. То я піду, батьку.

Г а н ж а. Іди!

Данило пішов.

А ти куди, Павлюче?

П а в л ю к. До кошового зайду.

Г а н ж а. Готується. Сам всього доглядає... Оце до ковалів пішов, то прочухана їм давав.

П а в л ю к. За віщо?

Г а н ж а. Позбивали драбини, а Сулима взяв одну й

стрібнув на неї. А вона тільки — трісь навпіл! То він як зацідив Лантухові у вухо, мов довбнею гепнув. Той так і зів'яв. Ще наказав киями зверху бити. Двадцять київ Лантухові й одміряли, а Сулима сам лічив.

Павлюк. Так і треба! Для своїх братів-козаків робить, ледащо! Там, у фортеці, кажуть, рівчак навколо ліктів чи не сто завглибшки, з обрізними стінами, палями набитий. Та ще вали на козацький згин!

Ганжа. Спорудив німець, болячка йому в душу!

Павлюк. Піду до Сулими та, мабуть, полаюсь. Мудрить він...

Ганжа. Мудрить...

Павлюк. Подив мене бере. Як ту фортецію здобувать будемо? Наказав велику армату не брать з собою.

Ганжа. То як же це? Як же уломитись у таку фортецію без великої армати? Хіба ми йдемо горобців положати шротом?

Павлюк. То ж бо й є... Німець день і ніч нас виглядає, до нього не підступиш...

Ганжа. На валах, кажуть, такої армати понаставлено, що й повернутись ніде...

Павлюк. Звісно...

Ганжа. А може, кошовий щось своє знає?

Павлюк. Звідкіля?

Ганжа. Перехрест, кобзар, прийшов, той усе розкаже.

Павлюк. Сліпець?

Ганжа. Той сліпець більше за котрого видюшого розкумекає, розшукає що й до чого... Цілий гурт челяді привів.

Павлюк. Я бачив... Підніс йому кошовий свою коновку горілки.

Ганжа. А старий не любить цього зілля!..

Сміються.

Павлюк. Та звісно, божий чоловік!.. Вихилив до дна...

Ганжа. Притомився старий!

Сміються.

Ех, коли б Задерживіст об'явився.

Павлюк. Задерживіст! Вже, мабуть, душа його раює на небі.

Ганжа. Ото нашумів він!..

Сулима (виходить з куреня, за ним джура). Збігай, перекажи осавулові мій наказ — викотити на чайки ще п'ять бочок пороху.

Джура. Добре, батьку.

Сулима. Як перекажеш?

Джура. Війська Низового Запорозького кошовий наказав ще п'ять бочок пороху викотити на чайки.

Сулима. Іди. Може, з'явиться Задерживіст — негайно до мене.

Джура пішов. Сулима підходить до Ганжі і Павлюка.

Здоров'я зичу товариству.

Ганжа. Щасти боже.

Павлюк. І ми про Задерживіста гомоніли.

Сулима. Все він переплутав. Як у тебе, Ганжа?

Ганжа. Зробив все, як ти звелів, батьку. Таких чортогонів відібрав, що не те німця з фортеці, самого цесаря німецького за хвіст притягнуть.

Сулима. Саме таких і треба. Менше козацької крові проллється. Бо з людьми у нас суужно.

Павлюк. Армату малу я поставив на чайки... І велику армату витягнув, ту, що московськими руками роблена. Може, підеш глянеш, батьку? Я думаю...

Сулима. Думай для себе, Павлюк! За мене не поспішай думати.

Ганжа. Послухай, батьку, без великої армати багато чистої крові проллємо. Козаки стоятимуть до сконання!

Сулима. І ти, Ганжа? (Суворо). Я кошовий! Козацьким велінням настановите іншого, тоді робіть, як вам до вподоби.

Павлюк. Ти сподіваєшся з фортеці німців на поле виманити?

Сулима. Який же з рейтара вояка в полі проти січовика? Його з фортеці й салом не виманиш! Моріон — боягуз, хоч і кондотьєр. Заброда! Без рідної землі, без свого люду! Пробіглець! Продається за гроші. Його віра, його бог — це золото. Він грабує, та й усе... Полковником зветься. Облизує брехливим язиком чоботи королів і королят!.. Такий цей Моріон! Я його знаю, а він ненавидить мене! Кортить мені помірятися з ним

силами! Сам пропаду, зате цей фальшований триумфатор знайде свою могилу тут, на Україні!

Не пий чарка *(проходить)*. Де Очкур подівся, га! Шукаю, шукаю, немов чорт язиком злизав. Скажіть, товариство, чи не бачили ви часом козака Очкура?

Сулима. Тут не було, не бачили.

Не пий чарка. Цілий день шукаю, як у воду з кручі пірнув!

Павлюк. Піди ще пошукай, Очкур не пропаде, він десь недалеко.

Не пий чарка. Павлюго! Брате мій! *(цілує Павлюка)*. А це кошовий? Ой, гляди, кошовий!.. *(Плаче)*. Задерживіст, побратим! *(Кричить)*. Кошовий, німця воювати треба! *(Проходить кілька кроків)*. Оце я вже й дома! *(Лягає на землю, обіймає шаблю, вмощується і засинає)*.

Ганжа. Щира козацька душа!

Сміються.

Павлюк. Обняв шаблюку, мов дівку в клуні!

Ганжа. З бабської статі тільки й визнає — горілку та шаблюку! *(Сміється)*.

Сулима *(до Павлюка)*. Чайки доглянув?

Павлюк. Стоять, мов лебеді, сховані під кручами, і шуліка не запримітить.

Сулима. Ми мусимо так пройти до Кодака, щоб на Слауті чайка про це не знала. На те ми й козаки! Де силою не здолаємо, там розумом!

Ганжа. Щоб козак рейтара не перехитрив? Та тоді й сонце в небі погасне від сорому!

Павлюк. Правду говориш, Ганжа.

Сулима. Як пощастить нам обдурити Моріона й заволодіти фортецією, жовнірів вирізати до ноги. Так і козакам сказати. Нехай навіки пам'ятають, зайдисвіти, гнів козацтва!

Ганжа. Дітям і онукам їхнім на острах!

Сулима. Фортецію знесемо в Дніпро, нехай спливе в море з нечистою кров'ю.

Павлюк. І щоб чиста земля наша знов лежала біля Кодацького порога — вікопомно щоб лежала, для миру і спокою на Україні.

Сулима. Треба так вчинити з ворогом, щоб не було кому донести звістку до Конецпольського.

Г а н ж а. Це вірне слово!

Су л и м а. А доки Конецпольський прикінчить воювати із шведом і повернеться з кварцняним військом, все в пам'яті травною заросте.

Г а н ж а. А нас шукай тоді, як вітра у Великому Лузі.

Су л и м а. Ех, мені сьогодні Задерживіст потрібніший за армату!

О ч к у р (*виходить. Сам до себе*). Цілісінький день шукаю Непийчарку і ніяк не знайду. Куди він запропастився? Пропав козак! Цілий день шукаю... (*Побачив Непийчарку, обійшов навколо нього*). Питаю тебе, куди, куди ж подівся Непийчарка! (*Вигукує*). «Козак душа правдивая, сорочки не має...» (*Ліг, обняв Непийчарку і зразу заснув*).

П а в л ю к. Знайшли хлопці собі затишок.

Сміються.

Г а н ж а. Серед майдану!

Здалека чути шум, вигуки.

Су л и м а. Чого вони там розходились?

П а в л ю к. Чорти їх носять.

Г а н ж а. Герць вчинили, чи що? Нехай хлопці кров по тілу розженуть. Вчаться козаки...

Су л и м а. А звісно, нехай... Тільки чого це їх саме сьогодні з горілкою розносило. Доглянь, Павлюче, що за люди до нас прибиваються.

П а в л ю к. Добре.

Двоє дебелих козаків — Свєрбигуз і Кваша — фехтують. Навколо них цілий гурт цікавих, підбадьорюють. Серед них — Горобковський, Данило, Смик, Голота. Горобковський несе барило горілки і кухоль. Свєрбигуз і Кваша сердито б'ються.

Су л и м а. Ану лишень, Квашо, розмахнись!

П а в л ю к. Свєрбигузе, дивись очима, рубай рукою. Криши його, чорта!

Г о р о б к о в с ь к и й. Заробляй барило горілки! (*До Сулими та інших*). Батьку кошовий, товариство, пішли об заклад Кваша з Свєрбигузом — хто шаблю в кого виб'є, той має оце барило з горілкою! У мене вже руки отерпли носити.

Г о л о т а. Від самого обіду шаблі свистять, іскри летять, а ніхто не подужає.

Г а н ж а. Ці хлопці за горілку тиждень будуть руба-
ти один одного.

Сміх.

П а в л ю к. Держись, Свербигузе!

С в е р б и г у з. Держусь, Павлюче!

К в а ш а. Я в тебе твого макогона з рук вирву!

С в е р б и г у з. У баби Горпини веретено виб'еш, чор-
тове одоробло!

К в а ш а. Сам очіпок одягни, тоді й ставай зі мною
на герць!

Всі стежать, кидають поради, сміються.

С в е р б и г у з. Ось я тобі зараз твою ковіньку підне-
су тобі під кирпатий ніс! *(Швидко робить крок назад
і падає, перечепившись через тіло Непийчарки. Той схо-
пився, за ним Очкур).*

Н е п и й ч а р к а *(хапає свою шаблюку)*. Не підходь!
Я вмирати не збираюся!

Сміх.

С в е р б и г у з *(схоплюється, бо Кваша вибив у ньо-
го шаблю)*. Не по-козацькому, товариство!

К в а ш а *(подає йому шаблю)*. На тобі під самий ніс.
(Дає дулю). Давай барило! *(Йде до Горобковського)*.

С в е р б и г у з. Куди? Не давай, бо я тобі! *(Стає з
шаблею біля барила)*.

К о з а к и. Не давай! Не давай! У лежачого вибив!

С в е р б и г у з. Якого ідола тут спати вклало? Непийчарка? Чи тобі немає більше місця на Січі? Очкур, і ти?

Н е п и й ч а р к а *(підвівся)*. А чим погана оця по-
стіль? Ох і спав же, хлопці, неначе на печі в просі, їй-бо!
(Позіхає).

О ч к у р. То ми з тобою удвох спали? Та ні! Я ж те-
бе цілий день шукаю, Непийчарко. Здоров, брате! *(Ці-
люються)*.

Сміх.

С в е р б и г у з. Навіки б ви заснули! Тепер що роби-
ти з барилом?

К в а ш а. Барило моє!

С в е р б и г у з. Я тобі як дам...

Непийчарка. Хлопці, я вас помирю. Дайте мені барило, а я знаю, що з ним робити. Прокляте життя, поки спиш—горілки не хочеться, як прокинувся—зразу душа плаче.

Сміх.

То дасте мені барило?

Кваша. Тю на тебе, Непийчарко! Тобі, мабуть, у сні возом голову переїхало.

Непийчарка. Та ні, де там! Такий сон приснився, що зроду схожого не бачив, хоч пив і втричі більше, ніж сьогодні.

Голоси. Ану розкажи! Розкажи сон!

Непийчарка. Снилось мені, що до мене смерть прийшла кликати в рай. Вродлива така молодиця, і очей не одірвеш. Каже, ходім, Непийчарко, в рай, там будеш коржі з маком їсти і святим будеш...

Сміх.

А я кажу, іди ти під три чорти, я вмирати не хочу і коржів з маком не заживаю, а тільки оковиту. Тоді смерть до мене з косою, а я проти неї з шаблюкою! От де герць почався! Не те, що у Свербигуза з Квашею... Бились ми, бились, та я візьми і вибий з рук смерті косу. Так вона тоді як загилила мене костомахою по ребрах, ось сюди! Я й прокинувся! Йй-богу, досі попереk болить і доторкнутись не можна!

Сміх.

Голоси. Оце так сон!

Непийчарка. Болить отут, йй-бо! Братове, я ж у самої смерті косу вибив на герці, дайте з вашого барила сьорбнуть!

Свербигуз. За такий сон націди йому кухоль.

Непийчарка. Не переводь добра. Мене ж і охрестили—Непийчаркою, бо я ні з чарки, ні з кухля не п'ю. Дай ковтнуть з барила.

Свербигуз. Ти ж усе вижлуктаєш!

Кваша. Хай йому грець!

Голоси. Та дайте, душа міру знає!

— Хіба таке барило вип'єш?

— Він же не павук і не кінь!

Непийчарка (взяв барило). Я тільки пригублю.

Свербигуз. Хай мене грім уб'є, все вип'є!

К в а ш а. Висмокче все і понюхати не дасть!

Г а н ж а. Та це ж не під людську силу, таке барило випити!

Су л и м а. Ставлю оцю люльку, що висмокче до краплинки!

Не п и й ч а р к а (*швидко віддав барило Свербигузові, не пригубивши. До Сулими*). Я вип'ю це правда. А ти, пане кошовий, доки будеш матню чухати, га? Скажи товариству! Рейтари з панами людям утиск чинять, а ти сидиш, як пень! Послухай, що люди оповідають, котрі з степу і з хуторів з Перехрестом об'явилися. Гречкосії і козацька сірома муку тяжку приймають. На фортецію веди, пане кошовий!

О ч к у р. Козаків біля себе прив'язав!

С в е р б и г у з. Над нами гречкосії сміються!

Г о р о б к о в с ь к и й. В Дніпро його!

Не п и й ч а р к а. На фортецію веди!

Г о р о б к о в с ь к и й (*підбігає до Сулими*). Нехай Павлюга на рейтара веде.

Г о л о с и. Павлюго! У Дніпро Сулиму!

Су л и м а (*ловить за груди Горобковського*). А це що за оден?

С м и к. Не хапай цього козака!

Г о л о с и. Не дозволимо!

К в а ш а. Пустити! Цей козак ледве на Січ порога переступив, зразу відро горілки поставив! Барило оце ще й на заклад купив!

Су л и м а. Хто він, питаю? (*трусить Горобковського*).

Г о р о б к о в с ь к и й. Пустить!

П а в л ю к. Його Перехрест привів!

Су л и м а (*дивиться на Горобковського*). Перехрест привів? Ну, гляди, бо я тобі навіки горлянку заткну!

Не п и й ч а р к а. Ти козаків не души! Краще німця бити веди! Мій побратим Задержхвіст у фортеції загинув!

Г о л о с и. Куди йому вести?

— Ледашо!

— Запанів!

— У Дніпро!

— Наївся козацького хліба!

Г о р о б к о в с ь к и й. Нехай Павлюга веде! Зрада!

Г о л о с и. Зрада!

— Павлюга нехай!

Горобковський. Нехай Павлюга! Зрадник Сулима! Його німець за золото купив! Продажна душа!

Данило. Сам ти продажна душа! *(Кидається на Горобковського з кулаками, той ховається в юрбі).*

Сулима стоїть весь час нерухомо, ніби серед бурхливого моря.

Непийчарка. Годі! Клади клейноди, чортів бувівір!

Горобковський. Продався ворогам! Зрада! Клейноди клади!

Данило кинувся на Горобковського, його відтягли. Горобковський сховався. Вже блиснули шаблі — пристрасті спалахнули. Дехто з Непийчаркою та Горобковським кричить: «Клади клейноди! Зрада!» А ті, що з Сулимою, намагаються втихомирити... Пішли в діло кулаки. Вже купа козаків вовтузяться на землі і товчуть один одного.

На цю веремію входить кобзар Перехрест з кобзою. Він спиняється, слухає, хитає головою, моторно сідає на колоду і брених на кобзі, настроює її. Козаки прислухаються.

Сулима *(йде просто в гурт, де б'ються козаки, стає в гурті, піднімає руку)*. Годі! Що чиниш, Непийчарко? Щоб з нас вороги сміялися? Сміятимуться... Мовляв, козаки, мов ті пацюки, — самі себе гризуть. А нам силу скупчати слід. Нам сила зараз у потребі... Не стрибайте мені межі очі, кошовий усе бачить! А німець — той у фортеці хутко, дуже хутко свого досидить. Кошовий про це дбає... Гуляйте, а я вас поведу і на басурмана, і на пана, як і досі водив... І на фортецю, на німоту. Гуляйте! А хто насмілиться сьогодні, до вечора, голос ще підняти — сам голову зітну. *(Висмикнув шаблю)*.

Горобковський поточився в юрбу.

Сам зарубаю, хто б ти не був! *(Підкреслено)*. Завтра гукатимете, на завтра горлянку бережіть! Чуєте?

Непийчарка. Так би давно й сказав, батьку. Оце козацьке слово.

Джурра *(вбігає до Сулими)*. Батьку, Задержіхвіст іде!

Сулима. Клич негайно сюди!

Джурра побіг. Загальний вияв зацікавлення.

Непийчарка. Побратим мій! Задержіхвіст, де він? *(Вибігає)*.

С вер б и г у з. Звідки він узявся? Оце, хлопці, погуляємо! (*Виходить, з ним гурт козаків*).

З а д е р и х в і с т (*весь обідраний, без зброї, в постолах, схуд, змарнів. За ним козаки*). Здорові були, лицарі, братове-товариство!

К о з а к и. Здоров, брате! Здоров, Задерихвосте!

Н е п и й ч а р к а. Побратиме, ти навіть з тіла спав?

З а д е р и х в і с т. Аби з розуму не спав.

Сміх.

Довелося, побратиме, і води дніпрової через силу сьорбнуть, і піску попоїсти, крізь пороги пройти. Хащами повз, як вовк-сіроманець!

О ч к у р. Де ж тебе нечистий носив?

З а д е р и х в і с т. У самого сатани в гостях був, та, бач, живим з'явився! Козацькому роду нема переводу!

Г а н ж а. Задерихвосте, ану глянь лишень сюди!

З а д е р и х в і с т. Держу хвіст мушкетом, Ганжа!

Сміх.

П а в л ю к. А я вже за упокой твоєї душі випив!

Н е п и й ч а р к а. А я тільки одне барило встиг висмоктати!

З а д е р и х в і с т. Тепер вип'ємо за моє народження на світ!

Сміх.

(*Підходить до Сулими*). Все зробив, батьку, як ти звелів.

С у л и м а. Добре, сину. А я тебе виглядаю. Ходім у курінь, розкажеш, бо справа негайна.

З а д е р и х в і с т. Все зразу скажу, батьку, тільки дайте горлянку промочити, бо охляв зовсім і неначе вік у рот не брав тієї ледащиці.

С у л и м а. Джуро! Мою коновку!

Джура пішов.

Н е п и й ч а р к а. Таке вигідає Задерихвіст! Вік у рот не брав! Ти лише на світ народився, а мати вже тебе горілкою напувала!

Сміх. Джура виносить кухоль, подає Задерихвосту.

З а д е р и х в і с т (*випив*). Пішла, пішла, як Христос в раю. (*Кричить*). Народився вдруге Задерихвіст!

Сулима. Ну, ходім на недовгий час у курінь.

За Сулимою пішли Ганжа і Павлюк.

Задерихвіст. Непийчарко, побратиме, і ви, товариство! Доки я з батьком погомоню, ви тим часом подбайте добре. Та не шкодуйте грошей, у мене їх, як у старого цигана вошей!

Сміх. Задерихвіст пішов у курінь.

Непийчарка. Подбаємо, брате мій! Ходім, голуб'ята! Кобзарю, ходімо з нами! *(Обіймає Квашу, Очкура)*.

Пішли. Козаки посунули за ними. Виникає весела козацька пісня. Пішли всі. Данило лишився сам. Сів на колоду, замислився.

Горобковський *(підходить до Данила)*. Чого жазурився, брате?

Данило. Це ти?.. Не в'язни... Бо я тобі... *(Показує кулак)*. Неспокій, туга у мене на серці.

Горобковський. Ех ти! На Січі яке завгодно горе й журбу позабудеш. Тут тільки й жити, на волі!

Данило. Все ввижається мені, наче з Катрею та з матір'ю щось скоїлось.

Горобковський *(торсає Данила за плече)*. Та отямся ти, бабій! Яка Катря?

Данило. Моя названа сестра. Жили ми на хуторі в глушині — там, біля Солонецького шляху, над яром. Може, чув, удова Настя Саламата?

Горобковський. Знаю, аякже!

Данило. Знаєш? Невже?

Горобковський. Та кажу ж — знаю... Я йшов глухими стежками і забрів туди. Затишний хутір. В яру струмок, а через нього кладка з трьох стовбурів.

Данило. Ото ж він і є! Катря вродлива, як зоря в небі.

Горобковський. Бачив, королівна! Я сидів, мов дурень, і очей від неї одвести не міг. І мати така лагідна... Вони мене приязно пригощали, а я їм віддячив. То чого ж ти журишся? Щоб мене така дівка любила...

Данило. Боюсь, щоб німці на них не натрапили... Січовики, втікачі, оце як і ти, завертають частенько на хутір. Вороги не помилують. Коли б уже скоріше знести вогнем і гнівом ту прокляту фортецію!

Горобковський. Може, твого хутора і справді давно вже немає, а Катерину до фортеці на глум, на наругу забрали?

Данило. Мовчи!

Горобковський. А чого ж ти оце на мене з кулаками кидався? Сулима — зрадник! Не хоче німця воювати!

Данило. Ет, дурний ти...

Горобковський. Легко бовкнути — дурний, коли більше нема чого сказати. Завтра ми Сулиму скинемо.

Данило. Не скинете, не тратьте сили!

Горобковський. Може, ти не даси? *(Сміється)*.

Данило. Та ні... Тільки не дуже розцвецькуй серед козаків... Мені Ганжа сказав, що про це знатимуть лише козаки, які підуть з кошовим.

Горобковський. Як перед святим богом!

Данило. Сьогодні вночі Сулима веде вибраних козаків на Кодацьку фортецію, воювати.

Горобковський *(схопився з місця)*. Сьогодні вночі?.. Чув і я, що Сулима ніби нишком готує похід, а що сьогодні вирушає... не знав цього... На завтра й під фортецію дотягнуть...

Данило. Ну да... на чайках проти порогів ідемо. *(Гордо)*. І мене Ганжа бере з собою.

Горобковський. І ти йдеш? От псявіра! А мене не беруть!

Данило. Куди там, я насилу впросився...

Горобковський. Ага... ну добре... тоді я побіжу, піду.

Данило. Куди ж ти так, зненацька?

Горобковський. Та той... може, той... Он хлопці вже, бач, що вчинили — гуляють.

Чути шум, вигуки, сміх.

Ти собі сиди, а я піду. *(Пішов)*.

Данило дивиться йому вслід. Горобковський ще раз озирається й зникає. Данило кидається за ним. Пауза. Данило повертається назад і йде до куреня.

Задерихвіст *(виходить з куреня, він у багатому козацькому вбранні, з шаблею. Прислухається до шуму, до музики)*. Моторний на витівки мій побратим! *(Побачив Данила)*. Данило, здоров, мій брате! А ти ж чого тут світом нудиш, га?

Данило. Здоров, брате! Сам не знаю, що воно таке...

Задерихвіст. А я дорогою все думав про тебе, побачити хотів. Край треба сказати тобі...

Данило. Що сказати? Ну, говори!

Задерихвіст. Ти наче не при собі, га? Що трапилось? Оповідай лишень, хлопче! Не смакує козацька каша?

Данило. Та ні, не те... Чомусь мати й Катерина з думок не сходять. Ти повз наш зимовник не проходив? Ти щось мені сказати хотів, то говори!

Задерихвіст. Та... Ішов дорогою і думав собі: як там Данило? Гуляє на Січі, чи мене ж згадує? Чого засмутився? Даниле? Нехай вороги журяться! Ходімо журбу розвіємо, втопимо! Гайда! *(Обіймає Данила)*.

Виходять. З куреня вийшли Сулима, Ганжа, Павлюк.

Павлюк. Здається Задерихвіст розперезався!

Сулима. Йому сьогодні й Дніпро по коліна.

Сміються.

(Суворо). Все зрозуміло? Ще раз нагадую. Задерихвіст плазом поведе своїх плазунів і подушить варту. А далі, як я говорив уже... Висадити браму. Всі інші курені я сам під корогвою поведу. Поспішаймо, часу небагато.

Данило *(хутко входить. До Ганжі)*. Батьку! Я за-примітив зараз, що козак, якого кошовий за груди був упіймав, зрадник... Його підіслано сюди... Коли він почув, що сьогодні вирушаємо, побіг... А я за ним назирці... Він уже Дніпро переплив і подався в степ.

Ганжа *(суворо)*. Хто сказав йому, що ми вирушаємо сьогодні на фортецію? Говори!

Данило схилив голову, мовчить.

Ганжа. Ех ти, зелене та дурне... Бери мого коня і лети за ним... Привези його живого або мертвого... Бо перед козацьким судом станеш... Павлюк ще пошле хлопців йому навперейми. Іди!

Данило побіг.

Очкур *(вбігає разом із Свербигузом, дико свистить, кричить)*. Хлопці!

Свербигуз *(гукає)*. Задерихвіст гуляє!

С у л и м а. Нехай... (*махнув рукою*).

Всі швидко вийшли. Вибігають з піснею козаки, частина вже танцює з шаблями в руках. Музики, шум, вигуки — чутише. І ось кілька козаків тягнуть воза, на ньому дві бочки. На бочках стоїть Задерихвіст з шаблею в одній руці, з кухлем у другій. На возі Перехрест з кухлем і Непийчарка з барилом. Музика рипіжить танок.

Задерихвіст (*крізь шум і музику*). Розступись, дуки-срібляники!

Непийчарка. Розступись, пекло! Сірома-голова гуляє!

Задерихвіст. Пий, хлопці! Пий, кобзарю, чоловіче божий! Бог на небі теж кухлями хилить, а не жме-нею сьорбає!

Непийчарка. Гей! Нехай ворогові гикнеться, як на козацьку шаблю наткнеться!

Перехрест. Де п'ють, там і ллють, а де не п'ють, там плачуть!

Задерихвіст. Музики, ледащо! Веселої, щоб під самим небом озвалось! Не на панському весіллі цигикаеш! Стружки, креші! (*стрибає з бочки на землю, танцює*).

За Задерихвостом — Непийчарка. Всі танцюють. Навіть Перехрест, тримаючись за воза, намагається вдарити навприсядки. Козаки постягали бочки з воза і танцюють з ними. Перекинули воза. Відчайдушний, нестримний, дикий запорозький розгул. Січ гуляє!

З а в і с а

ДІЯ П'ЯТА

Фортеця Кодак. Плац. Здалеку — вежа, де стоїть велика гармата. Брама зачинена. Зубчасті мури з стрільницями, куди теж поставлено гармати.

Вхід у приміщення полковника Моріона. Стоїть голе дерево — воно
всохло.

Біля гармат, коло брами, у вежі і на валу ходять вартові —
німецькі солдати.

Невільники тягнуть величезну колоду. Серед челяді і козаки. Всі виснажені, змучені, руки й ноги їм заковані в ланцюги. Солдати підганяють невільників батогами.

Біля дерева в глибокій задумі стоїть Катерина. За нею стежить
Гурданей, обіпершись об одвірок.

Катерина (до Гурданей). Тут страшно. Земля гола, навіть дерево усохло. А він каже: ти полюби мене, Катерино. Каже, я чекатиму, доки ти мене полюбиш. І сміється, як вовк... Це він тобі язика вирізав?.. Послухай, Гурданей, мені не хочеться вмирати. Мені так хочеться жити, Гурданей! Проте я не боюсь смерті. Нехай приходить... Тільки чомусь страшно на неї чекати... А може, я її ще обдурю? Гурданей, він тебе щодня б'є, як ти йому служиш? Давай удвох втечемо. Думаєш, я квола? Ні, я можу бути дуже міцною! Ми зробимо так — вночі ми вб'ємо вартового біля брами, спустимо міст і побіжимо. Доки варта опам'ятається, ми вже будемо далеко. Не хочеш? Неможливо?

Гурданей не поворухнувся.

Можна драбиною перелізти через мури, через вал і тікати. Яке щастя бути на волі! Гурданей! Поки що ми будемо жити в лісі, десь в глушині, недалеко нашого

зимовника. Я перекажу Данилові на Січ, де ми ховаємось. Він, як орел, прилетить з товариством і повезе нас далеко, далеко... А там, далеко, ми всі вкупі будемо жити, як в раю.

Гурданей беззвучно сміється.

Моріон *(входить)*. Гуляєш, Катерино? Гуляй, моя невдячна красуне. *(Йде до неї)*.

Катерина *(застережливо)*. Пане полковнику!

Моріон. Я стомився, а ти мене дратуєш. Гляди, щоб я не розгнівався. Урветься мій терпець, тоді не нарікай на свого господаря, на мене... Правда, Гурданей?

Той стоїть непорушно.

Гурданей мене знає. Рука в мене важка. *(Сміється)*.

Катерина. Я твоєї руки не боюсь! Я кличу свою смерть...

Моріон. Дурне ти бидло! Твоє життя, смерть і щастя в оцих руках. *(Показує руки)*.

Катерина. Які брудні руки...

Моріон. Це вони після важкої праці. Аттіла ще досі не повернувся, то я сам розмовляв зараз з одним... Признався, що Сулима збирається облогою брати мою фортецію. Нешасний розбишака! Я йому вчиню таку облогу, що жоден з них не понесе на плечах свою голову. Хіба спроможеться який у своїх руках, окремо від тіла, її понести. Тоді нехай несе! *(Сміється)*.

Катерина. Жорстокий, лютий боягуз!

Моріон *(грізно)*. Що? Чума і пекло! Так, лютий! Буду ще жорстокіший! Ти мене не знаєш. Земля оця на мене чортом дивиться, та я все затисну в руках. Землю поставлю навколішки, і вона стоятиме, поки я не скажу їй годі! А ти цілуватимеш мені ноги.

Катерина. Цього не буде! Доки хоч іскра життя тлітиме в моїх грудях, не зігнеш мене, пане.

Моріон *(сміється)*. Ти мені подобаєшся, Катерино, саме за те, що така непокірна дикунка! Серед цієї сірої нудоти мене розважає твоя непокора. Дике вовчєня в кімнаті. Зле, ненависне, але безсиле... Правда, Катерино? *(Простягає руку)*. Р-р-р, вкуси беззубим ротом!

Катерина. Ні, я не вовчєня!

Моріон. А що ж ти, гадюка?

Катерина. Я твоя страшна доля! Я зібрала в

своєму серці всі сльози, муки, кров розтерзаних тобою людей! Ти потонеш у них! Я щодня молю бога про кару.

Моріон (*сміється*). Розважила ти мене, Катерино. Спасибі. Молись на здоров'я. (*Мовчить*). Іноді мені хочеться, щоб ти зустріла мене ніжно і лагідно, коли я повертаюсь додому. Щоб обняла мене, погладила по голові цією милою рукою. Солдатське серце теж часом прагне тепла... Я б отак прийшов... (*Іде до Катерини*).

Катерина. Не підступай до мене! Навіть мертвою мене не обнімеш! (*Тікає в двері*).

Моріон (*сміється*). Вовчєня безсиле, але зле і втішне звірятко. (*Сердито*). Та, мабуть, сьогодні я її приручу. Чума і пекло! Набридло... Нудно мені сьогодні! (*До Гурданєя*). А ти куди дивишся, собако? Де вона там? Хочеш сьогодні мені ніч зіпсувати, то я тобі...

Гурданєй миттю зникає. Моріон дивиться на плац. Близько нього троє солдатів ведуть зв'язаного, побитого Данила.

(*Гукає*). Це хто?

Солдат. Впіймали недавно. Від самої Січі гнав коня сюди. Кажє — когось наздоганяє, щоб убити.

Моріон (*до Данила*). Від Сулими?

Данило (*всміхається*). А боїшся нашого кошового, га? (*Сміється*).

Моріон. Говори! Перед смертю все одно скажеш!

Данило. Я плюю смерті в пику! (*Плює на Моріона*).

Моріон. А... Чума і пекло! На два ланцюги прикути, в льох! Сам поговорю з ним! Женить його!

Данило (*сміється*). Ой, як ти мене перелякав, поганський вишкребок... Тобі ж самому лишилось три чисниці до смерті — ха-ха-ха!..

Солдати потягли Данила. Пауза. Моріон лютує.

Аттіла (*швидко входить*). Здрастуйте, пане полковнику!

Моріон. Повернувся? Це чудово. Добрий вечір. Що привіз?

Аттіла. Неприємні новини, мій полковнику! Дуже неприємні.

Моріон. По тобі бачу, але головне — спокій. Говори коротко: що трапилось?

Аттіла. Я привіз труп Горобковського.

Моріон. Коротше не скажеш. Убили...

Аттіла. Так, пане полковнику. Недалеко відсіля, по дорозі у фортецію. Видно, він дуже поспішав, бо кінь був ще весь у піні, коли ми налетіли.

Моріон. Ах! Чума і пекло! Тисяча скажених чортів!

Аттіла. Дуже прикро, мій пане.

Моріон. Кінь весь у піні... Щось надто важливе віз наш Горобковський, коли за невеликий час вирвався з Січі і так поспішав.

Аттіла. Цю таємницю він забрав з собою на той світ, пане полковнику.

Моріон (*роздратовано*). Знаю, знаю, все знаю! Не люблю, коли багато базікають! Пекло і чума!

Цурковський (*входить, сміється*). Весь світ сміятиметься, пане полковнику! Сам ясний король не витримає!

Моріон. Що вас так веселить?

Цурковський. Так як же не реготати! (*Сміється*).

Моріон (*роздратовано*). Чого ви смієтесь?

Цурковський (*сміється*). Щаслива смерть для шляхтича, рицаря Речі Посполитої! Баба на той світ спровадила.

Моріон. Кого?

Цурковський. Та пана ж Горобковського!

Моріон. Жінка?

Цурковський. Хіба ви ще не знаєте? Та як чисто! Глянули б ви, що вона з ним зробила?

Моріон. Що саме?

Цурковський (*крізь сміх*). Цього навіть не розкажеш! Так чисто живого оббілувала, як татарин лошака. Коли ми під'їхали, він ще дихав. Баба, виявляється, з ходу арканом його з коня стягла, він не встиг і за шаблю схопитись.

Моріон (*до Аттіли*). Це не жінка, це... це... Чума!

Аттіла. Дочка самого Вельзевула!

Цурковський. Коли ми їй тут голову одрубаво, всі відьми сльози литимуть.

Моріон. То це та сама хлопська свята Жанна? Дракон в спідниці! Звичайно, вона втекла!

Аттіла. Коли б вона втекла, я б у фортецію сьо-

годні не повернувся, доки б не дістав її живою або мертвою. Я вам слово давав, пане полковнику.

Моріон. Упертий ти, Аттіло. Привезли?

Цурковський. Аякже, пане полковнику. Я її сам, своїми руками зв'язав. Я знаю, як відьму за хвіст вхопити, прошу пана!

Моріон. Ну звичайно, а хто б іще, крім вас? Ви наш єдиний рятівник.

Цурковський. Вона шаблею креше, як кресалом, прошу пана! Та я теж як взяв її кресати — отак, отак, отак... Вона й сіла на землю.

Аттіла. Така що сяде! Уже зв'язана гризла руки солдатам!

Цурковський. То я, виходить, брешу, прошу пана?

Аттіла. Виходить, що ви неправду розповідаєте, пане Цурковський!

Цурковський. Ганьба, я вимагаю сатисфакції, пане полковнику! (*Береться за шаблю*).

Моріон. Не беріться за шаблю, бо Аттіла зараз сердитий, він з вас миттю свинину зробить!

Цурковський. Що то є?

Моріон (*до Аттіли*). Невчасно загинув Горобковський.

Аттіла. О, невчасно, пане полковнику.

Моріон. Добре, що нарешті згребли ту прокляту жінку. Цікаво глянути на неї, нехай приведуть сюди.

Аттіла. Вона тут, мій пане. (*Гукає*). Карл!

Моріон. Хіба Карл воскрес?

Аттіла. Ні, це ще один. Звик я до цього імені.

Моріон. Ім'я славетне...

Карл 2-й з солдатом вводять Настю. Руки, ноги і шия її закуті у важкі ланцюги. Настя йде, не схиляючи голови. Спинається проти Моріона, який пильно її розглядає.

Аттіла. Карл! (*Махнув рукою, Карл з солдатом вийшли*).

Моріон. Оце ти така?

Настя. А ти думав, що я справді з хвостом? Чи, може, що я вельможна пані?

Моріон. Ну, що маєш сказати? Ліпше зразу покайся!

Н а с т я. Қаятись? Перед тобою та перед оцими плюгавцями?.. Не діждетесь!

Моріон. Добре сказала. Що в тебе ще на язиці?

Н а с т я. Те, що й на серці!

Цурковський. Навіщо дозволяєте їй, пане полковнику, плескати перед вами язиком?

Моріон. Нехай. Це її остання розмова перед смертю.

Н а с т я. Не лякай, знаю, що перед смертю. Думаєш — боюсь? Шкода мені... Дуже шкода, пане...

Моріон. Чого шкода?

Н а с т я. Що не потрапили в мої руки і двоє оцих суцх синів. *(Показує на Аттілу та на Цурковського)*. Двох я таки порішила. А ці надто обережні, як усі боягузи, трясця їхній матері! Хотіла б я, щоб та сукамата, яка привела їх на світ, знала, що їх, злодіїв, убила своєю рукою, з помсти, українська мати.

Цурковський. Що? *(Хапається за шаблю)*.

Н а с т я. Витягаєш шаблю? Ти мені руки і ноги розкуй та теж дай в руки шаблю, тоді і поміряємось силами.

Цурковський. Чи чули отаке? *(Заливається сміхом)*.

Н а с т я. Тоді посмієшся! Я тобі віддячу за те, що ти мене вогнем палив, ніж під жили встромляв. Я тобі зріжу чуба разом з головою!

Цурковський. Чули, панове? Жартівлива баба! Зі мною на герць стає! Оце вигадала з переляку!

Моріон. А, правда, цікава розмова буде. Мені казали, що ця баба володіє шпагою, як драгун. Я хочу бачити її роботу. *(До Аттіли)*. Розкуємо її, і пан Цурковський нас повеселить! *(До Цурковського)*. Покажіть їй, як зневажати рицаря. Я б не подарував образи.

Цурковський. Я з жінками на герць не стаю! У самій Варшаві сміятимуться: славний Цурковський з бабою рубався.

Моріон. Ми нікому не скажемо, дорогий пане!

Н а с т я. Та він перелякався, сердешний, від нього вже аж сюди тхне!

Цурковський. Як ти смієш зі мною!

Аттіла. Я наказую розкувати її. Приготуйтеся, пане!

Цурковський. Я вже сказав, що з жінками не

б'юсь! Не в'язніть до мене! Ви забули, панове, що вона саме й чекає, щоб її розкували. Тільки ви її й бачили.

Аттїла. Ви ж, сподіваюсь, не випустите її живою, як того посланця Сулими!

Настя. Глузуєте з мене!.. Знаю, що ви мене живою не випустите! Та моя кров відгукнеться вам! Очиститься від вас земля, бо інакше вічна темрява впаде на землю і навіть зорі погаснуть в небі!

Моріон (*розгнівано*). Годі! Говори, ти вбила сьогодні пана Горобковського! Чума і пекло!

Настя. Вбила одного пса, ось із їхнього кодла.

Моріон. Ти вбила солдата Карла?

Настя. Та я їх сама, мабуть, з восьмеро, твоїх солдатів, не питаючи ні імені, ні прізвища, на той світ спровадила.

Аттїла. Восьмеро?

Настя. А може, й усіх п'ятнадцятеро...

Моріон. Ти кинулась на нього в корчмі й поранила? (*Показує на Аттїлу*).

Настя. Лівою ще не навчилась добре влучати, коли правиця шаблею рубає, тому й виприснув од смерті.

Моріон. Тепер слухай!

Настя. Говори, хоч залийся!..

Моріон (*до Аттїли*). На тортури взяти, доки не покається і не стане ноги цілувати.

Настя. Очі тобі повилазять, якщо таке побачиш.

Моріон. Вирізати їй отруйного язика.

Аттїла. Добре, пане полковнику, але цього мало.

Моріон. Знаю, що мало... Виколоти їй хлопські очі.

Аттїла. Добре, мій пане, але...

Моріон. Відтяти праву руку... Мало? Перерізати жили на ногах, нехай так і плазує. Тоді викинути на шлях, щоб усі бачили, пам'ятали й іншим переказали!

Аттїла. Добре, спасибі, мій пане полковнику! Все буде зараз зроблено! (*Сміється*).

Цурковський (*до Насті*). Замовкла? (*Виходить*).

Настя. Брешеш, не замовкла! Ні... Я бачу, як смерть нависла над вами. Ваша смерть! Он вона, над тобою, смерть! (*Показує головою на Моріона*).

Моріон (*злякано*). Вирвати їй язика! Негаймо!

Миттю! Аттіла! Негайно! Чума і пекло! Я сьогодні лютий! Я хочу сам цю хвилину побачити, як вона побуває в тебе в руках! Як з неї на моїх очах завзяття вилетить!

Аттіла. Добре, добре, зараз, мій пане!

Настя (*люто, кризь зуби*). Не боюсь я вас, окаянні! Все одно не боюсь!

Моріон. На тортури тягніть! Нудно мені сьогодні!

Аттіла. Карл!

З'являється Карл 2-й.

Катерина (*вибігає, за нею Гурданей*). Ой, що тут?

Настя. Хто це? Катерино! Ти жива?

Катерина. Мамо! (*Кидається до матері, та відступає*).

Настя. Ти не дочка мені!

Катерина. Мучусь я, мамо! Пожалійте мене, за що я караюсь!

Настя. Я ладна бачити тебе мертвою... Тішиш ворога?

Моріон (*до Аттіли*). Мати її?

Аттіла. Так, мій пане.

Моріон. Це добре.

Настя. Чом я сама тебе не вбила! Чом під груди своїми, в колісці тебе не придушила, зрадницю прокляту! Злякалась смерті?

Катерина. Не проклинайте, мамо. Послухайте мене...

Настя. Кажі.

Катерина. Моя душа, серце моє, тіло моє — чисті, як свята роса. Ніхто до мене не доторкнувся. Коли ж котрий з них доторкнеться — ото й буде час моєї смерті. Вірите мені, мамо?

Настя. Вірю. Не бійся, доню, не бійся смерті, Катерино! Краще смерть, легша смерть, ніж зрада!

Катерина. Легша, мамо.

Настя. Благословляю тебе на смерть, єдина дочко моя! Вони згинуть!

Моріон (*до Аттіли, показує на Настю*). Геть! Все приготуєш — поклич.

Аттіла. Слухаю. Карл!

Входить Карл 2-й, штовхає Настю.

Катерина. Мамо, дайте ще хоч глянути на вас. Пригорніть мене до свого серця, мамо!

Настя (*показує на ланцюги*). Оцим намистом та залізними стрічками, бачиш, як прибрали, як уквітчали мене?.. На весілля вирядилась твоя мати. Прощавай, доню, навіки...

Карл тягне Настю, за ними пішов Аттіла.

Катерина. Мамо! (*Плаче*).

Пауза. Катерина схаменулась, витерла сльози.

Мамо! Я вас врятую своєю кров'ю, чуєте, мамо?!

Моріон. Дякуй мені, що я влаштував тобі таке зворушливе побачення з матір'ю.

Катерина (*ніби не впізнала зразу Моріона. Стримано*). Що ви з нею зробите, пане?

Моріон. Присуд я їй сказав. Аттіла виконає. А що таке?

Катерина (*наважилась*). Пане, дорогий пане! Послухайте мене! Я все передумала зараз... зараз... Я прошу вас...

Моріон. Проси, чого ти хочеш?

Катерина. Робіть зі мною що завгодно. Я скорююсь вам. Я буду... Я зроблю, що ви захочете...

Моріон. Така розмова мені подобається. Говори ще.

Катерина. Я стану вам покірною служкою, зустрічатиму вас з ласкою і привітом, не скажу всупереч вам жодного слова. Тільки прошу вас...

Моріон. Ну, проси!

Катерина (*стає навколішки*). Благаю вас... Ви... ви маєте силу і право... Відпустіть на волю мою матусю!

Моріон. Так би й давно. А то навколішки... (*Сміється*). Навіщо? Встань, Катерино. (*Допомагає їй встати*). Аби ти була слухняною, а мені тільки слово сказати — і твоя мати буде на волі. Це слово я скажу!

Катерина. Зараз можна її випустити?

Моріон. Ні, вже мости давно піднято. Нікому не вільно зараз ні увійти, ні вийти з фортеці. Брамуну заховано! А завтра, як сонце зійде, ти сама випроведиш свою матусю за браму. Прийде Аттіла, ти почувеш про це мій наказ.

Катерина. Сама проведу за браму? Спасибі вам... (*Схаменулась*). Ви віддасте її мені мертву?

Управління в справах мистецтва при Раднаркомі УРСР

Державний Український Музично-Драматичний Театр УРСР

Рівне музика № 1

45

ЛЮСТОВА

Ол. Копиленко

ВІДКРИТТЯ СЕЗОНУ

Вистава присвячується повному визволенню
Радянської України від німецьких загарбників

Сезон 1944-45 рр. I

45

ЛЮСТОВА

ПРЕМ'ЄРА

ЧОМУ

НЕ ГАСНУТЬ ЗОРІ

Героїчна драма на 5 дій та 7 карт.

Афіша Чернівецького театру про відкриття сезону 1944—1945 рр. виставою
«Чому не гаснуть зорі». Фото

Моріон. Мертву? Ти мені не віриш?.. Живу, Катерино, живу, бог свідок! (*Сміється*). От дурненька! (*Кладає руку їй на плече*).

Катерина. Даєте лицарське слово?

Моріон. Слово? (*Витягує шпагу*). Що таке слово? Ніщо! Я присягаюсь на цьому несхибному мечі, що завтра, як зійде сонце і піднімуть мости, ти сама проведеш свою матусю, живу, за браму фортеці. Бог свідок, він скарає мене.

Аттїла (*входить*). Все готове, прошу вас на розвагу, мій пане. Що це, присяга?

Моріон. Так. Ти теж будь свідком і виконаєш мій наказ. На цьому вірному мечі я дав присягу Катерині, що завтра вранці, як зійде сонце, вона сама проводить свою матір за браму фортеці. Сьогодні вже пізно, спадає темрява. І я стомився. Нехай сьогодні її мати відпочине, а завтра на світанку ми з нею всі погомонимо, і ти сам випустиш її за браму, на шлях. Живу... Чуєш, живу!..

Аттїла. Що? Може, я оглух? Тоді мене вбийте, пане полковнику!

Моріон. Ні, ти не оглух, Отто Єгер! Чума і пекло! (*Кричить*). А коли ти так слухатимеш мої накази, тоді ти вартий, щоб я тебе вбив! Хто сміє тут мені перечити?

Аттїла (*схаменувся*). Прошу пробачення, мій пане. Буде зроблено так, як ви наказали. Ніхто не сміє перечити вашій волі і ламати вашу присягу на мечі. Якщо ласка пана полковника, простіть мені мою гарячкову зухвалість. (*Покірно вклоняється, посміхнувшись вбік*).

Моріон. На цей раз не покараю, а надалі пам'ятай. Дякуй Катерині, що серце моє повне любові.

Аттїла. Дякую, мій любий пане.

Моріон. Отож, дивись... Підеш, повториш її матері, що її живу вранці випустимо на шлях.

Аттїла. Слухаю.

Катерина. Дякую вам, мої добрі панове... Ще раз дякую...

Моріон (*до Аттїли*). Доглядай тут варту, Аттїло... Пильно доглядай. Все доручаю тобі. Бо у мене весілля. Сьогодні моя ніч, а завтра влаштую бенкет. Бенкет, Аттїло! (*Ляскає його по плечу*). Запрошую тебе!

Аттїла. Дуже дякую за честь, пане полковнику.

Моріон (*до Катерини*). Тепер ти мені віриш? Ду-

мала, що я звір... Ех ти.. Ну, ходім, Катерино. Ходім, моя наречена, у нас сьогодні весілля. *(Сміється. Обіймає Катерину за стан, іде з нею до себе. Катерина перекилює себе і йде так, ніби волочить на ногах тяжкі кайдани. Вона ще раз озирається, усміхається до Аттіли, і за ними зачиняються двері).*

А тілла. Живу проводжатиме за браму! Живу! *(Вдруге сміється. Потім, махнувши рукою, виходить).*

Надійшла ніч. Навколо тиша і темрява. Ніби гавкають, перегукуються у фортеці в артові. Чорна темрява лежить по кутках.

Ніч іде повільною, довгою паузою.

Ось повзе чорна нічна тінь по землі, нечутна тінь. Повз браму, повз будови фортеці повзуть одна, друга, третя тині, неначе від зоряного неба мерехтить сонна земля. Сонно перегукуються пособачому в артові. Біля найближчого в артового тинь безшумно майнула чорним крилом, і вартовий так само нечутно, тихо зник. Друга тінь накрила чорним крилом другого в артового, третя — третього... Тепер скрикнув пугач, зненацька налетівши на фортецю. Здалеку йому відповів ще один, потім другий пугач. Сторожко пригнувшись, козакі прошелестіли ногами.

Вбігаючи на плац, козаки розтікаються на всі боки. Серед плацу з'являється Павлюк.

Павлюк *(сильним голосом)*. Запалюй вежі! Братове-молодці! Давай вогню! Карай ворога на славу України! *(Починає горіти вежа).*

Козакі *(біжать)*. Слава! Слава! Смерть ворогам!

Павлюк. Карай, карай пана! *(Стріляє з пістоля)*. Палить порох! Грими, земле! Кари! *(Побіг попереду козаків)*.

Страшний вибух струшує фортецю. Козаки посунули масою. Під вигуки «Слава!», «Кари!» в тремтливих сполохах пожежі б'ються козаки з німцями.

Сулима *(швидко йде, з ним Ганжа, козаки)*.

Несуть січову корогву.

(Підіймає булаву, в запалі гукає). Гуляй, хлопці! За Україну! За козацьку долю! За славу нашу! Бийте, ріжте, не милуйте їх!

Козакі. Смерть ворогам! Слава! *(Пробігають повз Сулиму)*.

Моріон, розхристаний, з шпагою вибігає з дверей, озирається. Сховався в тінь. За ним женеться Катерина. В руці у неї пістоль.

Катерина. Сховався, проклятий! Де ж він? (Гукає). Брати козаки! Він тут!.. Сюди, сюди!..

Моріон кидається до неї, б'є її шпагою в спину. Катерина падає.

Моріон. Моєю не стала, нічиєю не будеш. Вмирай!

Сулима (виростає проти Моріона). З жінотою воюеш, забродо! Навіть жінку в спину б'єш! Живого візьміть!

Козаки кидаються на Моріона, скручують руки, виривають шпагу. Вибігає Гурданей, біжить рятувати Моріона.

Сулима (показує на Гурданея). Задушити!

Козаки потягли його.

Моріон (пручається. До Сулими). Ти хто?

Сулима. Я Сулима!

Моріон. Сулима! Чума й пекло!

Ганжа. Не подобається панові полковнику, що ми до нього в гості прийшли.

Козаки сміються.

Моріон. Я тебе не боюсь, Сулимо! Руки скрутили мені... (Виривається). Шпагу дай в руки! (Кричить). Солдати, до мене!

Сулима. З того світу солдати не повертаються від козацького удару!

Козаки сміються, Сулима стежить за боєм. Німці намагаються пробитись до Моріона. Сулима показує туди булавою.

Моріон (виривається). Пустіть мене!.. (З ненавистю). Сулимо! Чума і пекло! Шпагу мені дай, тоді побачиш!

Козаки сміються.

Сулима. Ганжа! (Передає Ганжі булаву. До козаків). Пустіть його!

Ганжа. Батьку кошовий!

Сулима. Мовчи! Весь світ знає, що він тільки нахваляється уміє. Хвалько! Пустіть, кажу!

Козаки відпускають Моріона, Сулима подає йому шпагу, витягає шаблю з презирством.

Даю тобі змогу, забродо-полковнику, врятувати своє брудне життя!

Моріон. А ти... ти загубиш своє!
Сулима. Обороняйся, убивце!

Починають двобій. Б'ються, оточені козаками, що переживають кожен удар. Чути гул бою. Двобій триває недовго. Сулима рубає могутніми ударами, вибиває в Моріона шпагу, валить його на землю, ставить ногу йому на груди. Ганжа подає йому булаву.

Сулима (до Моріона). Замовк? Заціпить тобі навіки! (Підіймає булаву, гукає). Не милуйте ж, діти! На смерть карайте!

Козаки. Слава! Слава!

Данило (вбігає. До Ганжі). Батьку!

Ганжа. Ти тут? Я думав, тебе вже на світі немає...

Данило (побачив Катерину, кидається туди, припадає до неї). Катерино!

Ганжа (до Сулими). Ніби докінчують карати, батьку!

Сулима. Моторно гуляють хлопці! Чи випустив Задерживіст святих невільників?

Ганжа. Розкував і випустив, бо ось Данило прибіг!

Данило (несамовито). Кари їм! Крові мені! (Побіг).

Сулима. Добре... (Показує булавою). А то що за баба серед січовиків? Гляньте, ганяє пана, мов куцого зайця! (Сміється).

Ганжа. Настя Саламата Моріонового підручного карає.

Козак. В кайданах сиділа, ще й трьома ланцюгами прикута.

Сулима. Вивчилися німці кайдани кувати, тільки наш народ у них ніколи не закують!

Ганжа. Тепер надовго закаються!

Сулима. По-козацькому Настя рубає!

Ганжа. Хоч до куреня записуй.

Сміються. Відбиваючись шаблею від Насті, задкує
Цурковський.

Настя. Стій, куди ж ти тікаєш, га?

Цурковський. Ой пані Настя, ой!

Настя. Панею зробив, сучий сину! Ще трохи і, мабуть, панянкою стану!

Старшина і козаки сміються.

Цурковський. Ой, отак, отак, ой! Ласкаві пані Настя, ой отак!

Н а с т я. Отак! (*Вибиває в нього шаблю*). А тепер отак! (*Розмахнулась на все плече*).

Ц у р к о в с ь к и й (*падає навколішки*). Не вбивай, пожалій! Я тобі що завгодно... що завгодно. Богом благаю!

Н а с т я. Мучив людей, смерті лютій у пазури мене кинув, а сам і вмерти не вмієш! Тьфу, паскудо! (*Кидає шаблю*).

Козаки потягли Цурковського.

С у л и м а. Спасибі тобі, мати, спасибі, сестро козацька, за діла твої! Спасибі, що нам допомогла, що во-рога карала!

Н а с т я. Спасибі вам, брати, що визволили з неволі. Смерть уже була схилилась над моєю головою. (*Побачила Катерину і йде до неї*). Катерино, доню моя! Чом я не лежу тут замість тебе, неповинне дитя моє! (*Падає на коліна і припадає до тіла Катерини*).

Швидко виходить Д а н и л о — теж іде до Катерини.

П а в л ю к (*входить*). Кінчають, батьку.

С у л и м а. Добряче працюють шаблюки й мушкети.

П а в л ю к. Глибоко заліз ворог козакові в печінку!

Г а н ж а. Заліз... А де Задерихвіст, що я його не чую?

П а в л ю к. Навалив був навколо себе гору трупів, а тепер нишпорить, шукає когось.

Г а н ж а. Коли шукає, то знайде.

С у л и м а. То такий, що знайде.

Із сміхом вбігають кілька козаків.

Он, здається, щось затіває вже твій Задерихвіст.

П а в л ю к. Та він же бісового батька син!

З а д е р и х в і с т (*підстрибуючи, тягне за віжки Аттілу. За ним Непийчарка, Свербигуз, Кваша, Очкур та інші козаки б'ють нагаями, дрюччям Аттілу*). Підженіть мене, братця, бо стомився! Ой, стомився!

Н е п и й ч а р к а. Но-о, вези, ледащо!

Бичують Аттілу.

С у л и м а (*до Задерихвоста*). Що ти робиш? Грець тебе тут розносив!

З а д е р и х в і с т. Хіба поганий кінь? (*Показує на Аттілу*). Знаєте, хто це? Дуже гостинний чоловічок. Прозивається він Аттілою.

Сулима. Аттіла? Кат Моріонів? Славетна птиця.
Задерихвіст. Шукав я його, шукав по всій фортеці. Думав уже: мабуть, утік. А він у порожню діжку на смітнику сховався і зверху ганчіркою накривсь. А свинячі вуха — стирчать!

Сміх.

Непийчарка. А ти ж йому що?

Задерихвіст. А я його за те свиняче вухо та на світ божий. Кажу: я ж до тебе в гості прийшов, а ти ховаєшся на смітнику!

Свербигуз. А він тобі у відповідь і каже?..

Задерихвіст. А він на коліна впав, та давай проситись. Дядечку, волає, я хороший, я чистий, я ніколи більше не буду, пусти мене! Сам ніколи до козака й мізинцем не доторкнувся і всім родичам закажу, щоб десятою дорогою обминали!

Очкур. Та ти ж йому, нарешті, що відповів?

Задерихвіст. Тоді я й сказав стиха: тепер я, поганська твоя пика невмивана, хочу правду знайти, поговорити з тобою по щирості! Та як зацідив йому в писк!

Павлюк. Ну, оце, значить, і договорились до справжнього діла!

Задерихвіст *(кричить)*. Та підганяйте мене, хлопці, бо він на той світ поспішає! Йому, бач, ніколи!

Козаки. Но-о, ледащо! Риссю, чвалом! Давай духу!

Частують Аттілу. Задерихвіст, підстрибуючи, тягне його. Сміх.

Сулима *(підіймає булаву)*. Кінчайте бенкет, діти! Будемо далі господарювати! Сурми, сурмач!

Сурмач сурмить кінець бою. Сходяться козаки.

Чи всіх ворогів побили? Чи котрий втік? Скажіть, дітки?

Козаки. Усіх, батьку! Всіх... Ніхто не втік, жодного не випустили!

Сулима. Добре про Україну дбали, дітки! Добре свою землю, люд православний боронили! Спасибі, лицарі січові! *(Вклоняється)*. А тепер вчинимо чесний козацький суд над оцим забродою, що на нас тут чигав, що над козацьким серцем ножа тримав,— над самим Моріоном. Ось він, дивіться...

Козаки. Оце він такий, катюга? Бач скривився, як середа на п'ятницю! Убить, паскуду! Смерть! На палю його!.. Повісити за ноги! Бить киями! В Дніпро його!

Моріон. Як ви смієте!

Козаки сміються.

Павлюк. А кого ж ми питатимемо? Може, тебе, пане полковнику.

Гучний сміх козаків. В цей час Настя з Данилом високо несуть мертву Катерину, повільно проносять її крізь козацькі лави.

Сулима (*підіймає булаву*). Звитяжці-лицарі! Зборонці-козаки!.. Дивіться, сини! (*Показує булавою на Настю*). Українська мати тяжку свою скорботу, горе своє люте на плечах несе! (*Опускає булаву. Схиляється січова корогва*).

Козаки схиляють голови, виймають шаблі і опускають їх вістрям у землю на знак жалоби... Настя й Данило повільно проходять.

Завіса

ЛЕЙТЕНАНТИ

РОМАН

1

огкий вітер легко прилітав із засніженої темряви. Здавалось, вітер дме з колодязя, над яким нахилився Данило і спостерігає блискучу цяточку свіжої води. Ставало жарко йти.

Брів сивий вечір. І зразу навколо впа-
ла ніч. Кошлатий туман звисав розпат-
ланою бородою, потім зникав. Сніг, синя ніч, тиша. Нетерпляче серце підганяло Данила.

Куди не глянь, на всі боки — сніг застиг і навіть в цій темряві грає холодними, мінливими фарбами. Тут, під ногами, білий. А ось уже фіолетовий і мерехтить синім. Міниться сніг на очах в тихому, мутному промінні важкого осколка місяця. Повис місяць просто перед очима. Повис, мовби іграшка на ялинці. Цятковані зорі вклепані круг нього. Так все й застигло над снігом.

Мабуть, недавно прошуміла тут сніговиця. Дорога ще не наїжджена. Тепер мутне небо, і завис там, загруз у високій чорноті стальний осколок.

Бач, осколок... Інакше не порівняв. На все життя тепер залишаться викарбувані на живому тілі згадки і часом невмолимий біль.

Пішов пішки від станції. Думалось — легко буде йти знайомим шляхом. Із заплюшеними очима пройшов би ці вісім кілометрів. Дорога ногами виміряна. Скільки разів сходжена, з'їжджена — і не полічити... Потім останній раз проводжали батько з матір'ю майже п'ять років тому. В кожного безліч думок вихрилось в голові.

Придавили думки, і всі мовчали, зітхали, кинувши нязько на очі брови. Тільки мати:

— Дивись, Данилоньку, голову свою абичого під кулю не підставляй. Бо горе ж наше. Ти чуєш? — вже суворо спитала.

— Чую, мамо.

Батько з сердитою журбою перевів на матір очі.

— І що ти все гомониш, гомониш, Стехо. Помовч хоч часинку. Сама ж бачиш...

Батько завжди мовчазний. Чому здалось йому, що мати весь час гомонить. Вона ж тільки двічі повторила та й усе!..

От і пригадалось... А зараз — в серці легко. Лише в покарбованому тілі нестихаючий нудний біль. Іти важкувато. За плечима речовий мішок, в руках чемодан. Бік ние — трьох ребер в лівому боці немає. Праву ногу ніби судорогою зводить — там були два осколки, сизі, як отой місяць, що танцює перед очима в такт ході. Ліва рука побита. Ще кулака добре й не стиснеш. І через всі груди червона, з синіми відтінками смуга, вигнута дугою, мов райдуга.

А в серці — здорово. Тільки не треба затримувати подих. Бо тоді ние бік.

2

Данило поставив чемодан і сів на нього перепочити. Один сам він тут, серед снігу. Липне сніг до чобіт. Загріб рукою, затиснув сніжку в жмені й замахнувся. Але не кинув. Сніг холодив долоню, натруджену ручкою чемодана.

Ні, добре-таки, що пішов пішки. Однаково до ранку б не заснув на станції. Та й де там? Стоїть нап'ята лише дерев'яна будочка. Люди юрмляться в малесенькій кімнатці — темній, повній гірких випарів. Станцію ще не відбудували. Звичайно, за придбаною на війні звичкою міг би й там перебути, та захотілось простору, скоріше додому. Побути на самоті, подумати, пройти цим шляхом. Так легко ним колись ходилося. Так цікаво жити на світі!

І ось тиша яка... Данило прислухався. Ніде ні звуку. Тільки сніг та оце він сам тут. Вигукнути, прорвати

тишу? І співати хочеться. А справді, коли заспівати веселої, гучної, що ось іде він і сніг навколо, ледве жевріє під ногами неглибока колія, немає морозу, старий бур'ян заснув, обабіч обмережуючи дорогу, а то куш розкидав тонке голе гілля. Це, здається, шипшина? Авжеж, знайома шипшина! Осінньої пори, в дитинстві колись, рвали коралові плоди і, вичистивши волосисте цупке насіння, ласували солодкуватою шипшиною. Смачна. А насіннячко, заради жарту, опусять тихенько котрому з хлопців за комір. Отоді починається! Свербить спина так, що немає сил терпіти. Хочеш не хочеш, скидай сорочку й витрушуй те капосне насіння та оббивай сорочкою лоскітні волосинки. А реготу якого!

Посміхнувшись, Данило підійшов до куща шипшини, вдарив ногою по гілках і обтрусив сніг. На тонких, колючих гілках висіло кілька плодів. Данило зірвав дві слизькі довгасті намистинки. Вони холодні й м'які. Промерзли при дорозі, під чистим небом. Тепер одійшли і легко, мовби вони з тіста, стискаються між пальців. Розчавивши один плід, Данило вичистив шорстке насіння. Холодну шкуринку поклав у рот.

Шипшина втратила від морозу свій смак, але ще ширше розкрила ясну картину спогадів. Смішний він тоді був хлопець. Давно... Мріяв і думав, що в житті так легко здійснюються мрії. Тепер багато чому знає ціну, але мрійником, здається, і лишився.

3

Підхопивши чемодан, Данило, не поспішаючи, пішов далі. В темряві впізнав знайомі місця. Ось дорога повертає на Новомирівку. Чи й тепер їхній колгосп зветься «Зоря комунізму»?..

А той терник вже росте на межі земель села Яруги. Учитель географії Артем Сидорович, завзятий краєзнавець, доводив, що тут колись було багато ярів — тому й Яруги... Ондечки й мліють у снігу яри величезного глинища, де колись він грав у війну, а потім в краєзнавчому гуртку вивчав поклади глини під орудою того ж таки старенького, кволого, але завжди бадьорого і невтомного Артема Сидоровича Товкача. За пропозицією Артема Сидоровича, колгосп поставив тут цегельню. Де

він тепер? Живий, чи загинув у цій тяжкій веремії? Вчив їх, невгамовних заводіак, неслухнянців, вчив любити цю землю, сонце, ріку...

А Гордій Іванович Сябро, що перший показав їм картонні літери, такі трудні, що, здавалось, зроду цієї мудрості не подолаєш. А диви — через два-три тижні вже й склав перше слово з цих трудющих літер. Тепер, коли живий Гордій Іванович, йому, значить, років шістдесят? Скільки ж поколінь школярів привів він до щастя складати перші слова, читати, відкривати таємницю першої книжки? І весь час в одному селі. Забачивши Гордія Івановича, люди було скидають перед ним шапки і вклоняються — все його учні!

Данило бачив різні смерті. На його очах вмирало чимало людей. Та яких людей! Вони йшли на смерть, щоб перебороти її для любові. Для любові до цієї землі, до цього життя люди ненавиділи ворога і йшли у бій під гострий, гарячий метал. І часто думав там, на війні, Данило: першу любов до своєї землі, до держави, прищепили цим людям учителі.

4

Учитель... Професія, якою можна пишатись! Нехай творять, працюють, щасливі будуть винахідники, конструктори, міністри, маршали, поети, академіки. А їм усім показав першу літеру такий собі Гордій Іванович Сябро — скромний учитель, спокійний, урівноважений і невибагливий, завжди в старенькій, але чистій толстовці з підшитим білим комірцем, з сріблястою головою й повільними рухами. У нього великі довгі руки. Та ніколи не був він загребушим, а лише невтомно допитливим. Життя не дуже його пестило. Завжди оточений своїми малятами перших класів. Для цих цікавих дітлахів — він і джерело всіх знань, він і суддя, він глибоке сховище їхніх найінтимніших таємниць...

Гордій Іванович перший прокладає кожному з малят колію в майбутнє життя. Першу дорогу мостить він. В цьому гордість його звання і праці.

Давно все передумано Данилом. А тепер лише пригадалось на шляху, на підході до порога рідної оселі.

А це що стоїть при дорозі? Раніше тут нічого не

було... Данило підійшов ближче і зразу впізнав. Біля дороги лежав на боці засніжений розбитий німецький танк. Добре його рвонули хлопці! Бушувала війна на цих дорогах.

Біля самого села підбили наші танк. Чим же його гахнуло, цього тигра, що був заповз аж сюди? Чи не міни поставили тигра на диби, а тоді звалили набік?

Тепер знову прийшла думка про матір. Старенька. Мабуть, спить зараз.

Темно навколо, тихо навкруг — все спить.

5

Ні, десь протяжно хрипло спросоння заспівав півень.

І знов вогка, знов приспана синьою темрявою тиша.

Тиша... Скільки мріяв у боях про цю тишу! Були години, коли здавалось, не лише вухо, мозок, все тіло більш не витримає дикого гулу розривів. Здавалось — зривається з осі вся земля, летить шкереберть, і від цього спиняється серце, мерхнуть думки. Але не смів показувати цього своїм підлеглим і з посмішкою говорив:

— Ого, дають... Аж повітря рипить.

Тоді мріяв і про своє село Яруги, яке ось лежить перед ним. Данило мріяв: після війни приїду додому, слухатиму тишу, ходитиму на річку Угу. В улюблених з дитинства затишних кутках, біля дзеркальних заток сидітиму, ловитиму рибу. Я хочу спокою й тиші!

Смішні мрії!

Бо раптом ставала тиша між боями. Тиждень, два йшла підготовка до оборони або чергового наступу. Здавалось, все завмирало. І вже страшно було тиші, спокою. Напруження нервів від тиші ставало часом боліснішим, ніж гул боїв.

І зараз тиша була лагідна, але й нудна в цих білих зимових запонах. Серце тріпотить — бо ось перед очима низенькі хати, заснулі дерева, сіра колія дороги.

6

Данило не помітив, що він майже біжить, що в нього вогка спина, мокре чоло. Раптом відчув — ноги насилу переступають в снігу.

Під самими городами несподівано на дорогу виско-
чив заець. Піднявши сторч вуха, він насторожено стри-
бав метрів за двадцять попереду Данила. Озирнувся,
сів на задні лапи, застиг на місці, спостерігаючи
дивну людину, що поспішає, важко загібаючи ногами
сніг.

Тоді Данило ще прискорив крок і присвиснув, про-
казавши:

— Будь ласка, куцохвостий, не перебігай дорогу. Ка-
зав колись жартома батько, що це не к добру... Звер-
тай ліворуч, ну!

Мовби послухавши його, заець зробив довгий стри-
бок вліво. Моторно подався в степ. За якусь хвилину
Данило загубив зайця серед снігу й бур'янів.

— Шкода, що в мене рушниця аж в чемодані. Тут би
ти й лишився, довговухий. Гляди, днів через два не на-
лети на мене,— послав Данило загрозу вслід зайцеві.

7

Поспішати далі Данило вже не міг. Майже кинув на
землю чемодан і сів на нього. Гострий біль в боку до-
шкуляв йому. Зігнута голка ворухиться там, повільно
повертається в свіжій рані всередині роз'ятреного тіла.
Нога ние, зігнути важко.

Вже ж не вперше перевіряє Данило правдивість слів
головного хірурга госпіталю, де лікував останній раз
свої рани.

Майор медичної служби, неговіркий, сам робив Да-
нилові операцію, стиха, уривчасто лаючи сестер, що го-
тували пораненого. Промовив до Данила:

— Будемо оригінальною людиною, без трьох ребер,
старший лейтенанте. І ще деякий дріб'язок. Нехай вас
надалі обережніше обіймають дівчата, а горілки і в
рот не беріть.

— Я й так не дуже ласий до неї,— насилу вимовив
Данило.

— Добре. Тоді нічого страшного,— широко розкрив
очі лікар. Це вважалось, що він посміхнувся.

Данило нарешті виписався з госпіталю, коли бої вже
тривали на підступах до Берліна, в березні місяці. Ве-
село пробігав по коридору госпіталю, щоб встигнути

попрощатися перед від'їздом з усіма новими друзями. Скільки їх придбав за війну!

Його перестрів той самий лікар, головний хірург. Спинивши Данила, похмуро гукнув:

— Старший лейтенанте!

— Слухаю, товаришу майор медичної служби! — нарочито, за всіма правилами, виструнчився Данило.

— Бач, який жвавий. На операційному столі не такий був,— широко розплющивши очі, сказав лікар.— Попереджаю вас. Швидко ходити вам не можна, важке підіймати й носити забороняю, інакше...— він похитав головою.— Категорично не дозволяю хвилюватись!

Так широко посміхнувся Данило, стримуючи сміх, що навіть лікар ширше розплющив очі.

— Слухаю, товаришу майор медичної служби!

— Командуєте батальйоном?

— Так... Там, звісно, самі знаєте, під час бою хвилюватись не можна,— вже одверто засміявся Данило.— Перед цим пораненням село в Карпатах брав, у мене в батальйоні було дванадцять чоловік бійців та обслуга. Де там було хвилюватись! Наказ виконав.

— Давно воюєте?

— Почалась війна, на двадцять шостий день уже був в бою. Після першого поранення короткі офіцерські курси та ще госпіталі. Весь мій перепочинок, товаришу майор.

— Скільки разів поранені?

— Оце шостий раз. Потрапив уже до вас. А медсанбатів не лічу, то так собі, дитячі забавки,— без хвастощів, але все з посмішкою відповів Данило.

— Ото ж я й помітив під час операції...

— Що саме, товаришу майор?

— Що ви, старший лейтенанте, постріляні й осколками побиті, як полковий бойовий прапор. Бажаю успіху! — майор протягнув руку, і Данило відповів на міцне, сердечне потискання.

— Поспішаю, товаришу майор, добивати ворога. Відмолився від санаторію. Кажуть, треба відпочити. Ох, дорвусь я до фашистів в їхнім кублі! — вже на ходу гукнув Данило і пішов повільніше.

А тепер ще раз пересвідчився, що лікар казав правду. Біль вщухав дуже поволі. Данило посидів, доки на спині таки не відчув холоду.

Насилу розігнувшись, встав, взяв у руки чемодан. Чемодан і речовий мішок здавались важкими й незручними.

Обережно переступаючи, Данило тихо побрів далі. Біля перших хат, при леваді, помітив людину. Людина стояла, не рухаючись з місця.

8

Посеред дороги стояла людина. Данило добре її розгледів. Висока, струнка постать. Тінь від неї падала на сніг. Стоїть нерухомо, завмерла, мовби скам'яніла.

Данило мимохідь мацнув рукою правий бік, там, де висів у нього пістолет. Посміхнувшись, згадав, що пістолета немає, здав його, коли демобілізувався. Данило майже зовсім притишив ходу. Сніг став липкий і непривітний. «Нічого особливого, звичайно, немає,— намагався втішити себе Данило,— але хто зна, який люд тут вештається? Може, сторож? Але ж громадські будівлі стояли раніш по той бік села. А тут і справді нічого немає, тільки дерева порідшали на леваді та кузня стоїть там, де стояла й тоді... Хіба охороняють село і виставили варту? То від кого ж тут, в мирному тилу, по закінченні війни, охороняти, скажіть на милість!»

Ручка від чемодана мультко різала руку. Передихнути важко, бо коли дихнеш на повні груди — в боку коле, і ремінь натер свіжий рубець рани. Поставивши чемодан, Данило знову присів. Вхопив снігу, розтер його на долоні. Потім ще раз вхопив і поклав у рот. Цим трохи втишив спрагу, освіжив груди. Вирішив пересидіти кілька хвилин, перепочити. Все одно йти ще далеченько. Майже на той куток села брести.

Людина стояла нерухомо...

Треба поспішати, бо так кортить побачити всіх. Глянув на годинника. Фосфоровані стрілки показували чверть на першу.

Ясно, що це стоїть сторож. Забрів сюди з того кутка, тепер слідкує, хто тут вештається в такий пізній час, коли всі сплять...

Данило підвівся. Взяв у руки чемодан. Людина пішла назустріч. Данилові здалося, що людина йде повільно, ніби скрадаючись. Та він вже не спинявся.

Зробивши кілька кроків, Данило помітив, що до нього наближається висока жінка в короткій теплій кохтині, запнута великою хусткою. В найкоротшу мить, як він збагнув... Почув тихе:

— Даню! це ти? Даню!

Коли б у цій сонній, заспокоєній по війні тиші вдарила зненацька вся дивізійна артилерія, напевне не так здивувався б від несподіванки Данило.

На мить спинився. Хитнувся на місці. Зібравши всю силу волі, щоб повільно опустити на землю чемодан, швидко пішов вперед.

— Мамо!..

В це одне лише слово Данило вклав усе, що виносив з собою протягом цих довжелезних років, пронісши свою любов через тисячокілометрові простори і люті небезпеки. А ось тепер спромігся зробити всього кілька кроків. Мати легко побігла йому назустріч, простягнувши вперед руки. Не вимовивши ні слова, впала йому на груди.

10

Мати не плакала. З самого дитинства ніколи не бачив Данило, щоб мати вронила сльозу. Так і тепер...

Мовчки пригортала до себе сина, важко дихала, зітхала, ніби щойно волочила оце тяжку вагу. Раптом, відпочиваючи, сперлась на сина, як на сильну підпору, щоб не впасти від перевтоми.

— Данилоньку! Даню... Це ж ти, радість, Данилку... Даню!

Повторювала весь час синове ім'я. Це ім'я було її щастям. Данило мовчав. Знав, мати не була щедрою на ласку, навіть коли хлоп'яком бігав дома. Приїжджаючи на канікули вже з інституту, дивувався спокійній, урівноваженій зустрічі. Тільки як був ще зовсім малий і лишався з матір'ю на самоті, вона дозволяла собі й такі, як зараз, ніжні слова. До себе тоді пригортала

міцно-міцно, немовби захищаючи від лихої долі, від хвороби, від усього, чого боїться мати, вболіваючи щохвилини за своїм дитям.

І Данилові здалося зараз, що він зовсім малий, безпомічний. Попереду стільки хвилюючого, нового. Кличе велике життя, і треба зразу кидатись у його вир. Неначе знесилів він, іти стало важко, а тут під материними руками все робиться простим і ясним. Під цими ось руками, що гладять його, тихо проводять по щоках, стискають плечі.

Мати поцілувала Данилові очі, лоб, одхилилась і дивилася йому в лице. Тут нікого немає, вони удвох. Ніхто цього не побачить. Завтра, вже серед людей, так не приступишся. Чекала цієї хвилини — першою зустріти свого останнього сина. Старшого вже не виглядати. І чоловіка теж.

— Повернувся, Даню... Повернувся-таки до мене,— шепотіла Стеха.

— А чого ви тут, серед ночі, мамо? — спитав Данило, не впізнавши свого голосу, бо тугий клубок підкотився йому до горла.

— Як чого? — здивувалась мати.— Тебе виглядаю.

— Та я ж не сповіщав, що приїду сьогодні.

Данило здивовано розглядав лице матері. Очі їй запали, пасма волосся вибились з-під хустки.

— Ти ж написав, що незабаром будеш. Думаю собі, доки лист дійшов, то вже, мабуть, Даня в дорозі... Все ходила я на станцію, до поїзда. Коли й під'їду... А сьогодні мов хто підказує: іди, Стехо, зустрічай! Вийшла я, та, мабуть, на оцю одлигу ноги так свердлить, що я зарання добрела туди, за село, та й повернулась. А потім вийшла сюди, думаю, тут, може, і зустріну... А ти саме й ідеш. Я знала, що це ти, як здалеку побачила, та ноги звело, мовби гирі стопудові до них прив'язано...

— Ви ж, мабуть, змерзли, — тільки й спромігся відповісти Данило. А що ж іще скажеш матері? Дорікати, що виходила йому назустріч? — Ходім, мамо... — сказав Данило і міцно ще раз пригорнув матір до грудей.

— Ходім, синочку.

Повернувся назад, взяв чемодан, що здався Данилові зовсім легким. Але мати забрала в нього з рук

чемодан з таким виглядом, що він не смів заперечувати. Рухом людини, звиклої носити вагу, поставила чемодан собі на праве плече, і пішли поруч:

11

— Як же Тетяна живе? — спитав Данило.

— Та як? Вдовине життя!.. Сумує мовчки. А то все, звісно, плакала. Хіба такому горю словами зарадиш? Діти ростуть. Та ото ще Сашко не слухає її — і вухом не веде, як щось скаже.

— А скільки це йому?

— Сашкові? Та вже п'ятнадцятий пішов. А Ганнусі восьмий. Втішна дівчинка. А Сашко й вухом не веде.

— Нічого, мамо, це вік у нього такий. Трохи вилюдне, воно й мине. До розуму прийде.

— Та й він пережив, хоч і малий!.. Скільки того лиха сьорбнули, як ворог навалився. Страшно сказати!.. А тут прийшли наші, а від вас і слова нема. Потім Іван коротеньку писульку черкнув. Шукає, клопочеться. Ми з Тетяною мовби на світ народилися. Та ти все мовчиш!.. Нема й нема звістки!.. Вже від Івана й другий лист примчав. Радісний такий, як тільки той папір витримав! Для нас з Тетяною свято!.. Вона, мов пава, ходить і все всміхається. Та, бач, замовк після цього Іван. Ще минули місяці, і тут принесли нам похоронну!.. А після смерті ж старого ледве очуняли!.. Слава богу, саме ти надіслав першу звісточку. Розрада мені, а Тетяна ходить зажурена, та й усе тут. А зараз мов зам'яніла. Робить, мовчить. За стіл сяде, мовчить. Слова від неї не витягнеш. Думаю, може, на мене гнів затаїла, та я ж тут до чого? Може, мені болячіше. Та хто зна, в чужу душу не влізеш і своєї не вдунеш!..

— А як з татом вийшло? Так ви мені й не написали, мамо.

— А що ж писати? Пишу, а радості тобі з дому ніякої. Там у тебе видима смерть перед очима, а порадувати нічим. То я спочатку про батька коротко, потім уже про Івана. Думаю, приїде, знатиме. Хтозна, як воно вийшло. Помічала я, що часом зникав кудись мій Петро. Спитаю, а він в одвіт: мовляв, поїду десь, може, кутка без ворогів пошукаю. А я знаю, що по всіх усу-

дах люди поневіряються й тяжкої муки зазнають. А мовчу. До нього частенько заходили якісь люди. Переночує котрий чи переднює потайки, поговорять вони з Петром, і піде собі той чоловік світ за очі... Так воно й було... Ночами боялась я дуже. А люди ж різні є... Та вже, як наші підходили сюди, в серпні сорок третього було, саме проти сімнадцятого, вранці, стає біля нас машина. Я до колодязя вийшла, а батько одягався в хаті. Думав він цього ж дня податись кудись у ближні села, чи що... Спинилась машина, в мене все й обірвалось всередині. Стою, з місця не ворухнусь. Сходить з машини четверо при зброї: двоє поліцаїв і двоє гітлерівців. Прямісінько в хату й пішли... Я туди, а вони вже ведуть Петра. Кинулась до них, питаю,— і дивитись не хочуть. Джеркотять: партизан, партизан! А Петро блідий, як смерть, тільки руками розводить. Штовхнули вони його в машину, в самій спідній сорочці, а револьвери біля голови держать. Рвонула машина з місця, я за нею, мене тільки курявою обдало... Незабаром чую один, другий, третій постріл. Побігла скільки сили, а Сашко та ще люди перегнали мене. Добігаю ось сюди, до левади, лежить наш батько в калюжі крові... Оце і все. А з чого воно сталось, хто виказав, так і припало порохом.

Стеха замовкла. Сухими очима глянула на Данила. А він і не знав, як втішити. Промовчав. Постав батько перед очима — лагідний, тихий завжди. Нікого не образить, на дітей голосу не посилить. Мати все дорікала йому, що такий він покірливий. Потім і дорікати перестала. Сама батькувати взялась... А гітлерівської сваволі не витримав. Став проти чужинного загарбника.

Довго йшли мовчки, кожне з своїми думками. Рівна вулиця вела їх вперед, а далі завертала праворуч. Обабіч стояли насуплені хати, ледве притрушені снігом. Обмаль снігу ще впало. Це тривожило колгоспників. У вагоні, потім на станції чув Данило турботу в розмовах людей, що розумілися на цьому.

Мати довго мовчала. Не знав і Данило, з чого почати. Та ось вулиця стала ніби ширшою, а хати малесенькі, а то й зовсім стояли порожні садиби.

— Спалено? — кивнув головою Данило.

— Спалили, як тікали. Вісімдесят чотири хати спалили і всі колгоспні будівлі... А далі не встигли, наші натиснули. Страшно, як горіло. Біля нас Мартинову

хату запалили, а до нас не дійшли. Помилувала доля. Та коли б ми вчасно з глинища не прибігли, і так загорілося б. Вітер бушував навіжений. А тепер хто як спромігся нап'ясти, так і живе. Не всі ж вилізли й із землянок. Мужик у дворі є, то нічого. А самі баби з дітьми у великій скруті скніють... Отож і Тетяну довелося до себе забрати. Куди вже їй? І так насилу пораяється з своєю журбою...

— Це добре, що забрали... А колгосп дбає? — спитав Данило.

— Колгосп?..— мати знов помовчала. Данило вловив себе, що радіє за свою хату. Скільки про неї передумав! Всі ці роки згадував в ній батька, матір і якийсь особливий, вогкий запах глини, що завжди зустрічав його, коли заходив було з двору. Це запах затишку й чистоти... «Добре, що хата вціліла! — подумав він, і від цієї думки стало незручно.— Інші люди поневіряються в землянках, в оцих ось нашвидкуруч напнутих хатинах, схожих на якісь тимчасові ятки, халабуди. А він радіє за себе».

— Щось у нас в колгоспі не клеїться,— сумовито сказала мати, продовжуючи свою думку. Видно, вона добирала слів, щоб коротко й легко все пояснити.— Хіба порівняєш з тим, що перед війною було? І не думай. Звісно, як після ворожого хазяйнування. Надто поволі спинається на ноги наш колгосп. Та ще й село глухе.

— Таки й глухе? — засміявся Данило.— З чого б це? Знаєте, мамо, там, де є радянські справжні люди з просторим серцем та більшовицьким завзяттям, не може бути глушини. Вірно я кажу?

— Авжеж, синку. Правду кажеш...

— А хто ж у вас головою? Хіба новий?

— Новий... Той з війни не повернувся. Е, коли б той... А зараз голова колгоспу товариш Славко,— вона підкреслила слово товариш.— Товариш Славко, кажу, Конон Трифонович...

— Не чув. Здається, у нас в селі й прізвища такого не було?

— І ми не знали його. Людей мало, отож його й вибрали. Сім'я в районі, а він тут. Крутиться, ніби його хто штрикає голкою. Та все гримить: «Я вам піддам жару!» — перекривила Стеха голову і сама посміхнулась.— Ну, а жару й немає. Ледве тліє. Немає жару.

І не буде з ним. Не слухає нікого та все в район клу-маки підводою возить. От тобі й піддає жару.

— Ех ви, господарі своєї землі! — розважливо ска-зав Данило. Проте розповідь матері чомусь занепокоїла його. Він вірив їй. Мати завжди до війни була в кол-госпному активі, однією з кращих ланкових другої бригади. Навіть в газеті про неї не раз писали.

— Та вже господарі! — зітхнула мати.— Що йому не скажеш, а він у відповідь: «Сам знаю, не вчить. Вас тут скільки на мою голову, а я сам про все думай...» А нас і лишилось небагато. Куди не кинь, людей не ви-стачає. От тобі й піддай жару!

— А це що ж, школи немає? — раптом спинився Да-нило проти горбка на майдані, де колись стояла цегляна двоповерхова будівля семирічки. Школу побудували ще давно, і Данило закінчував її тут-таки, в Яругах.

— Вороги окаянні спалили...

— А діти ж де вчаться?

— Та так, поневіряються. Макаренків Юхим в полі-цях був, батькове насіння... Забрали його хату й до-ліпили туди ще одну кімнатину. Литвиненчишину хату взяли, як вона померла. Так і бігають діти у всі кінці. На дві зміни вчаться.

— Як же це воно так? — ніби сам до себе промовив Данило.— Невже не можна було школу...

— Та де там! Хотіли й зовсім чотирирічку зробити. Та вже Гордій Іванович з Артемом Сидоровичем насилу одбили! А тепер, здається, знов...

— А вони живі, старі?

— Та тільки й того, що живі. Особливо Гордій Іва-нович. Постарівся. Олена Петрівна померла, як гітлерів-ці ще були... Все він про тебе розпитує, коли перестріне. Кажу — сама жду. А Артем Сидорович — той краще пи-шається. Тільки сивий став, наче оцей сніг. Все своє гне, з головою колгоспу воюється.

— Воюється?

— Авжеж... Та хто з ним не воюється? Тільки під-лизи його. Недуда Борис бригадиром коло коней хо-дить, Іванюта, Трясун та Семен Лежалий — в правлінні.

— Значить, такі справи... Все треба починати на-ново?

— Хтозна, з якого кінця й починати... От ми вже й дома.

Повернули до двору. Своєї хати Данило не впізнав. Такою вона здалась йому низенькою, присадкуватою. В темряві й не розглянеш як слід. А берест стоїть, знявши до неба гострі віти, загрожуючи місяцеві. Штахету немає. Замість воріт стирчать два стовпи. Колись Данило з батьком вкопували їх, як ворота нові ставили. Давно це було. Так давно, ніби аж темрявою вкрилась та давнина...

Зайшли в хату, поріг переступили...

— Це ви, мамо? — обізвався сонний голос Тетяни.—
Вже нагулялись?

— Авжеж. На вечорницях була. І ось парубок мене
проводжає додому.

Данило включив ліхтарик і освітив піл, де спала
Тетяна з Ганнусею.

— Данило? Ой, лишенько! Данило!..

Тетяна підхопилась, миттю натягла на себе спідницю. Вона метушилась у темряві, в скупому нічному світлі, що падало з невеликого вікна. Мати засвітила каганця. Тоді тільки Тетяна стрибнула з полу й безшумно, босоніж, підбігла до Данила.

Охопивши руками Данилові плечі, Тетяна гірко заплакала у нього на грудях. Плакала Тетяна тихо, приглушено, стримуючи себе, але стримати не могла. Вони з Данилом були в гарячій дружбі ще з тих пір, коли Тетяна вийшла заміж за старшого брата Івана, коли одгуляли бучне весілля. Данило ще тоді був малий, а Тетяна — весела, насмішкувата, моторна невістка. Вставала вранці, наспівуючи, поверталась з поля, вигукуючи пісню, і вже здалеку чути, що Тетяна йде додому. Невеличка, чорненька, мов жучок, бистра в руках, метка на слово, Тетяна, як світлий промінь, влітала в двір. Робота горіла в її руках, і навіть Стеха, свекруха, говорила часом, що не втямить, як невістка встигає все зробити, ця вертиголова, та ще й до подружок побігти увечері, бути в колбуді заводіякою, співати в хорі, приставляти на колбудівській сцені...

Тетяна й Данила встигне було помити, чистеньку сорочку дати, поборюкатись з ним і приховати всі таємниці, які він довіряв тільки їй, мабуть, маючи її собі за ровесницю. Тетяна справді здавалась дитиною — така була безпосередня і проста душа. Коли Іван, чоловік, починав їй дорікати, вона відповідала жартом і негайно обеззброювала свого неговіркового, зосередженого довгодума.

Потім вони з Іваном вибрались у свою хату. Народився Сашко, та Данило однаково більше часу був у них, ніж дома. А прибіжить ото Тетяна до свекрухи позичити чи взяти чогось, Стеха суворо до неї:

— Чого він, оцей ледар Данило, від тебе не вилазить? Жени його, нехай додому йде. Місця собі в дворі не нагріє.

— А в мене, мамо, хата медом обмазана. От він і прилипає, правда, Даню? Нас тут лають, ходім, хлопче, до мене. Зараз принесемо хмизу, та розтопимо піч, та як насмажимо млинців! Самі поїмо і нікому не дамо. Добре?

Данилові тільки цього й треба. Відбившись від материних дорікань, махнувши рукою на її суворий тон, Данило біг до Тетяни з сміхом, здіймаючи ногами куряву, обертом крутячись навколо неї.

Тепер ось Тетяна плаче в нього на грудях у невітшному своєму горі. Данило поклав руку на спину Тетяни й відчув маленьку, висхлу її постать, вистраждане серце, муку самотніх думок, тугу за чоловіком, за білявим, сірооким Іваном, до якого не підступали літа. Все здався Іван зовсім молодим, хоч синові Сашкові було вже майже десять років, коли востаннє бачив брата Данило. І Ганнуся теж смішно повзала по хаті... Подружжя жило в злагоді, на втіху всім. І любилися якось Іван з Тетяною не так, як інші. Все в них з посмішкою, з безтурботністю. Але то лише так здавалось. Навалювався й клопіт, і журба, та сміхом і працею вміла Тетяна відігнати від своєї сім'ї все лихе. Вона любила неговіркового, працювитого, повільного чоловіка, раділа з своєї сім'ї, тому й жити, і працювати їй було легко. Тоді робила ланковою кращої ланки, любили її дівчата, і вона якось навдивовижу іншим вміла легко перекидати гори праці в передовій ланці.

Вже Данило поїхав вчитись в інститут, але дружба

його з Тетяною не обірвалась. Хоч не часто, але напише він Тетяні смішного листа, опише своїх товаришів, пригоди. Писав їй те, чого не писав батькові, ба навіть друзям. Це були особливі листи до людини, яка зрозуміє тебе з півслова і вловить жарт, любить дотепне, безжурне, незлобиве слово... А приїздив на канікули, то, звичайно, ледве привітається дома, причепуриться — відразу до Тетяни... Отам уже й починалось! Сміються, кепкують одне з одного, а ввечері, по роботі, вийдуть на вулицю і співають у гурті сусідів або йдуть на річку чи в колбуди.

Іван щоразу заводив те ж саме:

— Уже зібралась пара. Діла більше немає. Он сина скоро женити, а вона все хахоньки.

Тетяна перекривить чоловіка, Іван посміхнеться, вона знов за своє...

14

Обнявши Тетяну в цій напівтемній хаті, Данило раптом всією істотою втямив, що це вже не та Тетяна. Зламана горем втрати чоловіка, позбувшись тепла його турбот і ласки, здавалась тепер малесенькою і безпомічною. Минуло ж два роки після тієї втрати, а Тетяна досі невтішна в своєму горі. Висохла вся, біль затаїла в собі.

Данило тихо, обережно відняв Тетяну від себе й глянув їй в очі. Сльози мінілись кришталем у тьмяному світлі каганця, котились по чорних загнутих віях, стікали по змарнілих щоках. Обличчя від цього постарішало. Данило трохи нахилився, бо на цілу голову вищий за Тетяну. Раніше чомусь цього не помічав. Голі руки Тетяни здавались тоненькими, ніжними, холодними, мов забуті паростки, що загубили листки серед осінньої негоди.

Тетяна й собі зиркнула в лице Данилові й зразу одвела очі, різко нахмуривши брови. Дивилась, може, секунду. А в її погляді Данило прочитав і докір, і запитання. На якусь коротесеньку мить докір промайнув і геть пірнув в глибину чорних, мов вогкі вуглини, очей... Мабуть, Тетяна зрозуміла, що Данило прочитав, чим болить її серце. Нараз вирвала свої руки, різко повер-

нулась і пішла до полу. Там накинула на плечі хустину, закрила нею уста і так застигла, напівсидячи, підкидаючи плечі, коли схлипувала, намагаючись всіма силами стримати себе... Та надовго в неї не вистачило сил. Знову глянула непокірним, насупленим поглядом на Данила й заплакала. Затулила хусткою обличчя, повалилась на піл біля ніг Ганнусі.

Ступивши крок до неї, Данило враз спинився, Тетяна сіпнулась уся. Хутко, мов злякана птиця, повернула до нього голову й сторожко посунулась далі, в куток.

Невже справді ці думки в голові Тетяни? Мовляв, Данило, бач, прийшов, повернувся додому живий, здоровий. А вона Івана любить над усе на світі! Адже в Івана й діти є! Та ж у Івана є й вона, дружина,— виглядала, сподівалась...

Данило нагадуватиме про горе! Про те, що нема кому пригорнути її до себе, розрадити, погудити, дітей до пуття довести! Сашко мужикує, непокірний, слухати її не хоче. А хто ж хлопця приструнчить, як не батько? До кого вночі притулиться вона, до чийх грудей? На чие тепле плече покладе голову й прошепоче ніжні, як пелюстки незабудки, слова?.. На Івановій могилі вона й поплакати не може, бо не знає, де та могила!

Біля стола, підперши голову руками, сиділа мати. Данило розгублено глянув на неї. Мабуть, і мати розуміла Тетяну. Бо раптом підвелась і проказала сухо:

— Годі тобі, молодице. Жити треба... Кого ти звинувачуєш? Серце в тебе лишилось, чи як?

На ці слова Тетяна почала схлипувати ще голосніше.

15

Підійшла до Данила мати, взялась за речовий мішок. Він стояв серед хати, майже підпираючи головою низьку стелю. Хата здавалась тепер малою, незатишною. Темрява билась по кутках. Каганець ледве освітлював середину кімнати, ледве миготів, підсліпувато блимав.

— Скидай уже свою торбу. Все горе людське не переплачеш! Роздягайся. Додому ж прийшов...— Мати говорила з ним, мов з малим неслухняним хлопцем.

— Що це у вас, гасу немає? — зриваючи з плечей мішок, спитав Данило, та зразу й схаменувся. Спокійно

поклав мішок, скинув шинель і сів на лаву. Тільки тепер відчув, що притомився.

— Чого захотів, гасу? Може, ще електрику тобі дати? — поглузувала мати.

— А чому ж і не електрику? Пора вже й за це братись...

— А то правда, що треба братись. Тільки, сину, ще колгосп на ноги не звели... Ти собі й роботу підшукав, чи ще не знаєш, де будеш?

— Домовився в області. Сповістять телеграмою, коли їхати. Відпочину трохи.

— Та я ж так і думаю. Отож ворогів прогнали, радість прийшла; до роботи, за колгосп узялися. Свое ж, кривне, рідне. Тільки розворушили все, аж воно не слухають нас. Що не скажеш, відповідає голова: «Сам знаю. Я вам дам жару!» А ми все бачимо. Оце всі, громадою за нього візьмемось. Бо ми ж тут перед війною як жили...

— Ще краще буде, мамо! Ого, як заживемо і все відбудуємо. Шкода, що я поїду звідси.— Данило говорив спокійно, замріяно.

— А то вже як хочеш,— мати стелила постіль і замовкла. Внесла глечик молока з сіней, поставила на стіл. Хліба накраяла, кухлі подала.

— Там у мене в мішку є харчі, цукор є...— Данило хотів полізти в мішок, але мати не пустила.

— Нехай уже завтра. Стомився ти. Обличчя, бач, прив'яло.

— Істи мені не хочеться, так ляжу.

— Молока випий, синочку. Тоді й ляжеш. А мені вже скоро й до печі вставати. Поратись пора в хазяйстві... Випий молока. Ми вечеряли.

Данило налив собі молока, глянув на Тетяну. Плечі їй ще здригались. Широкими, нерухожими очима вона дивилася в стіну, стиснувши в кулаках хустку на грудях. Мати впіймала погляд Данила і проказала лагідно:

— Тетяно, може й ти до компанії... Молока випий...

Тетяна нічого не відповіла. Мовчки ще глибше полізла на піл, скинула хустку, лягла й закрилась ковдрою з головою.

Мати більше нічого їй не сказала. Сама налила ще молока в кухоль Данилові.

— Пий, синочку, молоко своє. Телицю вигодували,

бо фашисти корову забрали... З дітьми як же без корови? А на ті гроші, що ти надіслав, кабанчика доброго купили. Сашко за ним ходить. Не дає колоти. Все каже, як дядько Данило приїде, тоді й заколемо... Сашко в хатині ночує. Там тепер тепло. Завтра тебе туди поселимо. Для тебе Сашко й прибрав, полицю, стіл зробив. Він хлопець хороший, тільки ото... росте. Що ж зробиш?

Ще довго, мало не до світанку, тихо гомонів Данило з матір'ю. Всі новини й журбу свою виклала синові Стеха, щоб ніхто, крім сина, не чув.

Бідкалась за Тетяну. Навіть мати Тетянина, Ганна, не може розрадити свою дочку. Як живе Ганна? Лається, як і раніше. Невгамовна, пашекувата, а Тетяну так любить, годі й казати! Хата і в них згоріла. Чекає Ганна свого чоловіка, Івана, а Тетяна — батька. Живий... Десь уже їде. Пора давно дома бути Іванові Довгому, та десь поволі їде, не поспішає, видно. А Ганна лютує... Може, батько повернеться, й Тетяна трохи очунає?.. Хтозна. Скільки тих людей покалічено, сердець зранено... Біда ж така промчала землю.

Кілька разів намагався Данило обережно повернути материні думки на Ольгу. Щоб про неї хоч слово вронила. Але мати чомусь обминала сім'ю Шугаїв. Чому ж? Що сталося?

Спитати просто Данило не наважився. Неспокою прогнати не міг. З цією тривогою й заснув.

16

Ще раз підкинуло на чорних каменях. Тернуло об гранітні гостряки так, ніби обчухрало всю шкіру на спині. Тоді лише водоспад перейшов у тиху заводь. Посередині затоки й поплив Данило. Вода зашуміла спокійно. Кістки ниють, не вистачає сил поворухнутись. Та куди пливати? Ольга ж десь згинула у водокруті. Де вона? Де?.. Не врятував...

Цим закінчився довгий дивний сон. Данило прокинувся, втямив, що це сон. Сни забував негайно, навіть раніше, ніж починав одягатись.

Вставати на цей раз Данило не поспішав. Чудернацький сон намучив. Проспав на спині, навіть не пере-

вернувшись на бік. Як ліг, так і не ворухнувся до ранку. Все тіло заніміло, отерпло... Мабуть, через те й приверзлося таке страхіття.

Перша думка промайнула: де я? Згадавши вчорашній вечір і ніч, Данило завмер. Трохи розплющив очі й помітив, що у вікно б'є сонце. Значить, спав довго.

Зовсім близько, біля себе, почув хлоп'ячий, нерівний голос:

— Та не лізь ти руками!

— А чим же мені лізти, ногами? — так само тихо прошепотіла дитина, видно, дівчинка. Та ще й весела, жартівлива дівчинка.

— Можеш не ногами, а носом,— роздратовано сказав хлопець.

— І-і-і... носом! Коли б же в мене виріс такий ніс, як у лелеки, тоді б я тебе отак, тільки цюк! Ти б не був такий сердитий,— засміялась дівчинка.

Мати, мабуть, поралась біля печі, бо там тріскотів вогонь. Мати приглушено насварилась:

— Тихше ви, розбудите дядька. Сашко, не дратуй малу! Ганнусю, а ти теж... Ну й язик у тебе, невищерблений.

— Бабуню, а хіба бувають щербаті язики?

— Ось я зараз візьму голку, наколю тобі язика, буде щербатий.

— А я голку сховаю. Ви не знайдете...

Баба нічого не відповіла. Напевне їй вистачало клопоту біля печі. Сашко все ж таки захотів похвалитись перед сестрою своєю обізнаністю й знову тихо почав:

— Ну, дивись ти, цвіркун! Оце ось бойового Червоного Прапора, це Вітчизняної війни першого ступеня, а поруч — другого...

— Ой, ловкі які стрічечки! Коли б такі в коси...

— Не перебивай,— зціпивши зуби, просичав Сашко.— От бач, Червоної Зірки... Розумієш? А це... це, мабуть, що...

— А це, мабуть, те, що ти й сам не знаєш,— ніби продовжуючи речення, кепкуючи, вимовила Ганнуся.

— От і знаю.... Ще якийсь орден, і оце теж, а далі вже йдуть медалі.

— Ой, лишенько, скільки йому їх начіпляли!.. Ох, у мене дядько й герой. Оце так дядько, я вам скажу!

— Авжеж! У нас у селі тепер він найбільший орденосець! — гордо сказав Сашко.

Данилові хотілося засміятись, але стримав себе, тріхи розплющив очі й глянув на дітей. Вони обоє сиділи в нього в головах, на полу, вище за нього. В руках у них була його гімнастюрка.

Сашко вже високий, білявий хлопець з упертими бровами над сірими батьківськими очима. Кучерявився розпатланий чуб, за яким хлопець, видно, дуже упадав, зачісував перед дзеркалом, старанно стежив, щоб жовтавий виток визирав з-під кепки. Так само робив колись і Данило в цьому віці... Плечі в Сашка вузькі, як на його високий зріст, і вся постать здавалась тендітною, інтелігентною, особливо маленький рот, розріз очей і високий горбатий лоб.

«Ич, виріс який красунь,— подумав Данило.— Що ж з нього буде, як до повноліття допнеться! А мама його гудять. Хороший хлопець!».

Прізвисько «цвіркун» дуже личило Ганнусі. Крашого не вигадеш. Малесенька, чорненька, вилита Тетяна, дівчинка й секунди не сиділа спокійно. За кожним реченням кривилась, кокетливо мружила маленькі, мов чорні намистинки, хитрі оченята, знизувала плечима, замість сміху, лише пхикала носом. Сиділа в довгій, до самих п'ят, полотняній сорочці, вишитій вузьким візерунком, напевно, руками баби. Пальці на крихітних ногах весь час ворушились — Ганнуся ними перебирала, розмахуючи й ногами. Дві темні коротенькі кіски з туго вплетеними в них зеленими кісничками стирчали біля вух, мов м'які ріжки. Навіть для свого семирічного віку Ганнуся була дрібнесенька, чисто тобі жива лялька. «Точнісінько такою, мабуть, була й Тетяна в її віці»,— встиг подумати Данило, коли рипнули двері і в хату увійшла сама Тетяна в чорній хустці, з блідим застиглим лицем.

— Чого ви там шепочете над головою! І не соромно, сонце ондечки, а ви голим тілом світите. Одягайтесь мені. Та геть звідти, дядька розбуркаєте. Поспати не дасте,— прошепотіла Тетяна біля дверей.

— Ой мамонько, коли б ви знали, скільки в дядька орденів, аж страшно! — в грудочку зібгалась Ганнуся, заплющивши очі, і розвела руками.

— Орденів, орденів,— недбало відповіла Тетяна.— А чого ж тобі страшно?

— Бо я насили їх полічила.

— Так вчишся, що й полічити не можеш.

— Еге, в школі я б полічила, бо там я відмінниця, а тут ледве пальців вистачило. Он воно як важко,— глибоко зітхнула Ганнуся. Потім знов, наче ні до кого не звертаючись: — А зовсім і не такий тоді дядько Данило був, як я зовсім малою ходила...— Вона чекала, щоб хтось спитав її, який він був, але всі мовчали.— Не такий, не такісінький. На руках мене носив і на плечах катав. Пищики робив і цукерки привозив... А тепер він теж не такий. Он бач, брови ніби й чорні, і чуб наче собі не чорний... А ротик маленький, а вусів немає. А ніс довгий-предовгий і крутий, схожий на печерицю... А що, коли я дядька Данила за ніс сіпну, га? — раптом сказала Ганнуся, простигла руку і так дзвінко засміялась, що більше приховуватись Данило не міг.

Він розплющив очі й повернувся на бік. Ганнуся перелякано намірилась шмигнути в куток, на піл. Та Данило встиг впіймати її за сорочку, притяг до себе й посадив собі на груди.

— Ага, впіймалась! Будеш за крутий ніс мене сіпати, га?

— Ой-ой-ой! Пустить, бо вмру! — запищала Ганнуся під загальний сміх.

— Нізашо не пушу! Кажу, ти хто, метелик чи вітерець? Кажу зразу! — залоскотав її Данило.

— Не лоскочіться, я боюсь! Я скажу, скажу... Не метелик я і не вітерець, а просто дівчина Ганнуся, ваша небога, а ви мій дядько Даня, от і все,— вже бавлячись, захитала головою Ганнуся.

— Ти — Ганнуся? Така велика дівка? Не може цього бути! Ти метелик!

— Та кажу ж вам, що ні... Гордій Іванович зве мене в класі цвіркуном. І тепер всі хлопці й дівчата дражнять мене — цвіркун, цвіркун та й цвіркун. А який я цвіркун? — надула губи Ганнуся.

— А хіба ти вже в школі вчишся? Цвіркун!

— Ну, не треба... А ви ж як думали?

— Ото ж іще семи років восени не вишло, вона в одну душу: в школу та й усе. Хоч ти її перцем наго-

дуй,— в школу та й у школу... Зустріла я Гордія Івановича і кажу йому, так і так, кажу, онука в школу проситься. А він одвічає: а ви не перечте, нехай іде... Ми й пустили. Бігає, та таке настирливе, до всього докопується, немає з нею порятунку,— з ніжними нотками в голосі пояснила Стеха.

— Ну, Ганнусю, а що ж ти вже знаєш? Розкажи мені. Та навчи чогось, мабуть, уже всю науку пройшла? — спитав Данило.

— Таке скажете,— по-дитячому запишалась Ганнуся.

Данило миттю одягнувся, нашвидку взув чоботи. Поставивши на лаву чемодан, витяг звідти велику, вбрану в біле ляльку, труснув її в повітрі, щоб розправити сукню, і подав Ганнусі.

— Ось тобі, дівко, красуня.

Ганнуся стояла в довгій сорочечці, сама схожа на ляльку, і не наважувалась простягнути руки до іграшки, може, не набагато меншої за неї.

— Ну, чого ж ти боїшся? Поглянь, очі заплющує, коли лягає спати. В Москві купив. Тобі не подобається, Ганнусю? — сміявся Данило.

Всі, посміхаючись, стежили, як знімовіла і розгубилась Ганнуся.

— Ой, лишенько! Невже це мені? — зачаровано, тихо проказала Ганнуся і нарешті несміливо простягнула руки. Вхопивши ляльку, притиснула її до себе, наче хтось збирався в неї відняти іграшку. Потім прожогом кинулась до полу, стрибнула туди й забила у куток, мов перелякане, здивоване звірятко.

— Що треба сказати дядькові? — повчально звернулась до неї баба.

— Треба сказати, що однієї ляльки мало. Правда, Ганнусю? — підморгнув Данило.

— Ой, досить... Дякую, дякую, дякую...— Ганнуся глянула нарешті на ляльку, поцілувала її й дзвінко гукнула: — Дядечку Даню, тепер ви у нас все одно як замість татонька будете. Еге?

Сашко намірився засміятись, але зразу затих, коли Тетяна сердито вигукнула:

— Ганно! Замовчи!

— А ось ще ціла скриня приданого. Тут для ляльки

святкові сукні, сорочки, черевички,— швидко сказав Данило і подав довгу коробку. Ганнуса вхопила коробку, одвернулася, і більше ніхто її не чув, лише шепотіла, розмовляючи з своєю лялькою...

Данило скося глянув на Тетяну. Вона одвернулася до мисника і там щось шукала, хоч їй нічого не треба було.

Сашкові Данило подарував невеличкого годинника з чорним циферблатом. Годинник іде точно, а обидві кришки загвинчуються, тому годинник не боїться води, навіть коли в річці побуває. А цифри вкриті фосфором, в темряві світяться.

Сашко почервонів, чекаючи, доки Данило заводив годинника, і, глянувши на свого, перевів стрілки. Приклавши до вуха подарунок, Сашко застиг, слухаючи, як б'ється серце машинки. Скільки товаришів будуть заздрити йому, коли Сашко покаже їм цей подарунок!

Цілий пакунок передав Данило матері:

— Це вам, мамо. Не знаю, чи сподобається. Ви у нас вибагливі,— сам засміявся Данило.

— Ти вже як скажеш, синку...— Мати взяла подарунки, але для годиться почала відмовлятися. То вже, мовляв, як для молодших, воно й до діла, а їй нічого не треба. Скільки того віку залишилось?

— Поживемо! Тепер саме й життя велике піде. Забушує життя. Такого ворога здолали, рвонемось вперед, весь світ рота роззявить на наше щастя та добробут. Шани й поваги глибокої придбали матері за цю війну, що синів добрих виходили, що крові їхньої не пожаліли для Вітчизни...

Відповідаючи так матері, Данило дістав подарунки для Тетяни. Подав їй великий пакунок, дбайливо перев'язаний шнурками. Тетяна спочатку повагалася, потім взяла і, майже не глянувши, поклала на лаву.

— Дякую. Ні до чого це. Тільки клопіт та й усе,— тихо, байдуже сказала Тетяна і, не глянувши на Данила, одвернулася до печі.

Іскрою промайнула в Данила цікавість, але зразу приглушив її. Ну що ж — Тетяна тужить за чоловіком.

І весь час Тетяна не дивилась на Данила, не зверталась до нього, ніби його не було в хаті.

Мати зливала синові на руки. Данило хлюпав на себе холодну, свіжу воду. За військовою звичкою — швиденько поголився. Одягнувся, бадьорий, з світлими думками, з радістю на серці.

На сніданок мати наготувала, звичайно, улюблені його страви — млинці з сиром і насмажила квашеної капусти з свининою. До чаю — свіжі коржі на салі. Поставила на стіл пляшку з горілкою. Данило від горілки відмовився, на подив матері.

— Що ж це ти, вояка, горілки не споживаєш. У нас повернувся один, Третяк, за всіх хилить. Пам'ятаєш Самійла Третяка?

— Кожен має свою голову на плечах. Правда, Тетяно? — Данило ще раз навмисне звернувся до Тетяни, заздалегідь знаючи, що вона йому не відповість. Та було таке почуття, наче тягло його до неї, щоб кинула вона роздратоване слово, щоб полегшити своє горе... Та, власне, любов у кожного своя, і не легко відгадати, що робиться в серці Тетяни.

Звичайно, Тетяна не відповіла Данилові. Тільки трохи нижче схилила голову над мискою і нехотя їла.

— Мамо, ви не хочете відповідати, — нахмутив брови Сашко. Іскри настирливості промайнули йому в очах.

Тетяна підняла погляд на сина, хитнулась назад, зустрівшись з його очима. Рвучко підвелась і вийшла з хати.

— Мужикуюєш, Сашко... — вимовила Стеха з сухим докором.

— Мужикуюєш, мужикуюєш... А що ж це таке, скажіть? Хіба мені легше? — тремтливим голосом скрикнув Сашко, і, здалось, на очах у нього забриніли сльози. Він теж майже кинув виделку, встав і одійшов від столу.

Тепер Данило картав себе, що вибухнула сварка... Посидівши трохи, підвівся, уважно оглянув на стіні фотографії — батькову, Іванову, свою. Все знайоме. Знав ще з того часу, як був дома. А Іванова картка ось і нова, мабуть, встиг надіслати з фронту.

Повернувшись, Данило підійшов до Сашка і поклав руку йому на плече.

— Ти вже мужчина, Сашко, треба вміти себе в руках тримати. І з матір'ю так розмовляти не можна...

Сашко нічого не відповів, мовчки схиливши голову.

18

Доки збиралась мати, Данило накинув шинель і вийшов з хати. Сніг на хвилину засліпив його. День прийшов сонячний. Такі дні рідко випадають навіть тут, коли невеличкий морозець змагається з сонцем, щоб не дозволити завчасно розтопити неглибокий сніжок. Прозора даль заріччя котилась білими хвилями під гору і там зливалась з обрієм.

Все це теж здавна знайоме до болісної радості.

Зате двір розгороджений. Обшарпаний хлівець світив дірками в дахові. Трохи соломи й хмизу лежало під хлівом. Сіно, напевне, сховали в сарай. Треба, мабуть, взятись з Сашком та трохи показайнувати в дворі. Полагодити дах, скласти гній, нарубати хмизу, щоб легше було й матері з Тетяною.

Сашко вже стояв у гурті хлопців серед вулиці, звичайно, похвалявся подарунком і показував на Данила. Данило посміхнувся.

Значить, згоріла майже чверть хат в Яругах... Чиста, струнка вулиця, що її так любив Данило, мала зараз сумний вигляд. Більшість хат зіп'ято нашвидку, аби стояв дах над головою й прикривав від непогоди. Якись пласкі покрівлі з низенькими димарями. Стіни брудно побілені. Віконця в одну або дві шибки... Все це треба наново переробляти, будувати нове село. Вже час і починати. Давно час возити дерево, цеглу... Ще на фронті, одержавши листа, довідавшись, що вороги спалили село, — планував відбудову. І думалось: приїде в гості, а все вже буде зроблено. Навіть писав, здається, про це матері. А тепер що ж, погостює — і поїде на роботу. А тут стоятимуть ці халупи, курені, необгороджені, абияк вкриті. А люди ж повинні зараз інакше жити, куди краще, як до війни. Ворога побили, але й горя стільки сприйняли. Негайно відбудовувати ці хати й загоювати рани. Робота і нова радість мусять все загоїти.

Данило вийшов за ворота і глянув у той бік, куди всю дорогу вабило, тягло. Хати Шугаїв він не побачив.

Значить, і Шугаї погоріли? Не наважувався Данило й сьогодні спитати матір про Ольгу, а вона сама нічого не сказала. Фотокартка, яку возив з собою всю війну, витерлась зовсім, і тільки своїми очима міг Данило домалювати дорогий портрет дівчини.

Не лише не наважувався він спитати про Ольгу, а побоювався відповіді. Раз мати мовчить — значить, не все гаразд. Не може бути, щоб сама не сказала йому і про Андрія, і про Ольгу. Знає ж, якими нерозлучними товаришами були вони з Андрієм. Ні, не може бути, щоб з Ольгою щось трапилось! Він же проніс її образ крізь усі бої. Були, правда, й пригоди, і зустрічі, і легкі хвилинні захоплення, коли проходив через усю землю, лежав в госпіталях. Але приглушений часом і розлукою образ дорогої дівчини, з якою вони навіть не поцілувались, був з ним.

Напередодні від'їзду з села, коли повістка вже лежала в кишені, він мало не всю ніч ходив з Ольгою біля річки, на луках. Обое в зажурі, ледве знаходили слова, що їх треба сказати. А слів не було, і, може, це й краще. Взявшись за руки, сиділи над річкою. Ольга поклала голову йому на плече. Все скаржилась, що їй холодно. Він накинув їй на плечі піджак, але обняти не зважився.

Тоненька, тендітна, в білій легкій сукні, Ольга нагадувала польову квітку. Вітерець ворухив світлі, жовтаві кучері на лобі. Так не міг і зараз втямити Данило, чи вродлива Ольга, чи ні... Та якась особлива вона, не така, як усі. Кучері біляві, а широкі брови і очі — чорні. Вії довгі, мов крильця, тріпотять, і тіні від них падають на білі, з прозорим рум'янцем щоки, до яких не пристає літня засмага. Так сиділи вони на березі. Іноді хлюпне вода, скинеться рибина, гукне нічний птах, безперестану поруч дере деркач і, захлинаючись від любові, галасує перепел. Малі руки Олі Данило стискував у своїх долонях. Руки в неї були теплі, покірливі.

Все, що накресливали тоді собі в житті, — руйнувалось. Данило закінчив інститут і приїхав на останні канікули, пройшовши весняну практику. Він залишався працювати в області. Ольга закінчувала десятирічку в Новомирівці, збиралась їхати в інститут. Разом міркували, куди їй краще податись з атестатом відмінниці.

І тут все знесено, мов повіддю, в один день...

У кого ж спитати про Ольгу? Хіба в Сашка?.. Не варто.

З коромислом за плечима вийшла з двору Тетяна. Мовчки, ніби й не побачила Данила, попрямувала до колодязя. Ішла Тетяна рівно, легко, як ходила завжди раніше, але Данило зрозумів, що такою ходою пішла для нього. Відчувала на собі його погляд. Сьогодні роздивився Данило, що Тетяна ще вродлива молодиця, навіть горе і роки не змогли пригасити її краси.

19

— Ходімо, сину. Провідаємо батька в його холодній хаті,— раптом за спиною сказала мати. Вона нечутно вийшла в валянцях, обшитих шкірою.— На хазяйстві лишилась Ганнуся. Нікуди не хоче й виходити. Прилипла до ляльки. От догодив ти їй. Бо я пошюю ото їй ляльку, та все ніяк не догоджу... І цю вже й охрестила. Олесею назвала своє щастя.

На вулиці майже не було нікого. Сашко з хлопцями десь пішов. Тільки Тетяна поверталась з відрами від колодязя. Дійшовши до роздоріжжя, де провулок вибігав на цю широку вулицю, Тетяна поставила відра й підійшла до якоїсь височенької дерев'яної піраміди, що стояла серед цього невеличкого затишного майданчика. Піраміду обгороджено гарненьким штахетом і обсаджено молодими деревами та якимись кущиками.

Біля огорожі спинилась Тетяна. Стала, журливо схиливши голову.

— Що там таке? — показав на Тетяну Данило.

— Могила наших солдатиків. Трое загинуло, як воєра гнали з села. Ну, люди їх з шаном поховали тут, обгородили могилку... Тетяна потім поправила могилку, квітів насадила. А піонери їй допомогли і ото берестки вткнули в землю, кущиків насадили. Прийнялось... А як Іван загинув, Тетяна з солдатками пішли до колгоспу, там теслі спорудили отой тимчасовий пам'ятник, вінки сплели, все літо квіти цвітуть. Тетяна й собі поливає... А ото проходить мимо, стане, пожуриться, поплаче та й іде собі додому... Десь і Іван наш отак, може, лежить, а може, і просто серед поля.

Матері стиснуло горло, і вона замовкла.

Данило добре знав, що таке могила солдата, і нічого їй не сказав. За якусь мить промчали перед ним роки війни. Думав — приїду додому, забуду все, щоб і не згадувати, нікому й слова не скажу, розпочну нове життя... Та, бач, не так просто забути.

Тетяна нерухомо стояла над могилою. Не озирнулася, коли проходили Стеха з Данилом, прискоривши крок, щоб не стурбувати її.

— Ти, сину, до неї не дуже, отож... Болить у неї все. Нехай переболіє. Мабуть, їй і тебе гірко бачити... Загоїться.

Останнє слово мати вимовила так, що Данило зрозумів — горе Тетяни, може, і загоїться, а її, материне, горе — ніколи. Носитиме вона свою журбу, часом глибоко приховуючи її від людського ока, як робить це й зараз перед ним, перед сином.

— Значить, і Шугаїв спалили фашисти? — несподівано для себе спитав Данило.

— Ото ж, бачиш, яку хатину нап'яли? Старий все нездужає. При гітлерівцях і підвестись не міг. А тепер, каже, дочекаюсь Андрія, а тоді хоч і помирати. Та вже зараз героєм видається. По двору навіть ходить.

— Андрій написав, що приїде?

— Та оце ж, як і ти. Демобілізується...

— Цікаво на нього глянути.

— Авжеж... Старий почав очунювати, коли Ольга повернулася...

— А Ольга тут? — не витримав Данило.

Посмішка черкнула губи матері. Вона сказала:

— Тут. Отак, як перед Жовтневими святами, і об'явилась дома. Страшна була, глянути важко. А це виходилась. Сказати, якась вона не та стала. Все мовчить, на людях не вдержиться, дома сидить і зітхає. А про тебе раз-таки спитала в мене стара Шугаїха. Я так втямил, що Ользі переказати хоче.

— А де ж вона була?

— З нею таке скоїлось... Вскочили несподівано гітлерівці. Ольга перед тим подалась кудись на схід. І там десь їх усіх перейняли й сюди пригнали. Пожила трохи. Тяжко ж було. Зажурилась дуже... А подітись нікуди. А тут саме почали людей в Германію поневолювати. І її захопили. Та що там тобі жалю завдавати?.. Деякі дівчата наші раніш повернулися, ка-

зали, що Олі повороту немає. А вона от і повернулась. Навіщо, кажу, жалю завдавати? Годі, сину,— скупю обірвала мати.

— Значить, дома?

— Дома, тут-таки. Ти зайди, чого ж там? Вона на людях мало буває. Може, з тобою воно...

Мабуть, подумавши, що говорити з сином про такі справи їй не з руки, нехай, мовляв, сам робить, як знає, мати замовкла... Бо колись, перед війною, Шугаїха було жартома Стеху свахою називала, а тепер...

— А ти ж, сину, там часом невістку мені не знайшов? — всміхнулась по-дружньому мати.— Привозять жінок. Буває, своя чекає з дітьми, а він ще одну везе. У Новомирівці один так примудрився. Стара жінка давай нову рогачем навчати. Нова й безвісти забігла.

Данило засміявся:

— Ні, мамо, не привіз я вам невістки, як бачите. На після війни залишив цей клопіт. Та й скажу вам, мамо, про Ольгу все думав. Рідні місця, рідні люди...

— А то вже так. Ріднішого за своїх нікого немає... Зайди до Ольги, може, скоріше й вилюдне...

— Зайду провідаю сьогодні. Та ви розповідаєте таке, що, може, їй і не до мене. Забула, може.

— Хтозна, синочку. Коли любить, то не забула.

— Я не про це, мамо. Так, про дружбу.

— Нехай буде дружба. Тобі видніше. А оце ось тут наша контора. Напнули хатинку. Казали йому, давайте вже зразу зробимо по-людському. Ні, не треба. Наче не навіки робиться, а так, аби про людське око,— невдоволено сказала мати.— А ото, бач, виходить і сам Конон Трифонович Славко. А з ним хто, впізнав?

— Лимар старий, чи що?

— Він і є. Від ворогів подався був за Волгу. Там був. А це повернувся. До колгоспного саду взявся. Кволий. А сад той замиршавів, здичавів. Та ще й снарядами його покосило.

Голова колгоспу, невисокий, огрядний чоловічок у великій шапці, не міг встояти на місці. То руками махне, то крутнеться, то портфельчик свій перекине з руки в руку.

Лимар проти нього, високий, довготелесий, з широко сивою бородою, стояв, мов богатир на розпутті. Густим басом щось казав. Голова колгоспу сердито махнув рукою й нетерпляче вигукнув хрипким, різким голосом:

— Я вас питаю, що таке сад? Що таке сад, я питаю? Сад — це є простір землі, засаджений фруктовими деревами. От і все. Сад у нас є? Значить, і давай жару!

— Ні, саду в нас немає. То не сад для нашого колгоспу. То пропаща земля. Частина його треба викорчувати й засадити наново. І ще треба додати гектарів з двадцять нової землі. Так я думаю. І насадити молодняк. Отакечки зробити... А ви мені говорите... Гроші в нас є, я поїду замовлю щепи. Поїду в Новомирівку, в колгосп «Зоря комунізму», куплю вуликів, щоб навесні їх привезти. Отакечки варт зробити,— терпляче доводив Лимар.

— А я кажу, що не зразу. Бо так і гроші розтринькаємо, а нам треба бугая придбати, двох кнурів... Та що я вам буду пояснювати! — скрикнув Славко.

Лимар побачив Стеху з Данилом і пішов їм назустріч.

— Е, Степанидо! З тебе, молодичко, могорич, та ще й добрий. Син у хату прийшов. Здорові були! Як воно, Даниле, дома? — він привітався за руку. — З щасливим поверненням, парубче!

— Від могорича не відмовляємося. Заходь, старий. А то запишався й дорогу забув, як Петра немає,— похитала головою Стеха.

— Та де там! Кручусь, мов... А користі,— розвів Лимар руками й показав на голову колгоспу. Той підійшов ближче.

— Тільки без демагогії, товаришу Лимар. Перед чужими людьми.

— Які ж ми чужі люди? З Америки приїхали, чи що? — образилась Стеха.

— Та ви, Стехо, все мене на критику берете, я знаю,— з ледве помітною загрозою сказав голова.— А що таке справжня критика, ви знаєте?

— Яка ж критика? Непорядки бачу, то й кажу в очі. Ми ж з вами при громадському ділі. Колгосп мені болить, як і всім,— знизала плечима Стеха.

— Бач, як заговорили при синові! — засміявся го-
лосно голова.

— А я ще про вас нічого поганого не чув,— сказав
Данило, глянувши на Лимаря.

— Хазяйнуєм, товаришу офіцер. Важко, аж за пе-
чінки тягне. Та підіймаємо з руїни колгоспне госп-
дарство,— крутнувся на місці голова.

«Любить, коли хвалять,— подумав Данило.— Лю-
бить. А критика в носі коле...»

— Це ви до нас у гості, товаришу? Ненадовго?..
Надовго до нас? — звернувся голова ще раз до Да-
нила.

— Подивлюсь. Приїхав своїх провідати. А там вид-
но буде,— сказав недбало Данило.

— Я так і знав! — скрикнув голова.

— Нічого ти не знав, хоч і начальник над нами! —
раптом перебив його густий голос, що звучав з презир-
ливою зверхністю. Всі озирнулись.

— Данило Соколенко? Повернулись? Здрастуйте
вам! Кажуть, в офіцерах ходили, старший лейтенанте!
Хе...

— Здоров, Самійле, здоров Третяк,— стримано при-
вітався Данило.

Самійло Третяк, в солдатській шинелі без хлястика,
в шапці-вушанці, в добрих чоботях, підійшов до гурту
й ляснув Данила по плечу:

— І-і-і, який чистенький та випещений! Видно, в
землі не рився. І не дряпануло, ти глянть. В тилу, Да-
ню, одгулювався?

— Одгулювався...

— Розкошував, значить? — засміявся Самійло, роз-
тягнувши широке, неголене обличчя кольору перепале-
ної цегли, показавши щербину вибитого в бійці ще до
війни зуба. Данило разом з ним вчився в школі. Самій-
ло завжди задирався з хлопцями, глузував з них, за
що не раз був битий.

— А ти вже встиг зарання? Мов з бочки тхне! —
нахмурився Лимар.

— А я в вас грошей на горілку не беру,— повер-
нувся до нього Третяк.— Свої пропиваю.

— Та ні, мабуть, сам женеш ту прокляту,— сплю-
нув Лимар.

— І те діло не ваше!..

— Ні, моє! Бо люди на роботі, а ти за чаркою.

— І не буду волам хвості крутить!

— А довго ще будеш спекулянтити?.. Люди на тебе дивляться, пальцем показують.

— Нехай показують. Я підтримую радянську торгівлю. Мені в районі, в кооперації, посаду дають, по торговій часті. А я говорю: ні!

— Не до смаку? — всміхнувся Данило.

— А ти, Даниле, не дуже! Який приїхав... Гляди.

— Кого ж мені глядіти? Тебе, чи що? — всміхнувся Данило.

Всі зареготали, знаючи, що Третяк умів похвалитись.

— Я кров пролив свою? Так! Пролит! — похитнувся на міцних ногах Третяк.— А ти? Приїхав, як віл! В тилу одсидівся!

Данило помітив: мати здригнулась й стиснула руки. Нахмуривши брови, крізь зуби кинула:

— Ти ж у нас тільки один герой.

— А, вам не подобається, що правду кажу? Ось, дивись, бачиш руку? Бачиш інваліда? Ось хто воював! — совав свою ліву руку під ніс Данилові Третяк, примруживши вузькі зелені очі. Рука була прострелена в долоню, мізинець і безіменний палець не ворушились.

Глянувши на руку, Данило одвернувся, різко промовив:

— А ти під трибуналом не був? Дивно. За такі штуки я одсилав іноді не в госпіталь, а просто, без пересадки, в трибунал. А там все виводили на чисту воду.

Третяк розгублено замовк. Обличчя йому вмить налилось кров'ю. Схопив себе за борт шинелі, аж пальці побіліли. Швидко обвів всіх широко розставленими очима. Одступив крок:

— Чули який! Чули, що він говорить?

— А я й сказав, щоб всі чули. Руку краще сховай, Самійле, і не сунь її під ніс... Ходімо, мамо. Дядьку Дмитре, заходьте увечері, як ваша ласка,— звернувся Данило до Лимаря.

— Дякую, знайду, погломонимо.

— Мені не треба твоїх запрошень. Я й сам не приїду до тебе. Не думай! — крикнув Третяк.

— А я тебе й не запрошую. Ти кров проливав і те-

пер маєш право спекулювати... Я тебе наскрізь бачу,— сказав через плече Данило, одвернувшись.

— Дивись, щоб я тобі не показав! — аж зубами заскрипів Третяк.

— Не хвались. Руки короткуваті.

— Нічого. Тебе дістануть,— і раптом повернувся до голови колгоспу.— А ти, начальник, тікаєш? Мені довідку написав? Бо я тобі оцю канцелярію з стовпами повикидаю й розвалю на канцури! Чи й ти такий інтелігент?

— Ич, дає жару,— засміявся голова.— Там у рахівника візьми.

— Ото ж і воно. Давно б так. А то слухають тут...

21

Поруч з матір'ю Данило йшов, похиливши голову. «Ось вони, вояки. Отакий один півсела стривожить, від роботи одіб'є. Думає — інвалід, значить, все можна. Ласку державі зробив, воював. І всяка з нього був такий. Аби плентатись!»

— Нашо ти з Самійлом, Даню? Таку нікчому зачіпаєш. Його треба обминати десятою дорогою,— тихо сказала мати.

— Ні, мамо, не треба обминати. Захишати від ворога державу — наша честь, а він думає заробити на цьому. Чули, має право нічого не робити! Свою землю, свій народ обороняв... Чи його наймали в солдати? Кров проливав... А в інших людей вода в жилах?

— Та проливав... Як наші відступали, притьопався додому. Пересидів гітлерівців. Знав, кому дати, з ким випити. Повернулись наші, поперед себе женучи ворога, знов замобілізували його. А через тиждень чи два прийшов наш Третяк. Все рана не гоїлась, аж доки під кінець пішло... А тепер бундючиться, не підступай...

— Та хіба його не видно?

— Де там!.. Почали колгосп збирати, а він заявляє: «Хочу бути комірником, інакше робити нічого не буду...» А в нас комірником Микита Очерет, ти, мабуть, не знаєш його? Молоде воно... Теж з війни прийшов. Той не те чужого чи колгоспного не візьме, а ще й власне віддасть... Правда, з головою воює. Славко й

радий би позбутись його, та люди шумлять: нізащо!.. Ну, а Третякові голова все одно потачку дає.

— Іще такі, як він, інваліди є?

— Таких нема... Чалий Мирон повернувся без обох ніг.

— Мирон без ніг? — спинився Данило. Серце болісно стиснулось. Згадав меткого, вигадливого, веселого заводіяку, танцюриста, жартівника Мирона... Неодмінно треба зайти до нього.

— Ступні одрізали, — продовжувала Стеха. — Прийшов, ну, куди ж його? Сам зібрав інвалідів і шевцювати давай. А він на всі руки майстер! Навчив шість чоловіка. Тепер у нас майстерня! Лимарюють і шевцюють. Ми й горя з цим не знаємо. Збруя вся мов шовкова. А чоботи тобі полагодять, хоч зубами гризи, не одгризеш. Сиротам безплатно, біднішим солдаткам безплатно. Он який чоловік! А сам веселий, жвавий. Люблять його люди... А Крекоть Явтух, сусід наш, без ноги й без руки прийшов. Сторожує біля худоби... Та, сказати, всі при ділі. Тільки оцей один, Третяк, баламутить! Здоровило. Нап'ється й бузувірить... А ти не заїдайся з ним, мстивий.

— Мої очі, мамо, страшніше бачили. Нехай ще раз потрапить мені навстріч. Чиститиму, може, совість свою знайде.

— Вродиться ж отаке. Жінка жили витягає, не присяде ні вдень, ні вночі. Товчеться... А він легко заробить, проп'є. Людей збиває з путі. В кого сила похитнулась, і собі попустить віжки... Від таких треба далі тікати.

Данило мовчав. Гнів ще не минув після сутички з Третяком. Звичайно, мати правду говорить. Здається, на війні було страшно, а з людьми там простіше. Там — наказ є наказ. Виконувати беззаперечно. Свідомість великих завдань робила простих людей героями. Інакше не могло бути. Проте й там були різні люди, але й розмова з ними ясніша. В бойовому труді розкривалась людина. Усвідомив солдат, хто він, яка він сила, проти кого і за що б'ється, — за такого можна бути спокійним, не підведе. Прекрасних людей розгубив він, комбат, на полях боїв. Скільки пам'ятників треба їм поставити на нашій землі. А найкращий пам'ятник — іти вперед, працею збагачувати країну. Да-

ремно гадав, що кінчиться війна, все зразу стане на місце. Як колись... Звичайно, таких третяків життя або перемеле, або викине зовсім. Таких не шкода... Та можна й Третяка зламати. Он Яків Новиков прибув з поповненням, пристаркуватий уже солдат. Бій починається, а він просто непритомніє. Передав Новикова командирю розвідки, завзятому, одчайдушному красуню — ростовчанину Стокову. «Не впізнаєте, товаришу комбат, цього Новикова», — блиснув зубами Стоков і навіть руки потер. Любив він перепалювати таких у бойовому вогні. І що ж — правду сказав. Згодом Новиков став найціннішим розвідником — хоробрим, завзятим, кмітливим. Не можна собі уявити випадку, щоб Яшка Новиков не виконав доручення. Та ще такого накоїть, що весь батальйон кілька днів регоче. Раз, перед наступом, гітлерівського майора в лантусі приволик, хоч сам повернувся обідраний, подряпаний, як марюка. Потім поранило Новикова, не схотів іти в госпіталь, розлучатись з товаришами. Але й в розвідку посилати не можна. При тій скруті з людьми, призначив його Данило до себе зв'язковим. Плакав Новиков, не хотів іти, довелось наказати. Взявся до діла. Скільки разів життя рятував своєму комбатові, ходив за ним, мов за рідним сином. З-під землі видере, коли щось треба... А розлучались — сумував Новиков. Данило сказав йому, як хоче, нехай приїжджає до нього, роботи вистачить. Та, мабуть, десь дома все ж таки залишився солдат. Правда, скаржився, що листів немає, і дуже турбувався про жінку. Прийшла чутка, що її вбили вороги, а двоє дітей невідомо де. Обіцяв написати...

Та скільки їх пройшло поруч за ці роки, а доля в кожного своя.

22

Мов той буревій налетів на Данила з матір'ю — наздогнала їх сваха, Ганна Довга. У вухах залящало від її різкого, високого, верескливого голосу:

— А я до вас вирвалась, поспішаю. Прибіг Сашко, каже, Данило приїхав!.. А я дай, кажу, збігаю сваху поздоровлю, Данила привітаю... Ич, який став,— Ган-

на сплеснула долонями, розставила руки, поцілувались тричі з Данилом.— Іч який, ти глянь! В кістках роздався, тіла набрав. Завидкий вояка, га! Діждалась, свахо! Недосипала, недоїдала, діждалась!

Тетянина мати, Ганна Довга, ніколи не мовчала й не сиділа на місці. Всі знали, що Ганна з ранку до вечора в русі, а язик не має спокою. І хоч як ти не ховайся, однаково десь та потрапиш Ганні на язика. Тоді начувайся! Тоді краще мовчи, бо на кожне слово Ганна відповість тисяччю своїх добірних слів. Згадає й батьків, і дідів, і прадідів. Нікого не пожаліє. Проте Данило любив її за щирість, за одвертість і, як це не дивно, за добре серце. Ганна дітей любила, ретельно піклувалась про Тетяну й своїх онуків. Коли Данило ще був малий, для нього завжди знаходилося у тітки Ганни й ласкаве слово, й прихована десь цукерка в барвистій обгортці.

Невгамовно базікаючи, Ганна вміла, проте, працювати за п'ятьох. До війни мала в колгоспі чи не найбільше вироблених трудоднів, і жили вони з тихим Іваном Довгим дуже заможного. Ніколи не знали нестатків.

За цей час Ганна майже не змінилась зовні. Ніби й горе, і клопіт обминули її. Рухлива, метка, моторна, а зморшки лише легеньким дотиком покреслили обличчя під очима... Що Ганна не змінилась, навіть помолодшала за цей час, Данило сказав їй.

— Та де там у бісового батька! Мордуєшся весь день, як нечиста сила... Чи не зустрічав ти, Даню, мого старого? Ото він мені й вкоротить віку. Всі повертаються, а його нема. Не так, як у людей... Ото ж як закрутилося з війною, ти поїхав, а тут наші відступають. Прийняв Іван колгоспного воза та й подався щось там одвозити. І не замобілізували його, а так... Погицав на тому возі, повіявся. І диви, вже як наші повернулись, присилає цидулю. Живий, пише, Галонько, здоровий, чи ти там дома підстрибуєш та погиркуєш, пише... Мовляв, кого ж ти там, серденько моє, зрання тепер лаєш? Чи заміж там не вийшла за якого молодого красуня? Глузує, окаянный!..

Все це з гордістю за свого Івана розповідала вигукуючи Ганна. Але розмовляти не лаючись вона не вміла. І здавалось, коли б зараз з'явився тут Іван Дов-

гий, Ганна б йому й боки нам'яла. Хоча за все своє життя ця галаслива молодиця й мухи не вдарила...

— Нехай у двір навернется, я йому покажу, як глузувати! Я з нього дурість вижену... А ти чого регочеш? На поріг додому ступив та вже й реготати з мене, з старої. Всі ви такі, мужики окаянні! І війна вас нічого не навчила, тільки знущатись з нас, нещасних.

У Ганни на очах аж сльози виступили. Тепер вона давай вичитувати Данилові. Але в мові звучала любов, і Данило обняв її, притиснув до себе.

— І не соромно, на вулиці, серед білого дня, обніматись з солдаткою? — З посмішкою на устах, що відразу приваблює до себе, підійшла до них Настя Земельна. До війни Данило мало знав її, але завжди при зустрічі милувався з цієї лагідної, ставної й привітної молодиці. Здавалось, що сама постать її, хода, рухи несуть у хату затишок і розраду.

Не ховаючи посмішки, що оголяла червоні ясна й вузькі, густі зуби, Настя поштиво поздоровила Стеху з приїздом сина, привіталася з Данилом.

— Такий гість на поріг — шастя в хату, — сказала Настя. — Написав синові й Василь Шатоха, що незабаром буде.

— Василь повертається? Цікаво побачитись з ним, — сказав Данило.

— Коли погостюєте, то й побачитесь. Хлопчика його, сирітку, я підбрала, як фашисти Наталку, жінку Василеву, забили. Така вже дитина хороша, що не знаю, як і розлучатись буду, коли Василь з'явиться, — сказала сумовито Настя.

— А ви куди це, свахо, чимчикуєте? На прогулянку вийшли? — спитала Ганна.

— Підемо з сином могилу старого провідаємо. Поклонимось Петрові, — похитала головою Стеха. — Заходьте, люди добрі, не минайте нашої хати, — запросила Стеха Ганну з Настею.

23

Тиша і спокій на цвинтарі. Присипані тонким шаром снігу, горбки могил лежали обабіч стежки. Дуже рідко стояли хрестики. Дерев стало теж менше, ніж

було раніш. Та й цвинтар сам здавався маленьким, за-тишнішим, ніж тоді, коли ще школярем бігав тут між горбків Данило. Сам, без товаришів, Данило боявся тоді перейти цю невеличку ділянку землі, де знаходили собі спокій мерці. А мерців в дитинстві боявся Данило з тієї пори, коли померла бабуся і він глянув на її непорушне, висхле лице з гострим носом і розпрасованими смертю зморшками. Здавалось, бабуся спить з презирливим виразом обличчя і не хоче глянути на онука, хоч він і кликав її.

Звернули з стежки, обминули куші із сплутаним тонким гіллям. Мати спинилась біля горбка, прямішого і довшого, ніж сусідні. Видно, могилу підправляли. Берестовий приземкуватий, нетесаний хрестик сторожив спокій і тишу, ретельно виконуючи свої обов'язки. А ніхто сюди й не підходив. Незайманість снігу підкреслювала тиху чистоту цвинтаря.

Данило опутився на коліно, скинув шапку перед горбком. Десь всі клопітні думки одлинули, Данило відчув своє серце. Кололо в боці. Але біль цей приглушив живий батько. Він став в уяві з тих перших днів, коли пам'ятав себе Данило. Як давно це було! Стільки доріг пройдено по тому, які пережито роки, але батька ніколи не забував його син:

«Ніколи, тату! Це так, як власне серце, так і ви з мамою. Що б я віддав, аби зустрінути вас живим! Тепер ви для мене інші, тату. Я гордий, що ви такі. Я розповім про вас людям, я розказуватиму дітям, нехай знають, як ми поливали своєю кров'ю землю, щоб легше їм було іти своєю дорогою до вічної радості. Батьку, ви мені говорили, що комуністові світ ясніший перед очима і на землі далі видко. Пам'ятаєте? Ви готувались вступати до партії, ми разом читали Сталіна, перед самою війною. Я тепер комуніст. На грудях у мене схований заповітний квиток. Серед руїн і гуркоту одного страшного бою мене, тоді комсомольця, прийняли до партії. Я складав присягу стояти на смерть за Батьківщину, і даю вам присягу стояти непохитно на життя, яке прослалось перед нами, бо життя наше безсмертне... Так присягаюсь я, ваш син. Це безмовно говорю я вам, тату, простіть мені... Простіть, батьку!»

З цеберкою поверталась Василина Шугайха від хлівця, коли в двір увійшов Данило. Перетинаючи навскіс вулицю, думав про зустріч з Ольгою. Яка це буде зустріч — передбачити не міг після розмови з матір'ю. Зустріне Ольгу, скаже... Та, власне, що робилось в його власному серці, Данило теж не розумів. Його тут не було, змінились люди. Декого й упізнати важко, інші здавались зовсім чужими. Після армії увійти відразу в цей побут нелегко... По-різному пройшло життя більшості односельців.

З Ольгою не встигли сказати одне одному того, що мали сказати. Розлучила їх війна з невисловленими думками, прагненнями. А що привіз з собою кожен з них? Глянути на Ольгу, подивитись в очі, — може, все стане яснішим. Адже про неї думав в найлютіші й радісні хвилини свого життя. Кожна дівчина, яку стрівав в походах і в тилу, коли видужував, не могла зрівнятись з його Ольгою... Такою Ольга була з ним ці роки.

— Зайшов-таки, — радо пішла йому назустріч Василина. — А я вже подумала, не заїде сьогодні, то й на поріг не пушу. Хіба навколішки стане, тоді, може, і змилюсь, лише того дня, як Андрій повернеться... Здоров був, вояко, ходім у хату. Подався ти трохи, та при матері одійдеш...

Тричі поцілувавши Данила, Василина пішла вперед, він за нею.

«Як постаріла, перевелась такої краси жінка!» — майнуло в думках Данилові.

— Нагинай голову нижче, бо наб'еш лоба, парубче. Такі хороми, хоч зріст собі прикорочуй. Нап'яли нашвидкуроч. Може, з весни почнемо нову зводити. — Василина відкрила дверцята в сінях і пропустила Данила в хату. — Ось гостя привела, на добре здоров'я. Легкий на згадку...

В хаті було напівтемно. Велика піч займала більшу половину кімнати. Піч, видно, диміла, бо стеля була чорна і чад досі не вийшов.

Звикнувши до півтемряви, Данило розгледів: на лежанці, звисивши ноги, сидів Андрій і Ольжин батько, Тихін Шугай. Коли б Данило зустрів його не дома,

а десь на вулиці, мабуть, і не впізнав би. На обличчі в Шугая залягла в зморшках гіркота, щоки заросли сірою щетиною, вилиці обтягнені тонкою прозорою жовтою шкірою. Худі вузькі плечі стирчали вгору, ніби за спиною в старого Шугая несподівано виріс горб.

Дивно було дивитись на цю людину. Данилові довелось зробити велике зусилля, щоб не виказати вголос, чи очима або рухом, своє здивування. До війни це був могутньої статури чоловік, що гордо на широких, розлогих плечах носив свою чубату голову. Рожеві щоки, не на його літа, жива посмішка з-під енергійних вусів. Тільки один Дмитро Лимар, його друг-товариш, міг дорівнятись тоді до цього велетня. Батько Данила здавався недоростком поруч з Тихоном Шугаєм. А вони й товаришували втрьох, пишалися своєю дружбою. Беручкі в роботі, гарячі в суперечках, широкі в гульні. Бували випадки, в свято, на дозвіллі, два дні з-за столу не встануть. Жінки їхні додому ніяк не заженуть, усовіщають своїх чоловіків, а вони й вусом не поведуть, жартують, бо кожен за словом в кишеню не лізе. А привідцею завжди був оцей Тихін.

Та ще не терпів Тихін ніякої образи й несправедливості. Гордої вдачі, кришталевої чистоти людина. Скільки пам'ятає Данило, Тихона Шугая завжди обирали головою ревізійної комісії і в колгоспі, і в кооперації. Він також був і інспектором якості, і взагалі всюди там, де потрібна була чесність, справедливість, невідкупність.

А одного разу, випивши й собі чарчину у них дома, розповіла Василина, як вона одружилася з Тихоном. Батько її, заможененький селянин, з тих, що про них казали тоді — вибивається в люди, дуже хотів породичатись з багатіями. Мріяв дочку свою, красуню Василину, видати за куркульського сінка. І трапився один такий в Новомирівці, де жила тоді Василина з батьками. Але вона любила Тихона. Батько й слухати не хотів про нього, про голодранця. В нього й хатина вітром підбита! А в хатині порожньо, аж гуде... Тихін вдарився з сватами. В хату не пустили. Василину мало не прив'язали дома, щоб не виходила на вулицю, коли навернеться Тихін... А Тихін вже тоді до біса гордий був, ні перед ким не схилявся... Куркульський синок

пробував поглузувати з Тихона прилюдно. Тут-таки, на вулиці, Тихін такого прочухана дав куркуленку, що той з тиждень ребра чухав і на вулицю не виходив. А батькові своєї коханої теж не міг простити Тихін. Та коли натякнув Василіні — втекти б, мовляв, десь нишком повінчатись, — вона перелякалася на смерть. Настирливий парубок зробив так, як замислив. Вийшла якимось до Тихона Василина увечері. Він з товаришами, з такими ж зайдиголовами, як сам, силком вхопили Василену. Повінчались в дальньому селі... А потім уже в Тихона й весілля справили. Батько до самої смерті не простив цього Василіні та її чоловікові. Навіть коли в колгосп вступив, коли вже й куркулів придушила біднота. А найлютішим до куркульні був тоді Тихін Шугай.

Ось що лишилось від того могутнього, гордого Шугая!

— Здрастуйте, дядьку Тихоне, — із стриманим здивуванням проказав Данило і потиснув Шугаєві худу, спітнілу руку.

— Не впізнав, сину? — спробував посміхнутись Шугай, та тільки блиснув гарячими очима. — Знаю, перевівся я.

— Ну, таке кажете. Просто хата у вас не дуже освітлена... Таке кажете...

— Еге, дідові своєму розкажи, — похитав головою Шугай. — Товаришок мій кривний, Лимар, тільки повернувся, зайшов, глянув на мене й заплакав. Заплакав, спом'янувши твого батька та вздрівши мене, нічому. Таких орлів доля придушила, га? Лимар каже: «Одвезу тебе до лікарні, нехай лікар науково огляне». А що мені та лікарня, коли душа отерпла за гітлерівської сваволі і досі ще не зовсім одійшла. Лікарська наука тут не візьме...

— Не візьме, не візьме! Ось нехай Андрюша приїде, тоді поговоримо! — нетерпляче обізвалась Василина, пораючись біля порога.

— Ти, Василено, перед Данилом мене так не виставляй. Він знає, хто я і які в мене руки. Сам чекаю Андрюшу. Він зрозуміє, — незлобиво відповів Тихін.

— Та зрозуміє. Світу якого побачив... Той зрозуміє.

— Розкажи, Даню, як тобі на війні було. Сьорбнув

гіркого? — не дослухавши жінки, звернувся Тихін до Данила кволим голосом.

— Всього було. Війна вже за спиною. Ворог нас дечого навчив, а ми його провчили. Тепер про це згадувати — тільки слова витратити. За роботу вчепимось. Діла багато на наші плечі.

— Ой, багато, парубче. Так багато... Глянь, що в нас коїться, в цих Яругах. В які злидні ворог нас кинув! А скільки покалічив та душ людських понівечив! Коли на ноги станемо? Згадаеш, що було і до чого дожилися, хоч плач. Плач та й годі!

— А ти не плач, а потроху до роботи берись. Воно й пройде,— не вгавала Василина.

— До роботи... Ось, бач, як живемо. Халупа! А перед війною шуміло тут, в Яругах, га? Правду кажу, Даню?

— Завів уже... А ти сідай, Данилку, чого стоїш? Тікати зібрався?

— Завів... А що ж, неправду кажу? Тепер он як розмахнутись треба, щоб підняти людські статки. І робити треба, звісно. А такі, як ондечки наша неборака, Ольга,— Тихін махнув рукою в той бік, де мала бути Ольга.

Данило озирнувся. Ольги не видно. Мабуть, пішла кудись. Не щастить йому... Хотілось хоч глянути, бо, може, й слова не знайдеться. Ольга була тоді тендітна, але горда, химерна дівчина. Стиха глузувала з нього, а себе скривдити не дасть. Як батько... І може тому, що така неприступна, тягло до неї Данила. Зайняла серце, мов безмежна даль, де розквітали тихі, дорогі та й недосяжні бажання.

Василина, напевне, серцем матері збагнула Данилові думки. Бистро зиркнула на нього, коли він нічого не відповів Тихонові. Метнувшись кудись за піч, вона з простою одвертістю, з лагідним невдоволенням, мовби вередливо, нагримала:

— І чого ти ховаєшся, Олюню? Вийди, дівко. Гість жаданий прийшов. Що ж ми, чужі тобі? Чи Данило нам чужий? Годі тобі від людей по сховиськах таїтись. Лихо мені з вами. Той старий, а ти... Лихо та й годі.

Безшумно, ніби випливла з-за крутого берега, з'явилась із свого закутка Ольга. Вона наближалась повільно, Данилові здалось — ітиме так дуже довго... Підхопившись, пішов їй назустріч якимись дрібними кроками — сам втямив свою дивну ходу.

Ольга стала вища. Така ж тоненька, легка, тендітна, як дівчинка, що її залишав тоді... В світлому платті з синім комірчиком. Рукава довгі, мало не до пальців... В хаті стало світліше... Обвернуті над чолом Ольги, туго лежали товсті коси ясного золота, ніби виплетені з вечірніх променів. Колись Данило жартома називав очі Ольжині фарами. Глянув в ці очі. На блідому, схудлому обличчі очі стали ще більшими, але так само здивовано, широко розкриті. Чорні довгі вії перелякано миготіли.

— Олю! — Майже скрикнув Данило. Він ще не вірив собі. Бачить перед собою ту Олю, що пройшла з ним важкі дороги. Картка її витерлась, бо носив на грудях всі роки...

Якусь хвилину вони дивились одне на одного. Ольга майже нечутно, повільно промовила:

— Ти посивів, Даниле?

Данило вхопив простягнені до нього гнучкі, малі руки.

Руки Ольги були, як пісня.

Старий Лимар прийшов перший, ведучи під руку Шугая. Він низько нахилився, щоб не вдаритись об одвірок.

Данило встав і пішов їм назустріч.

З матір'ю вдвох радились про господарство. Тетяни в хаті не було — доїла корову. Сашко десь повіявся до хлопців, а Ганнуся лежала на полу й ніяк не могла заснути, бо біля вікна сиділа дядька і Ганнуся не зводила з неї очей. Іноді дівча шепотіло якісь ніжні слова.

Лимар і Шугай скинули шапки і шукали, куди їх повісити.

— Здрастуйте ще й у хаті. — Почали роздягатись.

— Ну, тепер сідай, шкарбун,— посміхнувся Лимар до Шугая.— Вилежується в хаті, старий тюхтій. А під лежачий камінь і вода не тече. Та оце, бач, Данило його трохи розворушив. Звеселів мій Тихін, так я його й витягнув на світ божий.

— Добре вчинив, Дмитре. Бо я вже думала, що він присох до лежанки,— засміялась Стеха і запросила ближче до столу.

— Нехай не задається. Витягнув він. Витягнув з хати? Сам пішов. Раз сини з'їжджаються, значить, життя наше на нову колію стане. Ось що... Десь незабаром і мій прилетить. А нам, старим, що треба? Щоб діти живі, здорові були та онуків дочекались... А я таки сподіваюсь, що до онуків доживу. Як ти думаєш, Даниле? — моргнув хитро Шугай Лимареві.

— Ого, дядьку Тихоне, трохи в силу увійдете, а там як розженетесь, то, може, і правнуків няньчити пощастить,— без посмішки сказав Данило і простягнув руку з цигарничкою.

— Давай твоїх, офіцерських. Бо самосадна махорка оскому набила.— Шугай взяв цигарку, повертів у руках, потім прикурив.— Навіть з розгону не добіжу до правнуків, парубче. А ось до Дмитра, може, таки пристану і коло саду вдвох заходимось та біля бджіл. Тільки голова наш жару дає, а грошей не дуже.

— Нічого, ми його повернемо на правильну путь. Незабаром ревізія почнеться, а там звітувати стане перед людьми. Ми й поговоримо про хазяйнуваннячко. А ти, Тихоне, до мене приставай. Раз душа ще болить, засохнеш без діла. Правда?

— Правду кажете,— сказав Данило.

— Ич, які розумні. За мене, про мене думають. Ти чуєш, Стехо?

— А про кого ж думати, як не про людей? А тепер людина в ціні, коли кожна рука потрібна в роботі. Скільки ж того миру вибито, страшно й згадати. А чому ж Василина не прийшла? Запишалась?

— Де там! Ще не впоралась. Ольга щось собі місця не знайде... Василина сама крутиться. Зараз надійде.

Данило знов прислухався і приглядався до своїх земляків. Змінились як люди! Проте вже й зживатись почав з ними. Мабуть, тому, що в армії швидко доводилось звикати до людей. А це ж свої. Знав їх раніше,

хоч тоді не був їм рівня літами. Тепер вони чекали його слова.

Стеха готувала на стіл. Ставила миски, краяла хліб, витягла з печі якісь пахучі наїдки. І вже наостанку дістала з мисника пляшку горілки й чарки. Давай частувати гостей.

— Контентуйтеся на здоров'я,— припрошувала.

Данило відмовився від горілки. Гості спочатку здивовано зніяковіли, але Данило пояснив, що йому пити не можна.

— Хворий чи з характеру? — спитав Шугай, розминаючи борідку між довгими пальцями.

— Поранений був. Пом'яло трохи всередині. Як вип'ю, на серце давить,— всміхнувся Данило, допитливо слідкуючи, чи повірять.

Стеха полохливо глянула в лице синові. Матерня боязливість майнула їй в очах. Але вона нічого не сказала й не спитала, бо син досі й словом не прохопився про свої рани. Данило знав — мати певна, що куля повинна була його обминати.

Помітивши її погляд, Лимар м'яко, ніби соромливо посміхнувся. Цю посмішку з дитинства знав Данило. Якась вона лагідна, близька, не образлива. До війни ніколи не чув глузливого слова з уст батькового друга. Розсудлива, добра вдача вабила завжди до Лимаря людей. Уперто й спокійно вовтузився він із колгоспним добром. Знався на всьому. Робив вози, майстрував. Біля бджіл і саду ходив. Настирливий і упертий в роботі, Лимар хвилини не сидів без діла. Все не міг тоді втямити Данило, коли спить цей повільний в рухах, сповнений невситимим трудолюбством колгоспник з такою лагідною посмішкою.

І жінка в нього така, настирлива в роботі, немогомова, спокійна. І дітей у них не було. Це єдине, що викликало заздрість до інших у старій Лимарихи. Дмитро не згадував ніколи про цю прикрість. Мовчки зносив скупість долі.

Влітку Лимар завжди в майстерні, в саду чи біля бджіл. Взимку теж вистачає роботи. Реманент ремонтує, вулики сам робить, переробляє, щось конструює. Все догляне. І все встигне зробити, хоч ніколи не поспішає. В розмові теж такий — коли говорить, то вже додумає до краю і слова даремно не кине.

— Давно я не заживав цього зілля. Щось не смакує воно й мені. Та день такий сьогодні, га? — важко підвівшись, взяв пальцями чарку Тихін Шугай. — Одну вип'ю за твоє щасливе повернення, Даниле. Ну, Стехо, тут уже й ти не одкрутишся... Та начувайся, бо незабаром і мій примчить.

Шугай засміявся, випростався. В його рухах, в по-статі, в словах промайнуло давнє завзяття.

А потім так і стояла пляшка, а коло неї налиті чарки, ніби в цій хаті ще на когось чекали. Ніби зараз відчиняться двері і зайде несподіваний гість. А гість цей буде, звичайно, Петро Соколенко, старий друг і хазяїн... Батько... Здалось Данилові: всі подумали те ж саме, що й він, але всі, як і він, змовчали... Тільки Шугай кашляв, обличчя взялося рожевими плямами.

Стеха нахмурила брови і знов почала припрошувати гостей, щоб випили за все щасливе. Та щоб закусили та пробачили просте частування.

27

Присмерк вже давно заповз у хату. За вікнами ледве мерехтів сніг. З холодного степу надходив вечірній спокій. З того степу прилітали влітку й суховії. Село Яруги лежить на межі лісостепу. Далі, аж до самого моря, котяться широкі, розлогі степові лани. В школі, коли вивчали географію, Артем Сидорович Товкач навчав, показуючи на карті зелені простори.

Сутінки стали густі. Стеха засвітила лампу, поставивши її вгору на полицю. Лампа блимнула й мало не погасла.

— Бач, не звикла світити.

— Що, гас привезли? — спитав Шугай.

— Ні, мабуть, завтра. До Третяка ходила. У нього що завгодно купити можна. Аби гроші. А Самійло не забув сьогоднішньої розмови. Сопів і щось пошепки нахвалювся на тебе, Даниле.

— Нехай собі. Не знаю, чому такі, як він, у вас волю взяли.

— Бо потрібна тут ще міцніша рука, — тихо проказав Лимар і поклав на стіл вузлуватий кулак. Потім затиснув у цій-таки руці склянку й продовжив: — Міц-

ніша рука, кажу. Та й те ще сказати. Люди повинні всі в один бік, вперед дивитись і знати, про що вони дбають. Ворог почорнив декому душі. Треба очищати, А ми що ж... А ми ще тут по-справжньому не взялись!

— Нічого, візьмемось,— зауважив Данило.

— Ти їхати збираєшся? — спитав замислено Шугай.

— Нехай їде. Що йому тут робити? З отим анциботом Третяком воюватись? Не для того вчився,— проказала Стеха.

— А для чого ж ми їх учили? Щоб нам допомога була. Щоб тут допомога була. А то, бач, розбредуться. Я свого нікуди не пущу. Не пущу і все,— рішуче сказав Шугай.

— Він тебе й послухає...— посміхнувшись, відповіла Стеха.

28

Щось затупотіло в сінях, і в дверях з'явився низенький, присадкуватий чоловічок, якого зразу не впізнав Данило. Чоловічок переступив поріг, різким рухом скинув шапку, кинув її на лаву і, гупаючи милицями, спираючись на палицю, пішов просто до Данила.

— Ти чого так дивишся? Не впізнав? Невже з обличчя спав, змінився? Такий, як був, такий самісінський. Еге, став коротший. Ще характер не той. Я їм усім кажу, що війна характер у людей поміняла. Тепер чорта з два! Не такі ми стали. Не такі. Здоров, Даниле, впізнав?

— Здоров, Мироне! — Вони обнялись, поцілувались, потім одступили на крок, вдивляючись в обличчя один одному.

Справді, Мирон Чалий не змінився. Такий самий гострий на слово і думку, з рухливим обличчям, з круглими наївними очима і якоюсь немовби дівочою по-смішкою.

— Значить, Даниле, приїхав. Добре. Прибуло нашого полку. В якому чині добивав ворога?

— Старшим лейтенантом. Командував батальйоном.

— Серйозна штука. Бач, груди собі забронював. А мене тільки произвели в молодші лейтенанти, а тут

саме проклятий ворог міною намацав. Ніби сокирою, обидві ступні одбатував. Бачиш, який став. От тобі й субординація!

Мирон Чалий засміявся, присів на лаву, до столу. Данило посунув йому склянку й виделку, але Мирон, видно, хотів виговоритись. Не міг сидіти нерухомо. Розмовляючи, допомагав собі руками, і рухи в нього були швидкі, мов блискавки. Ходив би по хаті, але ходити йому незручно, і Мирон надолужував руками.

— Значить, нашого полку прибуло. Бо ти зрозумієш мене, Даниле, що нам треба? Нам треба, щоб кожен колгоспник з наших Яруг бачив усю землю. Всю нашу радянську землю. І щоб відчував її всю. Так, як ми її там бачили. На захід ідемо, а землю свою за спиною бачимо,— захоплено вигукував Чалий.

— Правду говориш, Мироне,— сказав Лимар.— Істинну правду. Ми саме про це зараз і міркували.

— Цілком вірно,— рубнув рукою Чалий.— Та все це перекроїться. Як приїхав я, то, сказати, трохи й засумував. Нас двоє комуністів було на все село, а зараз шестеро. Данило приїхав — семеро. А прочув я, що Андрій ваш приїздить,— звернувся Чалий до Шугая.

— Та оце не сьогодні-завтра... Незабаром поріг переступить. Там баби, як перед святом, палац прибирають.

— Ну от, тоді ще краще закрутимо. Що ти збираєшся робити, Даниле? — раптом спитав Чалий.

— Як тобі й сказати? Іхав сюди, думав про спокій. Це давня моя думка. Хотів відпочити, спокою хотів, розумієш?

Мирон Чалий розкотисто сміявся, немов аж склянки забряжчали.

— Веселий ти чоловік! Веселий! Умієш жартувати! Це добрий жарт.

— Я не жартую... Ще одну правду скажу тобі. Бачу я, що спокою не буде. Ми від нього одвикли.

— Аякже! Звідки це в тебе? Не впізнаю. Мені здається, що саме зараз і починається неспокій для нас, для тих, хто відповідатиме. Та й для всіх... Ні, не починається, а триває. З яких це пір комуністи почали шукати спокою, га? Скажи?

Данило помовчав. Дивився на Мирона Чалого, свого ровесника, з яким разом вчився в школі. Қолись

вони теж товаришували. Чалий був просто собі веселий хлопець, швидкий на витівки, активний, але звичайний собі школяр, а потім колгоспник, тракторист. А зараз Данило здивовано слухав свого колишнього співучня.

— Це вже я й сам втямив,— замислено сказав Данило.— Такий розгін взяли, що тільки сміх з того відпочинку й спокою.

— Оце воно й починається. Куди рук не доклади, всюди їх не вистачає. Трудно,— вже спокійно, дивлячись кудись над головами присутніх, проказав Чалий.— Мене приймали в партію в час такого лютого бою, що навіть я, стріляний та битий, думав: ось земля розколеться навпіл. Мабуть, з того моменту я відчув, що спокою мені і нам усім не буде. Та якось воно й дивно слухати це слово — спокій.

— Значить, вважай це за жарт, дорогий Мироне. А рук ви докладали мало... Цегельня стоїть невідбудована. Скільки ж там роботи, щоб відновити? Димаря поставити? Скільки ви відбудували хат? — спитав Данило.

— Всього дванадцять хат. Та всі колгоспні будівлі,— відповів Лимар.

— Які всі? — раптом скрикнув Шугай.— А хіба то корівник? А свинарня яка? А овець немає?

— Що ж зробиш? Я, брат, з нашим головою воюю і вдень, і вночі. Я б сказав, чоловік він такий, що нема в нього правильного напрямку, не розуміє він ситуації, і сил нема для напруги. Гроші береже. А ще більше пороздавав у позички. То земвідділ взяв, то на МТС, то ще кудись, а на колгоспні діла боїться десяток тисяч кинути. От тобі й усе. Як ви думаєте, дядьку Дмитре? Та ви, дядьку Тихоне? — раптом звернувся Чалий до Лимаря і до Шугая.

— Та я що? Я до цього діла непричетний,— якось болісно хрипко відказав Шугай.— Пробивав я йому сказати. Крикнув мені, що начальник тут він, а я мовби інвалід... Мовляв, сиди на печі. Я й сиджу.

— Погано робиш, друже мій,— докірливо захитав головою Лимар.— Коли так думатимемо всі, що ж буде? Я, Мироне, скажу ще більше, ніж ти. Не подобається мені наше господарюваннячко. До поганого ми йдемо. Сьогодні ми з Тихоном, по старій дружбі, прогулятись

вийшли. Витяг я з хати оцього сидяка. Глянули за річку, на поле. А поле парує. Сьогодні земля парою сходить. Сніг лежить, а з-під снігу парує земля. Я не кажу про хрещенські морози... Без слів глянули ми один на одного і посмутились.

— Чому посмутились? — не витримав Чалий.

— Не перебивай. І посмутились... Ви не здивуйте, молоді люди. Ми старі. Давно на сонце дивимось. Багато літ дивимось. Та на білий сніг дивимось... Може, воно вам і не так страшно, а ми засумували. Сніг парою сходить. От що. А це значить, хазяїне, дивись, бо сушитиме влітку. Сильно сушитиме. Ці місця наші й відчайдушний степ я знаю. Та ще й як знаю! І він, Тихін, теж знає. І я вам кажу, сушитиме. Значить, хазяїне, начувайся. Сніг парує. Зайшов я до товариша Славка додому і все йому розказав. І ще сказав, що агротехніки в нас немає, люди не підготовлені. Інвентар нетронутий. Гній не вивезено. Попіл не зібрано. До снігу треба придивитись, щоб його на землі більше було... Зерно чистять, як мертвий дивиться. І кажу йому: товаришу голова, боюсь я, кажу, і мій старий друг Тихін Шугай теж, що сильно пектиме влітку в нашому степу. Про це подумати треба. А він мені пирснув межі очі, а потім ще й зайшовся сміхом. Каже, що я, значить, знахарювати почав. Каже мені, за це я тобі нічого не заплачу. Іди, каже... Отаке діло...

— От вам і метеорологія,— тихо промовив Чалий.

Всі помовчали, тільки Данило сказав:

— А я придивляюсь, слухаю вас... І щось мені більш боязно за посуху в серцях у деякого. Отака моя думка...

— І це є. Чимало! І з людьми роботи не досить,— швидко сказав Чалий.

— А я б тебе, Мироне, у себе ротним агітатором зробив би,— засміявся Данило.

— А чого ж? Ще й як... Ви мене стривожили, дядьку Дмитре. Бо в нас так: тракторна станція одна на весь район. Тракторів обмаль. В райкомі сказали, щоб не дуже сподівались. Тягло в трудному стані. Мабуть, процентів п'ятдесят насінневого фонду треба просити в держави, якщо сусіда, колгосп «Зоря комунізму», не позичить. А може, трохи зберемо в людей. Кілька центнерів. Це теж надійна справа. От ви мене й стривожили, дядьку Дмитре. Я все-таки старим людям звик вірити.

— Я не такий старий. Ти вже мене в діди пошиєш,— глузливо перегладив бороду Лимар.

— Та, здається, найстаріші в нас. А, звичайно, ви ще героєм виглядаєте. Я так думаю, щоб вас головою колгоспу обрати. Потягли б? — примружив очі Чалий.

— Бач, куди гне,— кинув Данило Лимареві, засміявшись.

— Гне, та не перегне,— засміявся й собі Лимар.— Ні, хлопче, не потягну. За молодими не вганяю. Та ще тепер з бабами працювати треба. Доброї сили наберись, тоді... А в мене її обмаль. Не вганяю. Плечі кволі стали, не підтягну. Я про це й думати не хочу. А ти жартуєш. Треба когось молодого, хлопче. Молодого. Тепер після війни треба все робити інакше, ніж до війни. Я слухаю оце вас, молодих, що прийшли, так ви беручкіші за нас. От і хапайте в свої руки. А ми підпихатимемо.

— А може, навпаки зробимо: ви беріться, а вони підпихатимуть,— знов засміявся Данило.

— Та про це годі говорити,— обізвалась, нарешті, Стеха.— Наш голова не поступиться.

— А то вже як народ скаже,— відповів коротко Чалий.— Давайте перехилимо оцю скляницю, щоб народ сказав, а наше діло іноді й підказати. На те ми й працюємо, щоб народ нам вірив.— Чалий випив, не скривившись, і почекав, доки те ж саме зробив і Лимар.

— Скажу я вам ще й так. Почнеться ревізія днями. Ось і Тихона в це діло запрошують. А там збори колгоспників гукнемо. Багато чого скажемо,— закінчив Лимар.

— Скажемо. Та попросимо й вас сказати, дядьку Дмитре. Ховатись годі... А ви, Тихоне Трохимовичу, не відмовляйтесь. У вас на ревізії рука набита. За експерта будете.

— А що це таке? — спитав Шугай.— Все ти якісь слова кидаєш чужі...

Але тихо відчинились двері, несподівано в хату зайшов новий гість. Його зустріли дуже радо. Данило схопився з місця — впізнав свого вчителя тільки по його високому зросту.

Гордій Іванович Сябро підійшов просто до Данила й обняв його.

— Здрастуйте, Даниле Петровичу. Я знав, що ви до мене зайдете. Та, бач, не дочекався. Дуже кортіло побачити вас. Сашко мені сказав, що ви приїхали.

Учитель тримав Данила за плече, вищий на півголови, довго дивився на колишнього учня.

— Змужніли. Посивіли завчасно. Та це нічого.

Данило трохи розгубився. Очі в Гордія Івановича немов заслані далеким туманом, щоки одвисли, голова стала зовсім біла. Защемів жаль, стиснув серце. Данило пересилив себе і радо, щедро потиснув руку вчителю.

— Спасибі, що завітали. Я, правда, збирався ще сьогодні до вас зайти. Багато думав про вас. І знаєте, що я думав? Добре ви вмієте виховувати своїх учнів. Я говорю ви — це всі учителі радянських шкіл. А ви ж уже ветеран.

— Ну, ветеран. Просто старий дідуган та й усе. Коли б не окупація, я б, звичайно, ще тримався. Ворог підкосив. Олена Петрівна померла...

— Чув... З чого вона померла? — спитав Данило.

— Думаю я, від журби. Дуже бідкалась. Як з'являлись гітлерівці чи поліцаї, не могла й з хати вийти, до того їй тяжко й огидно було... Отак і зів'яла вся. При свідомості померла. Просто зсохла від журби... А ви що збираєтесь робити? — спитав Гордій Іванович.

— Місце собі натрапив. Поїду в область, — відповів Данило.

— Ну, от бач! Він їде в область! — крикнув Чалий. — Слухай, Даниле, ти пройшов війну. Значить, пройшов ще одну школу. Де ти зараз найпотрібніший? Тут чи де?

— Люди потрібні скрізь. Партія скаже, — знизав плечима Данило, відповідаючи настирливому товаришеві.

— Вона-то скаже. А ти ж і сам не німий. — Чалий швидко повернувся до Гордія Івановича, якого вже Стеха посадила за стіл: — Не німий. А я тобі скажу в присутності Гордія Івановича: із школою в нас погано.

— Я не збираюсь вам заперечувати, — сказав Гордій Іванович.

І Мирон Чалий все виклав Данилові. Школу ще будувати й не думають. Треба, щоб був завідувач із свіжим поглядом вперед.

Мовчки слухав Гордій Іванович, іноді похитуючи головою. Чалий до нього звернувся з запитанням, чи правда, що учителям досі дров не привезли.

— Правда. Признаюсь вам, сиджу в хаті в пальті. Та ще мені нічого, а в мене дівчинка приймачка, сирота, їй сутужно. Дуже сутужно.

— От тобі й факт, Даниле, як у школі робота йде! Га? Зараз сили більше треба, товаришу старший лейтенанте,— сказав Чалий.

30

Коли Данило розмовляв з Гордієм Івановичем вже на вулиці, йому здалось, що тільки вчора розлучились вони на один день. Той самий спокійний голос. Та ж сама поміркованість і свіжа думка.

Дивно, що Гордій Іванович не втратив чудової здібності линути неспокійною думкою в далекі простори. Цим він умів захопити завжди своїх учнів.

— Я боявся, щоб вороги не вбили нашу мрію. А вони намагались це вчинити. Убити мрію нашої душі. Але не вбили! Люди зразу одійшли, відтанули від тої осоружної криги, в яку хотіли заморозити нас гітлерівці. А інакша вдача в тих, що повертаються з армії. Декого з них я й зовсім не впізнаю. Ось наш Мирон Чалий. Ви помітили, що з ним сталось?

— Ну, Мирон став політиком широкого розмаху,— всміхнувся Данило.

— Це само собою. Але він агітатор і агітує не тільки словом, а й роботою. Він сам не має спокою, але й іншим спокою не дає... У нас є в школі Ганна Марківна Скачко, ви її не знаєте. Вона виконує обов'язки завідувача школи. Не завжди вона винна, що в школі немає порядку. Ну, скажімо, діти вчаться на вечірній зміні при поганому світлі. Дров немає... Так ось Мирон Чалий недавно з нею зрізався. Просто цікаво було слухати. І уявіть собі, допомогло. Правда, він кинувся зразу й на голову сільради... Звичайно, мені здається, найгірше з тими людьми, що повернулись з гітлерівської каторги.

Їх треба пригріти. Декотрі з них таке перетерпіли, що, коли слухаєш, мимоволі котиться сльоза... Та нащо багато прикладів? Ось вам Ольга Шугай.— Гордій Іванович замовк і якось ніби скося, ненароком глянув на Данила. Потім довго мовчав, боячись, чи не занадто болюче місце зачепив у свого співбесідника. Але Данило був йому тільки вдячний, що саме з ним, як з батьком, міг говорити одверто і широко.

— Я її бачив сьогодні. Як вона змінилась. Скільки смутку в очах,— тихо сказав Данило. Вхопивши рукою сплутані тонкі віти куща, що ріс біля воріт, мало не до болю стиснув їх.

— Це пройде, Ольга очуняє. Але їй випало найгірше.

— А що з нею було?

— Хіба ви не знаєте?

— Ні. Спитати було незручно. Мати трохи розповіла. Більше, мабуть, не хотіла тривожити.

— Ну, що ж, Даниле Петровичу, ми з вами мужчини. Горя людського бачили чимало. Все одно дізнаєтесь. Двічі Олю гнали до Німеччини, і двічі вона тікала. А втретє не змогла втекти. Тоді й старого Шугая побили. Кинули серед вулиці й страшно били нагаями, ногами, прикладами рушниць. Ми насилу його одволали... Ви думаете, Тихін Шугай хворіє лише від фізичних вад? Ні, йому ще роз'їдає душу туга. Це вона точить його. Ви ж знаєте, він горда людина. До революції був гордий, а Радянська влада окрилила його. Пам'ятаєте, який це був орел? Та в них вся сім'я така. А Оля в батька пішла... Її теж поліцаї побили й зомлілу вивезли. Вона їм кусала руки, вона плювала кров'ю на них, аж доки не впала напівмертва. В районі її знов били. Такі вони, радянської вдачі люди... Потім дівчата розказували, що Олю повезли в Німеччину, а вона й там давай боротись з ними. Її закували в залізо і відправили в Рур, під землю. Щось із рік на світ не виходила з-під землі. Прикована працювала... Недавно лише повернулась. Я до неї заходжу іноді, і в мене таке враження, що кожен нерв Олі оголений, і ледве доторкнешся,— вся починає тремтіти. Треба дуже вміло й обережно поводитись з нею. Оце ви з'явилися, та ще приїде її брат, вона скоро й очуняє. Ми пропонували їй взяти перший і другий класи. Скінчила ж десятирічку.

А я напочатку допоміг би їй. Відмовилась. Боїться на люди з'являться, так само, як і її батько. Раз я ненароком зайшов до них, а вони сидять удвох, обнявшись, і так замислились, що й не помітили мене. Дивляться в стіну якимись невидючими очима, але нічого не чують і не бачать. Я постояв, повернувся, тихенько вийшов. З цієї мовчанки я найбільше відчув їхні серця.

— Ви думаєте, Оля незабаром одужає?

— Безумовно. У неї травма. Оговтається. Буде біля неї чутливе товариство... А тепер воно буде. Та ще праця. Це могутня правда нашого життя.

— І я так думаю,— по-школярському відповів Данило.— Я вам вірю. Дякую, що розповіли. Тепер мені ясніше дивитись їй в очі. Ви пам'ятаєте, яка вона була здібна, горда і жартівлива дівчина? — мов близького друга запитав Данило.

— Ще б таки мені й не пам'ятати. Я, Даниле Петровичу, все пам'ятаю. А зараз, при старості, чомусь пам'ять стала ще свіжіша. Чи не оновився я? — засміявся Гордій Іванович і потиснув руку Данилові.

Запросив заходити в гості. Пішов до дверей. Мабуть, уже змерз старий.

31

Невідомо, як почула Ганнуся, що Данило встає. Він почав одягатись безшумно. Пересилив себе, щоб підвестися. Вранці найсильніше тиснуло, кололо в боці. Та лежати не міг. Нерухомість і тиша наганяли якусь тривогу, сумніви, навіть журбу. Так було завжди, а тепер особливо.

Ну, ось він уже два дні вдома... Не відпочив, бо мучать незагоєні рани. Власне, наслідки ран. Вчора надвечір вийшов з хати, мати саме рубала хмиз і колола дрова. Данило взяв у неї сокиру, але, замахнувшись, так і завмер з піднятою сокирою. Опустити її вже не міг. Поволі поклав на високу купу хмизу, сам присів на пень. Трохи віддихався, міцно зціпивши зуби, щоб не застогнати... Стало ясно — фізичною працею зараз йому не займатись. Роздратовано підвівся, озирнувся навколо. Добре, що нагодився Сашко. Данило передав йому сокиру.

Скособочившись, пішов знову в хату й замкнувся в кімнаті.

Сашко проводжав його поглядом до дверей. Це відчув Данило. Соромно стало, що виявив свою немічність, і весь вечір пролежав у темряві, навіть не повечеряв. Лампи не запалював. Світло дратувало його. Ходити по кімнатці теж не міг. Кімнатка була така малесенька, що коли лягав на лаву, ногами упирався в другу стіну. Тут стояв тільки столик, табуретка та й усе. На вікні ниділа в горщику миршава квітка, а на стіні висів невеличкий плакат примітивної роботи. Плакат давно вицвів, знебарвився, і постаті на ньому здавались привидами. Данило навіть докладно не розглянув, що там намальовано. Здається, мати з дитиною.

І ось тепер важко вставати. Та лежати — ще гірше. Данило знав, що потім біль притишиться, але осоружно щохвилини відчувати нудне ниття в боку.

Тільки почав натягати чоботи, як у кімнатку тихенько, мов мишеня, просунулась Ганнуса.

— А я прийшла сказати вам: добрий ранок,— соромливо промовила Ганнуса, тримаючи ляльку, ніби своє немовлятко.

— Доброго ранку, Ганнусю. Ти, наймолодше покоління нашої хати, давно вже встала?

— Ого, ви гляньте, де сонце.

Данило виглянув у вікно. Небо в сизих, мутних хмарах.

— Не бачу сонця. Де ж воно є?

— А ондечки там, аж на небі... Я встала тоді, коли мама з Сашком до колгоспу йшли. Ще тільки почало світати, я встала, нагодувала Олесю, одягла її, причепурила. Вона в мене чепуруха. Любить, щоб нове платтячко їй одягли. Бачите?

— Ловке платтячко.

— А мама з Сашком пішли гній возити на поле своєї бригади. І Сашко пішов трудоднів заробити. Спочатку не хотів, а потім мама нагримали. А скажіть, дядьку Даню, а чи є такі ляльки, щоб розмовляли, га?

— Є. Але я таких не бачив.

— Мабуть, є. Мені одна така приснилась цієї ночі. Неначе мені її тато привезли... Коли б тато повернулись, вони б справді мені таку ляльку привезли? Еге ж?

— Обов'язково привіз би. Ех ти, цвіркун! — Данило

притягнув до себе Ганнусю і посадив на коліна. Вона довірливо обвила його шию рукою, і від цього стало тепліше й затишніше. Данило провів щокою по м'якому волоссячку Ганнусі. Дівчинка ще міцніше притиснулася до нього. Це повторювалось щоразу, коли вони залишались наодинці. Данило знав, що Ганнуся чекає цієї хвилини. Тепер вона могла ставити сотні запитань Данилові, і він неодмінно мусив відповідати. Розкіш такої сердечної, безконечної розмови вони могли собі дозволити вдвох.

Данило тоді тішився із свого спокою.

Та сам знав, що то недовга втіха. Не звук відпочивати, і бездіяльність прикро мучила. Ловив себе на тому, що дратують навіть дрібниці. Проте гнівався найбільше на себе самого. Треба було вирішити, їхати чи ні... Не хотілось покидати своїх, вражала недовомленість з Ольгою. В його присутності Ольга зосереджено мовчала, далека, відсутня, замкнена в собі. Іноді вона зітхала й злякано здригалась, коли Данило хотів сісти ближче до неї. Здавалось, те, що розповів йому Гордій Іванович, багато розкриє йому. Насправді Данило заплутався ще більше. Рішучості не вистачало поговорити одверто, викликати її на ширшу розмову. Ольга ще більше змарніла, схудла, припишкла...

— А чому, коли я сказала, що ви будете замість нашого тата, мама на мене нагримали? Ви не знаєте, дядьку Даниле? — раптом спитала Ганнуся і одхилилась, дивлячись йому в очі. Данило одвернувся до вікна, ховаючись від погляду своєї небоги. Це вже запитання таке складне, що відповісти нелегко... Напевне, Ганнуся помітила, як Данило раптом нахмурих брови, шукаючи відповіді, і швидко сказала:

— Це я так собі... Я знаю, що ви дядько. А я хочу, щоб був і тато. Тоді б мама були веселі і співали б. Правда?

— Правда. Ти молодчина, Ганнусю, і я тебе завжди любитиму. Добре?

— Добре. І я вас. Тільки вчора вам було боляче, коли сокирою замагнулись. Бабуся стогнала й заплакали трішечки. А мама сказала, щоб ви більше не сміли хапатись за сокиру, і дуже лаяли Сашка...

З Тетяною досі не говорив Данило. Вона уникала зустрічей з ним у хаті, і ледве він наVERTався на поріг,

Тетяна зразу виходила, згадавши про якусь справу. Вдавала, що зовсім не помічає Данила. Мати проводжала невістку примруженим поглядом. Данило не бавився і йшов до себе. Лишався наодинці з своїми думками. Це було дивно для нього, бо всі роки війни провів на людях, з людьми. Для себе не залишав жодної години...

— Дядьку Даню, а чому мама так все на вас мовчки дивляться, дивляться і якось бровами зроблять? Так вони на Сашка гніваються. А чому, га?

Запитання спостережливої Ганнусі гірко вразило Данила. Хвилину не знав, що відповісти. Тоді Ганнуся проказала зітхнувши:

— Мабуть, тому, що ви татка додому не привезли, еге?

32

В сінях рипнули двері, хтось зайшов у хату. На порозі стала Стеха. Запнута хусткою, у ватянці, розжеврившись на морозі, мати здавалась значно молодшою. Сплеснула докірливо руками:

— І не соромно тобі, Ганно? Велика дівка, вилізла дядькові на коліна. Заміж пора, а вона, бач...

— Я заміж зроду-віку не піду. І не кажіть мені такого, бабусю.

— Ти чуєш, сину? Слова сказати не можна. Зразу всупереч іде. Оце онуку бог послав!

— Коли б же ви тільки одне слово, а то аж перелякали. У вухах лящить,— засміялась Ганнуся, кинулась на лаву і сховалась за Данилову спину.

— Думаєш, там тебе не впіймаю? Ану, ходімо! — грізно пішла Стеха до Ганнусі.

— Ой, я більше не буду!.. Дядьку Даниле, врятуйте онуку, яку бабусі бог послав!

— Ну й язика вчеплено... Ходім, галушок перекусиш. Там до тебе дівчата прийшли. Все село своєю Олесею сполохала.

— Зараз піду. А хто прийшов?

— Сама поглянь.

Ганнуся вискочила з кімнати, притиснувши до грудей ляльку. Мати сіла на ослінчик.

— Як маєш себе, сину? Стогнав ти вночі, говорив щось, вигукував.

— Хтозна... Признатись, їсти хочеться. З чого б воно? — глузливо знизав плечима Данило.

— А ти не думай з чого, а йди снідати. Я тобі там наготувала твого кулешу. Ви його з батьком любляли... Ходім, зіллю тобі на руки.

— А де це ви були?

— Та на колгоспний двір ходила. З коровами біда. Харчу мало... А з кіньми те ж. По п'ять возів того гною вивезли і пристали. А я підхопилась, ще чорти навкулачки не бились, і нічого не зробила... Зайшла оце до Василя, а там Ольга занедужала. Вночі вхопило, гаряча вся і щось марить. А це наче прохолола трохи. Я підійшла, вона зраділа, спитала, що ти робиш...

— Вчора ж неначе здорова була?

— Та кволла ж, од вітру хилиться... У Новомирівку по лікаря старий хоче їхати, а Ольга каже: не треба. А Василя старого пускати не хоче.

— Може б, я з'їздив? — сказав Данило.

— Краще й не кажи такого. Ти ж знаєш, яка Ольга? Схопиться, і ще гірше буде. Вона тепер така характерна, що біда... Ходім снідати, доки не прочахло. Подую вас та побіжу зерно чистити.

33

За сніданком сиділи мовчки. Ганнуса з двома дівчатками шебетали в кутку про свої важливі справи. Мати стежила за сином допитливим поглядом. Від цього погляду Данилові ставало незручно, їв похапцем, хоч і не хотілося вже їсти, але навіщо непокоїти матір. По довгій мовчанці Стеха раптом сказала:

— Нудьгуєш ти вже в нас, Даню. Я бачу... Розлучатись з тобою важко, хоч плач. Ти дивись, коли надумався їхати, так той... Знаю, тут для тебе по силах діла немає.

Данило здивовано поглянув на матір і дуже зрадів, що вона помилилась. Дедалі більше люблялось йому тут, дома, в Яругах. Вже пильно оглянув руїни, висічений мінами гайок, леваду майже без дерева, всі недавні

згарища... Коли вийшов до замерзлої річки Уги, що підковою охоплювала частину села, впіймав себе на думці:

«Отут поставити дві протитанкові гармати. Кулемети за цими пагорками. Охопити їх окопчиками... Замінувати підступ... Отам мій командний пункт...» Тьфу, що верзеться! — Данило засміявся й тепер, схилившись над тарілкою, як і тоді, коло річки.

Але мати не зрозуміла, чого він раптом засміявся, і трохи навіть злякалась. Данило підвівся, подякував, підійшовши до матері, обняв її за плечі:

— Нічого, мамо, ви на мене не зважайте. Я чекаю телеграми. Мене сповістять, коли їхати. Заяву розглянуть, затвердять, тоді...

— Я вже всього надивилась, синку. Не хочу бачити, як ти тут занудишся.

34

Данило навмисно не прискорював кроків. Данило йшов повільно. А хотілось бігти. За ворітьми повернути праворуч, пройти метрів з триста. Навскоси перетяти широку вулицю. Тут хата Шугаїв.

Це, власне, не хата. Так собі — чотири низенькі стіни, обмазані глиною. На односхильний дах недбало накидано соломи, придушеної жердинами, щоб вітер не розвіяв. Посміхнувшись із злою іронією, Ольга назвала цю будову «віллою».

— Хочеш, називай котеджем, — знов-таки, криво посміхнувшись, додала вона. Ці слова вкололи Данила. Хоч Ольга, звичайно, не могла натякати, що ось їхня, Соколенків, хата не згоріла.

Може, Данило й хутчіше пішов би через дорогу, та, на здивування, на вулиці було чимало людей. Вітався з ними, вклоняючись. Більшість їх знав Данило.

Гурт чоловіків у військових шинелях стояв на дорозі. Серед них Данило відразу впізнав Мирона Чалого. Значить, не прослизнеш. Повз Мирона не проскочиш. Не уникнеш розмови і затримки, бо Мирон вже помітив його. Та з Мироном можна й без церемоній. Людина своя.

Несподівано на вулицю вилетіли довгі санки, запря-

жені парюю коней. Правувала молодиця в коротенькій ватянці, в широкій квітчастій, густозборчастій спідниці. Коні йшли доброю рисою, високо підкидаючи копитами грудки вогкого снігу. Молодиця навстоячки розмахувала батогом.

— Ге-е-ей, ледарі! — густим голосом вигукнула молодиця, коли Данило доходив середини вулиці.

Санки летіли на нього. Данило зупинився, зробив кілька швидких кроків вперед, щоб пропустити їх. Незнайома висока, чорнява, з широкими бровами молодиця міцно стояла на санках. На всі шоки їй по-весняному цвів густий рум'янець. Гучно ляснула батогом, коні рвонули, але вона й не похитнулась. Зненацька молодиця розложисто, зовсім по-хлоп'ячому свиснула. Данило здригнувся від несподіванки, а молодиця блиснула зубами, мов клинком. Повела циганськими очима.

Данило замилювався молодицею, а вона ще й повернулась, моргнула, розкотисто засміялась, із сміхом навмисне упала в санки.

— Чия ж це така? — Данило всміхнувся їй вслід, а не міг вгадати.

За цими санками гнались другі. Та куди там наздогнати! На других санках стояла навколішки Тетяна в сірячині, повернувшись туди, де розмовляв з демобілізованими Мирон Чалий. Тетяна, мабуть, зразу не за примітила Данила. Доїжджаючи до нього, вона різко гукнула на коней:

— Ну, ви-и, рисаки!

Зиркнула в цей бік і побачила Данила. Здригнувшись, Тетяна сховала голову в комір, нахилилась, зникла в санках. З санок звисали залишки брунатного гною, за яким оце гнали молодиці.

За кілька хвилин довідався Данило, що перша молодиця була Катерина, жінка Мирона Чалого, ланкова першої рільничої бригади. Тетяна робила в її ланці й товаришувала з нею.

Хтось з чоловіків таки не втримався й гукнув услід Катерині:

— Давай! Е-е-х! Шуми-и-и!

Через розгороджені двори глянув Данило й на заріччя. Там хвилювались вранішні фіолетові снігові замети з сірими підпалинами на горбках. Сніг скупно сіявся цієї зими на жадібні лани. Нещедра зима турбувала

людей. Вони побоювались і нещедрого літа. Думки спостережливого Лимаря вже пішли серед колгоспників, і вони стривожено гомоніли про майбутній врожай.

Обхідним маневром не міг обминути Чалого Данило і пішов просто до гурту, де провадили свою розмову четверо недавніх військових. Один серед них, високий, в шоломі танкіста і в сизій шинелі, стояв в центрі. Його зразу не впізнав Данило, але почув уривки розмови. Співбесідники перебивали один одного, ніби поспішали викласти, де вони побували.

— Стояли ми під Будапештом, а тут саме він і пішов...

— А ми й до Дрездена не дійшли. І став наш полк. В маєтку розташувались.

— Чого ж, австріяки теж. Ми тільки з Відня вискочили, а тут...

— А в Пруссії які бої ще були, ого! — це сказав високий танкіст.

«Побували хлопці по світах», — подумав Данило, підійшовши.

Мирон Чалий моторно повернувся до нього:

— Глянь, Даню, знов орли прибувають. Ти бачиш, хто це? Впізнаєш командира танка? Ага, впізнав? Лейтенант Шатоха! Ідуть наші вгору, га?

— Здоров, Василю! Давно не бачились.

— Де ж побачишся, коли доріг багато. Я за всю війну жодного земляка не зустрів. — Василь Шатоха простягнув велику руку. Він посміхнувся, міцно стиснув руку Данилові, клацнув каблуками. Видно, він таки був лейтенантом доброї виправки. Ще й тепер тримався рівно, виставивши вперед широкі випнуті груди. Чоботи у Василя Шатохи були свіжо наваксовані, на них грали блики світла, шинель чиста, добре припасована до фігури, підперезана паском.

Данило потиснув руку й двом молодим хлопцям. Їх він не знав.

Василь пильно глянув на Данила, ніби вивчав його. Вчилися теж колись разом у школі, тільки Василь був на кілька класів старший, тому й ставився тоді до Данила з звичайною школярською зверхністю. Потім Василь у районі кінчав якісь короткотермінові технічні курси і перед самою війною працював на колгоспній цегельні... Неговіркий, трохи навіть похмурий, Василь жив

в кінці села, ближче до цегельні, і дуже мало стикався з людьми. Він все сидів на своїй цегельні або копався в господарстві, в затишній, добре обладнаній оселі. Все робив Василь своїми руками: і хату обклав цеглою, і сарай збудував, черепицею дах покрив. Розвів пишний садок, а серед дерев росла буйна городина.

Глянувши на Василя, Данило враз помітив, що він якось змінився. Але зміни цієї відразу не впіймаєш. Обличчя залишалось таким, як було — масивним, твердим, ніби нарочито акторським. Горбатий ніс і круглі жовті очі, мов у шуліки. В них залягла впевненість і правдивість. Це відзначив Данило.

— Ну от, Даню, чуєш, що я кажу? — розмахував руками Мирон Чалий, хитаючись на своїх низеньких милицях, приладнаних нижче колін. Поруч з Василем Мирон здавався зовсім коротеньким. — Чуєш, що я їм кажу?

— А що, Мироне?

— Тепер нам легше буде підіймати маси нашого колгоспу на трудові подвиги. На трудовий героїзм. Струснути треба все. Правда? Дивись, ось тобі ще один комуніст, Василь. Так? Виходить, нам можна вже скоро свою парторганізацію мати... Так я кажу? Так... Ось нехай ще Андрій Шугаєнко над'їде. Я вже в райпартком дзвонив... Що нам зараз треба? Чого досягти? Щоб люди не озирались назад — раз. Щоб вони були хазяїнами — два. Щоб колгосп у кожного був у серці — три. Щоб дивились колгоспники вперед, в комунізм, — чотири. Скажіть, неправильно?

— Все правильно, Мироне, — тихо сказав Василь.

— Я, Мироне, хотів до тебе зайти, поговорити. Хіба так колись ми готувались до посівної? Може, я не зовсім розуміюся на цьому, але з людьми говорив, — додав Данило, стримуючись, щоб не сказати тут, на вулиці, все, що передумав за ці дні.

— Про це, товариші, довго говорити. Ось ми зберемося днями. Та не тільки зберемося, а й посперечаємося. Спитають з нас. Ви це знаєте. Василь нікуди звідси не поїде. Чуєш, друже? Відпочивай, берись за цегельню. Ми голову, товариша Славка, за груди візьмемо. Отак! — Чалий стиснув кулак.

— Та мені відпочивати не треба. Куток тим часом собі знайшов, хлопець зі мною. Спасибі, Настя Земель-

на йому притулок дала. Побачивши мене, так плакав, що насилу втішив. А воно ж мале.

— Допоможемо. На весну хату поставимо. Цегла потрібна... З хлопцем, я знаю. Горе...— тихо промовив Чалий.

Данилові теж розповідали, як гітлерівці вбили жінку Василя Шатохи. Палили село, а жінка з хлопцем ховались у погрібнику. Вилізла вона просити, щоб хати не палили. Тільки підійшла, ведучи хлопчика за руку, гітлерівець щось вигукнув; вона, звичайно, не зрозуміла. Гітлерівець тупнув ногою, підбіг впритул і вистрелив у неї. Націлився в дитину, але вона в ту передсмертну секунду вхопила хлопчика в обійми, впала з ним і закрила своїм тілом... Ще й тепер хлопчик ходить блідий, з широкими переляканими очима, не по-дитячому мовчазний і зосереджений.

— Значить, берись за цегельню, Василю, товаришу лейтенант... Я вже трохи прикоськав Славка. Новомирівка до нас пристає, сусід зліва — колгосп «Зоря комунізму». От би нам такого голову, як у них! Горить все, палає! Люди, як гора, стоять!.. Ех, важко мені з моїми ногами! В райком треба було б злітати. А то Славко сам туди їздить, наговорить лантух гречаної вовни. А телефоном що я їм з'ясую?

— А ти ж хто будеш тут, що порядок наводиш? — спитав Василь.

— Він тут парторг. Не жартуй з нашим Мироном,— всміхнувся Данило і поклав по-дружньому руку на плече Чалому.

— А, значить, ти тут партійна власть? — нарочито виструнчився Василь.

— Ні, дорогий Василю, власть у нас радянська, керівництво партійне. Ось як! Цього не треба забувати,— відповів Мирон.

— Це вірно,— відказав Данило.— Вірно, та не зовсім. Бо партія і влада в Радянській Країні дбають про одне.

— Поправка приймається,— зауважив Мирон.— Ех, коли б мені мої ноги! Ну, нічого, ось обиратимемо бюро, секретарем іншого настановимо. У мене вже й кандидат є. Аби тільки він звідси не втік,— загадково моргнув Мирон.

— Я гостювати приїхав. Вже й вирушав би звідси, та чекаю повідомлення,— сказав Данило.

— Про це ще поговоримо, Даниле... Ну, мені треба йти десь домовлятися з родичами. На старому руйновищі за хату братись. На зло ворогам ще кращу звезду! — нахмурився раптом Василь Шатоха.

— Правильно, Васю! — скрикнув Мирон.

— Правильно то правильно. Тільки цегли вкрай треба. Село відбудувати тепер треба за планом, товариші. Нарисувати план, щоб видно, яке воно буде через рік, через два. Тоді для всіх ясно стане,— сказав Данило. Цю думку він давно вже обміркував і тепер, з тієї розмови, бачив, що так і буде зроблено.

— Обов'язково! Щоб від хати й очей не хотілось одвести. Правда? — вигукнув Мирон і здивовано повернувся, бо раптом почув:

— Правда!

Непомітно підійшов до них Самійло Третяк і кинувся вітатись з Василем Шатохою, обіймаючи й цілуючи танкіста.

— Ця правда, мабуть, не для тебе,— повільно розділяючи кожне слово, сказав Мирон.

— Ой Мироне, у власть ти записався! Чого ти до мене сіпаєшся? Ось глянь, хіба я не таку кров пролив? Чи рана в мене за визволення від супостата не така? — Третяк підсунув свою руку під ніс спочатку Миронові, потім Василеві й двом іншим співбесідникам. Данило одвернувся.

— За рану нехай інші похвалять. А сам її нам не совай,— з неприхованою огидою сказав Василь.

— А чого ж мені з нею ховатись? Що ж я? — уперто струшував рукою Третяк.

— Та тобі ж Данило сказав уже про твою рану. Мені переказували. Думаю, правду сказав. Такі рани ми бачили,— подавшись вперед, кинув в обличчя Третякові Мирон.

— Данило сказав? А про Данила мені що розповідали? Все село знає,— замахнувся рукою Третяк.

— Я з тієї половини, що не знає. Скажи,— засміявся Мирон.

— Піді поспитай... Он глянь, бачиш? — Третяк швидко повернувся й показав на хату Соколенків.— Бачиш?

— Хату бачимо всі, не повилазило. Що далі? — знову глузливо спитав Мирон.

Одвернувшись, Данило зразу не схотів дивитись, що показував Третяк, але почував, як все тіло його наливається вогнем і ось-ось він спалахне, не втримається. В боці, в грудях йому закололо так, ніби разом розкрились всі його рани, повернулись і стиснули його контузії, від яких часом болячіше було, ніж від ран. Дихати стало важко.

Проте все ж таки із зовнішнім спокоєм повернув голову туди, куди простягнув руку Третяк, вигукуючи, мовби навколо нього зібрались глухі:

— Що далі? Всі хати в цьому кутку погоріли. Моя теж згоріла. А в Соколенків стоїть. Цілісінька. Вороги її обминули? Еге?

— Чому ж вони її обминули? — видихнув Данило.

— Вони знали, кого палити... Хоч сам її тепер спали, щоб не соромно було. Бо люди сплять, — злорадно майже прошепотів Третяк, облизуючи губи, звужив зовсім в щілинку й без того вузькі зелені очі.

— Вороги знали, кого палити? Мого батька гітлерівці й поліцаї розстріляли! — Данило пішов на Третяка, зціпивши зуби, стиснувши кулаки, втрачаючи владу над собою.

— Хе... — одступив пару дрібних кроків Третяк. — Хе-хе... Гітлерівці й поліцаї розстріляли? Хе-хе...

Данило кинувся до Третяка, але ноги не слухали його. Здавалось, так швидко біжать ноги, а Третяк вже он аж біля хат, і сніг навколо чорний. Данило простягнув руки і впав просто в обійми Василя Шатохи. В ушах шуміло, груди розривались, тіло охоплене суцільним нестерпним болем.

— Що це таке? Нічого не розумію. Обіпрись, Даниле, бо впадеш, — почув Данило ніби здалеку голос Василя.

— Ти, Даниле, плюнь на того пройдисвіта. Він рідного батька продасть, не те що твого. За карбованця, за чарку горілки! — майже над самим вухом люто промовив Мирон.

Почувши так близько Миронів голос, Данило озирнувся й збагнув, що очунав. Але руки тремтіли і біль не стихав. Ні на кого не глянувши, звернувся в простір:

— Щоб мати не знала... Добре? А ти, Мироне, напиши, куди там слід. Заткнути йому пельку.

— Не клопочись, Даниле! Не клопочись! Третякові ми роги зламаємо!

— Добре. Тільки не забудь... От тобі й спокій, відпочинок. Скільки воював, а такого не було, щоб на ногах не встояв... А тут... На тобі! Від спокою рани роз'ятрюються...

Данило спробував посміхнутись, та тільки хитнув головою і, почувачи, що ніяк не візьме простої лінії, мовби п'яний, побрів назад додому.

35

Оце вона — граждánка, як називали тил солдати. Граждánка... Звикай до неї. Не думалось, що з цього почнеться. Та коли б не біль, все легше стало б. Звикай, товаришу комбат! Звикай, бери себе в руки. Нервів не попускай, придивляйся. Звичайно, Третяк все вигадав, але вигадка надто зла. Може, не варто було при першій зустрічі з ним різко поводитись?.. Ні, так і слід. Щось у нього в очах є жадібне, самовпевнене. А що з ним сталось? Нехай що завгодно, а неодмінно податись в район. Там Чепіга секретарем по кадрах, цікаво погомоніти. Ми з ним все з'ясуємо. Та й про тутешні справи сказати. Рідний колгосп на належну височінь підіймати...

Ах ти! Як дихати важко... А на стелі сині жилки мазків по білій крейді. Мабуть, Тетяна мазала. Павутинка в кутку гойдається. Чутлива павутинка тремтить від подиху, чи, може, з вікна трохи дме. Що вдіяти, щоб життя Тетяніне владналось? І так, щоб не знала вона, чия рука допомогла. Треба їхати звідси скоріше, не манячити в неї перед очима. Скільки ж це їй? Значить, так, так, тоді мені було... Зараз їй тридцять п'ятий рік. На вигляд куди менше, коли б не помарніла від горя. Любов до Івана обернулась у стриманість до його брата. Цікавий психологічний поворот. Дуже цікавий! А з'ясувати їй не можна. Не збагне... Треба навчитись і тут одмикати кожну душу, інакше не потягнеш... Де ж тепер мій Яша Новиков? Всі називали його Яшею. А він був мало не старший за всіх, але очі молоді, рухи

юнацькі і посмішка розважлива... До людей умів підійти. Взагалі, старий солдат легше до людей підходив, ніж молодий. Слів небагато скаже, а диви, вже свій чоловік в хаті, в дворі. Та, правда, солдат завжди всюди свій, коли це справжній солдат, а не такий Третяк...

От тобі й Третяк...

Данило лежав і дивився в стелю, покреслену синіми жилками мазків шітки. В хаті було тихо. Нило тіло, з якого поволі виходив біль. Десь іноді приглушено просочувався крізь стіну тоненький голосок Ганнусі. Чи розмовляла вона з дівчатами, чи співала,— не збагнеш. Хтось на вулиці вигукнув. Дзявкнув ліниво собака. Засокотіла курка. Диви, кури скоро нестись почнуть. А кістки ломить, зводить м'язи, стукає в скронях, пальці німіють... Данило поворухнувся стомлено, ніби після важкої фізичної праці.

Непомітно Данило заплющив очі, а чи спав — і не пам'ятає. Бо розбудив його настирливий і несподіваний писклявий голос над самим вухом. Підхопився, забувши про свій біль.

36

Біля нього стояла нахмурена Ганнуся з книжкою в руках. В дверцята зазірала ще одна худорлявенька дівчинка в довгому, до самої землі, платтячку. Не блимаючи очима, вона зацікавлено розглядала Данила. Ганнуся вже, мабуть, вдесьте повторювала:

— Дядьку Даню, дядьку Даню, от скажіть ви.

— Що? Що трапилось? — Данило відчув, як забилась у нього тривога.— Що таке, Ганнусю?

— Скажіть ви, кажу.— Ганнуся ловко копіювала свою бабу. Данило засміявся.

— Ну, що ж тобі сказати?

— Скажіть,— передихнула Ганнуся,— скажіть, хіба черв'як може сміятись? Сміється черв'як чи ні?

— Який черв'як?

— Та такий собі, такий хробачок, що в землі живе. Хіба він умеє сміятись? — наполягала Ганнуся.

— Навіщо це тобі?

— Ось послушайте... Оленка каже, що черв'як отут сміється, а я кажу...

— Та я ж кажу, не черв'як, а гусінь,— ще тоншим голосом, ніж Ганнуса, пискнула Оленка й сховалась за двері.

— А ти напускай холоду сюди! — повернулась до Оленки Ганнуса.— Баб як зайдуть, так буде нам... Ось у книжці черв'як, бачите, дядьку Даню? Так вона каже, що в нього сміх бігає отут на роті. А я кажу, немає й не буде. Правда ж?

— А чому ти, Ганнусю, кажеш баб, а не баба. Хіба бабуся чоловік? — роблено серйозно спитав Данило.

— А... це я так... Бабуся посваряться з Сашком і кажуть, що вони в хаті за мужика правлять. От я й називаю їх баб, чи бабусь. Вони не сердяться, тільки сміються. Вони ж мене люблять.. А черв'як все одно не сміється, і Оленка вигадує казна-що!

Відповісти на таке тяжке запитання Данило не спромігся. В снігах почувся навмисно густий голос Сашка:

— Ану, ви, гусенята, гиля до хати! Гиля, гиля! Ви чого туди залізли і двері не причинили? Ганно, я тобі зараз коси обсмикаю. А давай лишень...

— Злякалась я тебе, просто вмерла. Ходім, Оленко, бо він як прив'язне. Я його давно знаю. Давно, давно...— Ганнуса вибігла і вже щебетала з Оленкою за дверима.

37

Сашко зайшов до Данила, скинув шапку, розгладив рукою кучері.

— Стомився, Сашко? Сідай.— Данило опустил ноги на підлогу. Не показав виду, що йому важко сидіти.

— Не стомився, а накидався добре. Мама восьмеро саней одвезли на своє поле. По обіді знов будемо возити. Хоч бригадир і не дуже наполягає. Та вже комсомольці взялися, значить — зробимо. Позавчора ухвалили.

— Багато комсомольців у вас?

— В школі п'ятеро. А в селі всього дев'ять чоловік. Та й комсомольці теж різні є. Сьогодні ще скликаємо збори, декому влетить... З завідувачкою школи посварились.

— Чому?

— Одного хлопця хоче з школи вигнати, а ми запро-
тестували. Він безбаченко, круглий сирота. Ніде йому
місця немає. Розбестився хлопець. Ніякої дисципліни,
вчиться погано. А як же йому вчитись? Притулитись
ніде. А в школі теж не дозволяють. Ми кажемо, треба
для таких дітей гуртожиток зробити, на колгоспне утри-
мання взяти, а Серафима Марківна проти і голова кол-
госпу теж. Кажуть, це не наше діло. Ну й завелись...
Наш комсомолец, Микита Очерет, комірником працює.
Таке розказує, що куди! Ми вже писали в район, але
ще немає відповіді. Ось нехай збори скличуть, ми по-
говоримо. Все скажемо начистоту.

— Правильно.

— Авжеж... І в школі добиваємося порядку. Доб-
ре, хоч Мирон Чалий за нас стоїть, за школу воює, а
то б зовсім... Скоріше закінчити школу, в технікум по-
їду, вирвусь з цієї глушини,— роздратовано одвернувся
Сашко.

— І ти про глушину? Хто це вас такого вчить? Коли
комсомольці таке говорять, це вже зовсім зле. Глядіть,
щоб не загубили ви перспективи, товариші. Правильно
Мирон каже, струснути вас треба! Так, так... Ну, добре,
про це ми ще поговоримо. Зайду сьогодні до вашої за-
відувачки... Може, завтра, позавтра в район поїду...
А хлопця звільняти не треба. Це найлегше зробити.
Слухай, Сашко, скажи мені, хто ще разом з батьком
тримав зв'язок з партизанами? Чи лишилися які свід-
ки? — раптом спитав Данило.

— Не знаю. Мабуть, старий Шугай, тільки так, тро-
хи. Він знав, але тоді прибитий лежав. Ну, ще я...

— Ти?

— Я... Та що я робив? Кілька разів на станцію ви-
ходив, до поїзда. Значить, так, наловлю ото пташок:
щигликів, жовтобрюшок, навіть горобців. В клітку по-
саджу і йду на станцію. А якесь одне пташеня дід Пет-
ро візьмуть, хвоста вирвуть, щоб одмітне було, щось
прив'яжуть до крильця і кажуть мені: іди до поїзда,
продавай. А поїзд підійде, до тебе підбіжить високий
чоловік і скаже: продай мені яку-небудь курку, хлопче!
Я йому продаю ту безхвосту пташину... Разів чотири
так ходив... Справді, підбігав чоловік, казав ці слова,
я й продавав безхвосту пташину. А сам тоді назад ішов,
дідові віддавав гроші... Що там дід передавав і як —

я не знаю. Малий же був... А потім, як діда вбили фашисти, я того чоловіка не бачив. Та й не впізнав би його.

— Значить, і ти партизан?

— Та який там партизан...

— А хто-небудь в селі догадувався, що дід з партизанами зв'язаний? Хтось його виказав?

— Не знаю.

— Так...

— А що трапилось, дядьку Даниле? — підхопився Сашко.

— Нічого, Сашко. Думаю про наших людей. Бувало, перед наступом одержуєш наказ і починаєш думати. Як розташувати краще вогневі точки, як розставити людей. Кожна людина перед тобою, ти її знаєш... Бо вона незабаром має виконувати твій наказ. Я не маю права помиляться. Щоб було найменше втрат, найбільший ефект,— замислено відповів Данило, і йому здалося, що він справді одержав від когось наказ, цей наказ в серці, в совісті. Тепер він думав про цих людей... Про Третяка майже забув, він не цікавив його. Але Третяк ставав тепер в іншому забарвленні. Розмахуючи своєю пораненою рукою, Третяк замахувався на працю цілого колективу.

— Коли б хоч радіо було. А то газети одержуємо пізно. Хіба це темп життя? — похмуро сказав Сашко.

— А чому ж так з газетами?

— Та доки коней допроситься листоноша... Влітку, правда, легше. А радіо мати цікаво. Адже зараз людська думка, мозок хутчіше працюють, коли є радіо, ракетні літаки, вся техніка. Для радіо електрику треба,— сказав Сашко.

— А от ви, комсомольці, молодь, візьміться за електрику. Сьогодні я бачив Василя Шатоху, він привіз рисунки і найважливіші частини якогось простого й цікавого вітряка. З ним разом і робіть. Василь людина наполеглива, трудолюбива. Зробіть. Тут завзяття потрібне. А в кого ж воно є, як не у вас? Тоді й радіо буде, і кіно, і що хочеш...

— Я не знав. Сьогодні скажу хлопцям. Сам візьмусь. До чого ж мені подобаються машини! Мабуть, кращого й цікавішого в світі нічого немає. В районній бібліотеці я переглядав один журнал. Думав, що не витримаю від цікавості! Стільки в світі неймовірного! Мрії,

здається. А насправді виходить — дійсність! Завтра до Василя Шатохи підемо. Я його й сьогодні бачив. Весь у глею, лазив біля цегельні, щось записував, креслив...

— Обіцяє цегельню пустити. І пустить. І вітряка зробить, коли допоможете.

— Ого, та нам аби тільки він захотів! День і ніч не спатимемо! А то хоч плач!

— Нічого, Сашко, незабаром все інакше піде.

— Добре вам, їдете. Ех, коли б мені побачити стільки світу!

— Той світ, що я бачив, гіркий. А в область тебе заберу до себе. Школу закінчиш, приїдеш. Вчитись будеш.

— Правда, дядьку Даниле?

— Правда, Сашко.

— Ех, оце здорово! Це мрія моя! — Сашко раптом в захваті шпурнув на підлогу кепку й наївно почервонів. — Побіжу Микиті про вітряк розкажу, і сьогодні делегацію пошлемо до Василя Шатохи. Та ще нехай він нам і про танки розкаже.

Сашко підхопив кепку. Наче бурею видуло його з кімнати.

38

Промайнув Сашко повз віконце. Натискаючи на п'яти, пішов широкою вулицею.

Данило дивився у вікно. Надворі знов одлига. Колії жовтіли по дорозі кривулястими смужками. Просто проти вікна, під купою хмизу, стояв чорний, з металевим відблиском грак, високо підбравши крила. Подлубавшись стальним дзьобом у покидьках, грак раптом пострибав боком і полетів низько вздовж вулиці.

З-за хати знов вийшов Сашко, а позаду хутко прямувала Тетяна. Вона щось сердито говорила синові. Слів не чути, а губи ворущаться. Сашко у відповідь засміявся, озираючись на матір, огинався. Тетяна жартома штовхнула його в плече. Сашко навмисне поточився і щось вигукнув. Тетяна хороше посміхнулась, розстебнула сірячину, що була надто велика на неї. Під сірячиною ватянка і широка рясна спідниця.

В сінях Сашко ще сміявся, а Тетяна дорікала йому:
— От убоїсько. Місця собі дома не нагріє. Он піди кізяки повикидай у корови. Все з своїми хлопцями. Удень з хлопцями, увечері з хлопцями. За книжку сів би.

— Мамо, ви так самісінько лаєте мене, як баба Ганна діда Івана. Точнісінько. А що ж буде, як ви ще виростете? Та бабусею станете? — знов зареготав Сашко.

— Раденький. Дурносміх! — зовні сердито, а наспраді з внутрішньою усмішкою відповіла Тетяна.

— Хіба ж так розмовляють з улюбленим сином? Дурносміхом звиваєте. Ви ще скажіть: хай тобі заціпить! Тоді вже точнісінько, як бабуся Ганна, — сміявся Сашко.

— А ти мені маму й бабуню Ганну не обижай. Бо як розсерджусь, знатимеш, — підбігла до Сашка Ганнуса.

— І ти, гусеня? Гиля, гиля! Маленятко! — кишнув на Ганнусю Сашко.

40

Послухавши цю розмову, Данило невідомо чому глянув у дзеркальце, пригладив волосся й зайшов у кімнату.

Ганнуса саме сіпала Сашка за штани. Він одмахувався недбало, як від мухи:

— Гиля, гиля, гуси, додому, бо вовк за горою.

— А ти бабуню Ганну не кривди і маму, Гуси, гуси! Чи й не вовк який! Бо я як розгніваюсь, — мадула губки Ганнуса.

— Не лякай мене, Ганнусю, бо одного цвіркуна отак лякали, і в нього заболів живіт, — посварився Сашко.

— Що ти язиком мелеш? Навчаеш дитину хтозна чого. Іж швиденько та збігай до мами, принеси листа. Дід листа прислав, щось там цікаве пише з дороги. А мати лаються, — всміхнулась Тетяна.

— Ще б таки, щоб баба Ганна не лаялись! Вони тільки вві сні й не лаються, — сказав Сашко.

— Не твого розуму це діло! — сердито сказала Тетяна і зразу стала стримана, навіть похмура в присутності Данила.

— Мамо, краще я піду до бабуні Ганни. Добре? Бо мені треба ще з нею про щось поговорити. Все одно не скажу, про що,— втрутилась Ганнуся.

— От молодець, Ганнусю, іди й поговори. І листа принеси. Цікаво, що дід пише. А я так скучив за дідом Іваном. Який він став? Тихий, тихий такий, верхи мене катав, по рибу ходили. Сопілки робив. А баба Ганна лаялись. Неначе оце ви, мамо. Ще трохи — і ви такою й будете, як баба Ганна,— знов засміявся Сашко.

— Аби не схожую на тебе. Дядька б посоромився! — кивнула Тетяна на Данила.

— А чого ж мені соромитись? Що я зробив? Розумієте, дядьку Даню, чого ми посварились? Значить, так, я залишився на ділянці розкидати гній, а мама поїхали набирати й привозити. Розкидав я гній, робити нічого, вже й змерз, а їх немає. Нарешті їдуть. Я давай сваритись, що довго їздили, а вони на мене гримають. Так би мовити, чисто теоретична суперечка. Я говорю: ви відстали, бо не хочете ударно працювати в колгоспі й довго їздите. А вони кажуть: коні погані. А я кажу: коні не винні, про це сказав давно ще письменник Михайло Коцюбинський. А вони кажуть, що я дурний, і штовхнули мене пужалном у плече. Я впав і прикинувся, що вмираю. Вони перелякались, нагнулись наді мною, а я зненацька їх чмокнув у щоку. Так оце саме, що я чмокнув їх у щоку, найбільше їх розсердило, і вони всю дорогу мене чистили, і зараз чистка триває. Точнісінько бабуся Ганна. Правда ж?

Ганнуся заливалась од сміху, слухаючи Сашка. Він намагався, з великим справді хистом, не лише розповісти, а й показати, що відбулось на полі...

— Сашко, ну ще раз покажи. Чуєш, Сашко,— захлинаючись, просила Ганнуся.

— Киш! Лети до баби Ганни за листом! Бо коли я прийду, вона півгодини лаятиме діда Івана, і я не вирвусь,— удавано сердито сказав Сашко.

— Не смій так говорити про маму! Чуєш? — розгнівалась Тетяна. Сашко замовк, але підморгнув Данилові.— Доїдай та йди запрягати. Ще хоч саней троє одвеземо сьогодні,— додала Тетяна.

— Цікаво, який солдат із діда Івана, правда ж? Він покірливий, а всю війну пройшов. Пише, що з позиції не сходив, тільки коли трохи поранило двічі, так

одлежався в госпіталі. Всю війну у вогні пробув, а баби Ганни боїться, як вогню,— засміявся Сашко.

— Сашко! — гукнула від печі Тетяна.

— Мовчу, мамо.

— Дивлячись, де він був,— сказав Данило.— У мене служило кілька солдатів, що всю війну пройшли. Це найкращі мої хлопці були. На них покластись можна. Не підведуть. Командир падає поранений чи вбитий, такий солдат ніколи не розгубиться. Веде за собою людей. Молодих навчить, коли поповнення приходить.

Данило довго розповідав Сашкові про війну. Тетяна мовчки поралась у хаті, неначе її це все й не цікавило. На десятки несподіваних, часом наївних запитань відповів Данило і тоді згадав, що він зранку збирався зайти до Ольги, потім у школу. Та на цей раз знову не потрапив відразу до Ольги, хоч украй треба було її провідати.

В хату зайшла та сама молодиця, що вранці мчала на санках,— жінка Мирона Чалого. Переступивши поріг, ще й не привітавшись, вона гукнула Тетяні, хоч у неї в роті хрюкотіло насіння соняшника:

— А ти ще й досі наминаєшся? Ех, робітнички! Ходімо!

— Дай хоч трохи впоратись,— одмахнулась Тетяна.

— А свекруха де?

— На трієрі.

— Ото мені! Як будеш отак збиратись, згребу в обремек та й понесу,— засміялась молодиця і справді намірилась вхопити Тетяну за попереk.

— Здуріла, Катре! Постривай,— метнулась Тетяна.

Сашко розкотисто засміявся.

Данило збоку спостерігав цю сцену. Катерина йому дуже подобалась і зовні, і своєю поведінкою. Блискала білками великих здивованих очей в довгих загнутих віях під широкими вигнутими бровами. Чорні кучері неслухняно виривались на білий, чистий лоб з-під картатої хустки. Густим шаром лежав на засмаглих щоках рум'янець, підкреслюючи здоров'я Катерини. Міцно, твердо стояла Катерина на ногах. Проте так легко походжала по хаті, наче пливла. І ніби й вітерець віяв, коли поверталась на місці в строкатій, може, й надто короткій, спідниці.

— А ви мене не знаєте, товаришу старший лейте-

нант? — крутнулась Катерина до Данила, підійшла, вигнувши брови. В куточках ледве загнутих губ насмішкувато миготіла глузлива посмішка. Ось-ось пирсне сміхом.

— Бачив вас сьогодні. Мчали через все село, — милуючись з вроди й раптової ніяковості Катерини, відповів Данило.

Зустрівшись в упор з поглядом Данила, Катерина ще більше знітилась. Рум'янець їй на щоках згус і повільно поповз на вилиці, навіть на рівний білий ніс. Нетерпляче хитнувши головою, сказала Данилові трохи роздратовано:

— А мені Мирон про вас такого оповідав. Казав, що ви дуже розумні і ду-у-уже освічені, — Катерина аж очі примружила, вимовляючи протяжно останні слова. Не можна було збагнути, чи вона жартує, чи говорить серйозно. — От ми з вами й познайомились. Бо ви таки мене не знаєте. Я не тутешня. З Даньківки. Побрались ми за тиждень до війни. Ви тоді приїхали додому, та вам було не до нас. З Ольгою Шугаївною на лужку ходили. Здалеку примітні були, пам'ятаєте? А тепер ваша Ольга не та. — Катерина раділа, що помстилась Данилові. Примусив її почервоніти! Крізь зуби засміялась, але зразу урвала сміх. Помітила, що така згадка про Ольгу неприємна Данилові. Він мовчав, міряючи її поглядом з голови до ніг.

— Поговорили, пора й честь знати. Бо кажуть, що в мене Мирон, нівроку, сердитий, — кепкуючи, вже широко засміялась Катерина, якимось особливо, уперто вигнувши голову. — Ти тут не барись, Тетяно. Запізнишся, я з тобою тоді ого як погомоню! — ще сміючись, показала Катерина кулак і, війнувши спідницею, пішла. Біля дверей повернувшись і через плече обгорнула Данила блиском свого погляду.

— Ну, молодиця! — широко засміявся Данило вслід Катерині. Звернувся до Тетяни: — Вони з Мироном погано живуть?

— А це не наша справа. Живуть, як хочуть, — кудись убік промовила Тетяна, натякнувши, що вона все знає, а говорити взагалі не буде.

А тут саме проз вікно хтось пробіг. Швидко майнула друга постать. Серединою вулиці поспішав Лимар. Його обігнала сама тітка Ганна, шось вигукуючи.

— Куди воно люди біжать? — затривожився Сашко і прожогом вибіг з хати. За хвилину повернувся назад. Очманіло кинувся до свого піджака, захопив шапку з таким виглядом, ніби треба цю мить кудись тікати.

— Мамо, дід Іван, тато ваш їде. Возом, на білих конях! Побігли...— задихався Сашко і вилетів з хати.

— І я, і я, мамо! — вчепилась Ганнуся матері за спідницю. Данило швиденько допоміг Ганнусі надягнути пальтечко, бо Тетяна застигла, віддихуючись, стискаючи на грудях тремтливі руки.

— Приїхали, тату. Легкі на спогад,— ні до кого прошепотіла Тетяна і, накинувши сірячину, захопила на руки Ганнусю. Знов-таки не глянула на Данила, хутко вийшла з хати, хряпнувши дверима. Шугнула край вікна. Поли сірячини розвівались, мов крила.

Думки Тетяни збагнув Данило. Тієї секунди, коли стояла розгубившись, очі набрякли їй сльозами.

41

Поволі одягнувшись, Данило теж вийшов привітати Івана Прокоповича Довгого, Тетяниного батька.

Дядько Іван завжди здавався Данилові якимсь недорікуватим. Мало чим цікавився цей низенький чоловічок, за винятком хіба коней, яких дуже любив, і до війни працював на фермі. В неділю сидів на березі, з вудками або ставив пару ятерів. Ніякі громадські справи ніколи не вабили дядька Івана, правда, людину сумлінну, працювиту, але якусь затуркану. Було, нікого ніколи не скривдить, і його обминали з усіма клопотами. І коли б не Ганна, його жінка, то й зовсім, мабуть, замирав би дядько Іван. Збоку всім здавалось, що Ганна така люта! Данило знав Ганну краще. Але Тетяна більше схожа на батька, тільки має невичерпну бадьорість і вправність своєї невгамовної матері.

Данило здивувався був, що люди біжать зустрічати Івана, але, глянувши вздовж вулиці, побачив справді цікаве видовище.

Назустріч тим, хто біг, наближався віз, вже оточений юрбою, особливо дітьми. Віз запряжений парою великих світло-сірих коней, а пара буланых, без посторон-

ків, а лише на недоуздках, танцювали по боках у сірих. Здавалось, що запряжено всю четвірку. В короткі гриви коней вплетено тоненькі червоні стрічечки.

Стоячи на возі, правував кіньми Іван Довгий. В добрячому коротенькому білому кожусі, у ватяних штанях і нових валянках, в великій вушанці. Низенький і присадкуватий, Тетянин батько здавався тепер значно вищим. Відповідаючи людям на привітання, Іван Довгий їхав вулицею, доки до воза не добігла Ганна.

Тоді віз спинився, Іван стрибнув на землю, Ганна припала йому до грудей і голосно примовляла:

— Повернувся, Іване, повернувся! Ждала тебе, виглядала, серце перемліло. Де ж ти так барився?

Ганна одірвалась від грудей, глянула Іванові в обличчя, засміялась раптом:

— Який став. І не постарішав! Де тебе так довго носило?

— Не лайся, стара, солдат повинен по-хазяйському їхати, так і я. Здрастуйте, люди добрі... Тетяно, доню моя, горе моє! Знаю. Не плач. Всі того горя вхопили в оберемок. Нічого, доню, повернувся я, ще житимемо. Онуків викохаємо.

Поцілувавшись з Сашком, поляскавши його по плечу, Іван узяв на руки Ганнусю, ще раз вклонився людям і до кожного, хто надходив, обзивався словом чи руки тиснув. З Лимарем обнявся й поцілувався.

— Здрастуй, куме... Ти неначе ще виріс, і борода — як у апостола. А я тебе частенько добрим словом згадував. Як одписала мені Ганна, що ти живий, здоровий повернувся на отчизну, в грудях тепліше стало,— сказав Іван Довгий і посміхнувся, майже сховавши очі в плетиво зморшок.

По цих зморшках було видно, що Іванові вже понад п'ятдесят років. Хоч обличчя було й молоде, рожеве і жодної сивої волосини в чубі, але густі, різкі зморшки густо сплітались під очима і на скронях.

Данило міцно потиснув Довгому руку. Здивовано оглядав він Івана, так само, як, мабуть, і всі люди. В поводженні, в рухах у нього була впевненість, прихований спокій людини, що знає собі ціну і скривдити себе не дасть. Навіть галаслива Ганна широкими очима стежила за своїм Іваном. У Ганни був приголомшений вигляд, трохи навіть зляканий, бо вона швидко

води́ла очима то на Івана, то на колгоспників, у яких наче теж питала: «Що ж сталося?»

— Значить, і ти, Даню, одвоювався? Добре... За діло треба братись. Одне трудне діло кінчили, ворога звоювали. Солдатською кров'ю полили, потом скропили землю. Тепер земля нудьгує без нас. Треба окопи та ями позакопувати, рани загоювати. Адже так, га?

— А звісно,— загомоніли навколо.

— А що це в тебе, куме, за коні? Куди ти їх ведеш? — показав Лимар на четвірку коней, що нетерпляче перебирали ногами, шулили вухами.

— Коні? — моторно повернувся до воза Довгий.— Як це чії коні? В колгосп, на хазяйство привів. У мене на них документи є. Аякже! А воза цього ти, куме, не впізнаєш? Оце чиею рукою вирізано, поглянь: «Колгосп «Вперед». І зірочками обмережено? З чийх рук я одержав цього воза, як на війну йшов?

Всі кинулись до воза і на задньому борту справді побачили викарбувані слова, про які нагадав Іван.

— Це ж ти, куме, воза робив, з твоїх рук я його прийняв. А тепер назад привіз... Ясно?

— Ну, чудодій ти, куме! — широко розвів руками Лимар і вдарив кулаком по возі.— Чудодій!

— Аякже! Отож тому я й згадував тебе, куме. Полковникові про тебе сказав... А стара каже: чого ти забарився?

Людей підходило все більше, Іван Довгий виліз на воза, мов на трибуну, поставив біля себе Ганнусю, глянув на жінку, на Лимаря, на Тетяну і впевнено почав свою розповідь. Видно, не раз і не двічі доводилось йому, бувалому солдатові, розповідати історію, яку повторив ще раз.

— Був я іздовим. А що значить іздовий? Ось нехай не дадуть збрехати фронтовики, доводилось не тільки вогневий матеріал на передову підвозити. Не раз і біля міномета на смерть стояли, в атаку ходили. Всього було. Правильно я говорю?

— Правильно.

Іван Довгий розстебнув кожуха, і на ватянці блиснуло на грудях кілька медалей і орден Слави.

— Було... А от, товариш, скільки тонн снарядів, мін, патронів та чого хочете оцим колгоспним возом я перевіз на вогневу лінію! Перевіз. А скільки кілометрів я

зробив цим возом, га? По скривавлених дорогах війни! Га? До Воронежа, а потім назад, аж до Берліна. Бив ворог цього воза з аеропланів, з гармат, з кулеметів, з мінометів. Звісно, ворогові не інтєресно було, щоб я возив. От він і цілився в мене. Ну, вибачте, товариші і громадяни, що весь віз в дірках,— то він кулями й осколками побитий. Та ми його одремонтуюмо. Значить, оддемобілізували мене, додому став я збиратись. Іду до командира й кажу: «Дозвольте звернутись, товаришу лейтенант!» «Звертайся»,— каже. «Значить, кажу, демобілізувався я, а як же з моїм возом? Мені його колгосп на війну дав, я на ньому сюди й приїхав. А тепер дозвольте, кажу, мого воза назад одвезти, бо на цьому возі й помітка є, що це віз нашого колгоспу...» Лейтенант спочатку засміявся, а потім подумав і каже: «Ходім подивимось». Я показав йому нашу помітку, кажу: «Це мій кум, Дмитро Степанович Лимар, сам вирізував. Завжди так робить, бо його вози, бачите, які міцні...» «Гаразд,— каже лейтенант,— це цікаво. Я вас потім, каже, покличу...» Одним словом, ще коротше кажучи, таки дійсно покликали мене, і полковник наш сидить, бравий командир, солдатську душу наскрізь бачить. Я, значить, одрапортувався, а він підходить, подає руку, каже мені: «Сідайте, каже, Іване Прокоповичу». Я сів... Значить, посміхається, каже: «На своєму хазяйському возі додому хочете повернутись?» «Авжеж, відповідаю, віз добрячий, колгоспний, бувало, що й в грязюку по самі ступиці загрузне, витягну, не вломається. Е, кажу, не може того бути, щоб наш колгоспний віз вломився! Не може!..» «Правильно,— каже полковник,— правильно, Іване Прокоповичу. І солдат ви справний. Колгоспник ви справний, воза ми вам повернемо, бо ми ж брали його у вашому колгоспі тільки на війну. Повернемо... Важко воювати було, Іване Прокоповичу?» — питає мене товариш полковник. «Ні, одвічаю, як вам сказати? Коли до Воронежа йшли, не збрешу, важко було. Ох, важко! Іноді й на світ дивитись не хотілось, людам в очі було не глянеш. А вже як назад рушили, погнали ворога поперед себе, так ноги самі несли. Віз мій тільки подзвонював та поскрипував. Ну, правда, товаришу полковник, п'ять разів дишель змінив, колеса міняв, одинадцятєро коней вбито було в цих дишлах. А так віз нічого. Бачите, кажу, пише мені моя жінка Ганна та

дочка Тетяна, що гітлерівець мало не сто хат в селі Яругах спалив і мою теж. Роботи багато, то, значить, віз там у колгоспі знадобиться...» «Правильно говорите, Іване Прокоповичу,— каже полковник,— як справжній руський солдат, що одвоювався, а тепер в граждánку, до мирної праці повертається, а господарство у нас в державі одне. Будьте гордим, Іване Прокоповичу...» «Слухаю, товаришу полковник, тільки шкода, кажу, що коней убито тих, буланих, якими я з колгоспу виїхав...» «То нічого,— каже,— Іване Прокоповичу, пару буланих коней ми вам дамо та ще пару в подарунок вашому колгоспові. Колгоспникам подякуйте від нас, бо це ж колгоспники потрудилися і трудяться, щоб в солдата і хліб, і до хліба було і є...» Отак воно, товариші колгоспники, і вийшло. Я й привіз додому свого воза і оцих коней.

Іван Прокопович почекав, доки трохи затихли люди, що загомоніли навколо нього, вислухавши повільний звіт земляка.

— От тобі Іван Довгий, утнув, га? — вигукнув хтось захоплено.

— А що ж ви думаєте? Я світу побачив. А людей скільки? Про наш колгосп всюди й за гряницею розказував,— неначе образився Іван Довгий на того, хто так зневажливо про нього сказав.

— А якою ж ви мовою там з ними розмовляли? — гукнув той самий голос.

— Якою мовою? Коли трудяща людина, то мова у нас була одна і дума одна. А з експлуаторами я й не розмовляв, а наказував, — замахнувся пужалном Іван Довгий і розсмішив колгоспників.

— Ого!.. Ти, значить, куме, напрактикувався. Як ото гнеш, га? — зауважив Лимар.— А ти ж як, від самої Німеччини оцим возом торохтів?

— Ні, куме, мене погрузили там у вагон, і я з воєним ешелонем до отчизни й приїхав... А в Дарниці, під Києвом, вигрузився я, тут уже по своїй землі тихенько собі,— но та й но... Коні ж; бачиш, які? Ну, а в мене й папірець підписаний полковником, щоб всюди давали мені довольствие і допомагали, коли там що. До коменданта під'їду, покажу цього папірця, мене й підтримають. А ще не менш як у двадцяти колгоспах борщ, галушки куштував та варениками ласував. Та, звісно,

солдатів всюди шана й місце знайдеться. Ну, товариші і громадяни, хто ж у мене коней прийме та воза? Прошу подивитись,— Іван Довгий стрибнув з воза, підійшов до коней.— Як бачите, в тілі коні, добре ковани, ніде ніякої вади, хоч зараз у роботу бери.

Колгоспники обступили коней, полякували їх по крупах, по шиях, хвалили, вихваляли. В колгоспі ще сутожно з тяглом. А тут четвірка, що й на місці не встоїть, нетерпляче танцює, ніби не запряжена у кованого воза, а під сідлом гарцює.

— Хто ж у нас тепер біля коней командує? — спитав Довгий, поцьвохкавши батогом.

— А ось він стоїть, Борис Недуда. Іди приймай господарство,— промовив Лимар.— Бо нам з кумом ще розмов багато.

— А ти, Борисе, хазяїнуєш? — швидко повернувся до Недуди Іван Довгий, але якось не дуже схвально, і охоче продовжив: — Ну, що ж... Товариші жінщини, дайте хто біленьку хустинку. Немає?..

Іван витягнув з кишені старанно згорнуту чистеньку носову хусточку, видно, заготовлену заздалегідь. Повільно розгорнув її перед очима колгоспників, ніби збирався показувати фокуси. Махнувши своєю хусточкою в повітрі, щоб вона розправилась, Іван Довгий поважно підійшов до крайнього випещеного коня й тернув його цією чистою хусточкою по оксамитному крупові. Потім повернувся і показав всім хусточку. Окремо махнув нею перед очима довгого, клишоногого Бориса Недуди.

— Отак ми біля коней пораємось. Як колись і перед війною порались, у колгоспі...— Іван хитро зібрав під очима зморшки, очі майже втонули в них. Але не засміявся, хоч навколо пройшов сміх і гул.

— У нас коням на ребрах кізяки не почистять, реп'яхи в хвостах, неначе в шолудивого собаки. Трясця його матері! — сердито вигукнула Ганна, запишавшись своїм чоловіком.

— Авжеж, правда! Правду мама кажуть! Як ми тими кіньми на поле відемо, нечистий знає,— додала Тетяна й одвернулася.

— Таке базікаєте...— одмахнувся Недуда.

— Та ходім уже, Іване. Потім поговорите...— нетерпляче проказала Ганна.

— Значить, оце коні! А на возі півтора лантуха вів-

са в запасі,— показав Іван пужалном.— Тільки там мій речовий мішок, я його біля хати заберу.

— Вівса не давайте, дядьку Іване, бо зразу опиниться в Самійла Третяка. Значить, на базарі в районі,— крикнув якийсь зовсім молодий голос.

— Що ти цвенькаєш? — раптом повернувся на голос Недуда.

— Те, що чуєте,— обурився той самий низенький хлопець, проте ховаючись в гурті.— Нехай Микита Очерет, комірник, скаже. У нас матеріал є. Можемо пред'явити.

Іван Довгий похмуро глянув на Недуду, але нічого не сказав, тільки головою похитав.

42

Тріумфальний в'їзд родича, солдата Івана Довгого, розважив Данила. Так ось що зробила війна з цього колись непомітного колгоспника. Раніше Іван Довгий ніколи й не думав про своє місце у світі, а просто жив собі, не висувався вперед. Але в кожній людині є прихована гордість, яку виявила в Івана Довгого перемога над ворогом та його участь у цій перемозі. Він рятував державу від фашистів і врятував її, нехай займаючи серед рятівників маленьке місце, але він відчував свою державу, бачив її, сила її стала і його силою.

Тепер уже Іван Довгий напевно не стоятиме осторонь. Не ховатиметься від громадських справ. Не буде тихим рибалкою, ба й покірним чоловіком своєї Ганни.

Непомітно для себе Данило повернув до хати Шуґаїв. З низенького димаря, що робив її ще нижчою, вився сивий стовпець диму. Маленьке віконечко ледве блищало, бо стіна обкладена кулями бур'яну. Три курки, підстрибуючи, метляючи безпомічно крилами, нашвидку дзьобали якесь насіннячко з кулів. Кури з цікавістю дивились на людей, коли вони проходили повз них.

Данила дратували халупи. Дратували згрища. Дратувала школа і ті одинаки, що жили тут, мало думаючи про близькі дні, коли все це необхідно буде перебудувати наново. Його дратував Самійло Третяк, що, при-

мруживши вузенькі очі, з презирством ставився до всіх і думав тільки про себе. Не зможе додзвонитись в район Мирон Чалий, треба їхати самому, щоб заткнути пащеку тому Самійлові. Не можна лишати ганебну тінь на батькові. А коли дізнається мати про Третякові базикання? Неодмінно треба поїхати в район...

Тепер збагнув Данило, що від згадки про Третяка він дратується. Треба взагалі скоріше їхати на роботу. Може, не варт чекати й телеграми? Заїхати на день в район, а далі просто в область?

Спинившись замислено, Данило глянув вздовж широкої вулиці села. Повільно, тихо падали ріденькі, великі, мов пелюстки квіток, сніжинки. Пригортаючись до землі, сніжинки зникали з очей.

Народ уже розійшовся, тільки вдалині, біля хати Івана Довгого, затрималось кілька чоловік. Іван Довгий став тепер чи не найцікавішою людиною в Яругах. Він несподівано привіз з собою гордість за солдата, став наочним прикладом солдатської доблесті й колгоспної хазяйновитості. В очах у Івана побачив Данило те, чого ніколи раніше не було — блиск хитрощів і кмітливості. Старий солдат! Навіть в окопах почували ці солдати себе по-хазяйськи. Вміли тримати в своїх солдатських мішках найнеобхідніші речі. Були хоробрими, завзятими, але ця хоробрість була пов'язана з великим досвідом війни, з розумом. Вони не лізли на рожен, не вихвалялись своїм умінням воювати, хоч молоді солдати мимоволі прислухались і придивлялись до них.

Напевно й тут, дома, Іван Довгий стане тепер добрим солдатом у колгоспному господарстві, і вже ніяка сила, ніякі випробування не зіб'ють його з путі.

А що ж зробила війна з Самійла Третяка і подібних до нього? Знов цей Третяк!.. Ні, правда, а що ж таки з ним сталось? Комсомолец допіру прилюдно кинув, що Третяк продає колгоспне зерно, крадучи його разом з тим Борисом Недудою. Звичайно, Третяк підбив Недуду на крадіжки, бо перед війною Недуда був хоч і ледачою, але чесною людиною. А сам Третяк? Працював у колгоспі і на цегельні. Навіть, здається, один час ударником був? Хіба зараз погано живе? Всі ж так живуть. А він торгує, ще й краде. Значить, не в цьому справа. Працювати хоче лише в кооперації. Пустити такого до кооперативного добра!

Що ж сталося з Самійлом Третяком?

Данило повернувся. Почув за спиною голоси. Його швидко обминали голова колгоспу у великих мисливських чоботях з довгими халявами і в коротенькім кожущку та Серафима Марківна Скачко, завідувачка семирічки. З Серафимою Марківною Данило вже познайомився. Років сорока п'яти жінка, пристаркувата зовні, метушлива, говірка й нетерпляча. Вона перебивала співбесідника, не даючи йому закінчити думку, хоч і не догадавшись, що він хоче сказати. Здавалось, вона не доводила до кінця не лише речення, а й справи, за які бралась. Завжди високий, без інтонацій, голос її дратував, а вона ж весь час з кимось сперечалась. Скільки б людей в кімнаті не було, чути лише хрипкий голос Серафими Марківни.

Через те, що Серафима Марківна дратувала Данила своєю нерозпорядливістю, настирливим голосом, він і не заходив більше в школу, побувавши там всього один раз. І приміщенням, і безпорадністю школа справила на Данила невеселе враження. Сама Серафима Марківна просто розгубилась серед труднощів, що впали на неї. А Гордій Іванович ще розповів про недисциплінованість учнів і навіть частини учителів...

Данило привітався з головою і з Серафимою Марківною. Вона раптом різко спинилась, підійшла і швидко заговорила:

— Що ж це ви, Даниле Петровичу, не заходите до нас? Що ж це ви не заходите, забули? Не треба забувати. У нас такого клопоту, порадили б, може, допомогли б. Розказали б щось. Зустріч з педагогічним складом зробити б. Як же вам не гріх?

— Та, бачите, я прихворів і вже...

— Збираєтесь їхати? Он як! В область? Тільки позаздрити можу. Тільки... Нам тут навчати молоде покоління та ось з начальством сваритись. Подумайте, будуть оце збори в колгоспі, звіт, чи що. Так педагоги повинні писати якісь зведення про колгосп, відомості. Що ж це таке? Та нічого страшного, звичайно, товаришу Славко, — швидко повернулась вона до Славка, що стояв осторонь і нетерпляче колупав чоботом сніг, злегенька розмахуючи великим портфелем. — Нічого страшного. А тільки коли треба зробити шість парт і привезти дров, тоді хоч навколішки падай, нічого не допо-

магає. Не випросиш. От ніхто й не піде — і все. І все, ніхто не піде...

— Ну що ж, товаришко директоршо, ми й візьмемо це на заміточку... Парти робити ми вам не зобов'язані, коли до посівної енергійно готуємось. А коні ж і собі в роботі, виконують відповідальні завдання в колгоспному будівництві. Ясно? — гаряче промовив голова і потрусив портфелем, ніби там саме сховані були ті відповідальні завдання.

— Нічого не ясно і ніколи не буде ясно, коли ви так будете ставитись до свого шкільного закладу. Це найлегший спосіб. От і все. І все оце, що я вам можу сказати... І ще...

— Говоріть що хочете, тільки ходімо, бо в мене першочергові, відповідальні справи,— нетерпляче повернувся йти Славко.

Данило на всякий випадок звернувся до нього:

— Товаришу Славко, ще одну хвилину. Я, мабуть, завтра в район поїду. Чи не зможуть мене підкинути на станцію кіньми. Бо пішки...

— Ні, ні. І не кажіть. Ви ж бачите, яке відповідальне становище у нас. Де ж я вам візьму коней? Оце біжу подивитись, що там Іван Довгий пригнав. Чи варто було з цього стільки галасу чинити в такий момент? І не просіть коней. Скільки таких гостей сюди приїжджатиме, то всіх на станцію вози, хіба ж навозишся? В гості приїхали, гуляйте, ми не забороняємо. А возити не будемо,— вже сухо закінчив Славко.

— Ну, не треба. Бачите, я вчора ввечері помітив, що Самійло Третяк колгоспними кіньми на станцію їхав. Сам Недуда його віз.

— А то вже, товаришу гість, не ваша справа. Недуді треба було на станцію, він і захопив Третяка. Було б і вам з ним їхати.

Голова повернувся й швидко пішов, щоб його більше не просили.

— Доки навіть я випрошу коней, то накланяюсь,— скривилась Серафима Марківна.— То заходьте ж попрощатись, Даниле Петровичу.

Серафима Марківна побігла наздоганяти голову колгоспу.

Очі в Ольги світлі, чисті, миготливі, як вода в струмку. В них ніколи не обридне дивитись. Мовчки зазирати в ці очі і крізь них бачити своє серце.

Данило з особливою силою відчув тепер, що любить Ольгу. Іхати від неї? Зможе? Сил не вистачить. Вони мусять бути вкупі.

Сказати про це Ользі?

Давно мовчить.

Ольга не зводить з нього погляду. А прочитати її погляд, збагнути не може. Чому не переборє вона свого болю поруч з ним? Що це? Кінець всього? Стомився? Ні. Ніякої втоми немає й важкого нічого немає. Все найважче минуло, залишається щастя. Мріяв всі роки про звичайне щастя втоми від праці. Де ще більше щастя, як від втоми після вдоволення улюбленою працею? І дивитись, мов у теплий струмок, в очі Ользі?

Тут збагнув, що не відпочивав. Тривожить хвороба. Там переборював все. Хвороба? Не помічав її і не мав права нікому показати, що хвороба може напосістись на нього. Тепер повернувся, щоб оновити своє життя і допомогти вчинити це іншим людям.

Ольга довго мовчала і, не блимаючи густими віями, дивилась в обличчя Данилові. Раптом спитала підкреслено:

— Стояла смерть над тобою?

— Всього бувало.

— І в мене теж... Тобі страшно було?

— Тоді вже нічого не страшно. Тільки шкода, що багато чого не встиг зробити.

— А тепер як?

— А тепер ще чогось не знайшов. Лише тебе...

— Не треба про це... Я стільки разів хотіла вмерти, все робила для цього. А залишилась. Це не так, як у тебе. Це... болісно від зневаги, від наруги, від журби.

— Може, знесилившись?

— Може... Мене гнітила темрява, коли я губила свідомість. Дивне почуття. Ти губиш свідомість, прокидаєшся і довго не можеш збагнути, що сталось. Потім збагнеш. У мене й зараз так буває, але інакше...

— Цього не повинно бути, Ольсю.

— Не називай мене так,— суворо сказала Ольга, а всміхнувшись, додала: — Я одвикла. Так називає мене мама... А пам'ятаєш, як ти називав мене?

— Пам'ятаю.

— Справа не в цьому, Даню. Дивно дивитись на сонце, на траву, на сніг, на дерева. Від цього я все забуваю. А я не хочу нічого забувати. Нічого... Коли в мене будуть діти, я їм з кров'ю, з подихом передам свою ненависть. Мовчки передам. Розповідати про це не можна. А діти нехай передадуть онукам. Я тільки розкажу їм, яке лихо вчинила їхня мати, що не билася, не билася до смерті з тими, хто вдерся до нас.

Ольга майже скрикнула і повільним рухом придала рукою чоло. Рука в довгих крапчастих рукавах. Шоки її палали. Трохи одгорнула прозорої чистоти рядно із свіжим рубцем посередині. Шия в Ольги дитяча, з наївними лініями. Близько билась аорта, коли Ольга повернула шию. Маленьке вухо світилося з-під волосся. Легко викарбувані губи жорстко стиснуті, і скорботні лінії, мов шрами, впали вниз. Між бровами теж врізалась гостра риска. Колись цього не було. Тоді так само близько бачив це обличчя Данило.

Зітхнувши, Василина майже безшумно наблизилась до Ольги. М'яким рухом поправила подушку, хоч робити цього не треба було. Все лежало як слід.

Василина просто сказала:

— Годі, доню. Може, таки чогось трохи скуштуєш? В тебе ж зрання й росинки в роті не було.

— Нічого не треба, мамо. Нічого...

— Любити треба, Олю... На світ ясно дивитись, на людей. Чого ж ти цураєшся? Тоді пересядеться твій біль. Любов її своїм світлом придушить. А в темряві туга знов прийде і знов все оджене. Так воно завсіди на всенькій землі коїться. А ти ба...

Висока, чепурна, велика, стояла Василина, і ця хата була для неї тісною.

Данило помітив, що за ці дні схудла не лише Ольга. Помітно помарніла й Василина.

— Ви збирались, мамо, до Івана Довгого зайти, батька гукнути. То йдіть. Біля мене трохи Даня побуде. Ідіть, мамо...— наполегливо сказала Ольга.

Ніби відчувши якусь незручність, Василина одступилась від лежанки. Але зразу схаменулась. Взяла ві-

ника й про людське око підхопила ним неіснуюче сміття біля печі... Наділа ватянку, накинула сіру, витерту, мишачого кольору хустинку.

Покірно сказала біля дверей:

— То ви самі погомоніть. Вам воно видніше,— і швидко переступила поріг, щоб не напускати холоду.

Враз повернувши голову, Ольга примружила очі ніби від несподіваного променя, що впав на лице. Довго дивилась на Данила. Неначе тлів в очах Ольги вогонь. Ні, немов блищав уламок розпеченого заліза. Розпеченого для міцного гарту. Але цей маленький шматочок був важкий, і, здавалось, через нього Ольга не могла підвести голови.

— Мати про що говорить? — одноманітно без інтонацій промовила тихо Ольга.— Любов... щоб любов убила пам'ять, рубці на серці, не кажу про тіло. Я бачу, забувають. Все забувають. Навіть матері, це страшно, забувають про закатованих, убитих дітей... Забувають, звикають!

— Олю!..

— А я не хочу забувати! — Ольга вмить несподівано підхопилась на лікоть.— Не хочу!

Раптом Ольга заговорила швидко, не докінчуючи речень, плутаючи слова, що не встигали за думкою:

— Я вже знесиліла була зовсім. Вони вбили, пригасили-таки в мені опір. Фізичних сил вже не було. Але я сказала собі: все витримаю. Все. Щоб ненависть не згасла. Щоб жила в мені... Навіки... Потім я вбивала їх. Ось цими руками. Поглянь, бачиш ці руки? Вбивала ними. Та мало, хіба то помста? Потім визволили нас. Я майже й ходити не могла. Проте я одійшла трохи... А вони кажуть: любов.

— Любов не заперечує твоєї ненависті, Олю.

Ольга важко опустила голову на подушку, дихаючи стомлено, дивлячись у стелю. Рука лежала на рядні зі стиснутим кулаком. Данило збагнув, що в ньому закипає ненависть. Часто почував її, таку люту, у найважчі хвилини боїв.

— Знаю, Даню, я витримаю. Я так боялась, що приїду сюди і тут помру. А я жити хочу.

Від цих слів очі Ольги наповнились сльозами, що якось відразу перелились через повіки. І дивно — обличчя застигло, ніби спокійне, жоден м'яз не зворух-

нувся, тільки хутко, похапцем, поспішаючи, сльози кривувльками котились по щоках, по скронях.

Данило схопив Ольгу за руку, стиснув. Вимовити не міг і слова. Зникли слова. Їх вигнала навала думок. Нахилився поцілувати тремтливу, схудлу руку. Ольга рвонула руку.

— Не говори нічого, Даню. Не треба мене втішати... Не думай про мене, що я квола. О ні! Ні, ні... Вмерти — це не найстрашніше. Буває страшніше жити. У мене вистачило хоробрості, завзяття жити...

— То чому ж зараз, Олю, ти таке говориш? — скрикнув Данило.

Він нахилився до неї. Очі в Ольги вже були сухі, тільки патьоки сліз ще прозорс блищали на посірілих раптом щоках.

— Я знаю, ти мене любиш, Даню. Це я відчула зразу, коли ти вперше прийшов сюди. Я тебе теж люблю... Яких мук, зневаг, знущань зазнавала я за ці роки, а думками, серцем я була біля тебе. Брехати не вмію, ти знаєш. Та й навіщо це мені?.. Я тебе люблю... Більше не будемо про це говорити.

— Чому?

— Я хочу все, все передумати. Я видужаю...

Майже пошепки, з жорстким виразом зблідлого обличчя, Ольга проказала:

— Думала, ти забудеш про мене. Приїдеш з дружиною, чи що. А ти повернувся, шукаючи мене.

Поволеньки підвівшись, Данило став над Ольгою. Як завжди в хвилини найбільшої небезпеки, навіть катастрофи, Данило, мов у кулаці, затиснув свої нерви. Це коштувало йому надлюдських зусиль. Але з спокійною рівновагою, всміхнувшись, промовив:

— З мене санітарка нікудишня, але холодний компрес на лоба покласти можу. У тебе жар, Олю...

Ольга рвучко відкинула голову на подушку. Довго мовчала і тоді лише в'яло глянула на Данила. Все напруження минуло. Обличчя їй раптом пом'якшало і ніби постаріло. Очі сиділи глибоко, щоки запали, загострилось підборіддя, губи неслухняно ловили повітря. Звично промовила:

— Не треба. Добре, що ти жартуєш. Я тебе розважила. Іди, Даниле. Іди... Дядько Іван приїхав. Іди... Я хочу побути на самоті. Іди. Без гніву.

Почувши це, Данило так само зовні спокійно, мов автомат, підійшов до лави, взяв свою шинель. Накинув її на плечі. Почув спокійний голос Ольги:

— Ти чекаєш телеграми? Одержиш—негайно поїдеш. Ідь, Даниле... А зараз я хочу побути на самоті.

Не промовивши жодного слова, не попрошавшись, Данило пішов до дверей.

44

Ще раз почув за спиною вже голосніше і спокійно:

— Зразу їдь, Даниле. Тобі буде легше.

— А тобі? — він повернувся, різко зробив крок і спинивсь.

— Я все обміркувала. Оце захворіла від думок.

Підвелась, сіла. З худорлявого, майже дитячого плеча сповзла сорочка. Ольга вмить, боязко поправила її. Сиділа похитуючись. Дивилась в простір, обминаючи поглядом Данила.

А йому треба було знайти відповіді на сотні запитань, що пролітали в голові. І треба було приглушити жаль. Не показати його Ользі. Знов підійшов до неї, простягнув руку, просячи в неї відповіді.

— Пам'ятаєш, Олю, ми сиділи з тобою над річкою. Того дня, коли я їхав. Того дня, влітку. Трави гойдались навколо, шумів очерет. Ти сказала: «Немає сили, яка може розлучити нас». Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю... Ні, я нічого не пам'ятаю,— схаменулась Ольга.

— Ти навчилась говорити неправду, Ольго?

— Я багато чого навчилась. Я закінчила тяжкий університет. А такі знання, як відомо, приносять страждання.— Вона гірко всміхнулась.

— Нам з тобою, Ольго, так розмовляти не личить. Я не розумію.

— Одного хочу, щоб не було тобі, Даниле, зі мною зайвого клопоту.

— Що ти хочеш діяти? Чому ти просто не відповідаєш на запитання? Невже я став для тебе такий далекий? — Данило відчув, що починає губитись від усєї цієї неясності, від плутанини.

— Ні. Але поки що не треба задавати мені запитань. Так краще.— Ольга натягла на себе рядно.

— Тебе треба рятувати, Ольго. Це я мушу сказати тобі одверто,— твердо сказав Данило, і йому здалось, що всі останні дні він набирався сил, щоб тепер почати діяти.

— Я вже врятована, Даню. А тобі необхідно їхати. Йдь, Даниле! — майже наказувала йому Ольга. В голосі її звучала вимога.

— Я поїду, але й ти поїдеш зі мною. Це твердо говорю,— ще наполегливіше, ніж Ольга, відповів Данило. Вона швидко глянула на нього. Капризна гримаса промайнула на обличчі.

— Так, говорю твердо,— повторив Данило.— Та ми ж про це умовились. Ти погодилась!

— Ні, ти пропонував, а я мовчала... Ти звик наказувати, командувати. Твоя команда виконувалась... Дисципліна. Доведеться тобі звикати до інших взаємин з людьми. Я боюсь, чи не буду я для тебе зайвим тягарем. Треба добре подумати, а тоді вирішувати.

— Ти хочеш мене образити?

— Ні, я хочу лишитись на самоті, щоб не сказати тобі зайвого... І крім того, мені важко говорити,— Ольга знову лягла й замовкла, не звертаючи уваги на Данила.

Дивна яка Ольга... Щось треба розгадати, але Данило був не в силі. Він думав, що знає людей і вміє добрати секрет поведження з кожним. А в цій плутанині не міг знайти кінця, щоб розплутати клубок... Повернутись і піти — найлегше. Але й найважче. Значить, визнати себе переможеним чи ображеним.

Ні! Бо ясно одне — Ольга хвора. Розтрощено серце. В неї рана і в душі. Тут звичайні ліки не допоможуть. І як зробити операцію? Де той хірург?

Данило зрадів, коли почув грюкіт клямки коло дверей з двору. Шаркання ніг у сінцях. Чиясь рука, видно, довго намацувала ручку дверей у хату і приклала неабияке зусилля, щоб їх відчинити.

Поволеньки відчинились двері, і обірвались настирливі думки.

Старанно зачинивши за собою двері, біля порога стояла Ганнуся. Вона здавалась ще меншою в товстій хустці, вузенькій кохтинці і довгоносих чобітках. Щоки сяяли рум'янцем, мабуть, вона бігла.

— І таки знайшла вас, бач, дядьку Даню. Тітка Василина так і сказали, що Данило лишився біля

Ольги. А я й не хотіла йти, так Сашко як напосівся: іди, Ганно, та й іди, ти у нас моторна!.. Я знаю, як хоче мене підговорити, так я моторна, а як нічого йому не треба, тоді за коси сіпає. Великан!

Підвівши оченята на Данила, Ганнуся все це вимовила одним подихом, а тоді вже сказала по-дорослому:

— Здрастуйте, Ольго, вам у хаті. Як себе почуваєте?

Радість осяяла й Данила, коли він побачив теплу, ясну посмішку Ольги:

— Здрастуй, Ганнусю... Дякую тобі, почуваю себе гаразд. Проходь, чого ж ти стала біля дверей. Гуляй у нас...

— Ніколи гуляти. У мене тут пильна справа,— зітхнула Ганнуся й похитала головою, заплющивши очі, як пташеня, що вчиться співати.

Данило спитав, яка ж в неї справа, і, поклавши руку на плече, провів Ганнусю на середину хати.

— Та я ж ваш листоноша. Всі ми — і я, і мама, і Сашко, і бабуся Стеха, і ще повно людей гостюємо в діда Івана. Там і знайшов нас Микита Очерет. Каже — телеграма Данилові. А Сашко як причепився, щоб я віднесла. Довелось бігти. Натє ось...

Ганнуся зубами стягла вогку праву плетену товсту рукавичку і подала Данилові зібганий папірець.

— Значить, ви поїдете від нас, раз вас кличуть. А я думала — ви тут будете. З вами весело в хаті,— сказала Ганнуся, поки Данило пробіг очима телеграму, в якій повідомляли, що його вже поновлено і нехай виїжджає на роботу.

— А ти мені листи писатимеш і я тобі теж. Добре, Ганнусю?

— А чого ж, писатиму. А ви мені книжок з малюнками надішлете?

— Обов'язково. Ось і Ольга теж поїде.

— Поїде?.. Дивіться! Чому, коли вдвох, то обов'язково заміж виходять, одружуються? А я б ніколи не одружилась. Нізашо! — так впевнено промовила Ганнуся, що Ольга й Данило зареготали.

— Чого ви регочете? Хлопці просто противні. Ну, коли ви так смієтесь, то я й піду. Бо мені й ніколи. Там дідусь Іван таке цікаве розповідає, що просто аж не знаєш, куди подітись. А бабуня Ганна варять вареники,

багато-багато, з сиром, з картоплею і з капустою. А я допомагаю їм ліпити... А дідусь все розказують... А коли я йшла, дідусь Іван наказали, щоб ви, дядьку Даниле, неодмінно прийшли й привели Ольгу. А коли вона не може йти, хоч на руках несить. Неодмінно... Самі ви, може, і не впораєтесь, а вдвох донесемо,— тут уже Ганнуса й сама засміялась, зніяковіла і, крикнувши: — Зоставайтесь здорові! — вибігла з хати.

45

Здавалось, ще кілька хвилин роздзвонисто літало по малій, несвітлій хаті вигукнуте крізь сміх Ганнусею: «Зоставайтесь здорові!»

Хотілось, щоб сміх той і не пригасав. Але щастя не буває тривалим. Сонячний промінь не вловиш, коли він тікає.

З незгаслою посмішкою сиділа Ольга і стежила поглядом за Данилом. Він ходив по хаті, міряючи чотири кроки від полу до лави, проти печі. А головою мало не зачепив сволок.

Потім хата стала звичайною. Примеркло світло Ганнусиною відвідування. В два маленькі віконця мерехтів сніг і відблиски сонця, що іноді клубились на шибках.

Данило раптом підійшов до Ольги, поки не зовсім згасло дзвінке почуття, принесене Ганнусею. Мов скривджена дитина, Данило поклав голову Ользі на коліна. Вона хитнулась, відсахнувшись від нього:

— Олюню, погладь мені волосся твоїми руками.

— Що ти, Даню? — злякано сховала руки Ольга.

— Погладь мені волосся, Олюню. Я так багато думав про це. Мріяв... Часом прокидався, відчуваючи твої пальці на голові, і тоді навіть багато чого прощав людям... Стану навколішки, Олюню!

— Не треба. Не варто. Ти не знаєш мене, моїх рук,— сказала тихо Ольга, і пальці її заворушились у Данила на голові.

— Коли-небудь у нас буде подібна Ганнуса. Яке щастя, що ти будеш пестити її цими руками.

— Я постаріла дуже. Стара й немічна стала. Невже таке щастя буде! — надто швидко проказала Ольга.— Значить, у тебе телеграма. Ідь, Даниле. Коли, завтра?

— Ні. Доки ти не даси слова, що приїдеш. Тут тобі залишатись не можна.

— Мені все можна. А ти їдь і напиши. Мабуть... я приїду. Незабаром.

— Гарзд. Тільки потім не відмовляйся. Добре?

Ольга промовчала.

Притулившись щокою до її рук, Данило знизу дивився на Ольгу. Йому хотілось знати її думки, але вона сиділа замкнена, застигла і наче байдужа до всього. Тільки пальці повільно, легко ворушились, заплутавшись на голові в Данила.

В хаті стала така тиша, що дзвеніло в ушах і шерхло в горлі.

46

Треба їхати. Вже навіть слід поспішати. Але Данило зволікав. Щоранку вирішував їхати цього дня, потім відкладав знову.

Мати раділа, що син з нею, і, хоч завжди була стримана, цієї радості не приховувала. Увечері розповідала Данилові про все, що робиться в селі, про людей. Приносив свої новини Сашко. Та Данило й сам знав чисто все, що коїлось навколо нього.

А це надвечір, ледве почало сутеніти, зайшов до Данила старий Дмитро Лимар. Вигляд у Лимаря був якийсь зосереджений, похмурий. Розложиста борода сплуталась, наче її розвівало вітром, і масно блищала в півтемряві.

Чи постарів ще більше Дмитро Степанович? Чи зажурився?

Привітавшись, Лимар скинув волохату велику шапку, пригладив, за звичкою, ріденьке волосся на тім'ї.

— Ішов оце в правління — може, свіжа газетка є, проглянути, — та й зайшов. Стеха сказала, що їхати намірився Данило. На думку ж не спаде самому зайти попрощатись... Завернув слово мовити — на добру путь.

— Скидайте кожуха, дячку Дмитре. Дякую, що не минули хати, — сказав Данило.

Лимар тільки розстібнув кожуха довгими, товстими пальцями і так сів на ослінчик, до столу, натягнувши, що не довго місце засидить.

— Значить, таки вирушаєш в область?

— Треба їхати. Нічого не зробиш.

— А я був міркував, що тут, в Яругах, зачепишся. Воно б годилось при сім'ї, при матері побути. Бо знов між люди самому там калататись.

— Без діла занудився. Та воно й тут роботи...

— Робота є... Сам знаєш. А то виходить так: вчилися на колгоспні, державні гроші, а як труднація яка, значить — тікати. Диви, коли б не війна та колгосп і село не в звалищах були, мо, й не тікав би? — Лимар раптом засміявся, розгладив вуса, бороду, високо підняв чорні кущі брів, примружив мутнуваті круглі очі. Сміявся він молодим сміхом, здригались йому плечі, великі, чисті зуби блищали, мов у юнака.

— Ти не здивуй, Даниле. Це я, сказати б, на кутні сміюсь. Сам з себе.

— А я думав справді з мене.

— Ні. Я помітив, що тобі не сподобався мій сміх. Це ясно. А як же інакше. Так я й розумію... А сміюсь я тому, що тебе, бач, одмовляю, можна сказати, в агітацію вдарився... А сам вовчу думку затаїв. Яку?.. А ось яку. Всю війну пробув я в колгоспі імені Ворошилова, за Волгою, в Саратовській області. Великий колгосп. Куди нашому... Не зрівняти... І от подумай собі: війна. Людей, звичайно, сам знаєш, обмаль. У всьому нестача. І степ там сухий, погода норовиста. То дощі невгамовні, колес не витягнеш, з чобіт чорноземлю не оддереш, а то як війнуть суховії, то аж земля тріскається та курява в очі. І що ж ти думаєш? І на центнер державі хліба не давали менше, ніж до війни. До того себе люди заганяють, що ввечері вже насилу ноги волочать, а роблять. Бо совість і свідомість є... Голова там такий, що про всіх пам'ятає і нічого не забуде. Не макітра на плечах бовтається... Я там бригадиром третьої рільничої бригади був. З бабами та дідами, сам розумієш, важко роботу тягти. Управлялись... В гарячу пору по три тижні ніхто з степу в село не навідається. В селі — електрика, в бригадах, на степу — радіо. Газета в руках щодня. Отак воно...

Лимар замріяно замислився. Видно, перед його очима постав той колгосп, і він, уже ніби й не звертаючись до Данила, продовжував стиха:

— А як же там зараз? А через рік-два що буде,

га? Там люди купатимуться в зерні. Та хазяйство яке!.. Не пускали мене додому. Кажуть, виписуй бабу свою, хата в тебе вже є. Живи в нас. Чого тобі на старості літ їхати? Ні, не втерпіло серце. Скільки ночей не спав, думок перетер. А тоді таки зірвався й поїхав сюди. Думаю, нема кращого місця за Яруги. Тут життя прожив, тут і помру...

— Ну й вірно. Який же тут гріх?

— Ні, не гріх, Даню... А тепер оце думаю... Як їхав я звідти, всі мені казали: коли там що, повертайтеся до нас, Дмитре Степановичу. Як свого рідного приймемо. Така думка в мене, щоб назад туди чкурнути. Як ти думаєш, Даню?

— Та як же мені думати, дядьку Дмитре? Хіба вам тут погано?

— Погано?.. Мені ніде погано не буде. Я всюди при своїй роботі. Не те, Даню, точить моє серце. Ти був хлопчаком, а ми тут з твоїм батьком, з Шугаєм, з Іваном Довгим колективізацію робили. Не сумніваючись, перші в колгосп прийшли. Баби наші шурують нас, а ми не зрушимо з шляху. Так? Для нас колгосп — це не те, що, мовляв, оце моє, а це колгоспне. Колгосп для нас — це наше. Це держава наша. Мене за колгосп куркуль стріляв у вікно і руку пробив. Батька твого мало киями не вбили на смерть. Шугай тільки силою своєю врятувався. Та й Іван Довгий, хоч і тихий був, а все актив наш тоді підпірав. Ось що, Даню... Треба, щоб наш колгосп уже на ногах стояв після того руйновища! А в нас все думають, що держава дасть. Держава то дасть, та вже й ми повинні куди більше державі давати. Он складають плани весняного засіву, знов менше засіємо, ніж до війни. Торішній масив. Що це значить? А що казати... Урожай зібрали того року? Поїду. Слово честі, поїду!

— Так-таки й поїдете?— весело спитав Данило.

— Поїду! — уперто наполягав Лимар.— Хату ще й не обіцяють. Сьогодні питаю рахівника, як з деревом? Каже, прогавили ми дерево на цей рік. Щось там не встигли оформити, договір, гроші... Хтось і перехопив. От і до побачення. Бреше, звичайно! Ну, скажи ти, Даниле?

— Я на вас сердитий. Нічого не хочу казати.

— Це добре, що сердитий. А сам їдеш, га? То чого ж

надувся? Цигарку гризеш, як вудила?.. Скажи, ти світу бачив, війну пройшов. Смерть бачив. Книжної науки перед тим вхопив. То як же це так? Дошові машини треба робити на літо. Ви пускали димові завіси, а коли б хмару так над полем повісити, а вона дощем падала. Можна придумати?

— Можна.

— Я перед війною в журналі щось читав... Тільки там воно на інший кшталт. Я думаю, що в колгоспі імені Ворошилова дошова машина вже зараз є. Там у них такий свій агроном, що доскочить. Як є доскочить... А до нас і агронома не затягнеш. Або заїде, пообідає, якісь зведення вхопить і жене далі.

— Все одно, дядьку Дмитре, нікуди ви звідси не поїдете! — раптом перебив Данило свого співбесідника.— Нікуди... Отут-таки ви й вікуватимете та порядки будете наводити. Це я вам правду в очі кажу.

— Хоч правда й коле очі, а від неї нікуди не сховаєшся. Сам знаю. Тільки ж душу одвести хочеться. От і думав я: раз сам ти тікаєш, то, може, і мене підтримаєш...

— Ні, не підтримаю. Чого ви кажете, що я тікаю?.. Самі знаєте.

— Робота для всіх знайдеться...

— Дивлячись яка... Ви, Дмитре Степановичу, для колгоспу скарб. Ви й тесля, і воза зробите, на полі хазяїнуєте, шкіру вичините й кожуха пошите, чи в саду, на городі, біля бджіл...

— А куди не кинуть, то ледарі зразу й перекинуть мене через ніжку. Он як!.. Підбився я трохи, і коло саду заходивсь. Так наче я для себе це роблю! Ніякої помочі. Кажу: людей виділіть у бригаду. Нема людей... Наріжте землі, для нової посадки і дайте аванс внести за щепи... Землі нема, а грошей для тебе катма, спробуй так... А земля гуляє, а гроші пороздавали під борги...

— Треба вимагати. Критикувати треба...— різко сказав Данило.

— Критикувати? — Лимар розважливо засміявся.— Критикувати? Я оце спробував був при людях сказати голові, що в бригадах агротехнікою треба займатись, що насіння погано чистять... А він, знаєш, що відповів?

— Що?

— Каже: ти, Лимар, агітуєш проти Радянської влади, проти колгоспного ладу. Гляди, бо так поговорять з тобою, що, мовляв, зразу заціпять.

— Так і сказав? — крикнув Данило і сам здивувався із свого вигуку.

— Так і сказав... Сказав, бо нікчемний боягуз. Хоч у нього і є якась рука в районі, але він боїться колгоспників. А пальці у нього в салі. В колгоспному. А ти кажеш, не їдь.

— Ні, їхати треба. Тільки їхати хоч в район і там говорити. Це я сам зроблю.

— О, тобі це з руки. До цього клубочка я й вів ніточку... Він боягуз. А ось другий боягуз, твій товаришок,— Лимар посміхнувся,— Самійло Третяк. Цей нахваляється вашу хату спалити.

— Коли б справді такий намір мав, не плескав би язиком,— презирливо кинув Данило.

— Та звісно... Ти його зразу, в першу зустріч, вкусив за болюче, от він і кипить. Про Петра, про батька видав.

— Падлюка... На війні не потрапив мені в руки. Я б йому в'язи скрутив... За батька, за все.

— Війна, то інше діло. А тут ворог був. Третяк не один, Даню. Он Ониська Бабієнкова теж... Яка справна колгоспниця була, а тепер до роботи й не навернеш. Торгує, жадібна стала, як вовк. Рідну матір продасть, аби гроші, аби погуляти. Щовечора гульбище.

— То що з ними панькатись, дядьку Дмитре?!

— Ні, не панькатись. А на правильну путь направляти... Ворог розтривожив їм оту нерву, що до наживи тягне. Буржуйську. Власницьку. Розумієш? Отрути капнув у людину. От рідко які, кволіші, й захворіли, а всі інші, сильні, ті нічого. Вистояли.

Велика правда звучала в словах Лимаря.

47

Ні, це ще не весна. До весни далеко, але вітерець лагідний лоскоче шоку. Зима цього року якась дивна. Ось уже запухналились баранці на шелюгах. Вони сіренькі, оксамитні, ба навіть теплі. Їхня шубка гріє приховані квітки — медовий подарунок для перших весняних гостей — джмелів, бджіл.

Фіолетовий простір заріччя легко охоплювати зором. Все це знайоме до болісної журби. І пагорок, на якому стоїть Данило, і той гайок, і верболозові густі нетрища на берегах Уги. В дитинстві здавалося, що у воді, в тих верболозових хашах сховано глибокі таємниці. Їх хотілось розгадати. Але, розгадавши одну, за нею йшла друга. А потім замикалось коло... Природа найбільше приваблювала Данила стати розвідником її таємниць.

А він спеціалізувався на біології.

Але цю даль, річку, скуту кригою,— ніс з собою, як любов. Перекинувши рушницю на праве плече, Данило зійшов з пагорка. Сонце падало в прірву. Над ним кована довга хмара з рожевими підпалинами. А навколо сонця стальне коло — день завтра буде похмурий. Це нічого. Тут такий спокій, що губиться лічба часу. Озирнутись назад — здається, прожив дуже довго...

На чому ж спинити пам'ять?.. Сюди треба приїхати влітку. Тоді ранками можна сидіти над тихою затокою. Тут, як оце й зараз, десь уривається звичний клопіт.

Онечки, по тих луках, бігав босий, в самих штанях. Скидав їх на бігу і з розгону пірнав у воду з низенької кручі Уги, розкидаючи іскри холодного срібла. Під водою все було зелене...

А там пас корови, синій слід залишався на холодній росяній траві.

А там уже сидів з Ольгою... Буйне літо пишалось розмаїтим цвітом. І Ольга була мов частка того цвітіння. Тепер з Ольгою ніяк мови не зв'яжеш. Хоче чужою стати. Часто заходить незручно, та й приймає вона химерно. Або мовчить, дивиться журно, або без плачу сльозу вронить, мов на похороні, а то кине посмішку, скупу, невловну. Коли б уже Андрій їхав, тоді б, може, щось і розплуталось. Андрій був веселої вдачі хлопець. Навколо нього все ходором ходило. Цікаво, що з нього війна зробила? Адже підкосила вона, люта, ось Данила. Невгамовне ниття в тілі не дає спокою.

Оце, значить, прийшов попрощатись з цими засніженими просторами до самого літа. А влітку, може, нові дороги й простори приймуть до себе. Здається, і відпочив трохи. І вже їсть нудота без справжнього діла. А ще більше точить серце розставання. Вийшов

оце за село, залишив за собою хати, і здалось, наче й не був ще тут, тільки тривають мрії про побачення.

Данило вийшов на шлях і почав спускатись в яр. Вогкий сніг зразу налипає на чоботи, а тоді спадає. Попереду рудою колією біжить посмітюха. Їй ліньки знятись на крила, і вона ніби котиться на безшумних коліщатах, моторно перебираючи лапками. Раптом присяде, припаде до землі, замре на місці, підіймаючи й опускаючи чубчик. Знов біжить, мимохідь вхопить невидне насіннячко, озирнеться.

48

З яру несподівано показалаь людина. Спочатку у напівзріст, далі стала на рудуватому горбі і вдвлялась в Данила примруженими очима. Данило впізнав учителя географії Артема Сидоровича Товкача. Невтомного, невпинного, як маятник. Годі й думати побачити Артема Сидоровича вдень в спокійному стані. Завжди в русі, кудись поспішає. Його очі все помічають, все бачать, руки в роботі. Артем Сидорович уміє запалити інших своєю енергією. Учні завжди про щось його розпитують. Це ж Артем Сидорович навчив Данила любити землю і травинку, воду і пташку. Біологія стала улюбленою наукою, бо тоді її за сумісництвом викладав цей невтомний ентузіаст.

Вони зійшлись на розлогому дні яру, де розпоршився сніг чистим покровом. Сьогодні вже бачились раз, зустрілись, ніби весь час були вкупі. В Артема Сидоровича просте обличчя з великими щелепами і гострими вилицями.

— Ну, хоч бачили зайця, Даниле Петровичу? Ні? А знаєте, чому мало зайців стало? Вовки розвелись. Ловлять...

— А я так собі вийшов, пройтись. Поглянути тут навколо... Здається, кращих місць і в світі немає.

— А це так... А я найтяжче вже пережив, а краще попереду чекає на мене. І люблю я цю землю,— Артем Сидорович дивився глибокими, зіркими очима, ляскав себе по халяві гнучким прутиком. Він скинув шапку й підставив голову пестливому вітерцеві. Чорне коротеньке пальто міцно охоплювало його добре викувану,

ворухливу постать. Він раптом простягнув руку, взяв рушницю, довго розглядав:

— Закордонна, трофейна штука... А в мене тулка. Добряча.

Таким пам'ятає Артема Сидоровича Данило з того дня, коли вперше побачив. Нічого не змінилось. Навіть постійна посмішка та ж сама. Навіть, коли гнівається Артем Сидорович — і тоді, здається, посмішка видає його лагідну вдачу. Та гнівається він рідко...

— Я радий, що зустрів вас, Даниле Петровичу, — глянувши з щирою простотою в очі Данилові, сказав раптом Артем Сидорович.

— Дякую на доброму слові. Це в нас обопільна любов, — всміхнувся Данило, відчувши в грудях тепло. Говірка людина цей старенький учитель, але на похвальби ще в школі був не дуже щедрий. А Данило все-таки почував себе учнем, хоч давно вже перестав ним бути. Але зустріч з старими учителями ніби повертала його назад, за парту. Так було й при зустрічі з Гордієм Івановичем.

— Дякувати не варт... Ви завжди були вдумливою й допитливою дитиною. Я тоді знав, що з вас вийде неабияка людина, і вимагав з вас більше, ніж з інших школярів. І не помилився. А педагог часом помиляється. Особливо коли захоплюється. А без захоплення яка ж робота? Ну, та це ви самі добре розумієте.

— А ви гуляти вийшли, Артеме Сидоровичу?

— Мабуть, що так. Тільки війне тепленький вітерець, не можу всидіти. Скільки живу на світі, а все щоразу нове знайдеш, коли починає оживати природа. Бачите, навіть рушниці з собою не взяв. Я не дуже люблю вбивати. Я більше дослідник, ніж мисливець... Пам'ятаєте, Даниле Петровичу, колись у сьомому класі ви одміряли собі метр землі навесні й вели спостереження ціле літо. Це була цікава ініціатива. Ваш щоденник зберігався в мене. Все збирався передрукувати його й надіслати до журналу «Юний натураліст». Так і не встиг. Згорів у школі. Все згоріло.

Ця історія здалась Данилові такою давньою, що він навіть посміхнувся. Але зразу й засмутився. Які чудові, хоч і наївні, були ті роки життя! Мало не щодня якесь відкриття, захоплення. І цей вогник підтриму-

вав Артем Сидорович, бо й сам робив усе з юнацьким запалом.

— Згоріло все...— ще раз повторив Артем Сидорович і, помовчавши, провадив: — А тепер починати наново? Дуже сумно, що треба починати наново. А інакше не можна. Та тепер і куточка немає в школі. А дома теж повернутись ніде. Варвара Вікторівна спокою не дає. Хата мала...

Поволі, не поспішаючи, ішли в бік села. Хат ще не було видно. Ішли широкою балкою, що охоплювала горб, на якому стояли Яруги. Ця балка була продовженням долини, де тихо вилась річка Уга, а до річки стороною наближались хати, виходили городи. Але то тільки на узвишсях, бо всю балку заливало весняною водою, особливо коли надходила велика повінь після снігової зими. Цього року такої повені ніхто не чекав.

Артем Сидорович ішов міцним кроком, хоч давно вже перевалило йому за п'ятдесят. Він навіть трохи наче переганяв Данила. А на цілу голову нижчий. Все ж намагався бути попереду.

Сухе бадилля ворушилось під вітерцем біля дороги. Зі сходу налітав свіжіший вітер. Може, віхолу прижене з далеких степів? Хмара ледь-ледь почала набухати, але все небо розгорнулось над головою в синьому вечоровому холоді. Незабаром замиготить зірка.

Легко мріялось про незабутні дні. І деякий час ішли мовчки. Та Артем Сидорович довго мовчати не міг, як і сидіти без діла. Велич вечорової тиші спонукала до одвертості. Він раптом цьвохнув лозинкою по снігу.

Чи пам'ятає Данило, як глузували з них, коли починали вони організовувати при школі перед війною кабінет краєзнавства? Глузували... А потім це вже був не просто кабінет, а цілий невеличкий музей. Там було все — зразки ґрунтів, рисунки і плани, гербарії, опудала тварин та рослин, банки з заспиртованими земноводними, колекція шкідників сільського господарства і бур'янів, лікарські рослини. Все зроблено руками школярів і Артема Сидоровича. А сад який насадили, ягідники, ділянки лікарських рослин, дослідні ділянки!.. На землях колгоспу навіть на розплід не залишили школярі жодного ховраха! Так, спочатку глузували з них, а потім, диви, і за порадою приходили, просили

допомогти в хаті-лабораторії. А коли за лікарські рослини одержали чимало грошей і накупили устаткування,— про краєзнавчий гурток заговорили інакше. А тут з області премія надійшла, в газетах написали. Тоді вже почали ставитись з пошаною, слухати порад. З інших сіл приїхали переймати досвід. Дивувались. В такому малому селі, що лежить в найдальшому кутку району, зроблено видатне діло. Навіть досліджено кількість риби в річці, силу течії, перспективи розвитку рибного господарства... Та що говорити!

А дослідницькі екскурсії на човнах до самого гирла Уги? Це ж було ціле свято для школярів.

А хіба не краєзнавчий гурток довів доцільність побудови цегельні, дослідивши кількість глини, якості її, можливість використання. Та чого тільки не зроблено. Все згоріло. Лишилось трохи книжок, що були дома в Артема Сидоровича, та колекції, які він зібрав оце вже тепер.

— Зараз самому починати все наново важко. Все з самого початку... Думалось, залишиться наш краєзнавчий кабінет, все ж таки, диви, і мене коли згадають,— усміхнувся Артем Сидорович.— Признаюсь вам, плакав, коли горіло. Кинувся був рятувати, а пикатий гітлерівець гахнув прикладом, насилу виходився потім. Добре, хоч не вистрелив... Як я їх ненавиджу!

— Нам зараз в державі чимало великих і малих господарських справ треба починати наново. І не злякались. Багато й зробили. Незабаром Дніпрогес пустять. Донбас відбудують, заводи стануть до ладу... Вам ще не так. А от я недавно їхав з одним директором великого заводу. Він сам перед війною будував цей завод. Вороги наступали швидко, завод не встигли вивезти. Директор одержав наказ висадити свій завод в повітря, щоб не залишився ворогові. І він висадив так, що тільки купи цегли залишились. Потрошив нові машини. А їх лише за кілька місяців перед тим поставив. Все знищив. Чисто зробив, чесно виконав наказ, із сльозами на очах... Повернувся назад з армії, одержує знову призначення відбудувати той самий завод. Ну, що ж, зуби зціпив, кулаки стиснув, відбудовує.— Розповідаючи цю правдиву історію, Данило бачив перед собою руйновища, через які доводилось йому проходити в час війни. Спочатку було страшно ди-

витись, потім звук. Тільки після війни уявив собі поруйновану радянську землю, і тоді захотілось стати таким велетнем, щоб все це відразу поставити на місце, звести стіни, встановити машини. Та цей велетень таки вже й взявся до роботи...

— Ви кажете, Даниле Петровичу, що ось завод — це державна справа. Правильно. А я переконаний, що наш краєзнавчий музейчик теж державна справа. Бо що це таке? Це знання. Це вивчення своєї землі. І що більше ми її знатимемо, то більше любитимемо. Так чи ні? Кожен клаптик землі треба знати, як свою хату.

— Звичайно.

— От воно й є. Ви своє село Яруги любите не лише тому, що тут чудові краєвиди, а ще й з багатьох інших причин... Самі знаєте. Це частка дорогої нам держави. Ви гляньте, що оце таке?

Артем Сидорович витяг з кишені малесеньку торбиночку, схожу на ту, в яких першокласники носять у школу чорнильниці. Старанно розв'язав мотузочку, заліз туди двома пальцями і поклав на широку долоню якісь білі уламочки в такій самій білій пилюзі. Підніс ближче до очей Данила.

— Що це таке? — ще раз спитав учитель. — Я докопався он там, на урвищі.

— Мабуть... Мабуть, вапно чи крейда? — повільно проказав Данило, доторкаючись пальцями до білих шматочків.

— Не те і не те, — вдоволено вигукнув Артем Сидорович. — Не те і не те. Каолін. Багатство... Треба дослідити ці родовища, а потім подивимось, як розбагатіє наш колгосп, наше село! Розумієте!

— Розумію...

— Оце я ходив ще раз глянути на урвища. Випадково натрапив. Ніяк не дочекаюсь весни... Я вже з товаришем Шатохою говорив. Ми з ним тут таке затіємо! Тільки зараз ще секрет, доки не зробимо дослідів.

Так само старанно зав'язавши свою торбинку, Артем Сидорович засунув її глибоко в кишеню штанів. Потім довго рився в другій кишені і показав Данилові невеличкий кремінчик.

— А це ось знайшов крем'яний наконечник стріли часів кам'яного віку... Цілком випадково... Влітку пошукаємо ще, а тим часом запитаємо Академію наук

про їхні передбачення. Ви ж подумайте, як це допоможе нам у викладанні історії,— вигукнув учитель.

Данило посміхнувся, бо подумав, що ніскілечки не змінився Артем Сидорович. Таким з самого дитинства, коли в школу приїхав вперше новий викладач географії, пам'ятає його Данило. Ні роки, ні війна не вплинули на нього. «З такими викладачами добре працювати в школі»,— подумав Данило.

— Ви усміхаєтесь, Даниле Петровичу? Я вашу пошмішку зрозумів. Так, я закоханий в свою роботу.

— Артеме Сидоровичу, ви знаєте, як я вас люблю. З яким задоволенням я працював би разом з вами в школі! Я посміхнувся тому, що ви залишились юнаком. Наче ви знаєте секрет еліксиру молодості. Ось чому я усміхнувся.

— Ні, це не так... Я дуже мучився, коли не зміг виїхати... А тепер ожив знову. О, ми ще попрацюємо! А що ви думаете? Всі разом. А ви звернули увагу на Лимаря, Дмитра Степановича? Я дуже люблю розмовляти з ним. Що я? Я з вищою освітою. Я інших вчу. А от радісно, що й сам вчусь у такого, як Дмитро Лимар. Вчусь, авжеж... Подумайте, повернувся він додому, взявся до роботи. Єдина думка його, біль один — за колгосп. Більше, як про все, дбає Лимар про добробут, відбудову, розквіт свого колгоспу. І мені часом здається, що коли б раптом такий Дмитро Степанович залишився поза колгоспом, це була б для нього трагедія. Бо він розуміє державну силу колгоспного ладу. Ось в чому секрет. Він став державним діячем, цей старий колгоспний патріот!.. Багато речей ми сприймаємо як звичні для нас. Буденні... Скажімо, культурний, політичний зріст радянських людей. Але я стара людина і знаю, що було раніше. Починаю думати, пригадувати, і серце аж горить від щастя... А візьміть вашого родича Івана Довгого, що з армії пригнав назад колгоспного воза і четверо коней. Хіба він їх для себе гнав? Це й є висока громадська свідомість. Та я можу вам зараз десятки людей налічити, не рахуючи, звичайно, таких, як Шатоха, Мирон Чалий. Про цих і мови бути не може. Це все молоде покоління. Вже я їх вчив. Ех, Даниле Петровичу, з такими людьми ми гори перевернемо!

Вже розкинулась широка вулиця села. Вона здава-

лася ще ширшою, бо в цьому кутку теж стояли низенькі, нашвидкуруч зліплені хати. До цих хаток-землянок вже призвичаїлось Данилове око. З низьких димарів стелився вулицею дим. Іноді проходили знайомі. Хтось гнав напувати корову.

Сніг давно не падав. А той дрібний, що впав, геть чисто покреслений візерунками слідів, протоптаними у всі боки через вулиці і городи.

Це була бічна вулиця, що йшла від левади. Село широко розкинулось на горбі, над річкою. В низині стояли громадські, колгоспні будівлі. Звідси видно лише одну довгу недобудовану стайню, біля якої височів ожеред сіна.

На розі цієї вулиці та розлогого майдану стояла хата, де містилась частина школи. Тут старші класи. Сьомий і п'ятий в одній кімнаті, а шостий і четвертий — у другій. Крім того, маленька учительська. Коридора не було, і школярі вибігали гуляти просто на вулицю, навіть взимку. Роздягались у класі.

— Ех, яку школу спалили, негідники!..— раптом зітхнув Артем Сидорович, прикро спинившись.— А сюди гірко і заходити. Але треба йти. У нас сьогодні неофіціальна нарада. Лаяйтесь будемо. Ох, лаяйтесь будемо! — раптом вигукнув учитель.— Може, і ви зайдете? Та нічого, що з рушницею. Свої ж люди. Ви ж педагог...

— Добре, зайду, послухаю,— сказав Данило. Він навіть не поцікавився, про що буде мова.

49

Піднялись на кілька східців низенького ганку і через коротенькі сінці увійшли просто в клас. В лице вдарив дух тісноти. Тривалі години буває тут багато людей, а кімната погано провітрюється.

На столику перед партами блимала тоненька саморобна воскова свічка, заткнута в горло пляшки. Свічка ледве охоплювала жовтим світлом невелике коло круг себе. Над нею висіла шестилінійна лампа. Її не світять, напевне, заощаджують газ.

При такому світлі шкільна кімната була зовсім не затишна.

Данило привітався, попросив пробачити, що зайшов з рушницею, і спинився біля дверей, придивляючись, хто тут є.

— Проходьте сюди, мисливче,— покликав з дальнього кутка Гордій Іванович, зарокотавши смішком і посуваючись на парті, що заскрипіла від його руху.

Зразу Данило не помітив його, а тепер попрямував на голос, розгледівши старого вчителя. Велетенська чорна Данилова тіль зламалась на стіні.

Гордій Іванович сидів біля пічки, в якій сичали мокрі дрова. В кімнаті було не дуже тепло. Пічка ogrівала й другу класну кімнату, куди вели двері, приховані присмерком. Однієї такої пічки на дві кімнати було, мабуть, замало.

На стінах сіріли якісь плакати. Над столом можна було розгледіти портрет товариша Сталіна в маршальській формі.

Трохи привичаївшись до півтемряви, Данило впізнав учителів. Біля Гордія Івановича сиділа зовсім молода вчителька, викладач мови й літератури, Лідія Карпівна Сніжко, з якою вже знайомився Данило. Через прохід, на одній парті, обнявшись і схиливши голову одна до одної, мов голуби, застигли нерухомо і насторожено дві подруги, обидві старі діви — Надія Василівна Середя, викладач історії, та Віра Матвіївна Рогіз, математик і завуч школи... Інших викладачів Данило не знав і в сутінках роздивитись їх не міг.

Не зупинившись навіть тоді, коли зайшли Данило та Артем Сидорович, по середньому проході невпинно ходила до стола й назад Серафима Марківна. Її голос чути було ще в сінцях. Тепер вона зробила паузу, поки пройшов Данило, і продовжувала говорити:

— Це добре, що ви надійшли, Артеме Сидоровичу,— енергійніше ступила Серафима Марківна, на секунду затримавшись біля парти, на яку сперся Артем Сидорович.— Це добре... І нехай наш гість послухає. Він нас зрозуміє, бо людина широкого масштабу.

Гордій Іванович раптом легко стиснув Данилову руку біля ліктя і по-змовницькому хитнув головою, сховавши посмішку у вусах.

— Так, тепер давайте поговоримо одверто,— різко проказала Віра Матвіївна Рогіз, трохи підвівшись з місця.

— Так, давайте поговоримо серйозно,— підтримала її подруга, Надія Василівна Серeda. І знову вони притулились одна до одної, мов закохані.

— Правильно. Давайте поговоримо одверто і серйозно,— підхопила на ходу ці речення Серафима Марківна, хоч і вона добре знала, що інакше ніколи не починають розмову дві подруги. А школярі так і прозвали їх — одну: «Давайте говорити одверто», а другу — «Давайте говорити серйозно». Бо такі вони полюбляли ці фрази.

— Одверто й серйозно,— відрубуючи кожен склад, знов повторила Серафима Марківна.— Я тут завідувачка. Я відповідаю за все, і мені не легко наполягати на своїй пропозиції. Авжеж... Але ви можете цілком покластись і спертись на мене. Авжеж... Я все доведу до логічного завершення. Я брехати не буду і нічого приховувати не буду. Ось як... Будь ласка, нехай хоч і комісія приїде. Перспектив не бачу, і ви не бачите. Авжеж... Цього року школу не буде побудовано, а на той рік ніхто не знає, що відбудеться. Гіршої школи, як наша, в районі немає. Так? Ми ж говоримо одверто. А як живемо ми, педсклад? Зроблено було помилку, що відкрили в Яругах семирічку. Захопились. Помилку виправимо, і мене підтримає товариш Славко. Треба щоб, по можливості, весь колектив підписав заяву про закриття в Яругах семирічки, а я і товариш Славко все проштотуємо і повернемо в районі. А там уже воно піде далі. Недоцільно, розумієте. Хто захоче вчити дітей після чотирирічки, нехай посилає в Новомирівку. Як було колись. Звичайно, це тимчасово... Я певна, що заперечень не буде. Доповідна записка в мене готова і заява теж. Авжеж, ясно...

Серафима Марківна вийшла за стіл, спинилась на решті й замовкла. Чекала з рішучим і беззаперечним виглядом.

Коли б все це не було справді серйозно, Данило б засміявся. Але він відчув, що більшість присутніх мовчить від сорому... Тільки дві подруги, що сиділи обнявшись, пошепки вимовили, ніби самі до себе: вони підписують, бо це цілком одверто і зовсім серйозно.

— Ні, це не серйозно,— раптом підхопився Артем Сидорович.— Це не лише не серйозно, це ганьба. Так, ганьба!

— Я вас закликаю до порядку, товаришу Товкач,— підвищила голос Серафима Марківна і надала рукою на стіл, щоб довести, що вона міцно тримається своєї лінії.

— А хіба в вас збори? Тоді пробачте. Я прийшов не на збори. Я прийшов порадитись в деяких питаннях чисто побутового порядку. І раптом — здрастуйте! — одвернувся Товкач, щоб більше не розмовляти.

— Я теж здивована. Нічого не розумію,— знизала плечима Лідія Карпівна Сніжко.

— А скажіть, Серафимо Марківно, товариш Чалий знає про ваш... проект?

— Я сама з головою і знаю, що роблю,— розгнівано вигукнула Серафима Марківна.— Райнаросвіта не дуже заперечує. Щоб ви знали...

Серафима Марківна пішла в прохід, і Данило, побоюючись, щоб вона знов не почала своє довге базикання, втрутився й собі:

— Хто сказав вам, що цього року не буде побудовано нову школу? Товариш Славко? Чи райнаросвіта?.. Скажіть, товариші? А я думаю, що цього року треба побудувати в Яругах не лише нову школу, але й клуб, і квартири для більшості педагогів. Це цілком одверто й цілком серйозно,— всміхнувся Данило.

— Оце вже фантазія! — істерично верескнула Серафима Марківна.

— Ні, не фантазія. Чітка реальність... А ваша промова, Серафимо Марківно, і ваша пропозиція — це є виступ антигромадський і, ще правильніше сказати, виступ... — Данило схаменувся і не продовжив.

— Як ви смієте? Ви тут хто такі? Хто вам давав слово? — нестримно біла себе в груди Серафима Марківна.

— Навіть, коли я для вас ніхто, я маю право висловити свою думку, раз уже сюди потрапив. Це мій обов'язок комуніста.

— Нехай мене знімають! Я просила — кажуть, не виستاє людей!

— Ну, що ж, тепер знімуть. Дуже швидко. Мені здається, що ви не маєте права виголошувати тут такі промови. Ми ще про це поговоримо докладно.

Данило рішуче підвівся, надів на плече рушницю і, сказавши: «До побачення», — пішов до дверей.

— Підемо разом, Даниле Петровичу, нам по дорозі,— поспішив за ним Гордій Іванович.

— Я теж з вами, Гордію Івановичу,— демонстративно пішла й Лідія Карпівна. За нею вийшов і Артем Сидорович.

Серафима Марківна хотіла щось вигукнути їм услід, але спромоглась лише простягти до дверей руки.

50

На ганку Данило дихнув на повні груди. Щойно в кімнаті здавалось, ніби на ньому тісний одяг і все тіло здавлене, обкуте тонкими обручами. Поворухнутись важко... Данило глянув круг себе, забувши, що разом з ним вийшли учителі.

Звечоріло зовсім, і сіра імла падала згори. Небо закутане в небілене полотно — суворе, жорстке, непроникне. Січень проходив з теплом, але це тепло не радувало, а непокоїло. Невже й цей сніг зійде?

Десь на далекому кутку, мабуть, біля правління, де збиралась молодь, чути розложисту, широку пісню. А тут вулиця порожня, тільки запізнілу гарбу з сіном тягла пара кошлатих волів. Скоро почнуть линяти. Іздовий лежав на сіні, його не було видно, лише чути, як він мугикає собі під ніс тиху пісню.

«Чи не занадто різко я її обрізав? — подумав Данило, і йому знов стало тісно, як там, у класній кімнаті.— Однаково то лише дурне белькотіння переляканої труднощами завідувачки, на плечі якої звалили надсильну вагу керівництва школою».

— Добре ви її огріли, Даниле Петровичу,— усміхнувся в комір Гордій Іванович, ніби відповідаючи Данилові на його думки.

— Можна тільки подякувати вам,— строго додала Лідія Карпівна.— Зовсім спантеличила всіх.

Данило глянув на дівчину. З-під беретки на нього дивились кругленькі, холодні, глибоко посаджені оченята. В них ворушились гострі вогники зацікавленості, допитливості. Лідія Карпівна здавалась суворішою проти її літ. А обличчя в неї зовсім дитяче.

— А чому ж ви їй цього не сказали? Я людина стороння. Вона має право не послухати мене.

— Ні, вас вона послухає. Бо ви сказали й за нас. А Серафима Марківна може заговорити кого завгодно,— гарячково відповіла Лідія Карпівна.

І Данило знов побачив, як до нього посунулась Серафима Марківна в розстебнутому пальті; хустка сповзла їй на плечі. Тоненькі губки міцно підбрані, стиснуті, і вся вона схожа на невеличку люту відьму.

— Як могла їй прийти в голову така думка? — сам себе спитав Данило, потім звернувся до всіх: — А чому не почали цього літа будувати школу?

— А хто його зна... Привезли були трохи дерева, так його забрав голова на воловню. А рештки оце вже попалили,— знизав плечима Гордій Іванович.

Аж зубами скрипнув Данило і розлютився на себе, що не міг стриматись.

— Про дітей забули? Ні, товариші, тут треба все ламати, іти напролом, щоб діло видно було, тоді інакше розмова буде. І такі ідеї, як у Серафими Марківни, не вивозатимуть.

— Це легко говорити,— встряв, нарешті, в розмову й Артем Сидорович.

— Звичайно, працювати важче! — різко перебив його Данило.— Знаю, що важче! Та чи вам говорити? Чому ви досі не насадили садок, Артеме Сидоровичу? Он Лимар їде закупити щепи, договоріться з ним, нехай і вам замовить. А потім зробите день деревонасадження, як колись робили, і посадите садок більший, ніж був.

— Гроші! А ви бачили, що немає огорожі навколо старого садка і худоба його понівечила? — теж сердито проказав учитель.

— Все зробити можна. Все...— різко відповів Данило і зрадів, що Артем Сидорович розгнівався. Нехай гнівається. Байдужістю заразила їх Серафима Марківна.— Гроші? Скільки ж тих грошей треба на сотню молодих дерев? А ви пробували про це говорити? Ні?

— Ні, ще не пробував,— ніяково розвів руками Артем Сидорович.

— Та можна в лісі дичок накопати, а самим прищепити. Та за вами учні куди завгодно підуть... Та нарубайте, кінець кінцем, з старшими школярами пару возів кілків, наріжте очерету, от вам і огорожа. Хоч тимчасова. Кролів заведіть з півдесятка. А за літо сот-

ню матимете. Годувати? Та ви дайте їх в руки першокласникам, маленятам. Не знатимете, де ті корми братимуться. Вони самі годуватимуть... М'ясо буде. Он у вас сироти неприкаяні бігають. А ви їх з школи виключаєте...

Раптом Данило впіймав себе на тому, що майже наказує. Замовк. Ішли вулицею в тиші, а голос Данила бився луною серед порожнечі, повної темним присмерком. Сердито сопів і підшморгував носом Артем Сидорович.

— Розгубились, чи що? — закінчив свою думку Данило.— Важкої роботи багато! Не знаєте, за що вхопитись. Все потрібно, що не зробиш.

— Це правда ваша. Ви коли їдете? — спитав Артем Сидорович.

— Мабуть, завтра.

— Завтра? — якось злякано вигукнула Лідія Карпівна.

— А що, Лідіє Карпівно?

— Я хотіла з вами трохи про комсомольські справи поговорити. Ми хочемо, щоб ви прочитали кілька доповідей для молоді. Про війну і науку, про комсомол на війні.

— Ех, шкода, що не нагадали досі.

— Та Сашко казав, що ви хворієте. Мовляв, дайте йому відпочити. А я по культмасовій роботі... Хотіла показати свій план.

— Який план зараз? Сівба на носі. От вам і план. А Сашка можна було й не слухати. Може, я ще завтра й не поїду, то й встигну погомоніти з молоддю. Треба допомогти Серафимі Марківні. Збирайте молодь, а я сьогодні пораджусь з Мироном Сергійовичем Чалим.

— Хворий лежить. Я була в нього. З ногами погано. Рани роз'ятрились,— задушевно сказала вчителька і додала:— Така хороша людина. Він і сказав, щоб я неодмінно до вас звернулась.

— Я не знав, що хворий. А коли ж він зліг? — спитав Данило.

— Сьогодні. Далеко кудись ходив і насилу додому доповз. Я живу біля нього, у Мотренків, знаєте?

— Звичайно...

— Ну, я піду сюди. Мені ще готуватись до уроків. Прощайте. Плануватиму вашу доповідь на завтра!

— Добре.

— Я теж з вами. Нам по дорозі,— сказав похмуро Артем Сидорович.

— Ви на мене не гнівайтесь, Артеме Сидоровичу,— простягнув йому руку Данило.— Знаєте, в роботі не можна не посперечатись, ба навіть полаятись.

— Я не гніваюсь. За правду не гніваються, хоч вона й гірка. Проте я думаю, що все не так легко, як ви говорите. Дозволю собі теж зайти до вас перед вашим від'їздом. У мене прохання будуть дещо в області здобути. Добре?

— Обов'язково заходьте. Поміркуємо разом...

З Гордієм Івановичем довго йшли мовчки. У Данила було таке почуття, ніби він готується до наступу і, даючи поради, враховує всі деталі майбутньої сутички. Несподівано прийшла бадьорість, ясність думки. Так бувало завжди, коли стояли перед ним важкі завдання і від нього чекали тільки руху вперед. Про інше не могло бути й мови. Вперед, тільки вперед, через всі перепони, через вогонь, через смерть... Як люди не розуміють, що для тих, які перемогли і повернулись додому, всі оці клопоти і труднощі здаються не важкими, в порівнянні з перемогою над ворожою армією, куди вкладено було гігантську силу духу, нервів, фізичної витривалості. Великі і малі справи оборонено кров'ю. Тому немає сумніву, що він мав право вказати Серафимі Марківні на її ліквідаційні тенденції. Замість того, щоб думати про десятирічку в Яругах, вона, випадкова тут людина, демобілізує весь колектив. Повзти назад найлегше. Але ті, що йдуть вперед, переступлять через боягузів і наступатимуть далі. Ось в чому горе тих, хто повзе, не поспішає.

Данило покинув думати про образу, якої завдав Серафимі Марківні і Артемові Сидоровичу. Раптом спинився й звернувся до Гордія Івановича.

— Цього літа школу побудуємо, дорогий мій учителю!

— Вкрай треба, Даниле Петровичу! Господи, я при моїй старості сам цими кволими руками цеглу класти му, дерево валитиму.

— Оце добре! Таку побудуємо, щоб стала пам'ятником перемоги й тим, хто за це кров пролив!

— Вірно говорите. В грудях гарячіше стає,— голос Гордія Івановича тремтів, ніби він зараз заплаче радісними сльозами.

51

У сінях війнуло запахом свіжого житнього хліба. Дух житла любив Данило. Так, вранці мати пекла хліб. Лише зараз згадалось. Бач, зголоднів, прогулявшись засніженим степом!

— Даня? — спитала мати, одхиливши двері.— А тебе тут чекають.

Данило в темряві поставив рушницю в своїй хатині, скинув кожушок, пригладив волосся. Мерехтливе, кволе світло просочувалось крізь маленьке віконечко, що нагадувало більмасте око.

Звичним рухом Данило обсмикнув гімнастюрку й пішов у велику хату. На плечах розложистої печі миготіла лампа, кидаючи в хату скупе проміння. Мати біля дверей цідила молоко.

За столом сиділо дві жінки, і, побачивши їх, Данило здивовано спинився біля матері. За столом сиділи Ольга і Катерина, дружина Мирона Чалого. Привітавшись, Данило запитливо оглядав гостей, потім підійшов до столу. Мати запропонувала свіжого молока. Данило не відмовився. Мати запросила й гостей.

Більше здивувала його присутність Ольги. Кілька разів за ці два дні Данило прагнув зайти до неї, але не наважувався. Не знав, що сказати їй, про що розповісти. Данилові не хотілось недомовленостей. Взаємини між близькими людьми повинні бути простими — це було його переконання. А Ольги він не розумів і, скільки не думав про неї, збагнути її поведінки не міг.

Ольга до самих очей запнута білою пухнастою хусткою. На применшеному хусткою обличчі очі здавались ще більшими. З незрозумілою цікавістю Ольга розглядала Данила.

Проте Катерина байдуже лускала насіння з таким звуком, як тріскотить хмиз у печі. Весь поділ вже був повен лушпиння, а воно все сипалось туди, мов з решета. Видно, довгенько вона тут сидить. Вступивши очі в землю, Катерина майже й не глянула на Данила. Чи

боялась показати свою цікавість перед Ольгою, чи побоювалась знітитись?

— Куди ж це Тетяна завіялась? От завірюха,— усміхнулась куточками губ Катерина.

— Та до батьків побігла, з Сашком. Казала, не баритиметься. А, бач, нема й нема,— відповіла Стеха, брязкаючи цеберкою.

Знову настала в хаті тиша. Тільки маленька Ганнуся в чомусь переконувала свою Олесю, гойдаючи її на полу. Потім звернулась до Данила:

— Ну, дядьку Даню, бачили зайчика?

— Бачив, Ганнусю.

— А він мені нічого не передавав?

— Переказав, що ти хороша дівчинка.

— Та це я й сама знаю,— хитро, приховавши голову за лялькою, сказала Ганнуся.

Всі засміялись. Ганнуся перекинулась на подушки і зовсім закрила руками лице.

— Випила, закусила, сама себе похвалила. Так виходить, дівко, га? — докірливо похитала головою Стеха.

Напружену стриманість, що висіла в хаті, Ганнуся розбила своєю безпосередньою витівкою. Ольга пішла до неї й попросила дати їй побавитись лялькою. Може, хоч на цей вечір Ганнуся дасть їй додому свою дівчинку з живими очима? Та Ганнуся нізачо не хотіла, навіть на півгодинки, розлучатись із своєю Олесєю й доводила Ользі, що Олеся дуже нудьгуватиме без неї. Вже так Олеся полюбила Ганнусю. А вранці треба ж її причепурити, нагодувати, повторити з нею уроки. Олеся любить, коли Ганнуся читає їй вірші, казочки, загадки. І взагалі Олеся не любить ходити в гості. Їй подобається сидіти дома, працювати. Ні, в колгоспі Олеся не працює. Вона ж не колгоспниця, а лікарка. Лікує маленьких дітей. Вавка прикинеться, Олеся зразу розмішує в пляшечці ліки й дає пити. Бабуся пам'ятають, як ото влітку їздили до лікарки в Новомирівку, і вона дала Ганнусі пляшечку з краплями, і вся хвороба геть збрела. Так і Олеся робить.

Стеха поставила на стіл глечик з молоком, одкрояла скибку хліба. Данило пив молоко, дослухаючись, до розмови Ганнусі з Ольгою. Розмова їхня була чистосердна, щира, серйозна, ніби вони були однолітки. Данилові подобались Ганнусина довірливість і вміння

Ольги просто, невимушено вести бесіду з дитиною дитячою мовою. Не кожному це щастить. Ось Катерина, скажімо, неприховано іронічно слухала белькотіння Ганнусі. Правда, вона до всього і до всіх ставилась з легеньким усміхом на своїх різко окреслених губах. Ніколи не збагнеш, чи Катерина нічому не вірить, чи приховує ніяковість.

Данило з насолодою пив тепле молоко. Ніде, як дома, його з таким смаком не вип'єш. Та ще з свіжим, пахучим житнім хлібом, спеченим руками матері. Навіть їжа говорить тут про добру осілість. Консерви в походах, випадковість страв офіцерських їдалень завжди нагадували про тимчасовість твого буття.

Доведеться знов надовго розлучитись з цією простою увагою й піклуванням матері.

— Сказали мені, що Мирон занедужав,— звернувся Данило до Катерини, коли Ольга закінчила свою солідну бесіду з Ганнусею й підійшла до столу. Данило ще раз запропонував їй покуштувати молока. Ольга відмовилась.

— Підбився мій полководець,— знов-таки з посмішкою, що зворухнула підняті трохи вгору куточки губ, відповіла Катерина.— На ноги впав. Йому ж багато ходити не можна. А він потьопався з Шатохою аж на цегельню. Яка нечиста його туди поперла? Ну й намуляв собі ноги. Рани роз'ятрились, до кісток розкрилось все. Завтра, мабуть, до лікаря повезу. Не було клопоту,— закінчила Катерина.

— Та він же такий непосидячий у тебе,— вставила Стеха.

— У мене... Можу його вам подарувати,— знов-таки приховавши ширість у глузливій посмішці, відповіла Катерина. Тоді звернувшись до Данила, що, почувши таку відповідь, глянув просто у великі, чорні, глибокі очі Катерини:— Просив вас, Даниле Петровичу, щоб зайшли до нього сьогодні. Попрощатись. Ви ж збираєтесь їхати?

— Збираюсь... Думав зайти й до Мирона. Значить, підемо разом?

— Мабуть, я таки Тетяни не дочекаюсь. Перекажете їй, тітко Стехо, що завтра до зерна стаємо. З самого рання. Хай коні перепочинуть.

— Ну, я піду. Після хвороби ще не очуняла,— рі-

шуче підвелась Ольга й пішла до дверей. Вона справді помітно схудла і переступала непевно, не поспішаючи.

— А як старий? — спитала Стеха, коли Ольга вже відчиняла двері.

— Ого, в хаті й не прив'яжеш, не нагріє місця. В ревізю встряв і наче зовсім оклигав. Тупцюється з ціпочком. Дуже Андрія чекає. Засне і кличе крізь сон.— Ольга мимохідь глянула на Данила.

Попросивши, щоб Катерина почекала хвилинку, Данило вийшов слідом за Ольгою. В снігах він наскочив на неї, поки відчиняла двері, і хитнувся назад. У дворі йшов позаду. Тихо сказав:

— Шкода, що я запізнився. А тепер треба йти.

— Нічого. Знаю, що тобі зі мною важко після нашої розмови. Більше такого не буде.— Ольга спинилась біля воріт. Вулиця була порожня, пустельна в туманній темряві.

— Ти не проводжай мене, Даню. Я сама піду. Катря чекає. Тобі подобається Катерина? — несподівано спитала Ольга, підійшовши ближче, щоб не сховався вираз Данилового обличчя.

— Нічого... Химерна вона якась. Неспокійне в неї серце і... шкода мені Мирона. Здається, вона його не любить.

— Не любить. Не приховує цього... Проте її не розбереш. В роботі скажена, горить. Нічого байдуже робити не може. Ти спитай Тетяну. Своїм жінкам спокою не дає. І сама мов огонь... Ти помітив, що ти їй дуже подобаєшся? Очима наче молиться на тебе,— скуповсімхнувшись, сказала Ольга.

— Цього не помічав. А хіба я така нікчема, що й подобатись жінкам не можу? — засміявся Данило.

— Ти, як Ганнуся, знаєш собі ціну,— так само засміялась Ольга й раптом поклала руки Данилові на плечі. Він стояв, не поворухнувшись, щоб не злякати цих рук, як пташок, що зненацька сіли на плечі.

Ольга близько-близько притулила своє обличчя до Данилового і так мовчки напружено розглядала. Данило бачив, як тремтіли їй тонкі ніздрі, здивовано спинились очі, ніби бачили його вперше в житті.

Раптом Ольга притягла плечі ще ближче до себе, припала головою йому до грудей і на секунду застиг-

ла. Данило хотів її обняти чи хоч би доторкнутись. Ольга рвонулась, опустила руки й швидко пішла через вулицю.

— Олю! — Данило кинувся за нею. Ольга прикро спинилась і швидко, перетинаючи подих, проказала:

— Нічого. Не кажи нічого і не йди... зі мною. Там чекає Катря, тобі треба до хворого. Повертайся в хату, — наказала Ольга.

Данило стояв, поки Ольга майже розтанула на снігу, поки туманний морок не обгорнув її постать.

Тоді повільно пішов у хату з тьмяною гіркотою в серці.

52

Катерина йшла близько, поруч Данила. Шукала захисту, тулилась до нього. Здавалось, вони вдвох заблукали серед принишклих хат, сивого снігу, розпатланого туману й тиші. На вулиці вже не було нікого. Іноді в маленьке віконце блимне й сховається вогник. Сніг не хрумтів під ногами. Так безшумно ступають по білому руні. Відкілясь течією повітря принесло запах диму, але тільки на одну секунду.

Непаче й досі Ольга держала свою голову на грудях у Данила, і він не міг позбутись її дотику. І не було бажання його позбутись. Ольгу він не розумів, і в цьому теж була своя краса. Поволі розшукував своє щастя, а воно не йшло до рук. Та, правда, не легко тримати в руках щастя, може, тому так і вабить воно до себе.

Але чомусь після хвилинного прощання з Ольгою Данило ще раз відчув, як уже немовби повертається вона до нього. І цей степ, Яруги, люди, школа, вчителі... Все стає ніби в іншому забарвленні. Набирає звичних, реальних обрисів і Ольга, хоч далека і недосяжна.

Мабуть, відчувши його думки, Катерина замислено, вдумливо сказала:

— Ольга вас любить, тільки не так, як всі. Ви глибше придивіться на неї. Якусь рану носить в серці. А сказати цього нікому не хоче, не наважиться. Коли б сказала, легше б стало.

Данило нічого не відповів. Навіщо вона так просто

про це говорить? Не завжди ширість і простота бувають вчасні. Проте в голосі Катерини звучала заздрість. Глянув на неї. Очі в Катерини широко, здивовано розкриті, губи міцно стиснуті. Голова високо піднята, і вперше Катерина зустрічала погляд Данила в упор, не закривши віями очей.

— Скажіть, а чому ви, коли дивитесь на мене, щоразу мружите очі? — раптом спитала Катерина.

Побавитись, розважитись, покепкувати з неї? Катерина сама своїм запитанням дала привід.

— Тому, що на сонце не можна дивитись, не примруживши очей,— серйозно відповів Данило, але Катерина, звичайно, впіймала прихований глузливий жарт у кинутій дурниці.

— А мені хотілось поговорити з вами. Проте й розумні люди можуть говорити що завгодно, особливо з дурнями,— голос Катерини тремтів.

— Неправда, ви не смієте гніватись. Я дивлюсь на вас збоку. А людина рідко знає ціну сама собі. Особливо жінка. Частіше жінки перебільшують свої якості. І я дуже радий, що ви не схожі на інших.

— Правду кажете? — швидко спитала Катерина.

— А навіщо я буду вас обманювати?

— Хтозна...

Данила зацікавила Катерина. Розумніша, ніж видавалось з першого погляду. Досі йому здавалося, що Катерина може лише звичайно базікати про хатні справи й відповідати сміхом на недоречні, навіть недотепні жарти.

Розмова урвалась. Потім Катерина несподівано спитала:

— Ви любите жайворонків? Отих, що навесні високо-високо здіймаються до сонця і там довго співають? Їх і не видно, а пісня лине над всенькою землею. Любите?

— Дуже люблю.

— І я теж... Я б все життя слухала їх з-під неба, і ніколи б не набридло,— замріяно сказала Катерина й додала: — А ви знаєте, що моє прізвище. батьківське — Пісня. Катерина Власівна Пісня. Смішне прізвище, бо я зовсім не вмію співати,— усміхнулась Катерина.— В Даньківці мати й батько живуть. Колгоспники. А я взяла й вийшла за Мирона. Взяла й вийшла...

— Ви Мирона не любите?

Катерина хитнулась убік. Знов опам'ятавшись, пішла поруч, так само близько.

— Не знаю... Не думайте, що я яка-небудь... Я в чистоті зберегла себе, не так, як інші. Он Ониська Бабієнчиха, знаєте її? Ще курява не сіла за возом, як він з села поїхав, а вона давай витворяти. Чуєте, гармонія грає? То до неї пішли. Самогон жене, та в неї його й п'ють... Туди й голова наш іноді заходить, не те що... А саме перед вашим приїздом, ой, сміха було, баби зібрались, Третячиха, Недудиха, Пугайлиха та багато таких, вдерлись у хату до Ониськи і наробили веремії. За чоловіків. Думаєте, допомогло? Де ж пак! Це я так, до слова розказала.

Катерина знов ішла мовчки. Данило думав, що вона не хоче розповідати йому про Мирона, але раптом Катерина довірливо торкнулась його рукава. Данило побачив дивні її очі. Йому теж болісно захотілось доторкнутись і до неї. Зробив ледве помітний рух і стримав себе.

— Дайте мені вашу руку, — примерхлим, тьмяним голосом проказала Катерина і взяла ліву Данилову руку. Потримала секунду в на диво маленьких холодних, шорстких пальцях. Затрималась на місці, наче спіткнулась. Данило стиснув її пальці, Катерина вирвала руку й злякано сказала, ніби схлинула:

— Не треба! Не треба! — одсахнулась з тривогою, боячись заплакати, чи що.

Яка втрата в неї? Що загубила ця насмішкувата розважлива, весела на людях молодиця? Журба лежить на серці?

— Не знаю! Не розумію, що в мене з Мироном! — розпачливо зіщулилась Катерина, і знову голос її помертвів. — Я чекала на нього. Ми ж тільки побрались, а тут війна. Він тоді трактористом був, пам'ятаєте?.. Зразу й пішов, а я лишилась. Розлучаючись, він і каже мені: ти жди ж мене... Я не встигла виїхати. Зненацька, несподівано гітлерівці вскочили в село... Хотіли мене в Німеччину впіймати, як ото Ольгу. Її таки впіймали, а я ховалась. Вони сюди, а я в Даньківку. Скільки в лісі пересиділа! Три дні з болота не вилазила, в сніг себе закопувала. Всього було. А таки не поїхала... Чекала Мирона, дочекалась. Ну, а тепер не знаю, що

воно. Шкода його та й усе. Вчитись хочу, поїхати кудись далеко, а там вчитись. Мені ж всього двадцять третій рік.

— А скільки ви класів пройшли?

— Шостого не доходила. Не вийшло тоді. Занедужала мати, сім'я.

— Вечірню школу тут відкриють, довчитесь за сім класів.

— Відкриють вони вечірню школу... Ганяють, мутушаться, а яке пуття? Нехай Тетяна скаже, вона в моїй ланці. Як ми працювали того літа! У всіх уродило хліба сорок, п'ятдесят пудів з гектара. А на нашій ланці — не прогорнеш стіну, такий хліб стояв. Не менше, як сто пудів було. А він і вчинив. Все до купи змішав, перемолотив і спасибі не сказав. А ми кожную стеблину пестили, та добриво тягали, та пололи, та підживляли... От вам і ударна робота! Самі косами косили, баби. Мало не гектар в день валили пшениці, а перед тим сіна. Натягаєш косу, увечері владеш, як мертва, світ в очах мутніє. Тоді ще й Мирона не було, він восени приїхав... Отак робили. В одну купу пішло. А тепер годі, дурнів немає! Нехай сам жару піддає! Поїду. Зараз на будівництва, на заводи зголошуються, вербують. Ви не думайте про мене погано. Коли б Мирон здоровий повернувся, давно б уже й слід мій захолов. А то шкода його, каліка. Любить мене відчайдушно. Та то нічого, знайде іншу.

— Не завжди так і в Яругах буде. Ось відбудується село.

— Спочатку хоч говорили про це, а тепер замовкли. Ото ще Мирон агітує. Скажіть, а правда, що є літаки, які мчать по тисячу кілометрів на годину?

— Правда.

— Такі машини робити цікаво. Хочу такі машини робити цими руками,— захоплено махнула рукою Катерина, ніби в повітрі впіймала свою думку.— Кажуть, і такі машини є, що на тисячу кілометрів все бачити можна... Радіо... От коли б ви розказали мені про це. А то в бібліотеці, в школі — десяток книжок. Читати ж хочеться. Все, все знати. А я до книжки звикла, як до рідної. Без книжки не можу.

— Буде й бібліотека. Зразу всього не відновити.

— А я хочу зразу! От щоб було — і все. Нехай інші

чекають. А я ні... Не буду! — рішуче заявила Катерина вже в дворі.

— Мирон знає, що ви... не любите його?

— Не треба більше про це,— різко обірвала Катерина і відчинила двері.

53

В хаті Мирона Чалого затишно й навіть, здається, просторо. Чепурна, опецькувата піч притулилась осторонь, щоб не заважати господарям. Піч сконструював сам Мирон. Та й багато чого було тут не схожого з іншими хатами. Шафа для посуду невелика, під склом, де блищали прозорими гранями склянки, квітчасті тарілки й чашки. Якось особливо їх уміла розставити там Катерина. Окремо, в далекому кутку, схилилась плечима до стіни друга шафа, для одежі. Ні полу, ні лежанки не було, а стояло широке ліжко, застелене строкастою ковдрою, та широка дерев'яна лава з накинутим на неї килимом. На стінах кілька картин в золочених рамах і портрети Леніна й Сталіна, теж у добрих рамах, під склом. На комоді розставлено з десяток фотографій та чимало різного дешевого дріб'язку для жіночого вжитку і для прикрас. Круглий зручний стіл займав своє місце майже посередині кімнати на дерев'яній блискучій підлозі, застеленій половичками з химерними візерунками. На вікнах тремтіли тонкі білі фіранки. Скляна гасова лампа звисала з стелі й освітлювала всі кутки... Все це було дбайливо припасовано, чисто витерте, займало саме ті місця, які й належали кожній речі. Здавалося, в іншому місці ця річ і стояти б не могла. Здавалось, господиня обміркувала добре, куди все поставити, щоб зручніше користуватись, щоб в кімнаті було найзатишніше.

Привітавшись, кинувши швидкий погляд на кімнату, Данило повісив свою шинель на вішалку біля дверей. Підійшов до Мирона, потиснув йому суху руку, привітався з Микитою Очеретом і легко лягнув по плечу Сашка, що теж був тут.

— От спасибі Катрусі, знайшла тебе, Даниле. Бо ти ж такий... Поїдеш і не зайдеш попрощатись,— звівся на лікоть Мирон. Він лежав на лаві одягнений,

вкритий сірою ковдрою, підклавши під голову велику подушку.

— Ні, і в мене справа є,— відповів Данило.— Ти лежи, Мироне, не підводься. А що тут наш Сашко побляє?..

— Невеличка нарада в мене з комсомольцями...— Мирон звернувся до Микити й Сашка.— Значить, на цьому й закінчимо. Беріться за діло. Тільки глядять... Ухвала правління колгоспу буде сьогодні, а завтра щоб почали зносити.

— А яка ухвала? — похмуро спитала Катерина.

— Та я ж тобі вже говорив. Зерно на насіння в борг беремо в колгоспників. Не хочеться залазити в державну кишеню, а в сусідів наших теж не густо.

— І добре, що не густо. Так вам і треба. Восени не роздавали б, легше було б. А то... розщедрились. Всіх ледарів нагородили,— махнула рукою Катерина, надувши свої припухлі губи.

— Помилку зробили, а тепер будемо виправляти. Мене не було, як роздавали... Завтра зрання, Катрусю, насиплеш пуда півтора-два пшениці й здаси Микиті. Добре?

— Та що ж зробиш. У нас всього пудів три є.

— Не пропадемо. Обкрутимось,— і знов Мирон звернувся до Микити й Сашка: — По хатах правління сповістять. А ви, товариші, за агітацію. На ці дні наше основне завдання — зібрати посівний матеріал. От що... Все людям з'ясувати. Одверто говорити. Чесно, значить... Справа державна. А біля правління прибити дошку і туди вивішувати прізвища передовиків, хто здає. Звичайно, комуністів, комсомольців не вивішувати першими, не випинати. Це наш обов'язок попереду бути. А от хто з старих свідомість виявить, тих в першу чергу.

— Я з Лимарем говорив та з Шугаєм. Настя Земельна завтра обіцяла зерно дати,— швидко сказав Микита.

— О, цих дідуганів і Настю зразу й впиши. Їх люди поважають. Паняйте, хлопці, збирайте молодь, націляйте на цю роботу. Ідїть, бо вже пізно.

Хлопці пішли.

— Хороші хлоп'ята! Коли б не вони, не знаю, як би

ми й тягли оце все. Ще вчителька Лідія Карпівна їхнього ж розмаху. Ех, людей не вистачає!

Мирон одкинувся на подушку й замовк з болісною гримасою. Йому дуже боліли ноги, і витримати біль він був уже не в силі... Катерина підійшла до чоловіка, поправила подушку. Мирон вдячно глянув на неї й ніби заспокоївся.

— Дай мені водички, Катрусю,— важко попросив Мирон.

Діставши чашку з шафи, Катерина зачерпнула води з відра біля дверей. Подала Миронові. Знову трохи підвівшись, Мирон жадібно припав до чашки й повернув її Катерині, подякувавши з тихою теплотою в голосі. Не глянувши на нього, Катерина пішла. Данилові знов кинулось в очі, що Катерина легко ходить, ступаючи майже безшумно невеликими чобітками, любовно зшитими руками Мирона.

— Що ж це ти так необачно бродиш, Мироне? — сказав Данило після того, як Катерина сіла на стілець і взяла в руки шитво.

— Та розумієш, зустрів Василя Шатоху. Він розказав про свою цегельню. А я давно вже думав піти подивитись. Подибав разом з Василем пішки, не хотілось іти коня брати. Туди дійшов, а назад уже ледве-ледве. Воно в мене кілька днів болить, та не звертаєш уваги. А тепер і показало себе... Як не покращає, доведеться завтра в лікарню їхати. Боюсь, щоб на ліжку не поклали... А тут гарячий час іде.

— Чи краще, чи ліпше, однаково завтра поїдеш... Гарячий час,— сердито кинула Катерина, не підіймаючи голови від шитва.— Всюди хочеш своїми ногами встигнути, за всіх і думати, й робити.

— А коли треба. Ти не сердься, Катрусю. Треба буде, зроблю... Оце зараз бригадири зібрались із правлінням, треба було б бесіду провести. А я лежу. Боюсь, щоб весна нас не перегнала.

— Та коли так робитиметься, то пережене,— знов, не підіймаючи очей, сказала Катерина.

— А чому ти собі справжніх протезів не зробиш? — спитав Данило.

— Треба було ще з місяць лежати в госпіталі. Я не хотів. А ці змайстрували нашвидкуруч. Наче було нічого. Трохи від роботи звільнюсь, поїду...

Прислухаючись до свого болю, Мирон замовк, прикривши очі.

В хаті стало тихо. Данило міг би сказати слова втіхи, розради, але це могло образити Мирона — воїна, офіцера. Та, власне, і чекав, може, таких слів Мирон не від нього, а від Катерини, що лише швидко глянула на чоловіка, але не підійшла... Повернувшись раптом на бік, Мирон, зіщулившись, сказав:

— Поїдеш, Даню... А мене хоч би на генерала кликали звідси, не поїхав би. Бо тут перспективу бачу.— Слова сказав не для Данила, а для Катерини. Та вона вдала, що розмова її не стосується, тільки спитала:

— Може, повечеряєш, Мироне?

— Ні, не хочу... Бачу перспективу й можу показати її іншим. Тут я потрібний, на цій важкій ділянці. Ну, а хто боїться важкої роботи, щоб ручки не закаляти гноем, чорноземлею та дьогтем смердючої юхти, то інша справа...

— Хочеш, щоб усі дивились на світ твоїми очима,— надто стримано, спокійно сказала Катерина, відкусуючи нитку рівними густими зубами, яким наче тісно в роті.

— Звичайно. Як комуніст. Хочу, щоб кожна людина дивилась на світ очима нашої партії. Адже так, Даниле?

Данило не відповів. Рвучко відчинились двері, і на порозі став Василь Шатоха, а біля нього голова колгоспу Конон Славко. Вони гомонили ще в сінях, а тепер видно було, що в Шатохи збуджене обличчя.

— От ми і в хаті! — густим голосом сказав Шатоха, головою мало не підпираючи стелю. Поруч з ним Славко здавався карликом.

— Що це ти, Мироне, підбився? — засміявся Славко, підійшовши до Миронового ліжка.

— Погано кований. Як коні з нашої стайні,— без посмішки відповів Мирон.

54

Шатоха підхопив цю думку. Пройшовши по хаті, сказав незначуще слово Катерині. Моторно, як на свою нерухливість, Шатоха повернувся до Мирона. Ось зараз про це сперечались. Пішов Василь до ковалів пого-

моніти, домовитись про перші роботи для цегельні. А ковалі сидять, байдики б'ють. Та ще й лаються, аж жарко стає. Біля кузні гора борін лежить, плугів понастягали, сівалок, вози треба обтягати. А в кузні ні шматка заліза й ні жмені вугілля. Вухналя не виклепаєш! Завгосп десь крутиться, як цурка в ополонці, а користі ніякої. Не соломою ж їм горно роздувати, не гній же їм кувати?.. А трудодні пишуться, бо не винні ж ковалі, що сидять без діла.

Образливий голова колгоспу кинувся доводити, що завгосп не може всюди встигнути.

— Про це треба було заздалегідь думати. Привезти вугілля й заліза стільки, щоб вистачило на весь час, до самої весни,— зовні стримано, але з внутрішнім гнівом сказав Шатоха.

— Вам усім легко говорити. Нарікати є кому. А допомогти катма нікого! — вигукнув Славко.

— Та хіба в нас людей немає? Не завгоспа, когось іншого надіслав би,— сказав Мирон.— Ми ж з тобою вже говорили про це, Кононе. Тепер кожна хвилина дорога. От горе мені!

— Горе, горе! Паніка, чиста тобі паніка, а не горе! Я відповідаю, от і все. Завтра поїде й привезе,— метушився Славко.

— Багато ми на завтра відкладаємо. А потім знов на завтра. Яка ж паніка? — докірливо сказав Мирон.

— Яка паніка? Старий Лимар та Шугай повели агітацію, що весна й літо будуть сухі. Говорю тобі, Мироне, я їм язика прикорочу! Що це таке? Я тебе питаю? Лимар був у якомусь колгоспі за Волгою, там затримували сніг на полі. В одну душу, давайте й у нас так робити. Мовляв, ще в лютому і в березні сніги будуть.

— То що ж тут поганого? — спитав крізь зуби Шатоха.

— Там які сухі степи, за Волгою. А в нас зовсім інакше. Що ж ти будеш затримувати? Де той сніг? Дурна справа. З людьми й так сутужно, а ми будемо бавитись у снігозатримання... Я їм покажу, як агітацію й паніку розводити. Я їм дам жару! — посварився Славко.

— Ви вже загрожували Лимареві. Говорили, в районі можуть йому дати жару,— посміхнувся Данило.

Перше враження від Славка не зрадило його. Метушливий, нестриманий, з глевким одутлуватим обличчям, голова колгоспу не викликав до себе поваги як адміністратор і хазяїн великого колгоспного господарства. Видно, працював без захоплення, лише виконував свої обов'язки.

Спинившись проти Данила, Славко намірився щось різке відповісти. Тільки махнув рукою. «Ще й він в'язне»,— ніби хотів сказати цим рухом.

— Ти не одмахуйся, Кононе,— помітив його рух Мирон.

— Залякувати людей— значить, визнати себе безсилим,— впіймав Данилову думку Шатоха.— А які в нас є підстави не вірити старому Лимареві? Ми повинні використати його передбачення й справді кинути людей на снігозатримання, коли вони самі рвуться. Справа легка.

— Нам ще гною тисяча тонн лишилась!— крикнув Славко.

— Давно треба було вивезти,— вставив Мирон.

— Ти ж знаєш, чому ми не вивезли? Навіщо мене звинувачуєш? Навіщо? Я питаю!

— Знати, чому не зроблено, ще не значить виправдувати тебе,— зітхнув Мирон.— Бо не знають досі бригадири, де чия земля. Той тієї не хоче, а той свого поля. А треба, щоб на всі роки закріпити масиви за кожною бригадою. Казав я? А ти що? Сперечаєшся з ними. Іванюті не подобається балка, а Трясуну бугор. А ти між ними... А їх обох зняти і настановити інших. Казав тобі? Казав. А ти родичаєшся з ними. А до коней теж доберемось. До твого Недуди...

— Я відповідаю. Знаю, що роблю,— скипів знову Славко. Данилові кортіло сказати йому, щоб не бігав по кімнаті. Але висловився так:

— Відповідаємо ми всі. Ось чому й ця розмова... Людям треба більше малювати перспективи, показувати вперед. А ви що робите? Наказуєте, залякуєте, а вони не дуже бояться, бо ви їхніх думок, порад не хочете слухати. Одриваєтесь від мас. Комуніст, який втратив перспективу, неспроможний повести за собою людей. Ми на війні перед боями і між боями ніколи не забували розповісти й показати бійцям, куди вони йдуть,

за що б'ються, за кого вмирають. А ви дивитесь собі під ноги. А треба дивитись вперед.

— Ви мене вчите? — нервово засміявся Славко.— Вчите? Я комуніст, старший за вас.

— То й що з того? — спокійно відказав Данило.

— Гаразд, давайте поговоримо як комуністи. Давайте,— Славко глянув на Катерину. Вона схилилась над шитвом, але, збагнувши його погляд, відклала бганку, встромивши голку в матерію. Мовчки надягла теплу кохтину, накинула хустку.

— Я піду до Христі, Мироне. Нам завтра рано... ставати...

— Іди, Катрусю, йди. Не барись там.

Не попрощавшись, Катерина пішла. Відчинивши двері, озирнулась на Данила. Йому здалося, що в погляді її був докір, і тому відчув ніяковість. Але разом з тим теплота залила серце від гордощів за таку тактовність і чутливість цієї звичайної колгоспниці. Данилові кортіло гукнути, щоб Катерина нікуди не йшла. Розмова в не меншій мірі, ніж їх, торкалась і її. А що самозакоханий голова колгоспу побоюється за свій авторитет, то, здається, й так всі знають йому ціну. Покликати Катерину Данило не наважився. А без неї в кімнаті стало не так затишно.

— Давай поговоримо як комуністи,— знов повторив Славко, підступивши до Мирона.

— Я інакше ніколи й не розмовляю,— знизав той плечима.

— Це добре... Я не один рік керую різними організаціями, значить...

— Керівництво — це не професія, а здібності. Роки не мають ніякого значення,— перебив скептично Славка Данило.

Той зневажливо повернув голову й не відповів, а продовжив:

— Не один рік, повторюю, керую...

— Але колгоспом ти керуєш вперше. В такий важкий час, після тяжкої руїни. Потрібно багато і чуйності, і праці. Не забувати дослухатись до колективу, радитись. А ти зробиш, а тоді йдеш до мене чи ще там до когось. Із зерном для посіву ти винний, бо не порадився з людьми. Гроші ти роздав, а тепер піди, спробуй зібрати... Латаючи чоботи і хомути, я вбачаю, що буде

тут через кілька років, а ти ні. Я при тобі розкакую людям, що в нас мусить горіти електрика, а ти одмахуєшся... І так у всьому.— Мирон, видно, стомився, замовк скривившись.

— Я оце був у школі. Завідувачка підбивала учителів підписати доповідну записку, що треба в Яругах закрити семирічку. Досить, мовляв, і чотирирічної школи. А спиралась на вашу згоду. Не знаю, як це й назвати! — раптом сказав Данило і коротко розповів про свою сутичку з Серафимою Марківною.

— А яке ваше діло втручатись? Скажіть? Хто вам давав дозвіл? — вигукнув Славко.

Відповісти Данило намірився дошкульно, але враз стримав себе і тільки кинув недбало:

— Хоч ви тут корчите з себе й велике начальство, однак не забувайте, що колгосп — не ваш власний маєток. А школа — державний заклад...

— Як ви смієте зі мною так розмовляти? — визвірився Славко.

— А так... Даю точну відповідь на ваше запитання про свої права,— Данило підвівся, пройшовся по хаті, щоб заспокоїтись, і, зітхнувши, промовив до Мирона:— Важко тобі, мій друже.

Мирон ніби й не чув цих слів. Одним рухом скинув з себе ковдру й хутко несподівано сів на лаві, звисивши ноги. Секунду мовчав, набираючись сил чи зважуючи слова, а тоді напрочуд спокійно, врівноважено звернув погляд на Славка. Переборюючи біль, провів рукою по обличчю:

— З школою, звичайно, помилка... Не сперечайся, Кононе. Ти підпав під вплив Серафими Марківни. В хвості плентаєшся. Злякався труднощів? Цього літа ми побудуємо нову школу, значно кращу, ніж була. Інакше всі ми не варті ламаної копійки... Коли вже говорити про тих, хто сіє паніку, то це ти, Кононе, та ще завідувачка школи...— тихо, але з натиском промовив Мирон, спиняючи Славка.— Заперечення не потрібні. Все ясно. В райнаросвіті мені сказали, що в них сьогодні немає людей, нема ким замінити зараз Серафиму Марківну.

— А мене є ким замінити? — засміявся Славко.

— Тебе?.. Як колгоспники скажуть. Потрібно буде, знайдемо,— так само майже байдуже промовив Мирон.

— Загрожуєш, товаришу Чалий? Сам у хвості в колгоспників плентаєшся,— підбіг до Мирона Славко.

— Ні, ураховую обстановку... А ти не питав би,— роздратовано сказав Мирон.

Данило помітив, що Шатоха почуває себе не зовсім зручно від цього діалога, але вдав, ніби нічого не бачить, а уважно розглядає фотографію на комоді. Стояв спиною до Славка, поки Мирон не звернувся:

— А тобі, Даниле, варто було б на якийсь час залишитись тут. Попрацювати з нами. Сам збагни. Не вистачає офіцерів на цій ділянці фронту, де треба готувати наступ. А ти тікаєш. Тікаєш! Правду я кажу, Василю?

— Правду. Я давно намірявся сказати Данилові, та дізнався, що телеграму одержав. Яке я маю право?.. Хай тікає...

— Тікає! Даниле, допоможи мені лягти. Зачеплюсь ногами, такий біль, наче швайки встромляють під шкіру,— попросив Мирон.

Данило обняв Мирона за плечі, підняв йому ноги, обережно поклав на лаву. Мирон тихо застогнав. Власне, не застогнав, а зашипів, щоб голосно не скрикнути. Біль перекривив йому обличчя, щоки зблідли. Рясна роса поту впала на лоб, де прилипло кілька волосинок.

Тиша в хаті. Хтось гучно свиснув на вулиці. Мирон здивовано повів очима, примружився на світло.

— Трохи легше... То як ти думаєш, Даниле? Тікати? — спитав він уперто.

— Тікати? Я не дезертир... Тепер пізно вже. Не думав я над цим.

Проте радість потроху захоплювала Данила. За небагато днів зжився наново з Мироном, Шатохою, Лимарем. А мати, Катерина, Тетяна, Сашко? Жив їхніми життям і їхніми прагненнями. Ольга!..

55

Погляд Миронів застиг, завмер на Даниловому обличчі.

— Не кажу, що дезертир. Ні... Все-таки подумай. Про школу подумай.

Мирон чекав, що відповідь Данило. Але той мов-

чав. Тоді Мирон спитав Славка, чи зустрівся він таки з директором МТС? Насилу впіймав його Славко. Та нічого невідомо. Коли одержать до посівної ще кілька нових тракторів, тоді дійде черга й до їхнього колгоспу. В самісінькому ж куті району притулились ці Яруги. А з тракторами — не те, що до війни було. Проте обіцяють.

— Цього року, товариші, треба так працювати, щоб і метра незораної землі не було. Не повинна земля гуляти,— сказав Шатоха.

— Легко вам говорити,— швидко проказав до нього Славко.— А чим, з ким ви її піднімете? Засій всю землю... А тягло де візьмемо?

— Тягла в нас досить. Може, десятків зо два корів ще запряжемо. Бичків пустимо в роботу. От і потягнемо,— сказав Мирон.

— А я думаю, хоч торішню б засіяти. А ті чотириста га нехай ще полежать. Не витягнемо,— похитав заперечливо головою Славко, зручно усівшись на лаву і стомлено витягнувши ноги.

— На соцзмагання викликати «Зорю комунізму». Неодмінно. Ми ж про це вже говорили,— сказав Шатоха.

— Говорили, та зробимо не зараз. Хіба восени,— одмахнувся Славко.— Куди нам змагатися з ними? Що ми їм покажемо! У них яке господарство, а в нас...

— От і нехай повчать... Я оце був у них. Там робота йде. До речі, Кононе Трифоновичу, ви продаєте їм півторатонку, що біля стайні на трьох колесах кульгає? — спитав Шатоха.

— А на чортового батька вона нам? Краще гроші взяти, доки зовсім не розтягли. І так повитягали з неї все нутро.

— Не треба продавати. Я її обдивився. Відремонтуюмо. Дайте я на цегельні свою майстерню налагоджу, туди перетягну й справлю. Візьму собі в допомогу ось Данилового небожа Сашка, ще кількох молодих хлопців. Ми її ногами поставимо на ноги, коли вдень ніколи буде.

— Я питав одного шофера, каже, ремонтувати не варт. А ціну вони добру дають.

— Один невдалюга сказав, що не можна відремонтувати, а ви зразу й повірили. До весни ще й як бігатиме. Я все обдивився на ній. Трохи грошей треба бу-

де — от і край... А тепер мені людей визначайте на цегельню. Давайте кого завгодно. У мене не розгуляють-ся,— засміявся Шатоха.

— Коли ти думаєш цеглу випускати? — спитав Мирон.

— Чи й буде випускати? — всміхнувся Славко.

— Та ще важко сказати. Треба дерева на сушарні. Прес. І то добре, що коло печі небагато роботи,— ніби не почув Шатоха Славкових слів.— Поїду ще в район, подивлюсь, що там порадять. Біля печі роботи небагато. Сподіваюсь, як добре візьмемось, на травень місяць почну давати продукцію. А там будемо розгортати...

— Двинемо будувати! Правда, Кононе? — заворушився Мирон.

— Та скажемо гоп, як перескочимо. Полічи спочатку, скільки грошей треба, та возів, та коней, та дерева. А тоді й танцюй.

— Затанцюємо! Це ж який прибуток! Коли б нам з сусідами не зв'язуватись, щоб самим. А їм чи міняти, чи продавати. Адже так, Василю?

— Я сам такий, щоб не зв'язуватись. А без них нічого не вдієш.

— Ось я піднімусь, зберемо актив, з народом парадимось.

— Що там вони скажуть?.. У нас є каса, вона скаже,— засміявся Славко.

— В касу гроші повернемо. Першочергові будинки поставимо, а там уже можна й про касу подумати. Це ж завод,— сказав Шатоха.

— Та завод. Почнуть тебе тиснути з району. Тому дай даром, тому дай за півціни. От і покукурікай тоді,— відповів Славко.

— На це є закони. Колгосп сам розпоряджається своїм майном,— втрутився Данило.

— О, звичайно. Ви там знаєте... Прийшов сьогодні наряд із райвиконкому, терміново завтра надіслати в їхнє розпорядження чотири парних підводи, запряжених кіньми, та дві волами... Я галасував телефоном, слухати не хочуть, давай—і все. Дерево возити їм треба... А нам не треба? Є ж сильні колгоспи, беріть там. Ні, ми мусимо давати. Бо в сильних рука є, от вони й одбиваються.— Славко сплюнув, вилаявся.

— І в тебе ж там рука є? — засміявся Мирон.— Кому ж ти подарунки возиш?

— Слухаєш бабське цвенькання... Ото ще ревізія. Не можуть язика за зубами тримати. По всьому колгоспу шепчуть, що Славко розтринькує добро, тягне з комори. Що за люди такі? — обурено знизав плечима Славко.

— Людям рота не заткнеш. На зборах однаково доведеться говорити,— помірковано сказав Василь.— Ну, мабуть, треба йти. Ходім, Даниле? Нехай Мирон відпочиває та мерщій одужує.

Данило пішов брати шинель. Славко сказав, що залишиться, йому треба порадитись з Мироном ще про деякі справи.

А тут на порозі стала Настя Земельна, бригадир городньої бригади. Хоч і тиха вона, але в'їдлива, як оса. Вчепиться, ніяк не одіб'єшся. А робить все лагідно, обережно, з посмішкою.

Зайшла Настя. Конон Славко насупився й одвернувся до шафи для одежі, ніби побачив там щось дуже цікаве.

Настя привіталась і знітилась, помітивши голову колгоспу. Ніякова посмішка освітила їй лице. А коли Настя лише всміхається, у неї високо відкриваються свіжі червоні ясна, а вузькі зуби переливаються на світлі. Посмішка від цього в Насті лагідна, приваблива. Ніколи не скажеш, що жінка з такою посмішкою може бути неймовірно настирливою. Настя вже чимало років живе на світі, але належить до тих жінок, в яких ніколи не вгадаєш, скільки їм років. Обов'язково применшиш на десяток. Може, тридцять, а може, і всі сорок.

Ніяково посміхаючись, Настя пройшла трохи вперед. Щойно була в правлінні, а там почувла, що Мирон ногу натрудив і не прийшов. То провідати оце завітала, коли не заважатиме. І справа одна, сказати б, є. Та про справу можна потім. Бо он товариш Конон Трифонович, бач, одвернувся від неї. Може, заважає вона, то піде собі додому. Видужуйте, Мироне, на здоров'ячко!

— І ви, молоді люди, бувайте здоровенькі. Парубкуєте все на дозвіллі? А нам, удовицям, лише згадувати лишилось про тії смішечки та обіймочки.

Настя похитала головою і хитро показала свої ясна й зуби. Підняла високо рідкі брови і двома пальцями витерла кінчики губ.

— Ех, Насте! — засміявся Мирон. — Ото ж наби ваєшся, щоб хтось із хлопців сказав, що ти ще за дівку впораєшся. Я тебе, мов склянку, наскрізь бачу!

— Таке скажеш, Мироне. Де там уже мені! — за пишалась Настя, загортаючи хустку на високих грудях і склавши благально руки. — Мабуть, ще раз на добраніч, та нехай вам щастя уві сні привидиться.

— Постривай, свята та божа, ти ж у справі прийшла? То чому ж така прохана? Говори, сідай, — запропонував господар.

— Та якось воно й незручно. Катерини немає. Четверо мужиків, а я сама одна баба. Оце таки доскочила, — знов показала свої ясна Настя.

Мирон, Данило і Шатоха презирнулись. Настя тільки головою покачала і так само благально тримала руки на грудях.

— Що там у тебе? — крізь сміх вимовив Мирон.

— Та коли б Конон Трифонович хоч глянули на мене, а то ж незручно. Ми з ними щойно поговорили, то вони на мене, здається, образились. А я сказала, що вони порушують колгоспний статут, бо наділяють землю під садиби там, де треба сіяти й садити. І не мають права вони самі цього робити. А я про це в газетку напишу і не боюсь нікого. Правда і в морі ніколи не втоне, а в мутній калюжі й поготів. Адже так, скажіть? Отакечки, — хитнула головою Настя, з спокійним, святим лицем, проказавши виразно ці слова.

Напевно, спокій і виразність Настиних слів найбільше й гнівили Славка. Він моторно повернувся з почервонілим обличчям і міцно стиснутими губами.

Настя трохи наче аж одступила і замовкла.

— Про кого йде мова? — здивовано спитав Мирон.

— Про кого? — широко сплеснула руками Настя. Швидко підбігла майже впритул до Данила. — Василь знає. А послушайте ви, Даниле Петровичу. Ви ж політику знаєте. Посудіть самі...

— Замовчи, Насте! Хто тобі слово давав? — в розпачі вигукнув Славко.

Настя на секунду переборола свій гнів, посміхнулась самими довгастими очима.

— Ви чули? Товариші! За Конституцією я маю свободу слова. І для критики теж... Отакечки. Послухайте ж, Даниле Петровичу. Як втекли гітлерівці, головою колгоспу став Конон Трифонович. Погоріли ми, давай свої халупи напинати. Кожен у своєму подвір'ї. Напнув собі й Недуда Борис, наш завідувач худобою, щоб його лиха година придушила з його завідуванням. Загнилися коні в грязюці, а ніхто не бачить... Потім Недуді не сподобалось чомусь своє подвір'я, далеко, бачите, від річки. Голова й дає йому право поставити собі хату в колгоспному садку. Хату добру поставив, а землю нарізали йому під саму Кирилову балку. Отакечки... На хутір відірвався наш Недуда. На хутір, еге ж. Пішла я вчора, ось з Василем, глянути на ту балку, аж гульк, біля Недудиної садиби вже й Самійло Третьак шули скидає. З весни хату збирається зводити. Хутірський, бач. А в колгоспі палець об палець не вдарить, людей буровить, гендлює. Я до нього, ось разом з Василем, кажу: «Тут я під городину братиму, під капусту цей шмат вогкої ріллі». Та й зчепились з Самійлом. А він каже мені: «Як будеш мені ставати на перешкоді, віхоть під стріху — а хату твою з димом пушу. Мені, каже, голова дозволив. Голова, мовляв, і тобі, Насте, карк вламає». Отакечки воно діється в світі... Ще туди варт переселити Ониську Бабієнчиху з її гуральнею, то якраз і буде правильна колгоспна політика. Буде там на хуторі кубло, а дехто в гості ходитиме.

— Послухай, Насте, ти язика не розпускай, — посварився пальцем почервонілий Славко.

— Ти, Кононе, давав дозвіл Третьякові? — суворо спитав Мирон.

— Та так, не заперечував. Туди село розростатиметься.

— А чому мені про це не сказав? — Мирон дивився в стелю.

Славко розвів руками. Хіба ж все згадаєш? Хоче там жити, нехай живе. А Насті аби розводити теревені.

— Постривайте, а як же колгоспний сад? — спитав Данило. Все інше було для нього ясно із слів Насті, яка тепер ще більше подобалась йому. Ну, це баба! Чорт, порівнюючи з нею, є проста іграшка, як казав недавно про неї Шугай.

— Сад? — перепитала Настя.— Лимар боїться й згадати про нього. Наважився був сказати Конону Трифоновичу, так голова Лимаря без мила поголив. Тепер Лимар замовк... Може, неправду кажу? Чого ви такі гарячі, мов під припічком ночували? Я збрехала, скажіть? — раптом звернулась Настя до Славка.

— Це, Мироне, справа серйозна... Ти гляди,— сумно похитав головою Данило.

— Серйозна... Добре, Насте, що сказала. Значить, Кирилову балку під городи?

Настя схопилася з ослона, на який була присіла. Неодмінно під городи. Але їй потрібен саме той бугор, де стоїть хата Недуди і де намірився ставити свою хату Третяк. Навіщо? Цього року треба мати поливні городи, хоч голова й махає на це руками.

— Лимар паніку сіє, а вони й хапаються хтозна за що,— перебив Славко.

— Хапаємось, як колись попівна заміж... Не в Лимареві справа. Ось Василь Шатоха обіцяє поставити мені щось ніби водокачку, чи як там назвати. Проста штука. На весь масив воду гнатимемо. І з того бугра вода самопливом піде на городи. Отакечки, еге, Василю?

— Я бачив оце в час війни на півдні машину, коли її назвати машиною. Шкапа може тягати керат, і це дає багато води. На годину кубометрів з двадцять, тридцять, а можна й більше... А я труби обпалю на цегельні, глиняні. Значить, втрати води в землю в путі не буде. Коштуватиме копійки, а користь — самі знаєте яка. Нам гідростанцію треба...

— Гідростанцію! Електрику? Схаменіться! Перехрестіться, чуєте? Схаменіться, я вам цілком відповідально кажу! — замахав руками Славко.— Чи з цегельнею впораємось!

— Злякались? — похитав головою Шатоха.— Які я гідростанції бачив. Маленькі, прості.

— Злякався, авжеж. Державі цього року все здали? А як кинемось на оці витівки, тоді...

— Ви про державу так говорите, наче їй дали — і байдуже, як люди живуть. Ех, товаришу Славко... Цілу країну будувати треба, а ви...

— Що я, товаришу Соколенко? Я знаю, які в мене люди і які можливості. Ось що.

— А ми сліпі, правда? — сказав Шатоха. — Одним словом, водокачку Насті я поставлю.

— Одним словом, я вже й свою бригаду підготувала на агронавчанні. Всі в один голос вимагають водокачки. Василь її нам намалював і пояснив... Оті дванадцять гектарів гулящої землі на Кириловій балці ми беремо під городи цієї весни. Скільки років гуляла земля. Можна й добрива зараз не вносити.

— А ви впораєтесь? — презирливо кивнув Славко. — Аби воду мутити. А потім відповідай за вас.

— За нас ніхто не робитиме, Кононе Трифоновичу. Ви тільки тягло між бригадами розподіліть. Щоб ми зараз уже догляд мали за своїми кіньми, за волами. Корів власних додамо... Зоремо. А ви не розподіляєте, бо Недуди боїтесь. Біля чого він тоді руки грітиме?..

— Ой Насте, договоришся ти... — протягнув Славко, крутячи цигарку.

— Я не Лимар, мене не залякаєте й не проковтнете. Я жилава.

Настя підморгнула Данилові й Василеві. Нехай її лякають! Тут свої люди, партійні, з ними правильну лінію вести, життям правити. А вона хіба не за колгосп уболіває? А хто в допомозі стає? Скільки просить, щоб рами збили для парників. Так тесля, Сидорчук, все обіцяє. А парники незабаром і набивати час. Що це таке? Сама з області три ящики битого скла везла. Дівчата в ланках те скло, мов намисто, на рами нанизують, таке воно нікудишне. Плачуть, а нижуть! То не можна два десятки рам збити? На два дні роботи... Вчора увечері Третяк нахвалявся не тільки хату спалити, а й погноїти кагати. Щоб її ще й під суд підвести. Кому скаржитись? Вранці почула про це, мало не зомліла. Ноги не несуть, а вона до кагатів біжить, перевірити. Таке, хоч своїх дівчат сторожувати став...

— Та годі вже тобі, годі! Чого тебе розмордувало? Сказав тобі, що з кагатами дурниця! Я відповідаю! — нетерпляче вигукнув Славко.

— Ні, говори, Насте. Всю правду. Тільки й мене добре вилай,— похмуро сказав Мирон.

— Тебе чого ж ляяти?.. Ти скрізь не встигнеш. Я ось здорова, і то хоч у хорта ніг позичай... Що говорити? Олена Холод, сміючись, переказала, що, мовляв, у Насті Земельної картопля, як горох, а горох, як мак, уродили

цього літа. У них, бач, в «Зорі комунізму», картопля як її голова. Звісно, це жарт. А я збираюсь оце Олену на змагання викликати. Городні бригади змагатимуться, наші. Хочу, щоб у мене масив був більший, воду проведемо. Тоді й подивимось. А через кілька років воду на городи електрикою гнатимемо... Так я мрію?

Мирон підхопився на лікоть, простягнув руку до Насті:

— Настусю, дай я тебе поцілую за ці слова.

— А Катря коси кому обчухрає? Поцілувалася б, та надто жінка в тебе бідова.— Всі засміялись, а Настя ще додала хитро:— Вже забула, як воно й цілуються!

Настя одвернулася, довго мовчала, і ніхто не наважувався порушити тишу. Чоловік її з перших днів війни безвісти пропав. Сказавши, що їй час іти, Настя пішла до дверей.

— Хоч душу одвела, виговорилася,— криво усміхнулася вона.

— Ти до мене забігай, Насте. Все зробимо. І водокачку поставимо, і Кирилову балку виоремо... А змагатись із «Зорею комунізму» будемо всім колгоспом.— Мирон звернувся до Славка і до всіх:— От вам і перегнали нас колгоспники. Без нас викликає на змагання.

Шатоха й Данило пішли разом з Настею. Коли Данило прощався, Мирон затримав його руку в своїй:

— Все-таки подумай, Даню. Ти чув, яка тут веремія?

56

З хати Миронової Данило вийшов з задоволенням. Може, від того, що поруч ішла Настя? В розмові з Славком вона стала перед Данилом, як та сила, на яку можна спертись. Це колгоспниця — нова радянська жінка, яка працює коло землі, сповнена свідомості й гідності. Для таких жінок немає окремо свого і спільного. До того ж, Настя — молодший командир колгоспної армії.

Ніяк не міг Данило позбутись і тут армійської розстановки сил.

Настя йшла попереду. Гуляв морозець. Кілька сніжинок упало на обличчя. Данило глянув угору — там

глибока темрява. А навколо теж нічого не видно, тільки у віконях Миронової хати спокійно сяяло золоте світло. Світло серед ночі — що може бути привабливіше і затишніше!

Спинились прощатись. Обличчя Насті немов посіріло в цьому морозі. Данило сказав їй:

— Ви добре воюєте, товаришко Земельна. Мені подобаються люди, які живуть в неспокої.

Настя опустила голову. Їй завжди стає незручно, коли її хвалять. Все здається, що вона чогось не доробила, адже сил у неї багато. Відповіла:

— А мені щоразу після розмови з нашим головою так болить серце, наче його хтось затиснув у кулаці. Гіркота, що й на губах жовч. І все думаю собі, ну, на що ти, Насте, витрачаєш сили, намагаючись з сухої криниці води набрати?

Як і завжди, Василь вдумливо мовчав. Тоді повільно сказав:

— Ви знаєте, він і старається... Але спочатку тричі озирнеться, а тоді зробить.

— І зробить, як сам захоче. Всупереч нам. Не вірить у наші сили, бо не вірить у свої власні,— додала Настя.— Якийсь командировочний голова. Сім'я в районі сидить, а сам тут. Боїться жінку й дітей привезти. Щоб гноєм не закалялись.

— Та це ще не велика біда. З людьми, з колективом не звик він працювати. Не вміє. Є такі люди, канцелярські. Серед паперів почувають себе чудово. Інструкцію, доповідну, наказ написати, догану впаяти — це вміють. А далі...— Василь безпомічно розвів руками.

— А що він робив до того, як став головою? — спитав Данило.

— Мені трохи розповідав Мирон. В радгоспі був. Перед самою війною зняли. Послали головою сільради. В евакуації десь на постачанні заводу сидів, чи що... Ну, повернувся сюди, ще війна йшла. Його й кинули на колгосп,— уривчасто розповів Василь.

— Все одно, не сподівайся з жука меду їсти,— засміялась Настя.— Ходім, Василю. Мені вставати завтра вдосвіта, а ще роботи! Коли її всю одними руками й перекинеш.

— А я розважився. Згадали про гідроелектричну станцію, перелякався наш голова. А без електрики не можна. Ко-

ли б мені не цегельня та щоб тямив я більше на цьому ділі, ми б нашу красуню Угу запрягли в турбіну,— з несподіваним для нього захопленням майже вигукнув Василь.

— Де там гідростанція? Ти ж бачив, як його корчі вхопили? — Настя звернулася ще й до Данила: — У Василя є грубенський такий синій зошит. Там багато цікавого позаписувано, накреслено, намальовано. Все, що в нас бачив та й по світах дещо...

— Щоденника писав? — спитав Данило.

— Ні, не щоденника. Думки про техніку різну, вдосконалення, які можна застосувати в нас у колгоспі. Я ж знав: повернусь додому, доведеться все відновлювати. Ну, а робити треба краще, ніж було. Я собі мимохідь і занотовував...— засміявся Василь.— Я й нашу цегельню інакше будуватиму, ніж була. І без електрики я не буду. З комсомольцями вже угоду складено... Так і ходять за мною. А твій Сашко попереду.

— Жадібні на нове та на живе слово,— сказала, зітхнувши, Настя.— Ну, людоньки добрі, на добраніч.

Настя з Василем пішли в свій бік, до великого шляху. Данило повернув до себе. Від його зору не сховалось, що Василь дуже охоче пішов проваджати Настю.

57

Додому йти зразу Данилові не хотілось. Після розмови в Мирона навіть повітря здавалось свіжішим. Передчуття прозорого майбутнього тут не покидало з тієї хвилини, коли вийшов з хати. А сніжинки своїми грайливими дотиками до обличчя підкреслювали мінливість несподіваних горизонтів, що лежали приховані нетривкою хмарною завісою.

І думалося легко, ніби вдосвіта, після міцного непробудного відпочинку без снів. Так буває по радісній праці.

А чому? Що незвичайне сталося? Довго чекав доброї звістки і нарешті дочекався? Довго брів до шуканого місця і дійшов?

Шкода, що зараз нема з ним Ольги. Ходили б удвох,

Ользі ще не повернулись здібності дивитись далеко вперед. Її не покидають примари минулого. А що з нею трапилось сьогодні? Чи вона прощалася з ним, чи не хотіла пускати?

Данило йшов поволі, потім на думках про Ольгу спинився... Неодмінно завтра ще раз треба поговорити. Що ж вона думає? Може, хто інший у неї завівся, а він даремно... Які дурниці!

Несподівано хтось вийшов з-за негородженої хати. Безшумно людина відокремилась від стіни й пішла просто до нього.

Поволі зробила ще кілька кроків. Данило впізнав Катерину.

— Ви наче злякались,— тихо сказала Катерина, підійшовши на крок.— Ви когось чекаєте?

— Ні, я замислився.

— Там хто лишився в хаті?

— Голова колгоспу. Та ви даремно пішли, нічого особливого не говорили.

— Я знаю. Мені завжди буває боляче, коли при мені кажуть, що ось ми, комуністи, мусимо поговорити самі. Особливо, коли приходять до тебе в хату.

— Я вас розумію.

— Ні, не розумієте. Я хочу бути комуністкою! А Мирон, знаєте, який? Каже, ти неорганізована, нестримана. Хто ж поручиться за тебе? І вчитись треба.

— Вчитись треба, то правда... А партія виховує своїх членів, вчить їх організованості й витримки. Невже Мирон міг так сказати?

— Для мене. Щоб я не стала розумніша за нього,— засміялась нервово Катерина.— Та не про це я хотіла вам сказати, коли чекала тут, доки ви вийдете. Я вас проведу.

— Ви чекали на мене?

— Трохи. Пішла до Христі, а вона в правлінні. Там вечорами збираються наші, газету читають, новини слухають. Мені сьогодні туди, на люди, йти не хотілось. Повешталась, подумала і вас почекала... У мене є до вас одне велике прохання,— пересилюючи себе, сказала Катерина. Данило зрозумів, що вона належить до людей, які не можуть нічого просити.

— Кажіть, будь ласка,— сказав Данило так, щоб в ці слова вкласти все своє бажання допомогти їй.

— Не треба вам їхати звідси. Залишайтесь у нас,— вимогливо промовила Катерина.

— Що ж я робитиму?

— Ну, завідуючим школою, скажімо. Там же, не все гаразд. Мирон дуже турбується... Залишайтесь!

— Ви так наполегливо. І Мирон теж...

— А ми з ним чимало розмовляли про це. Йому важко самому. А приїхали ви, Василь Шатоха, Іван Довгий і ще там демобілізовані, Мирон ожив. Навіть Славко став не так казитись, слухняніший зробився. А то було таке начальство, що куди... Тільки й знає, вигукує своє «дам жару!..» Не їдьте! Ви спокійні, врівноважені, все розумієте.

— Ви мене так розписуєте,— засміявся Данило.— Я ще запишаюсь, глядіть.

— Ні, ви не такі... Ось я вам все розказала про себе, мені полегшало. Ви вечірню школу відкриєте... А зараз я слухала про гідростанцію, про все. Так цікаво, коли в нас буде електрика, і радіо, і кіно... А з Мироном... Ви не думайте, що я зовсім не люблю його. Це не те... Я хочу, щоб тут все було інакше, щоб кипіло, бушувало навколо, горіло. А воно тліє... Мирон у мене хороший,— опустивши голову, закінчила Катерина, перебираючи пальцями бахрому хустки.

— Все зміниться й без мене. Все ви самі зробите. Проте я таки подумаю. Тепер прояснилось з вами, Катерино. Та я, правда, і тоді, як ми сюди йшли, догадався, що ви просто самі себе погано знаєте.

— Як я хочу і себе, і все на світі знати! — скрикнула Катерина.— А тепер побіжу додому, бо, може, там Мирон уже сам, бідолашний. Може, я йому потрібна.

Вони спинились саме проти хати Шугаїв. З вікна падав на сніг квадратик світла. Значить, ще не сплять. Але заходити пізно.

— Знаєте що, Даниле Петровичу? — Данило наче прокинувся від думок. В кімнаті уявив собі Ольгу й намагався відгадати, що вона робить.

— Ні, не знаю,— машинально сказав він.

Глянув на Катерину. Її чудове, правильне, різко окреслене обличчя було близько від нього. Вона швидко дихала, мовби після швидкої ходи. Це тривало якісь секунди.

Раптом Катерина широко розкрила руки, наче для

обіймів, заплющила очі і тихо сказала: «Ви такі хороші, дорогі...» Може, це йому почулось? Але ось знов на мить побачив, як горять їй очі. Нахилившись, сховавши голову, Катерина побігла.

Пробігши кілька метрів, прикро спинилась і, не дивлячись на Данила, захекано, похапцем видушила з вуст:

— Не думайте про мене погано. Більше ніколи такого не буде. Це... подяка за ваше добре серце, що принесло спокій моєму. За добро віддячую щирим золотом!

Катерина засміялась і розтанула в білій імлі, мов привид.

Коли б все це не було такою реальністю, можна б подумати, що справді вся сцена відбувається в кіно чи уві сні.

— Щире золото ви, Катерино! — сказав Данило, переборовши перші секунди приголомшення.— Щире золото!

Весь час наспівуючи ці слова в такт вигаданому ним маршовому мотиву, Данило швидко крокував, поспішаючи додому.

Здавалось, що і все тіло його співає.

58

Співає... Співає...

«Ну от, руки глибоко в кишенях, глибоко. Під ногами міцна, тверда, спокійна земля. Приємно, що земля міцна. Що не здригається від вибухів снарядів і мін. Від бомб, бомб, бомб. Після вибуху бомби довго ще дзвенить в ушах. Бомб, бомб...»

А Ольга з Катериною сьогодні очманіли. Ну, Ольга зовсім інше. А Катерина? «У тієї Катерини хата на помості!» А в цієї Катерини, у такої красуні, в голові все переплуталось. Романтика і злість. А злих людей хто любить? Я люблю. І за Мирона хто радий? Я радий. Така чудова Катерина і не піде від нього...

— Щире зо-ло-то!

Настя Земельна шойно одшмагала Славка в чисто парламентському стилі. Не підвищуючи голосу. В'їдаючись в кожний нерв. А він сіпався, неначе на шило

сів. А відповіді нема чого. Тихесенько, з лагідною усмішкою, напівголосно. А всередині в Насті все горіло, як у домі. А вона напівголосно...

— Шире золото!

Славко — бюрократ і нікудишній голова колгоспу. За хутори треба поговорити в райпарткомі. А Настя молодець! От політичне чуття! Мовляв, ледарські лігва на хуторах розводите? За такі штучки у Славка треба партквиток забрати!

— Шире золото-о-о-о!

Погано може закінчити свою життєву кар'єру Самійло Третяк. Гноїти кагати — це зветься зазіханням на соціалістичне добро. А загроза спалити хату кращого бригадира колгоспу «Вперед»? Мирон бідний аж зблід. А таких, як Настя, можна в партію приймати...

— Шире-е-е золото!

Як легко думається. Люди тут чисті, чудові! А вони всюди такі й є. Всюди по нашій великій, плідючій, щасливій землі. Щаслива земля, бо наша, радянська земля. Вона нелегка, вимагає праці. А праця хіба важка? Я пройшов мало не половину Європи оцими ось ногами, пораненими, натрудженими. Але найкращий Будапешт чи Відень не проміняю я на мої тихі, напівспалені, поруйновані, закинуті в найглухіший куток району Яруги. На оцю смужечку прозорої води, що зветься Уга.

— Щи-ре золото!

Треба сюди багато роботи. Було чудове господарство — поруйноване. Не в кожного є сила починати наново на руїнах. Ми мусимо стати попереду. Люди хочуть знання, живого слова від чесних сердець. Треба читати лекції, доповіді на життєдайному матеріалі. Треба відкрити вечірню школу, агрогуртки, розгорнути партучобу... Все треба, і треба, і треба! А хто робитиме? А я їду!

— Шире золото!

Скільки ж це я тут? Коли минув тиждень? Ого! Повільно плывуть дні. Здається, товаришу Соколенко, наче ти тут уже кілька місяців ледаря корчиш. В ролі спостерігача. І не соромно тобі, га? Не звик ти ледаря корчити. Не звик ти відпочивати. А відпочивати теж треба навчитись. На війні ми одвикли відпочивати і ледаря корчити. А які ж довгі-предовгі дні тут у

спостерігача. Ніколи я не знав таких тягучих днів. Ні, брешеш ти, гвардії старший лейтенант, так дні поволі ворухились у госпіталі. Тоді теж від нудоти не знав, куди подітись. А рани, як на зло, не заживають. А лікарі заспокоюють. Мовляв, не поспішайте з козами на торг, на фронт невилікуваних не пустимо.

— Щире золото!

А темно як! Ех, коли б сюди електрику, гідростанцію. До чого ж виріс на війні Васька Шатоха! Такий був тяжкодум і вовкулака, а тепер, бач, все записував і якийсь водогін вже ставить. Значить, війна перекрутила Василя. А як здорово, братця, ми гітлерівців поколошматили!.. Коли б сюди електрику. Гідростанцію на Угу...

— Щире золото!

У нас в хаті ще світиться. Напевно, мати не спить. Синочка свого чекає. Що значить мати! Тоді вночі мене виглядала на шляху. Мамо моя, в зморшках, в скорботі, в клопотах. Як я люблю тебе!..

— Щире зо-о-о-о-лото!»

59

У дворі Данило вже не наспівував. Той самий мотив — «щире золото» — він висвистував.

А як сіни відчинив і хотів прослизнути до себе, мати гукнула.

— Зараз роздягнусь і зайду.

Данило швидко скинув шинель, не запалюючи світла. Не помилився. Мати чекала на нього. Але не спали ще всі, тільки тихо сопіла на полу Ганнуся. Напряцювалась, сердешна.

— Чому ви досі не спите?

— Гомонимо собі...— мати сиділа на полу, в самій сорочці й спідниці, розчісувала гребінцем сиве рідке волосся.

— Ти ж збирався голову мити. А ми оце собі помили. Вода гаряча є. Тетяна зараз для тебе поклопочеться.

Тетяна стояла, обпершись спиною об піч, і витирала Сашкові кучері. Мати вимовила свої останні слова, Тетяна зіщулилась і ніби хотіла сховатись.

Скосивши очі, Данило впіймав цей мимовільний рух Тетяни і відмовився мити голову... Мати навряд чи звернула увагу, бо зауважила: намірився завтра їхати, як же не помившись? Данило ще раз відмовився.

Зиркнувши на нього, Тетяна все зрозуміла. Проте нічого не сказала. Після приїзду батька Тетяна значно змінилась. Пожвавішала. Неначе й до нього, до Данила, тепер ставиться інакше. Та ось, бач, навіть згадка про те, щоб допомогла йому помити голову, примусила її здригнутись.

Данило пройшов по хаті, потім сів поруч з матір'ю. На душу прийшов затишок. Стеха лагідно поклатала йому руку на коліно.

— Значить, знову поїдеш, сину, от коли ж я тебе й побачу,— гірко похитала вона головою.

— До мене в гості приїдете. Або й жити зовсім,— весело сказав Данило.

— Де там уже мені їздити? Хоч так віку б дожити та біля свого старого тихенько й лягти...

— Скажете, мамо... Ми з Сашком вас у комсомол приймемо! Правда, Сашко?

— Можна. Нам свіжі, юні кадри потрібні,— засміявся Сашко.

— Ну, як у вас справи з насінням, товаришу активіст? — спитав Данило.

— Не просто активіст, а член бюро,— випнув на вмисно груди Сашко.— Погано справи йдуть. Завтра по ланках підемо... З несвідомим елементом важко. Несвідомі не хочуть давати,— моргнувши Данилові, Сашко хитнув головою на Тетяну.

— Несвідомий елемент! Бач, який розумний!.. Авжеж, не хочуть,— метнулась до ночов Тетяна й люто кинулась щось мити. Сашко по-змовницькому витріщив очі на Данила і зробив гримасу. Мовляв, дивись і слухай. Стеха похитала головою на його витівку.— Не хочуть давати! — сердито, хрипко вигукнула Тетяна, зламавши гнучкий стан над ночвами. По лікті втопила моторні руки в білу, пухку мильну піну.— Не хочуть, авжеж. Ти не кивай на мене!.. Працювали літо. Який урожай наша ланка дала? Ходили, охали та ахали навколо нас. В газетах хотіли прописати. А додаткову оплату зашахраїли. Спитай у Катерини,— невідомо до кого зверталась Тетяна, бо Сашко, звичайно,

про це давно знав.— Наші кілограми ледарям роздав твій товариш Славко. Канцелярію. бач, яку собі розвів. Та все в район тягне, начальство задобрює. Не допоможе... І канцелярія не допоможе. Зустрічаю вчора Олену Холод, бригадиршу з «Зорі комунізму». Розговорились, а вона сміється. Каже: «У нас он який колгосп, та на адміністративні витрати йде всього десять процентів трудоднів, а ваш «Вперед» ледве дихає, і ваша ревізія виявила, що п'ятнадцять... Через те ви й не одержали додаткової оплати. Через те ви й неможливі. Нехай, каже, наш голова спробує так хазяйнувати». А Славко думає, що ми законів не знаємо!.. Піди й скажи своєму голові, що він не голова, а торішний деркач.

За весь час вперше Данило почув з уст Тетяни таку довгу тираду в його присутності. Завжди одмовчувалась. Але Сашко й тут не вгавав.

— Не розумієте ви нічого, матусенько... Як же я можу йому сказати, коли дисципліна, коли він комуніст, а я його помічник, як комсомолец. Правда, дядьку Даню?

— Раз ти такий комсомолец, як він комуніст, так обом вам одна шана.

— Ой, лаються наша матінка-заводіяка. Ми вас в комсомол не прийемо. Ото тільки в Настиній бригаді та в Катриній ланці отакі лайливі й водяться.

— Зате вони й роблять найкраще. А вам Недуда, та Іванюта, та Трясун до серця. Ну й цілуйтеся з ними. І нехай вони вам зерно дають,— не підводячи голози, сказала Тетяна.

— Дядьку Даниле, розтлумачте хоч ви їм, що порядком дисципліни я не маю права кидатись у бійку з головою колгоспу,— благально попросив Сашко.— Бо нема мені ніякого життя. Хоч міняй матір свою на іншу.

— І скаже ж отаке,— докірливо сказала Стеха.

— Розтлумачте...— перекинула його Тетяна.— Бач, яка в нього нетямуща мати! Зовсім дурна!.. Нічого не розуміє. Краще б ти мене більше слухав. А то тільки й знаєш, як дома робота, значить у тебе збори або засідання. Он корова по вуха забрьохана стоїть, стріху в сараї вітром знесло. Чия робота полагодити? Не заставиш тебе. А та нещасна свиняка затишного кутка в сажу не нагріє, свистить вітер... А мужик, Сашко, у

дворі ходить! Хмизу не нарубає. Баба намагається сокирою, а потім стогне, руки їй судомить... Розтлумачте! Мати, бач, несвідома. Радий, що мати вже до чуба рукою не дістане. А то вона б тебе одскубла для свідомості.

Сашко мовчав, уважно розглядаючи стіну, ніби на ній було намальовано щось дуже цікаве. Перед Данилом йому стало соромно. Побільшена тінню кудлата Сашкова голова відбивалась на стіні. Данило ходив по хаті, посміхаючись. Спинився проти Сашка:

— Оце, товаришу член бюро, зветься критика, незважаючи на особи. Давай самокритикуватись і визнавати помилки.

— Визнаю. Даю комсомольське слово виправити поведінку, не гідну комсомольця,— навмисне журливо похитав головою Сашко.

— Однесеш завтра насіння... Однаково з тих ледарів нічого не візьмете. Вони вас навколо пальця обведуть. Ще у правління проситимуть допомогти, бо своє вже продали. Самійло Третяк лантухи в район на базар возить,— сказала Тетяна, викручуючи над ночвами якусь ганчірку.

— Ну, от бачите, мамо, я вас і загітував. Я знав, що ви в мене передова колгоспниця,— підійшовши до матері, хотів жартома обняти її Сашко.

Тетяна швидко махнула викрученою ганчіркою і лягнула нею сина по спині. Сашко метнувся вбік. Тетяна розважливо засміялась. Данило вперше почув відгомін того сміху, що дзвенів тоді, коли вони з Тетяною товаришували, до війни.

— Знаєте, як це зветься, мамо? Це зветься знущання з крихітних немовлят. Так же можна мені оцю кволеньку спинку перебити,— і Сашко випрямився у весь свій зріст, на цілу голову вищий за Тетяну.

60

Давно заглядало світло, коли прокинувся Данило наступного дня. Глянувши на вікно, миттю підхопився. Дивно, вчорашній бадьорий настрій не покинув його. З чого ж це? Промайнули перед очима Ольга, Настя, Мирон, Катерина... Мирон, Катря пропонували йому не їхати з Яруг.

Насвистуючи, Данило натагнув чоботи. Прибрав постіль, хоч мати дуже бідкалась, що він сам це робить. Не давала ж йому ні за що взятись. Заздалегідь відчувала його бажання...

На столі лежала розкрита книжка, аркушки з нотатками, начищена до блиску маленька залізна гасова лампа з прозорим склом, схожим на пляшку.

Заспав сьогодні... І така тиша в хаті. Тільки на вулиці хтось голосно гомонить. Потім цей голос почувся в дворі. Мати відчинила сінешні двері. Вона йшла з двору, когось умовляла, що Данило спить, що йому треба відпочивати. Може, не варт будити?

Невідомий, м'який, хрипкуватий чоловічий голос вже почувся біля дверей. Що? Не варт будити? Паном став товариш Соколенко. Спить до самого обіду? Ось ми йому зараз покажемо.

Широко відчинились двері. На порозі стояв молодий чоловік, в шапці-вушанці, в цивільному темно-сірому костюмі, в галстуці. Тільки поверх піджака надягнув хутряну безрукавку, що піддівають звичаєм під шинель. Але з-під безрукавки визирала планка орденських стрічок на лівому борту піджака. Молодий чоловік з гримасою, повною презирства, хитав головою, дивлячись на неодягненого Данила.

Лише якусь мить розгублено дивився на нього Данило, тоді одхилився назад скільки міг, розставив обійми.

— Спиш? Спиш, нещасний байбак! Іллюшенька Обломов! Ганьба всієї гвардії!

Андрій Шугай теж широко розвів руки й пішов до Данила.

Першу хвилину вони розглядали один одного, вигукуючи односкладові оклики.

Тільки після цього Данило помітив, що на порозі стоїть гарненька, рожевошока дівчина. Кругле обличчя її остільки юне, що навіть надбрів'я рожеві, як у немовляти. Дівчина прийшла без шапки, і темно-золотаві кучері густо закрутились аж на плечах. В синьому платті, пошитому з смаком, в хутряній безрукавці. А з-під безрукавки теж видно кінчик планки з стрічками медалей... Дівчина здивовано посміхалась і не знала, куди подіти свої руки. Вона терла їх одна об одну, ніби їй було дуже холодно. За її спиною здіймалась голова

Стехи. Вона широко раділа з цієї зустрічі. А Ганнуса вже тримала дівчину за плаття.

Помітивши погляд Данила та його ніяковість, Андрій схаменувся. Швидко повернувся до дверей, показав на дівчину:

— Знайомся, Даниле... Гвардії маршал медичної служби, Валентина Миколаївна Шугай. Якщо ти ще не збагнув, додаю: моя дружина. Уральський самоцвіт.

Не встигнувши підперезатись, Данило пішов до Валентини Миколаївни. Вона чомусь широко розкрила очі, глянувши на Андрія, тоді простягла руку і за звичкою, а може, щоб виправити Андріїв жарт, відрекомендувалась сама:

— Молодший лейтенант, військфельдшер Углова... А про вас я все знаю, спочатку Андрій, потім Оля розказувала мені.

Валентина Миколаївна посміхнулась. Але не наївною дитячою усмішкою, як можна було сподіватись. В її усмішці впіймав Данило і втому, і багато пережитого горя, свого, а може, й чужого. Щось материнське залягло в різких зморшках біля губ. Це помітив Данило, коли підійшов близько, коли уважно глянув Валентині Миколаївні в лице.

«Війна»,— подумав він. Але нічого не сказав. На війні бачив, як вразливі, зовсім молоді люди, майже діти, передчасно, на очах, старілися.

Андрій кинувся до своєї дружини з криком:

— Ё, Бджілко, давай документ! Клади сюди... Що значить Углова? Яка Углова? А хто Шугай? Де моя дружина?

— Ой, пробач, заспокойся, Андрюшо. Ніяк не можу звикнути.— Відчувши погляди, спрямовані просто на неї, Валентина Миколаївна з невластивою їй суворістю сказала:— А чому ж ти, Андрюшо, ніколи при чужих людях не розмовляєш зі мною серйозно? То маршал медичної служби. То уральський самоцвіт...

— Хіба ж це чужі люди?— показав на Данила і Стеху Андрій.— Це все одно, що ми з тобою дома... Ну, ти пробач, Бджілко.

Влучне прізвисько дав своїй дружині Андрій. Валентина Миколаївна справді нагадувала пухнастеньку, теплу, золотаву, заклопотану бджілку. Данило уявив її

собі в медсанбаті, в госпіталі. Невтомну, уважну, чистеньку. У неї завжди знайдеться для пораненого тепле слово втіхи, суворий докір, вимогливість. І не послухати її не можна... За коротку мить промайнуло перед Данилом недавнє. На війні, в найтяжчих, найстрахітливіших умовах смертельної небезпеки поранених рятувала, материнським словом втішала така трохи кирпатенька, часом і незграбна, з дитячим рум'янцем, радянська дівчина, трудівниця — Бджілка...

— Ні, я не ображаюсь. Мені ж подобається, коли ти жартуєш. Я сама, на жаль, не вмію жартувати. Не виходить.— Валентина Миколаївна й це вимовила серйозно. А всім захотілось усміхнутись до неї, так просто, з жіночістю і любов'ю проказала вона ці слова, знаючи собі ціну і свою силу.

От і познайомились. Тільки тепер одна категорична умова: вона для Данила — Валя, або Бджілка, а він для неї просто Данило. Не може бути, щоб його, Андрієва, дружина не була товаришкою і його друга! Без ніяких церемоній... Поставивши свою вимогу, Андрій чекав відповіді. Бджілка просто, одверто сказала:

— А може, Данило Петрович не хоче мати мене за товариша? І не любить такої фамільярності? А ти розпишуєшся.

Данило засміявся їй у відповідь і лише сказав, похитавши головою:

— Я встиг помітити, що наша Бджілка буває іноді й осою?

Андрій, як кожний безмежно закоханий, милувався з своєї дружини й торжествував. Він не міг не помітити, яке враження справила Бджілка на присутніх. Адже й дома симпатію всіх, навіть підозрілої і ревнивої Ольги, вже завоювала молода невістка.

А Ганнуся, мабуть, уявила собі Бджілку своєю ровесницею, бо сіпала її за полу плаття:

— Скажіть, а правда, що ви дохториця? Правда?

— Правда,— нахилилась до неї Бджілка.

— А ви знаєте що? Не знаєте що, ні? — допитувала Ганнуся.

— Ні, не знаю.

— У мене є дитинка, Олеся, так у неї в животі якась хвороба. Ви не можете їй дати ліків, як колись мені

давала тьотя дохториця, коли мене возили в Новомирівку до лікарні?

— Ходім, я спочатку подивлюсь, де в неї болить, а тоді вже полікую,— так само серйозно запропонувала Бджілка.

Ганнуса повела її з собою у велику хату. Андрій гукнув:

— Ну от, Бджілко, в тебе є перший пацієнт в селі Яругах!

Дорікаючи онуці, що вона причепилась до гості, Стеха й собі, проте, пішла за ними. Мовляв, там іще й не прибрано як слід...

61

— Ну, в якому ж чині ви вийшли у відставку, товаришу служивий? — Данило посадив біля себе на ліжко Андрія й обняв його.

— В чині лейтенанта. Не наздогнав тебе на одну зірочку. Та хай! Лейтенанта саперних військ. Перекваліфікували з агронома. Як усіх на війні. Закінчив спеціальні курси. Тобі відома наша робота. Висаджував у повітря прекрасні споруди, а будував тимчасові. Тепер страшенно кортить будувати прекрасні. Як згадаю закладання толу, мін та розмінування, досі за живіт кольки хапають.

— Згадати нам є що... А чому в тебе такий сугубо підкреслено цивільний вигляд, товаришу будівник?

— Ми з Бджілкою так вирішили. Тільки додому доберемось, негайно військове з себе геть! Війни нема. Забути. Зразу за нову роботу. Годі!.. З незвички дивно в оцих цивільних шматтях. Поли піджака метляються під руками, холоші штанів плутаються між ногами. Кишень до біса. Боюсь, довго не витримаю. Поволі звикатиму. От, брате, що значить кілька років тягати на собі амуніцію...

— Це вірно... Я теж спробував був надіти костюм і не витримав. Знов одягнув оці свої добрі, звичні фронтіві шати... Ти коли з'явився, сьогодні?

— Ні, пощастило вчора. Приїхав на станцію, темно, противно. Речей у нас чимало. До ранку чекати не хочеться... А тут несподівано якийсь шофер шукає паса-

жирів на грузовик. Він їхав на Новомирівку та й завернув для мене сюди. А наші вже спати полягали. Як почалося, лишенько! Та ще ж несподівано невістку привіз! Мати не знає, куди й посадити... А тоді сіли вечеряти, мама подали пляшку горілки, настояної на батькових спеціях. Тут вже ми з ними й випили по чарці, і погомоніли.

Помовчавши трохи, Андрій розповів далі. Ліг він спати, а заснути не може. Чує — батько теж крутиться. Тоді вони, мов змовились, обидва встали, сіли за стіл і так просиділи до світанку. Батько все розповів — і про колгосп, і про ревізію, про голову колгоспу, і про школу... Шість центнерів з гектара зернових минулого літа — це злочин. І чотириста вісім гектарів непіднятої землі — це ганьба на весь світ. Такого врожаю на найгірших землях їхнього колгоспу не було до війни жодного разу. За таке господарювання голову колгоспу треба за ґрати замикати! А винен голова! Може, й не цілком, але починається з голови. Цього року буде не краще, коли негайно не взятись за справу...

Отак вони з батьком і прогомоніли всю ніч. А вранці Андрій не витримав, побіг поглянути село. Роботи й роботи... Непочатий край. Був і на колгоспному дворі. Хазяйської, міцної, розумної руки не помітно. Худобу є чим годувати, а вона ледве ноги волочить. А реманент?.. Та що там казати!

Багатьох людей бачив... Васька Шатоха, га? Бронетанкових військ офіцер! Виріс... Якісь там нові машини запроваджує. На кузню поспішав. Моторний!

А в Лимаря тільки борода довша стала. А так майже й не змінився. А от батько підбився... Та нічого, підведеться. Ольга з якимись тонкими психологічними нюансами. Ще не копнув глибоко. Вони з Бджілкою потоваришують, ця негайно поставить Ольгу на ноги. Вона вміє. Вже й зараз Ольга не та, мати кажуть. Зворушливий повернувся Іван Довгий. Типовий наш старий солдат. Гордий став, ціну собі знає. Навіть тітка Ганна до нього приязно ставиться, не те що раніше. Де не зустріне, там було й рознесе вщент своїм гнучким язиком... А тепер ні... Зате його, Андрія, зразу-таки й вилаяла.

— За віщо вона тебе? — засміявся Данило.

— Не знаю. Просто так. Я її рано зустрів, на робо-

ту йшла. Мабуть, нікого ще не бачила. Вранішня фізкультурна вправа для язика... Вигукує: гості з'їжджаються. До роботи ставайте, байдики б'єте!..

— І мене теж першої хвилини зустрічі прочистила,— реготав Данило і зірвав шапку з голови Андрія.— Хоч шапку скинь, дай гляну...— Андрій метнувся за шапкою, намагаючись вирвати її з Данилових рук. Але Данило вже побачив, що Андрій став лисий. Здивовано не міг відірвати очей від тієї рожевої лискучої шкіри майже на півголови. Зайшовся сміхом, не помічаючи похмурого Андрієвого мовчання.

— Нічого смішного немає. Думати багато доводилось. Вам, піхоті, що? Бах, бах вперед,— хотів дошкулити Данилові, але той пропустив ці слова повз вуха.

— Ні, ти глянь! — крізь сміх показував Данило.— Блищить! Світло відбивається, як від рефлектора!

— Цілком вірно. Бо це світла голова,— ляснув себе по лобу Андрій.— Бджілка каже, що мені лисина личить. А в неї смак є,— і Андрій сам підтримав той зарозливий сміх.

62

Данило зауважив, що з Бджілкою він сперечатись не сміє. Але сміх урвав, роздивившись, що друг його таки дуже змінився. За якихось чотири роки. На собі ніколи цього не помічаєш.

— Значить, ти залишаєшся тут, в Яругах? — спитав Данило, вважаючи проте, що це питання вже вирішене для Андрія після його розповіді про розмову з батьком.

— Я? І не думаю... Не більше трьох днів пробуду і поїду влаштовуватися на роботу.

Данило підхопився на ноги, одступив аж у куток.

— Андрію! Ти агроном, тебе вчив колгосп, ти тут потрібний!

Спокійно, майже байдуже, Андрій розвів руками, зневажливо схилив голову на плече:

— А тебе хіба вчив містер Ротшільд чи, може, сам Генрі Форд? Тебе теж колгосп учив. Ти теж потрібний тут, так само, як і я. А ти ж їдеш сьогодні чи завтра, казала мені Ольга,

— Я їду... в область. Працювати, вчитись.

Андрій одним рухом рвонувся з ліжка і став проти Данила, погладивши лисину. Помовчав короткий час, дивлячись в очі Данилові, ніби вивчав його. Несподівано різко, люто закричав.

— Ти комуніст? Так. І я комуніст!.. Так от давай кидати найважчі ділянки роботи і по канцеляріях розбігатись. Чому ж? Це найлегше. А нас ніхто не примушує... Так? А комуніст повинен завжди бути там, де він найпотрібніший. А ми зараз найпотрібніші тут! Коли ми з тобою йшли в наступ там, на фронті, коли були найважчі операції, ми збирали комуністів і комсомольців та говорили: комуністи і комсомольці йдуть попереду! На смерті! І вони йшли і вмирили. Іноді всі до одного. Я хочу після війни примусити землю віддати людині все, що можна від неї взяти. А сили нашої землі необмежені. Так, повторюю, необмежені. Я хочу оцими руками ворухити землю. Збирати те, що вона вродить. Що значить поганий урожай у нас? Це значить погане, неправильне керування колгоспом. Сорок пудів? А я хочу, щоб ми мали по сорок центнерів з га. Двісті п'ятдесят пудів з га. Пересічно... Мрійник? Багато захотів? Ні... я стільки передумав за війну, що, як бачиш, голова облізла. І вчився... Так, так, учився. Всі ми мрійники. Ленін створював нашу державу, а весь світ верещав, що він мрійник. І ось раптом виявилось, що ми, мрійники, цілком реально набили пику Гітлерові, повалили таке всесвітнє страхіття, як фашистська Німеччина. Мало не половина Європи горнеться до нас... Що це? Мрія? Нові палії війни вже розмахують кулаками. Скільки ми вже кулаків бачили на своєму короткому віку! Нас кулаками, ба навіть атомними бомбами, не здивуєш. Все бачили, всього навчились, все вміємо. А чого не вміємо, навчимося... От і я точно знаю, як брати з землі те, що вона може дати. Нехай навіть в цьому маленькому колгоспі «Вперед». І всі культури націлятиму на цифру зернових. О, звичайно, роботи багато. А скільки сил треба прикласти! Інакше бути не може. Люди... Ось що все вирішує. Треба тільки повести за собою інших, щоб і вони працювали на всю міць. Треба, щоб ми забули, що таке неврожай на нашій землі. Посуха? У нас не пустеля Сахара. Ми посуху можемо як завгодно перехитрити. Колгосп! Сила!.. Кол-

госп є фабрика зерна, чи там цукрових буряків. Так? Так. Тут, брат, політика. Кожен комсомолець знає, що сказав Ленін: «Держава сильна свідомістю мас». Цим ми перемагали і перемогли... Я ще хочу, щоб ти побудував у Яругах школу значно кращу за ту, що була. Я хочу працювати разом з тобою, не приховую цього. Я тебе знаю, люблю тебе, скучив за тобою.

Андрій підійшов до Данила, обняв його, притиснув до себе...

В кімнаті настала раптом тиша після Андрієвих вигуків. В цій тиші почувся голос Стехи. Ні Данило, ні Андрій не помітили, що Стеха і Валя давно вже стоять на дверях і слухають.

— Ви не дивуйте, Валю. Отак з самого малства. Як збіжаться, зчепляться, мов ті півні. Б'ються, клюють один одного до крові. Посваряться, розбіжаться в різні боки. А потім, ото бачите, обнімаються,— з старечою мудрістю пояснила Стеха.

Не відповідаючи, Андрій з Данилом лише мовчки зосереджено глянули на жінок... Кожного обтяжували свої думки. Раптом Андрій знов звернувся до Данила, поклавши руки йому на плечі:

— Скажи, є в нас офіцерська честь? Є. Тільки дурень думає, що ми її залишили там, в частині, одержавши документ про демобілізацію, здавши належну нам зброю. Ні, ми її ніде не загубимо. Честь радянського офіцера! Ми — лейтенанти! Середній комсклад! Що я можу до цього додати для тебе? Ніяких пояснень. Звичайно, ми маємо право на маршальську зірку. Десь вона чекає кожного з нас. Ми про неї мріємо... але... треба її заслужити. Зараз, сьогодні місце середнього комскладу, наше місце, тут. Тут наші з'єднання й підрозділи... Чого ти мовчиш?

— А мені дуже приємно тебе слухати. Я радий, що ти приїхав... Та справа в тому, що ти висловлював мої думки лише своїми словами. Так думав я. І зараз думаю так само... Але... приїхав я сюди, і в мене таке враження, наче всі мусили б бути зацікавлені моєю працею тут, в Яругах. А вони чекають, коли я поїду звідси.

— А ти сподівався, що товариш Славко тобі запрошення піднесе на золотому блюді разом з хлібом-сіллю?

Він прагне школу закрити. Він, бач, її, мабуть, відкривав? Разом з завідувачкою! Болить йому та школа?

— Тільки вчора Мирон Чалий твердо сказав мені, щоб я...

— Мирон Чалий хороший на своєму місці. Дай мені з ним зустрінутись. Язик чухається...

— Лежить. Хворий він, на ногах рани відкрились. Ти знаєш, йому ноги одбило?

— Знаю, Даню, знаю... Та бачиш, раз погодився бути парторгом, так керуй твердо, як комуніст. А то балачок багато, а справи вершить сам Славко.

— На жаль, так воно й є. Мирон міг би бути хорошим агітатором у взводі, може, навіть у роті...

— Вірно, Даню... Але там у нас агітатор ішов в атаку поруч з бійцями, а ще частіше попереду. І Мирон там ішов в атаку й інших, напевно, вів. А тут боїться вхопити за горлянку, коли треба. Ніби йому не лише ноги, а й руки поранені... Давай до нього зайдемо зараз. Що ж вдієш, лежачого не б'ють,— нарешті засміявся Андрій.

— Може, Валентина Миколаївна погодилася б подивитись Миранові ноги? Якщо до лікарні ще його не повезли. Вчора дуже мучився, а не погоджувався їхати в лікарню. А тут навіть бинта немає,— Данило звернув свій погляд до Валі.

— А це мій обов'язок,— просто сказала Валя.— Зараз я збігаю, візьму свою медзброю, і підемо.

— Ми тебе чекатимемо на вулиці. Одягайся, Даниле. Скажи старим і Олі, що ми з Данилом пізніше зайдемо, поснідаємо...— гукнув Андрій услід Валі й знов звернувся до Данила: — Наказано привести тебе снідати. За тебе і за упокій твого батька хочуть мої старі випити... Ну й між нами, джентльменами, кажучи, з притаманною дівчині скромністю, Ольга досить байдумим тоном проказала нам навздогін, щоб ми з тобою прийшли,— низько, вишукано вклонився Данилові Андрій.

— Перемучилась вона, нещасна... Як вона вимучилась! — здригнувся Данило, згадавши свою останню розмову з Ольгою у них в хаті.

— Знаю. Правда, я ще мало з нею розмовляв... Будемо гуртом її лікувати. Рани в душах, на жаль, лікувати найтяжче... Та вже наша Оля метушиться в хаті. Мати ледве свою радість приховує. Ходім?

Небо розкинулось над Андрієм і Данилом таке чисте, наче біля нього поралась дбайлива чепуруха-колгоспниця. Жодна хмаринка не затьмарювала блакиті. Вранішнє сонце пустувало на снігу. Горобці цвірінчали радісно, мовби завтра мала привітати їх весна. В цих широтах місяць лютий нікого не лякав своєю страшною назвою. А він надходив, і незабаром задзвенить перша весела краплина з стріхи.

Між попаленими хатами простір розкривався, скільки сягало око. Там стелились снігові поля, над якими гасав привітний, втішний вітерець.

— Нема нічого радіснішого для мене, як дзюрчання першого весняного струмочка. Ще лежить сніг, а під снігом уже співає струмок... На війні я про це забув. А зараз... Ех, яка в нас земля, Даню! А ти тікати звідси...

— Я вчора відповів Миронові, що ніколи не був дезертиром... А земля... Оце мав я зв'язкового в себе, Якова Новикова. З-під Вязми він, здається. Роботяга, золоті руки. У нього, бідолашного, гітлерівці, здається, всю сім'ю знищили. Прочув — плакав, мов дитина, хоч йому вже під сорок буде. Так ото завжди Яків Новиков повторював, що земля всюди хороша, коли б огидні люди її не псували. Душевний такий солдат...

— Ну, що ж, правду казав. А раз ми люди хороші — значить, будемо прикрашати землю, — усміхнувся Андрій і раптом спинився: — Он бачиш, Лиса круча над Угою, де ми, купаючись, стрибали в воду сторч головою? Отам стоятиме гідростанція. Що завгодно мені зробиш, коли цього літа не будемо молотити електрикою... Я все розробив і привіз з собою. Який проект, Даню!

— Не кажи гоп, доки ноги не зламав, як каже моя мати. Голова колгоспу почув вчора мої слова про гідростанцію, то мало не зомлів...

Вони пішли далі... Вулицею промчав риссю вершник. Молодий хлопець сидів охляп на низенькій пузатій конячині. Ноги йому бовтались, а руки підстрибували в такт бігу конячини. Хлопець довго озирався на Данила та Андрія.

— Що голова? — замислено сказав Андрій. Він рап-

том підсковзнувся і весь якось зіщулився. Став помітно кульгати.

— Нога болить?

— Та трохи побита... Проходить. Валя масажі робить... Що голова, кажу? Хіба я не знаю наших людей? А вони не знають своєї вигоди?.. Ти ж собі уявляєш — світло? Про грошове становище колгоспу мені батько розповів. Та грошей небагато треба. Проект у мене цікавий. Не всюди можна за цим проектом будувати. А в нас сама Уга проситься, щоб так зробити... Коли райком благословить, тоді ми голову укоськаємо... Не може ніяк звикнути до оцих згарищ, тьфу!

— Збудуємо. Каже Василь, що цегли можна мати скільки завгодно. Аби встигали будувати.

— Подивився я на нашу халупу і думаю, куди ж його мені з жінкою діватись? Повернутись ніде. А доведеться терпіти... Оцю вулицю забудуємо різними будинками, щоб не так одноманітно було. Я бачив цікаві проекти в області. Уявляєш собі, яке село буде? Кам'яні будиночки, під різнокольоровою черепицею... На вулицю невеличкий квітничок. Бо наша ж жінка без квітки захиріє. Тротуари настелимо, скажімо, з міцної вогнетривкої цегли чи з плиток. А там клінкерна мостова. І з обох боків фруктові дерева...

Назустріч їм поспішала Валя. З-під розстебнутої шинелі визирали поли білого, накрохмаленого, хрумкого халата. В шинелі Валя здавалась ще меншою. А особливо робили її маленькою солдатські чоботи з широкими халявами. Тепер Валя мала свій звичайний вигляд сестри з медсанбату.

Коли Валя підійшла, Андрій забрав у неї з рук велику військову сумку з червоним хрестом. Взявши дружину під руку, Андрій сказав:

— А ми плануємо наше село... Хоча воно вже сплановане. Я за цей час, сидячи там, зробив всі рисунки. Моя саперна спеціальність принесла мені користь. Я дуже задоволений, що потрапив саме в ці війська й закінчив курси... Покажу тобі рисунки. Навіть у фарбах, все як слід. Валя бачила. Отой майдан, де правління, буде, так би мовити, адміністративним. Там стоятиме сільрада, правління, кооператив... А там, де була школа, — майдан культури. Двоповерхова школа, клуб із сценою, агростанція з краєзнавчим музеєм... Це вже я спеціаль-

но для Артема Сидоровича сюрприз приготував. Він так зрадів, зустрівши мене сьогодні, аж сльозу пустив і сказав, що я найкращий його учень.

— Здається, те ж саме й мені сказав. Не задавайся! — засміявшись, зауважив Данило.

— Значить, у нього є два найкращі учні,— так само посміхнувся Андрій.— На чому я спинився? Ага, агролабораторія з музеєм, невеликий Палац піонерів. Поруч спеціальна вулиця з житловими будинками для учителів, агронома, зоотехніка, ветеринара...

— А про лікарню, звичайно, забув...— цілком серйозно, ніби продовжуючи його, сказала протяжно Валя.

— Ні, Бджілко, не забув. Твоя лікарня стоятиме трохи осторонь, далі від шуму. Там буде й наш будинок, щоб тобі недалеко було ходити. А я вже як-небудь. Я ж тобі, здається, показував на плані, де буде твоя лікарня? — здивувався Андрій.

— Перш за все, я ще не лікар...

— То будеш...

— А по-друге, ти мене не спокушай чарами цього села. Все одно тут жити буде важко.

— Чому? — здивувався Данило.— На Урал тягне? В гори?

— Справа не в Уралі. Урал само собою... Ви скажіть, хіба легко тут буде зразу жити? Скажіть, будь ласка. Коли все це буде побудовано, невідомо. А зараз газета приходить на четвертий, п'ятий день. Радію немає. Ми привезли з собою приймач, але в піч його не включиш? Правда?

— Правда,— вклонився їй Андрій.— Далі?

— Я говорю серйозно, Андрюшо!.. Я хотіла б дивитись кінокартини. Я страшенно люблю кіно... А сюди, може, раз чи два на рік забреде пересувка й привезе фільм археологічної давнини, що буде рватись через кожну хвилину...

— Побачите, Валю, все буде. І кіно, і радіо, і бібліотека... Все це роблять люди своїми руками. Ми самі повинні робити,— сказав Данило.

— Цілком згодна з вами... А коли це буде? Нарешті, я хочу вчитись! — вигукнула Валя.

— І ми з ним хочемо. Правда, Даню? І будемо вчитись. А спочатку попрацюємо. Оце Миронів бліндаж,

коли не помиляюсь? — спитав Андрій, показуючи на присадкувату, з чистим, білим околom хату, в якій жив Мирон.

Вони завернули в двір.

64

Назустріч вибігла Катерина. Плаття в яскравих латках квітках робило її ще вродливішою.

Побачивши Данила, Катерина здивовано нахмурила брови, злякано поточилась назад. Невже каяття за вчорашній порив мучило її? Данило пожалкував, що оце зайшов до них. Але повертати назад було вже пізно.

Андрій спитав, чи вона пізнає його. Катерина, трохи схиливши голову, висока, красива, пильно дивилась спідлоба і мовчала. Швидка посмішка тремтіла їй в куточках губ. Це було так безпосередньо і любо, що Валя прошепотіла Данилові:

— Яка вродлива жінка...— і в словах її звучала заздрість.

— Мабуть, товариш Шугай...— в роздумі, повільно проказала Катерина.— Мені вже казали, що ви приїхали. А я б вас не впізнала. Мало бачила перед війною... Та чого ж ви стали, заходьте! — метнулась в хату поперед них Катерина, мабуть, щоб попередити Мирона.

За нею швидко пішов Андрій і, коли увійшли Валя з Данилом, в кімнаті вже лунали вигуки, якими звичайно обмінюються добрі знайомі, що довго не бачились.

Відповідаючи на Андрієві жарти, Мирон хотів повернутись на бік і звестись на лікоть, але не витримав болю й знову ліг. В хаті почувався дух застоюного повітря, що нависає в приміщенні, коли там є хворий.

Познайомившись з Валею, Мирон пильно глянув на неї. Валя хазяйновито, нічого не кажучи, скинула шинель, почепила на вішалку й почала витягати різні свої речі з сумки. Поставила на стіл пляшечки, поклала вату, бинти, якісь коробочки, термометр.

На Миронове здивування, Андрій пояснив жартома, що Валя має здібності зціляти всіх на світі недужих, і тому хвороби страшенно її бояться.

— Мирон мав давно вже їхати до лікарні,— сказала

Катерина,— та досі десь запрягають коней.— А як везти, вона й не знає. Бо навіть на лаві йому боляче повернутись. Дуже вдячна, що вони привели лікарку. Може, й везти не доведеться.

Нікого не слухаючи, Валя зосереджено займалась своєю справою.

Підійшла до лави, на якій лежав Мирон. Критично глянула на його постіль. Катерина пояснила, що на ліжку Миронові лежати незручно, ноги провалюються в перину і ще більше болять... Слухаючи її, Валя мовчки хитала головою. Потім прогнала від лави Андрія. Наказала йому сісти до столу. Хворий і звідти його почує.

Андрій зауважив, що Валя його пригнічує. Він, неборака, терпить теж щодня її лікарські вправи... Але Валя й на це не звернула уваги. Лише один раз підвела очі на Катерину, що стояла біля неї. Катерина схвильовано дивилась на Валині руки. Від збудження Катерина розчервонілась, губи їй шерхли, і вона весь час закусувала їх.

Одгорнувши ковдру, Валя підняла одну ногу, потім другу... Вони були зав'язані чистими полотняними рушниками, крізь які просочувалась і засихала кров.

— Вам буде трохи боляче, поки я розв'яжу. Нічого не зробиш,— тихо сказала Валя. Мирон не відповів, стиснувши щелепи, дивлячись на Андрія.

Валя вправно розмотувала полотняні бинти. Знала, що Миронові дуже боляче, але наполегливо відривала їх від ран. На його обличчі не здригнувся жоден м'яз. Тільки на гострих вилицях горіли червоні плями.

— А ти пам'ятаєш, як тебе дражнили в школі, Мироне? — не переставав говорити, сміючись, Андрій. Напевно, щоб трохи розважити хворого й розвіяти біль.

— А ти пам'ятаєш, як тебе? Гляди, скажу твоїй дружині, розлюбить,— намагаючись усміхнутись, сказав Мирон. Андрій у відповідь зареготав. Данило теж.

Лише Валя не дослухалась до цих розмов. Міцно стиснуті губи, нахмурені брови робили її старшою. Мирон слухняно підіймав ногу, коли Валя дивилась її, і невідступно стежив за нею нерухомим поглядом. Оглянувши рани, Валя ніби безпомічно опустила руки й замислилась на кілька секунд. Після суворого мовчання повернула голову до Мирона, похитала головою:

— Ну, наробили ви собі клопоту, товаришу молодший лейтенант... Як же це ви так? Треба ж бути обачнішим.

— Та кого він послухає? Крутиться весь день, як дзига, на тих своїх ходулях. Хіба я йому не казала? — з журбою одвернулась від чоловіка Катерина.

— Дайте мені подушку,— звернулась до неї Валя, незважаючи на її нарікання. Катерина кинулась до ліжка й витягла з-під покривала подушку. Подала її Валі.

— Перепочиньте трохи,— підклала Валя подушку під ноги Миронові, щоб поранені кінці звисали над лавою. Потім знов коротко сказала Катерині: — Ще є одна подушка або що-небудь там?

Підклавши другу подушку, Валя повернулась до столу. Брала якісь ліки, клала, брала інші. Тепер навіть Андрій не наважувався заговорити з Мироном. Він так само, як Катерина і Данило, чекав, що скаже Валя.

— Це ми вилікуємо, звичайно. Заживе... Добре, що вчасно захопили, могло б бути гірше.— Валя підійшла, сіла біля Мирона, звичним рухом взяла його руку й мовчки, зосереджено відраховувала пульс.

— Спасибі, сестрице...— тихо, тепло сказав Мирон. Катерина одійшла до печі, до самого порога, міцно закусивши губу.

Поклавши назад Миронову руку йому на груди, Валя знову повторила:

— Так, не турбуйтеся. Це ми вилікуємо... Ви будете мене слухати. Бо інакше... Що ж вам говорити? Самі розумієте. Іноді, коли так розкривається рана, важче її лікувати, ніж після ампутації... До речі, де ваші протези?

— Там, під лавою, сестрице,— показав Мирон.

Катерина кинулась до лави й подала Валі протези.

Взявши в руки протези, Валя покрутила їх у руках. Глянула на Мирона, перевела погляд спочатку на Андрія, потім на Данила і тоді підвела очі на Катрине обличчя.

— У вас піч топиться? — підвелась і пішла до печі.

— Ні, я вже й обід зварила. Коли треба, я миттю розпалю,— сказала Катерина.

— Розпалювати не треба...

— Навіщо вам, сестрице? — спитав, догадуючись, Мирон.

— Це треба негайно спалити,— рішуче сказала Валя.

— Та що ви? Нізашо! — скрикнув Мирон і рвонувся з місця.

— Лежить і не ворухіться! — зробила до нього рух Валя.— Хто вам робив оце? — вона кинула протези назад під лаву, але в самісінький куток. Вони глухо вдарились об стіну.— Який злочинець дозволив вам у цьому ходити? Ну, я вас питаю?

— Я не хотів чекати. В госпіталі змудрували, як тимчасові,— покірно, ніяково відповів Мирон, кліпаючи очима.

— Змудрували...— Валя похитала головою.— Колеги...— здавалось, усі почули, як Валя безмовно вилаялась. Ще посиділа мовчки й швидко повернулась до Мирона:— Я забороняю вам носити ці... протези. Ви собі ними ще більше лиха наробите. Не перебивайте мене...— раптом одмахнулась вона від Мирона.— Походьте трохи на милицях, під коліна. Це легко дістати... А тим часом я сама замовлю протези. Вони, мабуть, і в області є. Для таких ніг є чудові, зручні протези. Ви на них через кілька місяців танцюватимете! Розумієте, танцюватимете. Не турбуйтеся, я сама все зроблю.

— Ти, Мироне, не клопочись. Раз Валя говорить, що зробить, значить, живи спокійно. Ти її ще не знаєш,— записався Андрій своєю дружиною, але, видно, з таємною думкою, бо глянув на Данила.

Валя знов ніби не чула його слів, тільки ледве помітно сіпнула плечем, щоб одмахнутись від Андрія. Сама присунула ближче до лави стіл з медикаментами і вправно почала змазувати чимось рани й бинтувати їх. Мирон болісно заплющив очі.

— Нічого. Не бійтесь. Зараз пройде,— сказала Валя, працюючи так моторно, що важко навіть було встежити за її рухами.— Якщо біль стихне сьогодні, значить, може повертатись, як хочете, і навіть сідати. А коли до вечора біль не пройде, надішліть когось до мене... Та думаю, що пройде. А я знов робитиму перев'язку завтра вранці. А може, ще й сьогодні увечері зайду.

Мирон покірно подякував. Зосереджено мовчав, ніби прислухаючись, чи вже минає біль. Валя закінчила бин-

тувати другу ногу і радила Катерині залишити ноги тим часом на подушках, так, як лежать зараз. А стане хворому незручно, затечуть ноги, тоді він сам скаже, тоді можна подушки витягти.

65

А по Яругах ще з самого ранку шугнула звістка, що повернувся з війська молодий Шугаєнко та привіз собі й жінку. Невістку привіз старій Василині.

Звістка летіла від колодязя до хат. З хат до колгоспної комори. До стаєнь. Та всюди крутилась ця звістка, де збиралось кілька чоловіка колгоспників. Така подія не могла промайнути непомітною. Один радів, інший заздри, третя мати горювала за своїм сином чи чоловіком. Котра зрадіє, котра сльозу вронить, котра скаже: «Треба зайти поспитати, може, й мого де зустрівав».

Та ще й говорили, переказували одне одному цього ранку в Яругах, що не просту жінку привіз собі Шугаєнко Андрій, а дохторшу. На війні поранених рятувала. Там і Андрій придивився до неї. Потім побрались. Це добре, що дохторша, що на війні була, поранених до життя повертала... Може, й тут лишиться, бо хіба ж у Новомирівку до лікаря наїздишся?

Тож ледве Валя закінчила перев'язувати Миронові ноги, дві баби скромно зайшли в хату. Одна літня вже, а друга молодша, рухлива, говірка. Старшу знав Данило, а молодшої не пам'ятав.

Привітавшись, поздоровивши Андрія з приїздом, обидві тітки трохи помовчали для годиться. Потім старша сказала, що Василина ж тепер радіє, мабуть: діти всі дома. А що ж матері найдорожче в світі — сім'я вєя вкупі.

А тоді попросили жінки, щоб дохторша до них зайшла, подивилась на хворих. У старішої чоловік руку сокирою розкраяв, і рука все гноїться. Що його робити?

А в молодшої хлопець весь мов у вогні горить... Чи не лихоманка напосілась? Горить увесь та стогне... І до лікаря везти небезпечно. Навіть кожуха немає закутати. Ті окаянні, осатанілі гітлерівці геть-чисто все з хати забрали, до того, що й ряднини путящої не лишилось.

— Ви, товариш дохторша, не турбуйтеся. Ми віддячимо. Що є, тим і віддячимо,— закінчила нарешті старіша з жінок.

Андрій поволеньки повернув голову до Данила, стримуючи сміх. Кивнув у бік Валі: мовляв, пильнуй, що зараз буде!

Валя закінчила складати своє приладдя і ліки в сумку. Затягнула тугу пряжку, але, почувши останні слова тітки, одсунула сумку від себе:

— Я не дохторша, а всього лише фельдшер, розумієте? — сердито сказала вона, швидко повернувшись до жінок.— А коли ви спробуєте мені платити, так я й зараз не піду і надалі обминатиму ваші двори.

Тітки щось заговорили вибачаючись. Валя, помітивши, що Андрій стримує сміх, а Данило й собі мало не пирсне, посміхнулась.

— Уявляєте собі картину, хлопці? Ходімо!

Одягнувшись, Валя підійшла до Мирона:

— А ви будьте слухняні... Ще болить?

— Наче трохи легше. Ви тільки заходьте й не гнівайтесь на мене, сестрице.

— Ще й як гніватимусь. Глядіть...— Валя посварила пальцем, пішла до дверей. До неї кинулась Катерина, обняла за плечі, мов дитину, заглянула в обличчя.

— Що таке? — здивувалась Валя.

— Нічого... Просто ви дуже хороші. Я б хотіла бути такою, як ви,— повільно, сумно вимовила Катерина і раптом поцілувала Валю.— Приходьте до нас! Ви мені так подобається! — з невідомою ширістю майже вигукнула вона.

— Стати такою, як я, вам не важко. А бути такою вродливою і широю, як ви, я ніколи не зможу,— потиснула їй руку Валя і пішла слідом за жінками.

— Ти ж, Валю, недовго! — встиг гукнути їй Андрій.— Але Валя вже була надворі.

Провівши Валю з жінками в сіни, Катерина повернулась назад. Підійшла до столу прибрати після Валиного порання. Наче ненароком сказала:

— Вона чудова, ваша жінка, Андрію Тихоновичу. І я в неї закохалась...

— У Мирона теж чудова жінка,— пожартував Андрій.

Катерина зайшлась рум'янцем. Але й Данило, і Андрій удали, що не помітили. Катерина не вимовила більше ні слова і весь час трималась далі від гостей.

— Закрутилась моя Валентина... Дохторша,— засміявся Андрій.— Ну, значить, Мироне, будемо колгосп на ноги підіймати, га?

— А ти тут zostaєшся? — мало не підскочив Мирон.

— Лежи, лежи, бо Валя тобі дасть... Не тільки я, а ось і Данило теж.

Почувши ці слова, Катерина опустила руки й радісно глянула на Данила:

— Тут будете, Даниле Петровичу?

— Та хіба ж від нього відіб'єшся...

Данилові було просто хороше й радісно на душі, як завжди, коли після вагань приймав правильне рішення. А прийнявши рішення, бачив перед собою майбутнє, близьке, осяжне. Біля нього буде й Ольга... Весь час десь глибоко, наче непомітно ворушилась заздрість до Андрія. Так просто в нього все вийшло, у цього завзятого сапера-агронома.

— Я Валю дуже люблю,— сказав Андрій безпосередньо, як кажуть лише друзям чи родичам.— Ми з нею пережили багато тяжкого, потім радісного. І ще мені хочеться будувати... До чого остогидло мені за війну бути руйначем. Мироне, я не хочу зараз ніяких високих посад. Та, власне, я й не маю права на них. Агроном з середньою освітою,— розвів руками Андрій.

— Будеш дільничним агрономом. Що ж кращого? Конкретна робота,— сказав Мирон.— Тільки щоб і наш колгосп був на твоїй дільниці. У нас немає агронома.

— Ні, і цього не хочу. У мене є одне бажання, з яким я їхав сюди. Буду агрономом лише нашого колгоспу «Вперед». Більше нічого... Але ж я й сапер. Я покажу потім тобі, які я привіз з собою готові плани. Все здійсненне. Не мрія, не фантазія, а звичайнісінька дійсність... Коли ми поїдемо в район, Даниле? — спитав Андрій.— Давай не зволікати.

— Можна завтра. Я теж більше не можу сидіти без діла. Інакше втечу.

— Тепер не втечеш. Завтра... Візьмемо з собою Валу. Василь Шатоха теж збирається.

— Шкода, що я не можу за компанію. Я дам деякі доручення в райпартком,— сказав Мирон.

— Правда, я на завтра просив бригадира Іванюту зібрати кілька ланок на агронавчання. Бо саме в рільничих і бурякових бригадах нічого й не робиться. Він чомусь злякався цього, але обіцяв. Доведеться одкласти до повернення,— сказав Андрій.

— Злякався, бо нікудишній з нього бригадир. Треба буде наполягти, щоб цих бригадирів змінили... Голова не хоче, бо вони його покійно слухають. А Настя Земельна бунтує, так він радий хоч сьогодні її викинути,— раптом втруtilась в розмову Катерина.

— Приглянемося. Перевіримо,— відповів Андрій.— Тут багато чого доведеться змінити... Я сьогодні вранці обійшов все господарство. А мені роздивляться його у мікроскоп не треба. Простим оком бачу. Кожен метр землі знаю... Не я буду, коли через кілька років не станемо мільйонерами! Скільки я передумав про це! З якою точністю все виміряв! І як не хотілось мені вмирати, таке бажання було повернутись сюди на роботу! — сказав Андрій.

— З худобою у нас погано,— чомусь знов повернула розмову Катерина на інші рейки.

— Ні, з худобою не погано, дорога товаришко Катерино. Худоба погана. Це вірніше. Заглянув я сьогодні в стайні. Куди ви всі дивитесь? — спитав Андрій.

— А он Мирона спитайте. Він же в начальниках ходить. Недуда танцює навколо Славка, а тому тільки того й треба... А Недуда кому завгодно туману межі очі напустить,— сердито промовила Катерина, одвернувшись від Мирона.

— Тобі все легко. Говорити — воно легше. А кого ти поставиш до худоби? Скажи? — спитав Мирон. Катерина не схотіла відповідати, щоб не посваритись з чоловіком при людях. Мабуть, ця розмова в них не перша.

Катерина аж зраділа, побачивши, що хтось швидко промайнув проз вікно і заходить у двір. Людина майже бігцем прямувала до дверей, і поки Катерина, сказавши, що хтось іде, пішла назустріч у сіни, двері в хату широко відчинились.

Влетіла Стеха, Данилова мати... Вона була збуджена. Захекано пройшла до столу, важко опустилась на ослін. Сиве пасмо вибилося з-під хустки. Не привітавшись, Стеха ледве передихнула. Данило кинувся до неї:

— Що з вами, мамо? Нещастя яке?

— Та поспішала ж до вас. Нещастя ж! Побіжіть, хлопці, бо там таке коїться, що горе одно... Іду, чую крик. Мужики галасують, аж ревуть. А найголосніше Іван, тесть, Довгий. Підходжу ближче, а люди вже їх розбороняють.

— Та кого ж, мамо?

— Кого! Івана з Недудою... Іван з вилами-трійчатками в руках кидається на Недуду, а той до нього з дрюком. Люди ніяк не можуть їх розборонити. А Ганни близько немає. Вона б тому окаянному Недуді очі видряпала... Люди їх обступили. Всі пішли в правління. Іван кричить: «Все одно я цього ледаря і ворога, Недуду, не допущу!» Так я побігла до вас, а тепер ще десь кинусь Ганну шукати. Здається, вона біля комори.— Виклавши все це одним духом, Стеха схопилась і пішла до дверей. Там повернулася на секунду: — Побіжіть, хлопці, бо, їй же богу, смертовбивство буде! Такі вони страшні!

Стеха знов промайнула біля вікна. Данило одягнувся. Мирон і собі занепокоївся, попросив їх поспішати. І Катерині сказав, нехай і вона піде ненадовго. Треба ж знати, що воно там зчинилось.

67

Поспішаючи, пішли до правління навпростець, через городи і двори. Адже тут всі стежки знайомі, як власна долоня. Вибігані, виходжені від самого дитинства. Сніг трохи шарудів під ногами. Торішня, стара, жухла лобода мліла від холоду. Синиця пробувала свій передвесняний голос, моторно стрибаючи на гілках невисокої осики. На городі замислено вешталась волохата, як собака, низенька теличка, гризла тонесеньку гіллячку, лизала сніг. Підійшовши до Катерини, що прямувала попереду, теличка уперто нахилила голову, потім раптом стрибнула на місці і, задравши хвоста, помчала через двір.

— Дядько Іван забушувався після війни, га? — повернула голову до чоловіків Катерина.— А такий тихий був.

— Тепер йому на дорозі не ставай. Гадаю, що моя мати даремно перелякалась. Іван сам організує кругову оборону й одіб'ється, коли його правда,— усміхнувся Данило.

Людей на вулиці майже не було, тільки від кузні йшов Василь Шатоха, несучи якісь товсті залізні дужки в переливах свіжого гарту, з слідами недавньої ковки. Дужки були нанизані на товсту дротину, мов в'язка бубликів.

Василь намірився спинити Андрія з Данилом. Але Данило взяв його під руку:

— Зайдемо, Василю, в правління. Там відбувається якась трагічна подія. Іван Довгий вилами атакує Недуду. Подивимось на його бойові дії, а тоді вже поговоримо,— сміючись, потягнув Данило Василя, що зацікавлено пішов за ними.

Ступили на ганок, увійшли в сінци, що правили за передню, а вже почули високий Іванів голос:

— Ти не грай мені на нервах! Тебе я більше до стайні не пушу...

— Ого, розмова йде в доброму тоні. Люблю одвертість,— засміявся Андрій, відчиняючи двері.

68

Велика кімната правління майже повна людей. Колгоспники стояли попід стінами, беручи жваву участь в суперечці. Дим махорки звисав з-під стелі. Дим такий густий, що кімната здавалась сизою. Світло з двох вікон ледве пробивалось крізь цю густу димову завісу.

Посередині кімнати міцно стояв Іван Довгий у розстебнутій ватянці і тримав у руці вила-трійчатки. Він так стискував держак вил, що рука зблідла й тремтіла. Обличчя Іванове було повне нестримної люті.

Недуда переступав з ноги на ногу в драному піджаці з короткими рукавами. Від цього руки його здавались ще довшими. Недуда був без шапки. Великі вуха йому горіли, але припухле, брезкле обличчя було байдуже,

непроникливе. Проте коли Довгий наступав, клишоногий Недуда робив крок назад.

— Ти не грай мені на нервах, я тобі кажу! — знов скрикнув Довгий, махнувши вилами біля самісінького носа Недуди.

За своїм столом стояв розчервонілий Славко і, кинувши оком на нових відвідувачів, вирішив показати владу, встановити дисципліну:

— А ти, Довгий, тут не галасуй! Не роби паніки,— перекричав він Івана, стукнувши по столу.

— А ви, товаришу, мене на «ти» не гукайте! Я до цього не звик,— повернувся до голови Іван.— І рота че затикайте!

— Правильно, Іване! — підтримало його кілька голосів.

— Що правильно? Що правильно, я вас питаю? — звернувся сердито в той бік Славко.

— А те правильно,— виступила вперед Настя Земельна і повільно, розсудливо процідила крізь зуби: — Те правильно, що ледащо Недуда занехаяв худобу. Коні ледве ноги волочать. А воли ребрами торохтять! Чим ми будемо орати, сіяти?

— Досі за бригадами не закріплено тягло. Знаємо чому! Щоб контролю не було,— вийшов наперед Лимар, розгладжуючи бороду.— Цього й боїться Недуда.

— Як ви смієте? Знаєте, що я вам зроблю? — вигукнув Славко, гублячи владу над собою.

— Ви б давно вже зробили, та руки короткі,— спокійно, але похмуро відповіла Настя.

Серед присутніх пролинув смішок. Славко обізлився ще більше, але нічого не сказав.

— Бач, понаїжджали сюди на готове. Порядки встановлювати! — підняв кулака Недуда на захист голови колгоспу.

— Що я чую! Які слова...— сказав Андрій, розводячи руками.— Ого, розмовоньки...

Іван Довгий озирнувся. Зраділо підійшов до Андрія, Данила й Василя.

— Чули, товариші лейтенанти? От вам і політика... Послухайте ще й ви мене. Понаїжджали!..— похитав головою Іван, і голос йому затремтів.— Понаїжджали? Ні, ми додому повернулись. Повернулись... Я за колгоспний лад, за честь свого колгоспу серце під кулі ніс,

не боявся. А ти, Недуда? А ви, товаришу голова, за яку честь насилу державі хліб здали. А цього року ще гірше буде... Я бачу.

— Що це за агітація? — суворо спитав Славко.

— Не вчіть мене агітації. Мене не такі агітували. Я заготований... А цього супостата, вашого Недуду, до коней, до худоби не допущу. Оці вила йому на дорозі підставляю. Я ж його перед війною з стайні вигнав. Ви подумайте, товариші лейтенанти... Я повну солдатську сумку насіння привіз. По всій землі збирав, щоб спробувати його в нас. Добряче насіння для користі колгоспу... Четверо коней привів. Кілька днів оце дома по хазяйству крутився. Хлівець підлагодив, халупу підправив. Баба ж сама була дома всі роки! Підбилась вона трохи, мене чекаючи... А сьогодні й думаю: піду гляну, як там мої коники? Прийшов на стайні. Як глянув, серце зайшлося... Бачили люди, яких я коней привів? А підіть тепер подивіться! Забрюхані, нечищені. Не було б чим годувати, а то сіно в коней під ногами! А конюхи сидять та в хвильки грають на сіні... Мерзлу мішку коровам дають! Ви чуєте? Норми ніякої немає. Я дівчат питаю: а де ж завідувач ферми? Кажуть, три дні вже й не навертався. Та я б такому завідуючому фермою не довірив би свого Рябка доглядати, отого, що в мене в дворі гавкає. А йому колгоспну худобу довірили, багатство наше!

— Брешеш ти! — кинувся до нього Недуда.

— Не кидайся, Борисе! Не грай, кажу, мені на нервах. Бо оці вилка бачиш? — вже спокійно всміхнувшись, але рішуче проказав Довгий.

Недуда давай шукати захисту в голови колгоспу. Той таки розпочав був нудну балачку про труднощі, але до нього підійшов Андрій:

— Я сьогодні на світанку теж був на стайні, в коровнику, у воловні. Все, що говорить товариш Довгий, правда. Безладдя, якого світ не бачив. Не знаю, як ви цього не помічаєте?

— А ви хто будете? Яке ви маєте право ходити на колгоспний двір? Хто вас пустив? — високо задрав голову Славко.

Озираючись до Василя і Данила, Андрій нахмурих брови й стримано пояснив:

— Я тутешній. Звідси поїхав на війну. Тепер повер-

нувся і знов працюватиму у нашому колгоспі агрономом.

— А, милості просимо. Чого ж?.. Нам без агронома важко. Коли там заверне до нас з району,— сказав Славко.

— От я й кажу,— продовжив Андрій.— Підстав скільки завгодно, щоб негайно зняти завідуючого фермою. А раз уже такий скандал, це треба зробити негайно. Нехай стає до роботи товариш Іван Довгий.

— Правильно, правильно говорить Шугай! — зашуміло навколо.

— А, ви Шугай? Значить, ревізія? — спалахнув Славко. Приховувати своєї злості він не зміг.

— Ревізією займається батько. То не моя справа. А худобу треба рятувати.

— Що значить рятувати? — підбіг до Андрія Недуда, розмахуючи довгими руками.

— Значить те, що я сказав,— повернувся до нього Андрій і проказав ці слова так, що Недуда замовк, похиливши голову.— Відповідатимете ви, товаришу Недуда. Потім. Перед судом.

— За віщо? — голос Недуди змінився.— За віщо?

— За збитки, що ви завдали колгоспові, а значить, і державі. Матеріали в ревізійній комісії є.

Недуда одступив назад кілька кроків і розпачливо, мовчки розвів руками, цим закликаючи в свідки колгоспників, яких набилось вже мало не повна кімната.

— Матеріали? Що це за напасть на мене?

— Тепер напасть? — виступила вперед Катерина.— Напасть! Бачите, який святий? Мирон тебе недавно попереджав. У нас в хаті. Голова теж тоді був... Тобі сказали: або порайся в роботі як слід, або йди до бісового батька. Ти забув? Забув, правда?.. Вигнати, щоб і духом його не тхнуло!

Кілька чоловіка ще кинули Недуді в очі обвинувачення і лайку. Данило підійшов до Славка:

— А про те, що сюди... понаїжджали... Про це ми, комуністи, окремо поговоримо.

— Так, так... Цього забувати не можна,— додав Шатоха.

— Тут-таки я прошиб, товариші, прошиб,— зітхнув Славко.

— Не тільки ви, а й Мирон Чалий. З нього ми теж

спитаємо,— перебив його Андрій.— І про те питаємо, що, коли комсомольці написали в стінгазеті про цього ж таки Недуду, ви, товаришу Славко, зняли матеріали й карикатуру. Та ще й вчительку, комсомолку Лідію Карпівну, вилаяли й загрожували їй...

— Прошиб, товариші, прошиб...— зітхнув Славко, чухаючи потилицю.— Роботи ж оце поки,— показав він на горло.— Але без правління я не можу зняти завідуючого фермою. Не можу... Сьогодні зберемось, тоді...

— Навіщо вам чекати засідання? Це ж на користь колгоспу. Ось народ стоїть. Ніхто не заступився за вашого завідувача,— сказав Андрій.— Справа громадська. А громада велике діло.

— Ще треба було б поговорити зразу й про рільників, про Іванюту з Трясуном,— вийшла наперед Катерина.

— Думаю, що й до них черга дійде,— відповів їй Василь Шатоха.

— Вже дійшла,— загомоніли навколо.

Широко, рішуче відчинились двері, і в кімнату заклопотано увійшла Валя. Всі затихли зацікавлено. Більшість ще не знала її... Шинель у Валі була розстебнута, білий халат плутався їй на колінах. В руках несла сумку з червоним хрестом. Побачивши Андрія з Данилом, Валя ковзнула по них поглядом. А звернулась до Катерини:

— З ким тут мені поговорити? Хто тут головний?

— Ось сам голова,— показала Катерина.

— Мені негайно потрібні коні. Жодної хвилини зволікати не можна. Це буде злочин,— підійшла до Славка з обуренням, хвилюючись.

— А ви ж іще хто такі будете?— здивувався Славко.

— Я фельдшер Шугай.

— Шугай? Знову Шугай! У Шугая ж дочка. Я її знаю.

— А це невістка. Ось його жінка, Андрієва,— показала Настя Земельна.

— Мені негайно потрібні коні. Хворого транспортувати в лікарню на операцію. А назад привезти лікаря. Дуже підозрілий випадок... Ну, не будемо називати хвороби, доки не перевіримо. Справа серйозна... Щоб потім не відповідати.

— Рятуйте! Лишенько на мою голову! — жартуючи, благально охопив свою голову руками Славко.

— Я з вами не жартувати прийшла, товаришу. Мене чекають хворі,— суворо, діловито відповіла Валя.

— Ви не сердьтесь. Це я так,— посміхнувся Славко.— Ось товариш Довгий, він все забезпечить. Це його справа.

— Куди вам коней подати, сестрице? — з повагою спитав Іван.

— Зараз я подивлюсь прізвище.— Валя перегорнула сторінку в записній книжечці: — Дмитро Сегедій. Знаєте? Його забрати в лікарню... З ним поїде дружина й передасть лікареві записку, яку я їй залишила. Тільки негайно!

— Слухаю. Негайно буде виконано,— козирнув Іван, повернувся через ліве плече й миттю подався з кімнати, вхопивши свої вила, ніби гвинтівку.

— Оце наш, свідомий солдат. Зразу видно,— кивнув услід Іванові колгоспник в сірій шинелі.

Валя й собі пішла за Іваном. На дверях стояла тітка, вже чекаючи на неї. Андрій сказав Валі:

— Валюшко, завтра ми їдемо в район. Данило, Василь і я. Треба б і тобі з нами поїхати.

— Та куди там мені їхати! У мене ж хворі. На кого ж я їх залишу? — спинилась невдоволена Валя. Мовляв, навіщо він її затримує.

— На один день,— здивувався Андрій.

— На один день... Мені тут яка-небудь кімнатка зараз потрібна. Інструмент дезинфікувати, ліки розкласти, прийняти хворих. Не можу ж я бігати з одного кінця села в другий на кожний дрібний випадок,— розгнівалась Валя.

— Наказую вам, товаришу молодший лейтенант, негайно розгорнути медсанбат. Призначаю вас начальником, головним хірургом, головним лікарем, сестрою, санітаркою, всім, ким хочете. Про виконання доповісти о п'ятнадцятій ноль-ноль!—не витримав, щоб не пожартувати, Андрій. Недавні військові засміялись.

— Авжеж, тобі жарти,— нарешті усміхнулась і собі Валя.— Коли б я знала, цілий вагон ліків з собою привезла б. А то скільки ж їх тут у мене?

— Поїдемо в район і оформимо фельдшерський пункт,— сказав Данило.

— Правильна думка,— підтримав Славко.— А кімнатку ми вам десь викроїмо. Справа важлива, корисна.

— Значить, поїдемо, Валю? — спитав Андрій.

— Та раз треба, на один день вирвусь,— поспішаючи до дверей, сказала Валя, ще раз спинивши на Андрієві заклопотаний, ніби відсутній погляд.

Обнявши її, разом пішла й Катерина, закохана в цю маленьку, золоту, пухнасту Бджілку, що залетіла сюди аж з Уральських гір...

Андрій кивнув головою на Валю, звертаючись, проте до Данила:

— От тобі й кіно і театри, радіо і асфальт. Спробуй тепер її звідси витягти? Загрузла моя Бджілка в роботі! З головою пірнула! — і обоє засміялись.

69

До Андрія майже підбіг Недуда. В примутнілих очах його спалахували злі іскри. Зневажливо ставши боком, ніби збираючись штовхнути Андрія плечем, наїжачивши рідкі, сплутані вуса, пропустив крізь них:

— Значить, так, Тихоновичу. Ще недавно бігав ти без штанів. Я тобі соплі витирав, а тепер ти мене отак умив, га?

— Про мене, дядьку Борисе. Що соплі витирали, дякую. Може, й витирали, може, й ні. Я не безбатченком ріс. Проте, коли б на вашому місці мій рідний батько чинив таке, як ви, я й з ним не панькався б. Не для мене й не для себе працюєте. Державну роботу виконуєте. Чи не так? — відповів Андрій.

— Держава, держава! — визвірився Недуда.

— А ти ж як хотів? — повільно промовила Настя Земельна. Крізь гомін у кімнаті вона дослухалась до цієї розмови й підійшла ближче.— Держава матиме, значить, і ми в добрі житимемо. А ти б тільки про свою пельку та про власну кишеньку думав?

Недуда смикнув презирливо плечем в Настин бік, наче муху зігнав із щоки. Знов до Андрія:

— Куди ж ви мене тепер запряжете?

— Тебе запряжеш, як півня в голоблі,— відповіла Настя на презирство до неї.

— Це вже справа не моя,— сказав Андрій.— Он голова є, він знає, куди вас направити.

— Голова! Нехай тепер та голова шанується, начувається... Щоб разом з моєю не покотилась. Тільки наступили йому на пальці, зразу впав на спину й лапками перебирає. Голова!— метнув Недуда погляд в бік Славка.

— А то вже ви вдвох самі діліть свою добру славу,— посміхнувся Данило.

— Та вас, учених, не проситимемо. Понавчали на свою голову,— зміряв Недуда поглядом Данила, різко повернувся й пішов з кімнати.

— Дошкулили,— кивнув Шатоха.

— Одного паразита вигнали,— додала Настя.— Ще коли б до інших докопатись. Риба з голови смердить.

Закінчивши якісь розпорядження рахівникові, Славко підійшов до гурту, де стояв Данило з Андрієм. Під пахвою горою стирчав портфель. Настя повернулась і пішла. Шатоха гукнув її і попросив забрати в нього дужки, нанизані на дротину. Настя взяла, щось прошепотіла йому й пішла.

— Значить, товариші, завтра в район їдете? — спитав запобігливо Славко.

— Треба показатись туди. Оформитись і на роботу,— за всіх відповів Андрій.

— Добре, добре... Я поїду сьогодні. Переночую там. А завтра зустрінемось. Порадимось з Миколою Дем'яновичем, товаришем Артемченком, секретарем райкому. Дуже уважна людина. Ви його не знаєте? Новий... Весь район у нього, як на долоні,— швидко говорив Славко.

Але Данило подумав, що коли б секретар справді до всього докопувався, то навряд чи стерпів би такого голову колгоспу. Данило глянув на Андрія і Василя. Зрозумів, що вони подумали те ж саме.

— Так ви, мабуть, кіньми паняйте. Мої сьогодні повернуться, а завтра ми всі разом і приїдемо. Наряд я запишу. Побіжу. Просто, знаєте, немає тобі покою ні вдень ні вночі.

Кивнувши головою, Славко пішов. За ним — кілька чоловіка колгоспників, мабуть, щось попросити перед від'їздом.

Погомонівши трохи з людьми, вийшли знов на вулицю.

Крізь холодні хмари проривалось іноді скупе сонце. Сніг переливався блиском і сліпив очі.

Десь вітер забарився серед просторів, і дим сизими колонами застигав над димарями, мовби намагаючись підперти небо. Біля хати, з того боку порожньої вулиці, замислившись, стояла кошлата вівця. Миршавий собака безмовно, крадькома вхопив її за ногу. Вівця повернула голову, почухалась об тин і пішла в двір.

Швидко промчали санки, запряжені парюю буланих коней, приведених Іваном Довгим. Їздовий стояв на санках, натягуючи віжки. Розстебнутий довгий кобеньяк розвівався ззаду, нагадуючи широкий хвіст. Коні бризкали з-під копит грудками крихкого снігу.

Вдалині промайнула Валя, хутко переходячи вулицю. За нею поспішала висока жінка. Напевно, Валя йшла ще до якогось хворого.

Андрій досі не міг заспокоїтись. Його збуджували вигляд села, знайомі люди, радість повернення. Данило слухав Андрія і все дивувався, що Андрій висловлює його думки.

— Ну, ось повернулись... Привезли з собою мрії, бажання працювати. Рвались, прагнули сюди, в цей закуток, на цей шматок землі. Тут вирости. Для оборони нашої землі пройшли крізь всі воєнні поневіряння, злигодні й радощі... Було б дивно, якби тут все йшло гаразд. Нехай навіть все було б налагоджено, організовано як слід, однаково кинулись би докладати сил, щоб стало ще краще. А кращому немає краю. Та, кінець кінцем, непогано, що зразу треба взятись за важку працю. Працюючи, наче гориш весь час...

Колгосп поставимо міцно на ноги за один-два роки. Людям треба показати, що буде завтра. Що завтра буде значно цікавіше, світліше, ніж було навіть до війни. Це мусить усвідомити кожен і нести в серці свою мрію, вкладаючи силу в працю. Тоді родитиме земля і народиться пісня...

— Поглянь, Васю, бачиш отой ріжок на березі. Я вже показував його Данилові. Восени там працюва-

тима наша гідростанція. Це так само вірно, як те, що я лишився живий.

— А я тобі вірю. Та чому саме там? На самісінькому повороті? Адже гідростанцію, оскільки я розуміюсь на цьому, треба ставити на прямій лінії течії річки. Скажімо, он там за бродом. І то довелося б виправляти річище.

— У мене є зовсім інший проект. Уже готовий. Приходь до мене, я покажу тобі й рисунки... З найменшою витратою сил, робочого часу матимемо прекрасний ефект. В тому вся й справа...

Вони стояли на горбі, проти левади, де недавно Данило проходив з рушницею. Звідси відкривався чудовий далекий краєвид, знайомий з дитинства, проте завжди новий в різному освітленні. Праворуч Уга підковою охоплювала Яруги. Зараз річка засипана снігом. Тільки очерети та голі верболози показували, де проходить річище...

Ліворуч вигинався горб, під яким колись стояла цегельня. Тепер там не було нічого. Лише пагорки, засипані снігом, та піраміда потрошеної цегли на тому місці, де стояв колись димар.

Василь теж сказав, що йому треба починати завод майже на порожньому місці. Побудувати нелегко. Ледве потепліє, земля просохне, тоді розгорне роботу. До того часу встигне підготуватись. Робота на цегельні не відіб'ється на посівній. Спочатку людей треба небагато... Але дуже важко буде наново розкрити кар'єри глини. Трудомістка робота. А необхідно вгризтись в отой горб... Спробуй, поколупайся там лопаткою. І ось нічого придумати Василь не може.

— А тут нема чого й придумувати. Особлива фантазія не потрібна. Я тобі в один день так розколупаю оту гору, що хоч в жменю набирай свою глину,— засміявся Андрій.

— Ну, ну, Андрюшо, розкажи казку,— штовхнув Данило свого друга.

— Яка ж казка? Та хіба ми такі штуки робили? Ти тільки достань мені вибухових речовин, і я тобі виверну оті всі надра. Проста справа.

— А я й не подумав про це! — скрикнув Василь.

— Ти, Васю, не подумав, бо коли він гахне, то гли-

на такі буде зверху, але хати в селі поваляться. Жодної шибки не залишиться. Безумовно, — сказав Данило.

— Безумовно? З ким ти розмовляєш, Даню? Крім звукового ефекту, нічого не станеться. За кожен розбиту шибку беру відповідальність на себе.

— Ні, Андрію, ти мене виручив... Тоді цегла помчить у мене, як з конвейєра, — промовив Василь.

— Я трохи змерз... — здригнувся Андрій. — З тебе могорич, Василю. Глиною я тебе забезпечую на десять років. Тепер ходімо до мене снідати.

Сніг. Рудувата найжджена колія. А на деяких згарищах ще стирчали нерозвалені печі й димарі.

— Не можу я спокійно оцього бачити, — показав на згарища Василь. — І ви подумайте, скільки руїн довелося обійти, сам скільки їх наробив, а тут хочеться одвернутись або заплющити очі.

— Багато треба цегли на звичайну хату? За тими проектами, що вже є? — спитав Данило.

— На яку хату? Та цегли вистачить. Будуй!.. — відповів Василь. — Але цього року ми багато хат не набуємо. Школа, клуб...

— Обов'язково будинки для вчителів, — додав Данило.

Здалеку долинули вигуки, схожі на жіночий зойк. Вигуки навально наближались, хоч на вулиці ще нікого не було видно. В цій тиші вигуки так здивували, що, спинившись, Андрій, Данило, Василь озирались на всі боки... І тоді побачили, — з-за городів виткнулась Ганна, дружина Івана Довгого. Що вона вигукувала, розібрати здалеку не можна, але голос її наскрізь пронизував тишу.

— Ех, шкода! Заряд даремно пропадає! Чому ж вона раніш не примчала? — сплеснув руками Андрій.

— Ви гляньте, мов тайфун летить! — сміючись, проваджав Ганну очима Данило. — Не забувайте, що це наша сваха. Прошу обережніше з висловами...

— Могутня жінка. Як вогню боюсь потрапити їй на язик, — заздальгидь вже зіщулювся Василь.

Почувши голос Ганни, люди виходили з хат і дивились їй услід. А дітвору наввипередки летіла на скандал, тримаючись, проте, на деякій відстані від розлюченої бойової подруги старого солдата Івана Довгого.

Проходили далі спаленою вулицею. Замість оцих миршавих, низеньких, нашвидкуруч зведених хатин чи землянок в уяві ставали вже світлі цегляні будиночки. Вимальовувались контури нового села. Можна навіть уявити, як буде всередині в кожній новій хаті, як зміниться не лише умеблювання, ба навіть поведінка людей. Прийде спокій, прийде впевненість і затишок,— те, що тимчасово були втратили тут колгоспники за час перебування окупантів.

— Уявіть собі, що я вже все це бачу перед собою,— сказав Андрій.

— Мріяти, подати ідею легше, ніж її здійснити,— примруживши очі і дивлячись вздовж вулиці, промовив Василь.

— Правильно. А які ти бачиш особливі перепони, Васю? — спитав Данило.— Колгоспники не спатимуть, навстоячки їстимуть, щоб тільки здійснити ці ідеї. Звичайно, треба говорити з ними конкретно, по-хазяйському.

— Безумовно... Страшна війна, яку ми пережили, навчила бути ще настирливішими, наполегливішими. Двадцять раз били ми в одну точку, а таки пробивали стіну. А тієї горезвісної «європейської культури» народ наш вже сьорбнув, будь вона розтричі проклята!..

Спинились біля хати Шугаїв. Андрій вишукано, урочисто показав на будову, яку навіть і хатою важко назвати:

— Прошу, заходьте в наш замок у стилі глиняного українського барокко. Як я ненавиджу оце солом'яне барокко, що його оспівують поети, живучи в кам'яницях з усіма вигодами! — нахмурився Андрій.

— Звичайно, ми робимо злочин, псуючи цим поетам пейзаж... Вони на нас подадуть позов історії,— сказав Данило.

— Сподіваюсь, в об'єктивній старій знайдеться для нас виправдання,— додав Василь, але заходити до Андрія відмовився. Роботи багато. Через кілька днів уже перша партія робітників почне працювати над відбудовою цегельні. Треба все підготувати, а він тим часом крутиться сам...

Домовившись про завтрашній ранок, про поїздки в район, Василь попрощався.

Біля дверей хати стояла Василина, накинувши на плечі велику хустку. Радість свою приховати вона не могла. Очима, кожним словом линула до сина:

— І де б я ото пропадав, Андрію? Всю ніч, мов ті домовики, товклись із старим. А це завівся в селі. Вгмонись хоч на один день. Я ж тебе й не бачила.

— Ще обридне дивитись та лаяти мене, мамо...

— Обридне... Тебе й кіньми не зганяєш, як станеш до роботи.

— А я вже став до роботи.

— Уже? Та хоч відпочив би кілька днів! Чи тобі найбільше треба?

— Мені треба стільки, як і всім. А всім нам дуже багато треба, мамо.

Обнявши матір, Андрій так і увійшов з нею в хату. Перегнувшись на порозі, Данило побрів за ними.

72

Здивована усмішка промайнула в Ольги. Ця усмішка не сховалась від Данила. Може, Ольга думала, що він не зайде?.. Рука її ледь-ледь тремтіла, коли він на секунду довше затримав ту малу руку в своїй.

Данилові здалося, що він чує, як б'ється її серце.

Для такого дня Ольга причепурилась. Нове плаття вишневого кольору, з довгими рукавами до самих долонь, робило її ще привабливішою, але й тендітнішою, майже дівчинкою. Тугі товсті коси міцно обіймали голову золотим вінком...

Трималась Ольга впевненіше. Очі були значно спокійніші, ніж досі. Вона відповідала на Андрієві жарти, але не сміялась. Ставила до Андрія, як до малого пустуна, що, переповнений енергією, вигадує різні витівки.

Сьогодні й вигляд хати змінився. Лава зайнята якимись ящиками, книжками, рюкзаками. На столі теж навалено книжок, паперів, коробок. На стінах розвішано одяг Андріїв і Валин. Просто проти дверей повисла мисливська рушниця. А що вже галасу привіз Андрій, то про це годі й казати!

Така веремія, що, диви, і ці миршаві стіни не витримують!

Навіть батька розворушив Андрій. Старий Шугай моторно ходив по хаті, зі всіх боків позираючи на сина. Раптом засміється без причини або потре руки, але всидіти на місці ніяк не може... Обличчя йому взялось рожевими плямами чи від того, що вже на radoщах викилив чарчину, чи від збудження.

— Сини мої, соколи! — підійшов до хлопців старий Шугай і обняв обох зразу, коли Андрій показував Данилові рушницю. Данило розумівся на цьому. У нього й батько бавився полюванням, заохотив і сина.—Сини мої!

— Ти вже й Данила своїм сином зробив? Бач, розчулився,— сказала лагідно Василина, пораючись у хаті.

— А що ж ти думаєш? — Тихін скося глянув на Ольгу. Дочка насупила брови.— А ти ж що думаєш? Хіба не вкупі з Петром ми радились, як наших синів у люди виводити? Ех, не дожив Петро до цього щастя! Не дожив...— Тихін майже схлипнув і раптом вигукнув, піднявши кулаки вгору: — Будьте ви прокляті, окаянні!.. Спасибі, сини помстились за наші муки!

— Ого, тату, ще й як помстились! Онуків і правнуків теперішніх гітлерівців дрижаки хапатимуть при згадці про цю війну,— сказав Андрій.

— Та годі вже вам, сідайте до столу,— гукнула Василина.— А ти, Андрію, навіщо ото Валю пустив по селу? Чи не встигне вона ще набігатись? Відпочити з дороги не дав. Всю ніч не спали, а тепер по хатах з одного кутка на другий кидається. Хіба це діло? Піду зараз гукну на неї! Бо й до вечора не вирветься...

— Не ходіть, мамо. Все одно не послухає... Нехай працює. Ви ж її не знаєте. Справжня Бджілка. Тепер їй нічого не треба, аби тільки робота на потребу людям... Я радий, що вона зразу встряла в роботу.

— Щаслива... Яка вона щаслива,— зітхнула Ольга. Почув ці слова лише Данило.

За столом Данило сидів поруч з Ольгою. Андрій не давав Ользі й хвилини спокою — глузував, казав їй, що стала красива й тендітна, що їй личить кволість. Мовляв, з такою зовнішністю і такими руками добре буде полоти буряки...

Ольга стежила збоку, яке враження справляють її відповіді на Данила, що підтримував її, нападаючи на Андрія.

Весь час за столом не вщухав сміх.

Від першої хвилини зустрічі з Андрієм не припиняв мимохіть Данило стежити, які зміни стались з його другом. Дружба ця була цікава. Вони легко розлучались і радісно зустрічалися знов. Сперечались люто, але не сварились, бо ніколи не затівали дріб'язкових суперечок. Андрій завжди був швидкий на гостре слово. Вдумливості йому тоді не вистачало. Не турбувала Андрія складність життєвих суперечностей. Люди тоді, здавалось, не дуже цікавили його. Став агрономом, щоб поратись біля землі.

За ці кілька годин спостеріг Данило, що Андрій привіз з собою несподівану глибину думок. Точним аналізом намагався знайти місце кожній людині, про яку заходила розмова.

Самостійна відповідальність за долю людей приносить з собою мудрість. Ці несподівані для нього якості придбав Андрій на війні.

Коли, забувши про Ольгу й Данила, Андрій розповідав батькові про атаку Івана Довгого на Недуду, Ольга спитала Данила:

— Ну, коли їдеш?

— Ніколи. Я залишаюсь тут, працюватиму в школі. А там видно буде.

Ольга похмуро насупилась, одвела очі від Данилового обличчя і тихо сказала:

— Зовсім не буде тобі спокою. А його й так немає.

Швидко розстебнувши кишеню гімнастюрки, Данило дістав малесеньку фотокартку, що возив з собою всі роки війни. Поклав її на столі проти Ольги:

— Я привіз. Я не розлучався. І мені все було зрозуміло.

— Яка я тоді була щаслива,— сказала Ольга, глянувши на стерте фото, де насилу можна було розпізнати людину,— щаслива... Ти не гнівайся, Даниле. Але що буде далі? Як я хочу знайти саму себе таку, як оце на фотокартці!

— Ми всі змінились, вирости, кожен прийшов із своїм горем.

— Знаю. А чи пережите горе принесе нам щастя? А коли прийде ще більше горе? Тоді як? Ти хочеш...

— Я хочу, щоб ти стала моєю дружиною,— наважився, нарешті, сказати Данило.

Раптом хитнувшись назад, Ольга злякано дивилась

на нього широкими, застиглими очима, стиснувши руки на грудях, наче боялась щось випустити.

За бесідою біля стола час минав непомітно. Згадали хлопці — Данило з Андрієм — і свої бойові походи, і пригоди. З деяких з них і посміялись було тепер не гріх. В очі смерті не дуже посмієшся. Данило не збирався йти звідси. Він плекав надію знайти якісь хвилини і широсердно поговорити з Ольгою, яка сиділа насторожена, мов злякана птиця, і зосереджено, мовчки слухала веселі розповіді, іноді якимось дивно, автоматично посміхаючись, коли всі сміялись. Здавалось, вона посміхається до своїх думок. На Данила вона боялась глянути, хоч він час від часу настирливо хотів зазирнути їй в очі. Але Ольга розгублено дивилася в тарілку і не повертала голови до Данила.

Несподівано зайшла Стеха і спинилась біля порога: — Ось вони, ледарі, де зібралися! Я вже обідати прийшла, а вони все гуляють, не набалакаються. Ех ви, працівнички! — Стеха з удаваним докором похитала головою.

— Святонько у нас, кумо, святонько, Стехо,— сказала Василина, дивлячись на Андрія вологими очима.

Стеху насильно посадили за стіл, але вона ні до чого не доторкнулася — треба йти годувати своїх. Сашко аж зубами клацає, так їсти хоче, попрацював сьогодні добре. А Ганнуса теж пищить, мов галчєня, їсти просить. Тетяна десь у полі на снігозатриманні. Хіба ж Катерина дасть перепочити своїм дівчатам? Поки норму не виробиш — не відпустить, хоч навколішки ставай.

Проте стопку горілки з холоду та для апетиту Стеха випила, але закусувати відмовилась.

— Впізнаю стару гвардію! — вигукнув Шугай. — Ех, були й ми орлами! Та нічого, ще крила одростимо, правда, Стехо?.. Молодець, кумасю, дай ще наллю. Дивіться, сини, на неї, старий кінь борозни не спортить! Вірно я говорю, Стехо?

— А звісно, вірно, орел з підрізнаними крилами, та я на хвилинку, по справі сюди.— І Стеха повернулась до Данила.— Там на вулиці, Даню, тебе один громадянин очікує. Просить вийти поговорити з ним. Зайти в хату не наважується, та й немає чого йому заходити.

— Хто ж це, мамо?

— Вийди подивишся... Він раптом такий покірний

став, що хоч батіг з нього плети... Мене навіть матінкою називає, наче я попадаю. Надто вже настирливо просить тебе вийти до нього. Але ти все-таки пильнуй, а то бувають такі собаки, підбігає, хвостом крутить, а потім несподівано цап за ногу! — Стеха насупила брови і додала: — Не лежить у мене серце до цього чоловіка. Мов та гадина біля ніг зивається... Піди, Даню, до нього, нехай не стирчить коло хати. Самійло Третяк про щось просити тебе хоче...

Данило мовчки підвівся і пішов одягатись. Чого хоче цей пройдисвіт? Які можуть бути з ним розмови після всіх сутичок, і після того, що чув учора про нього в Чалого? Данилові, проте, стало цікаво. Він хутко одягнувся і пішов до дверей.

— Ти, Даню, не затримуйся, швидше повертайся. Треба поговорити про завтрашню поїздку... Та і взагалі пошли ти його під три чорти! — крикнув Андрій. Данило повернувся, мовчки кивнув, подивився на Ольгу. Усмішка промайнула у неї на губах, і помахом довгих вій вона ствердила прохання чи вимогу брата.

Дійсно, біля воріт стояв Самійло Третяк. Поверх ватянки був на ньому кожух, шапка-вушанка насунута на лоб, в руці розбухлий солдатський речовий мішок.

Поклавши мішок біля паркана, Третяк якимись дрібненькими кроками моторно, майже бігцем, рушив назустріч Данилові. Вкрадливо, низько вклоняючись, зазираючи Данилові в очі своїми вузькими бігаючими оченятами, довго тиснув руку пухлими, але жорсткими руками.

«Що з ним сталося?» — хутко подумав Данило, прислухаючись до плутаних слів Самійла.

— Даню, ми з тобою старі друзі, шкільні товариші, авжеж... Такі речі не забуваються, Даню... Що ж робити, коли випали різні шляхи в житті, у тебе вища освіта, а я простий колгоспник, ти офіцер, а я солдат, от бачиш. Але серце твоє я знаю, чисте, добре серце, Даню...

— Ти, Третяк, даремно язиком не мели, говори, що тобі від мене треба? — роздратовано проказав Данило.

— Не гнівайся, Даню, прости, що я тебе від друзів відірвав, авжеж... Знаєш, друже мій любий, повір мені, як перед святим богом тобі кажу, ночами не сплю, ко-

ли згадаю, як ми з тобою зустрілися. Погарячкував я, Даню, під чаркою був, розумієш, Даню, авжеж. Прости мені, Даню, помиритись з тобою на віки вічні хочу. Інакше жити не можу, Даню. Дай руку, мир нехай буде між нами, нехай буде...— Самійло простягнув руку.

Данило відчув, як гидлива гримаса пройшла по його обличчі. Руку з кишені він не витягнув, поморщився і сухо сказав:

— А мені, Третяк, байдуже, мир у нас буде з тобою чи війна. Якщо треба, повоюємо. Не звикати... Справа не в мені. А ось нахвалявся ти...

— Даню, та це все вигадки, покарай мене господь!.. Все, що вчора Настя Земельна говорила у Мирона в хаті, все брехня!

«Ого, це зветься — давайте поговоримо як комуністи! Настя прийшла до комуністів за порадою, по допомогу. А Славко вже встиг переказати цьому мерзотнику всю нашу розмову!.. Здорово!» — подумав Данило і ще різче сказав, неначе відрубав.

— Чому ти думаєш, що я мушу більше тобі вірити, ніж Насті та іншим чесним колгоспникам?

— А я що ж, по-твоему, не чесний? Ех, Даню, Даню... Та я за колгосп у вогонь і в воду. Та це ж наше кривне, рідне, авжеж, Даню! — скрикнув з відчаєм Третяк.

— Ну, звичайно, про це всі знають, — криво посміхнувся Данило, походжаючи по вулиці. Самійло якось бочком дріботів за ним. — Ось, наприклад, ти зібрався ставити нову хату в колгоспному саду. Уже й ліс завіз, дощок на паркан напіляв. Видно, що кривна справа...

— Прошиб, Даню, прошиб...— зітхнув Самійло, і Данило згадав, що Славко говорив так само, коли його приперли до стінки.— Прошиб, Даню, слово честі прошиб. Я вже сказав сьогодні голові, що відмовляюсь від тієї хати. Що, в мене своєї садиби немає? Ось із району повернусь, навіть ліс продам, навіть мені стільки?.. Авжеж... На яку завгодно роботу в колгосп піду, за своїми інвалідними силами. Годі вже, нагулявся, треба й міру знати... Тільки про одне прошу, Даню, не гнівайся на мене, давай помиримося, як старі друзі.

— Та чого ти до мене прив'язнув, помиримося та

помиримся!.. Гаразд, годі вже про це! — спинившись, майже крикнув Данило.

Саме в цей час Стеха вийшла з дверей хати Шугая і, почувши гучний голос сина, тривожно глянула на нього, але, не сказавши ні слова, перейшла через дорогу, хутко прямуючи додому.

Данило мовчки провів очима матір. З Третяком розмовляти далі йому не хотілося, і він придумував, як би від нього відчепитись. Йому повезло. Вулицею мчали сани, запряжені парою сірих коней. Коні, здається, були ті, яких привів Іван Довгий. Вони йшли широкою риссю, і сани хутко наближались сюди. Біля Данила з Самійлом коні круто спинились, і Славко, який сидів у санках, закутавши ноги баранячою шкірою, давай квапити Третяка:

— Ну, поїхали, герой дня! Я поспішаю, справ по горло... Треба і в райпарткомі, і в сільгоспвідділі людей застати. Сідай, не затримуй...

— Встигнеш у свої райпарткоми,— не кваплячись, відповів Самійло, підіймаючи з землі мішок.— Ну, Данию, спасибі тобі за науку. Спасибі, що не гніваєшся на такого дурня, як я. Дай руку на мир і дружбу! А то вже до суду віддавати Третяка! Боже мій! Яка веремія!..

Данило нехотя подав йому руку, і Самійло стрибнув у сани. Коні рвонули з місця, але Славко встиг крикнути:

— Значить, завтра там зустрінемося. Коні сьогодні придуть назад!

Нічого не відповівши, Данило тільки кивнув головою.

«Ось воно що! Суду злякався!.. Проговорився-таки, розбійник! Втямив, що тепер і Славко не врятує... Ну, ну, подивимось, як ти підеш на яку завгодно роботу, спекулянт і підлиза!»

Замислившись про свою розмову з Третяком, Данило повільно повернув до хати Шугайв. Та, видно, такий уже сьогодні неспокійний день, що не пощастило Данилові посидіти з друзями.

З провулка повільно виїхав коротенький тупоносий газик военного зразка — ГАЗ-67. В ньому сиділо двоє — один військовий, другий цивільний. Вони озиралися на всі боки, певно, шукаючи, у кого б розпита-

ти про дорогу. Побачивши Данила, шофер натиснув на газ, і машина з ходу загальмувала біля нього.

— Скажіть, товаришу старший лейтенант, де тут хата Соколенка? Покійного Петра Соколенка? — поправився цивільний.

— Наша хата он напроти, — посміхнувся Данило.

— А ви Соколенко? Мабуть, Данило Петрович?

— Він самісінький і є...

— От і чудово. А ми до вас у гості, — втрутився в розмову військовий, лейтенант військ державної безпеки. Данило встиг роздивитись його погони.

— Гостям завжди раді. Їдьте, я за вами піду.

— Сідайте, поїдемо разом, — і лейтенант запросив сідати біля шофера. — Ви, здається, Даниле Петровичу, недавно дома?

— Ще не минуло й десяти днів, а мені здається, що я вже кілька місяців тут байдикую. Яюсь не звик відпочивати в тиші...

— Авжеж, з незвички важкувато, — засміявся цивільний.

Вийшли з машини і пішли до хати. На порозі цивільний весело привітався:

— Здоровенькі були в хаті, люди добрі!

Стеха і Сашко дещо ніяково відповіли. Запросивши гостей проходити, мати запитливо глянула на Данила, а ганчіркою хутенько змахнула лаву, хоч вона була чиста до блиску. Але так уже з давніх часів повелося.

Данило познайомив гостей із своїми рідними:

— Це моя чудова мама, а це племінник, на ім'я Сашко.

— Сашко! — вигукнув раптом цивільний. — Ану, підійди ближче. А виріс ото як! Майже мене обігнав. А яке маленя було, від землі не видко, га... — Але помітивши, що Сашко, зніжковівши, почервонів, гість додав: — Та ні, майже такий самий був. Але впізнав тебе не впізнав би. А ти, Сашко, не пам'ятаєш мене?

Сашко кілька секунд ніяково, але уважно дивився на гостя, ніби вивчаючи кожну його рисочку. Довгасте, чисто виголене обличчя. Ледь кучеряве світло-русяве волосся. Великі сині очі під рівними, трохи суворими бровами. Високий рожевуватий лоб... Ні, він ніколи не бачив цієї людини!

— Вибачте... Слово честі...— Сашко, посміхаючись, збентежено підняв плечі.— Слово честі, ніколи не бачив!..

Гість весело засміявся:

— Ну, давай я тобі нагадаю... Пам'ятаєш такі слова: «Хлопчику, продай мені яку-небудь курочку?» І ти продавав мені безхвостого горобчика. Пам'ятаєш?

Сашко на секунду застиг на місці, тоді поривчасто кинувся до гостя:

— Ви?.. Невже? Адже у вас була борода, як клоччя, вуса якісь ріденькі і обличчя... значно старше... Невже ви?..— майже вигукнув Сашко.

— Я, любий Сашко, я... Що ж ти хотів, щоб розвідник в тилу у ворога не змінював своєї справжньої зовнішності?.. Ось тепер перед тобою інженер-механік Борис Павлович Журавський, директор заводу. А тоді...— Журавський розвів руками.

— Ніколи б не подумав... А ви знаєте, я часто згадую вас, коли думаю про дідуса... Та я що? Маленьку справу робив, а от вони...

— Так, Сашко, твій дідусь був одним з кращих наших розвідників. Ретельний, точний, дисциплінований... Самородок. А ти даремно гадаєш, що робив маленьку справу. Ні, Сашко, ти був для нас дуже цінним помічником... Оце я приїхав, щоб знайти тебе, побачитись. Тепер ти незабаром поїдеш одержувати партизанську медаль. Ось яке діло...

Розкривши рота, Сашко завмер від здивування. Йому медаль? Що ж тоді треба дідусеві видати?..

Наче вгадавши його думку, Борис Павлович сказав:

— А дідусеві твоєму тут у селі пам'ятник поставимо. Уже питання погоджене, і гроші є... Днями буде про це в газетах. На відкриття пам'ятника я неодмінно приїду.

Біля печі тихо зітхала, ніби схлипувала, Стеха і, ні до кого не звертаючись, проказала:

— Хай би він живий був...

— Вірно, матінко, але що ж вдієш. Ворог лютий напав на нас,— сказав лейтенант і продовжив:— Я хотів би спитати вас... Хто найчастіше бував у вас під час окупації? Хто приходив до вашого чоловіка? З ким він зустрічався?

Стеха замислилась пригадуючи:

— Та хто ж? Старий Шугай, поки його не покалічили ті окаянні звірі...

— Ну Шугай, це зрозуміло. Старий друг,— сказав лейтенант.— А ще хто?

— Начебто більше ніхто...— Стеха розвела руками.

— Чому ніхто, бабусю?.. А Третяк? Не раз навіть горілку приносив,— втрутився в розмову Сашко.

— Та що Третяк?.. Нікчема.— Безнадійно махнула рукою Стеха.— Ну, приносив горілку! А моему старому випити скляницю горілки, все одно, що волів муху проковтнути. Міцний такий був!

— А можете пригадати, чи часто приходив цей самий Самійло Третяк?

— Та приходив, щось, мабуть, випросити хотів. Бо ото коли він ішов з двору, Петро іноді казав: «Ич, на дурня натрапив. Сучий син!» Адже Третяк тоді і з поліцаями пив, і з старостою злигався, і до німців підлабузнювався. Ну і жив, звичайно, не те, що інші. Люди мало з голоду не пухли, а в нього отака пика...— показала Стеха.

— Якщо дідусь раптом зникав на кілька днів, а то й на тиждень, Третяк все навідувався і розпитував, куди ж це його друг дівся. Другом дідуся називав... Коли бабуся відповідали, що дідусь поїхав продати що-небудь, щоб на хліб було, Третяк не раз говорив: «Довго ж він торгує?» І йшов собі... Тепер мені зрозуміло, куди зникав дідусь,— сказав Сашко.— Але й Третяк, певно, даремно приходив...

Лейтенант і Борис Павлович переглянулись.

— Третяк зараз тут? Хто-небудь бачив його? — спитав лейтенант.

— За кілька хвилин до вашого приїзду я розмовляв з ним на вулиці. Він поїхав у район разом з головою колгоспу,— сказав Данило.— Буквально за кілька хвилин до вашого приїзду...— ще раз повторив Данило.

— В санках, запряжених сірими кінями? Їх сиділо троє? — повільно промовив Борис Павлович.— Значить, ми їх здалека бачили...

— Так... Де у вас телефон, здається, в сільраді? — спитав лейтенант.

— І в сільраді, і в правлінні,— відповів Данило.

— Проведіть мене, Даниле Петровичу, треба кіль-

ка слів передати в місто. А Борис Павлович з Сашком про свої справи поговорять,— посміхнувся лейтенант.

Коли вони сіли в машину, лейтенант сказав:

— Про те, що у вашому селі був гестапівський провокатор, у нас давно вже були відомості. Але хто... Підозріння падало на Третяка, та надто вже нахабно він поводить. Звичаєм такі люди робляться тепер тихше води, нижче трави... Попросили приїхати сюди Бориса Павловича, який працював тут у підпіллі. Він нам допоміг... Його розвідник тоді ще помітив гестапівського агента з вашого села, навіть їхав з ним до вашої станції, потім описав його Борису Павловичу. Але... той розвідник сам незабаром загинув. Ясно, що підпільники ні на хвилину не лишали гестапо поза своїм зором, хоч це й було пов'язано з великими труднощами і з не меншим ризиком. На цій справі й загинув той молодий хлопець... Але зараз у нас уже є незаперечний матеріал з кількох джерел... Якщо не помиляюсь, тут правління?

— Так воно й є... Я вас почекаю тут, товаришу лейтенант...

73

Секретарем по кадрах у райкомі був Чепіга, старий знайомий Данила. Колись вони разом були студентами, жили в одній кімнаті гуртожитку. Потім Чепігу мобілізували на партійну роботу в МТС, і з того часу Данило з ним не зустрічався.

Звичайно, тепер вони відразу впізнали один одного, згадали студентські роки. Посміялись, пожартували. Данило відрекомендував Валю, Андрія, Василя.

— Значить, всі комуністи, лейтенанти? Здорово! Я теж лейтенант, тільки наш секретар, Артемченко Микола Дем'янович, той у вищому чині. А голова райвиконкому, Дробот Сергій Омелянович, як і ми, теж офіцер. Товариші офіцери! — Чепіга засміявся доброзичливою посмішкою.

Коли, відповідаючи на запитання, Данило сказав, що вони всі залишаються працювати в Яругах, Чепіга одверто зрадів.

— У вас там поганенько,— замислившись, обвів він

всіх очима.— Вчора якраз розмова була з Миколою Дем'яновичем. Вирішили когось туди підкинути. А з людьми, самі знаєте,— розвів він руками.— Абищо є і в нас. А туди треба... Зрадіє й Микола Дем'янович, хоч і не покаже зовні,— всміхнувся Чепіга.— Значить ти, Даниле, бери завідування школою. Бо звідти дуже невеселі сигнали йдуть. Зараз, хвилинку.

Чепіга взяв трубку, покрутив ручку, попросив відділ освіти, покликав завідуючого:

— Здоров, здоров... Як там у Яругах, в школі? Розгардіяш? Ага, так, так... Що, що? Закривати семирічку пропонують? Допрацювалися, значить... Важко добрати кандидатуру на завідувача замість Скачко? Так, це важка справа. А ось тут сидить товариш, демобілізований офіцер, закінчив перед війною педагогічний інститут, залишили тоді на наукову роботу. Комуніст. Сам з Яруг. Підходить така кандидатура? Ага, зрадів! Прізвище? Соколенко, Данило Петрович... Знаєш його? Ну, тим краще. Значить, сьогодні візьметься на облік і сьогодні ж оформити треба. Нехай береться. Так, так... Збираються увечері повертатись назад... Ні, зараз їхати в Яруги не варт, нехай він там візьме все в свої руки, а тоді вже можна й з'їздити. Навіщо ж даремно час губити? На все добре. Будь ласка...

— Зрадів наш завідувач наросвіти.— Чепіга зручно сів на стілець.— Зрадів. Ті Яруги йому теж в печінках сидять... А з вами, товаришу Шугай, не знаю, як буде. Навряд, щоб погодились наші залишити вас агрономом в одному невеликому колгоспі. У нас на дільницях не вистачає агрономів. А куди вже там в один колгосп!

— Я наполягатиму. Всю війну мріяв у Яругах працювати. Всі думки спрямовані в цю точку,— гаряче сказав Андрій.

— Не завжди й мрії зразу збуваються... У нас в районі такий агроном сидить, що...— Чепіга махнув рукою.— Ну, добре, порадимось. Боюсь, що райземвідділ заперечуватиме. Почекайте, я питаю, чи зможе зараз прийняти нас Микола Дем'янович. Прийме, бо дуже стривожений становищем у вашому колгоспі. Прийме, безумовно, коли не поїхав. Він збирався в Ганнівку. Тоді доведеться чекати до вечора.

Чепіга вийшов. Данило згадав, що Чепіга завжди

був організатором, без нього ніколи не обходились у всіх студентських громадських справах. У різних комісіях, підкомісіях, бюро і комітетах обов'язково засідав Чепіга. Невідомо, коли він встигав готувати лекції, бо не відставав від інших студентів. А ще й на вечірках любив потанцювати, мав приємний голос, вмів дотепно розповісти анекдота, пожартувати з товаришем.

Данило оглянув кімнату. Одно вікно займало майже всю вузьку стіну. Біля вікна стояв невеличкий стіл. Чепіга сидів спиною до вікна, щоб бачити, хто входить. В лівому кутку, близько столу — зсунута набік квадратна шафа, обкована товстим залізом і недбало пофарбована. Ця шафа стояла замкнена. Видно, замикалась вона складним замком. А в правому кутку, біля дверей, прихилилась до стіни обідрана канцелярська шафа з паперами. Половина дверей трималась на одній петельці. Папери складено недбало, в сірих нудних папках... Все це справляло таке враження, ніби Чепіга працював тут тимчасово, щодня збираючись кудись переїхати. Та, може, так і є. Данило не пам'ятав, що до війни було в цьому приміщенні. А райпартком містився тоді на іншій вулиці. Той будинок згорів. Сьогодні їхали повз нього. Взагалі містечко зруйноване більш ніж наполовину і набрало жалюгідного вигляду, навіть припорошене снігом. Скільки треба часу, щоб його відбудувати?

Хвилину мовчали всі. Тоді Андрій сказав Василеві, що він з Яруг нікуди не поїде. А коли стануть примушувати, виїде зовсім. Працюватиме десь в іншому місці.

Думка, що Андрія можуть не лишити в Яругах, стривожила Данила. Невже поїде в інше місце? Ні, не поїде. А раптом доведеться йому покинути своє село? Не можна його нікуди пускати. Андрій мусить залишитись в Яругах. Він завзятий і таки збудує гідро-станцію. Краші бригадири, ланкові зрадили, що Андрій працюватиме з ними. Він зуміє підняти колгоспників на трудовий подвиг, як каже Мирон. Он уже й Валя, Бджілка, каже, що найкраще залишитися в Яругах. Вона все турбується про своїх хворих.

Увійшов, поспішаючи, Чепіга і на ходу сказав, що їм пощастило. Секретар ще не поїхав. Дуже хоче поговорити з ними. Колгосп «Вперед» його турбує. Шко-

да, що не приїхав Мирон Чалий. А, захворів? Шкода... А Славко десь тут мотається сьогодні, може, ще надійде. Та краще нехай не потрапляє на очі Миколі Дем'яновичу. Давайте не затримуватись, бо в Миколи Дем'яновича мало часу. Добре, що вчасно прийшли. Там у секретаря сидить і голова райвиконкому. Він теж хоче з ними познайомитись. Працьовитий чоловіча, сам до всього докопується, теж агроном за освітою...

74

Секретар райпарткому Микола Дем'янович Артемченко стояв за столом боком, поклавши праву ногу, зігнуту в коліні, на перекладину стільця. За столом не було крісла. Пара крісел стояли лише біля столу, для відвідувачів. Крісла — з витертим червоним оксамитом. Такі крісла можна бачити в міських квартирах, у людей, що не мають смаку. Сюди, звичайно, крісла потрапили випадково.

Збоку сидів голова райвиконкому на твердому гнучкому кріслі. Він вигідно розвалився, почував, видно, себе невимушено, просто, мов у себе дома.

Живими, допитливими очима Артемченко оглядав своїх відвідувачів. Очі справді невтомлені, зате впала втома на вузькі, похилі плечі. На них обвис сірий піджак. Руки в секретаря здавалися надто довгими, як на його низенький зріст.

Він не поворухнувся. Збоку оглядав Данила, Андрія, Василя, Валю. Він посміхнувся і сказав:

— Ну, товариші лейтенанти? Значить, прибули під рідні стріхи? А стріх, мабуть, і немає,— м'яко, безшумно засміявся.

Голова райвиконкому підхопився з місця, наче на пружині. Гнучкий, високий, в добре пошитому костюмі військового зразка. Крізь костюм, здавалось, можна помітити, які в нього пружинясті м'язи, який він міцний, цей молодистий чоловік з красивими світло-блакитними очима. Він все не зводив очей з Валі. Підійшли ближче до стола. Голова райвиконкому підхопив червоне крісло, легко переставив ближче до себе й широким гостинним рухом запропонував Валі сісти. Валя кивнула головою, сіла.

Всіх по черзі відрекомендував Чепіга, сам постояв трохи, нагадав, щоб зайшли ще до нього, і вийшов.

— Так... Значить, товариші лейтенанти, виходите на передній край відбудовної, мирної праці? — сказав Артемченко, потиснувши руки, приладнавшись сісти на стілець. Мабуть, в секретаря щось не гаразд з ногою.

— Пощастило Яругам... Всі намагаються ближче до центру випорснути, — сказав голова райвиконкому. Голос його, грубуватий, густий, не пасував до його зовнішності.

Так і почалась розмова. Товариш Артемченко мав особливу владу вести бесіду невимушено, звичайно, ба навіть буденно. В цей час він знайомився з людьми, бо вони, піддаючись цій простоті й сердечності, ставали одвертими, не почували офіційної обстановки... Проте Данило помітив, що Артемченко може бути неухильним, вимогливим. Подібних людей йому вже доводилось спостерігати.

З колгоспом «Вперед» справа важка... Це Артемченко знав. Щось днів з дванадцять тому був там. Мав серйозну бесіду з Славком, з Чалим, з активом колгоспників. Ну, актив там невеликий, але міцний. Не вміє Славко людей до себе привабити. Не йдуть до нього кращі люди. Славко обіцяв все виправити й бути тут через тиждень, доповісти. Немає. Мабуть, ухляється... Ну, що ж, викличемо. Спитаємо. Там треба все круто повернуть, і це перше завдання комуністів. Тепер можна вже парторганізацію мати, обрати бюро. Чалому важко з його каліцтвом. Та вже тепер сили є. Не в кожному колгоспі такий добір комуністів... Значить, робити є кому, спитати буде з кого. Товариш Соколенко — завідуючим школою? Добре. Просто прекрасно. Чув, чув про нього... А от з товаришем Шугаєм. Чи не забагато буде для колгоспу «Вперед» мати свого агронома? В районі ще велика скрута на агрономічні кадри...

Данило і Шатоха висловили свою думку. Треба негайно щось робити, бо голова, одверто кажучи, не впрається цього року, коли йому не допомогти.

— Чотириста вісім гектарів землі необхідно ще підняти, засіяти цієї весни, щоб досягти довоєнної норми. Товариш Славко ніяк не погоджується братись за

це. Та й зрозуміло. Керувати людьми не вміє. А худоба? — підхопився з місця Андрій.

— Стривайте,— нахмурився Артемченко, замислившись,— Славко запевнив мене, що підніме всю землю, яку обробляв колгосп до війни.

— Розвів безсило руками і заявив, що цього року не вийде... Навіть питання не ставитиме. А я вважаю, що в колгоспі є можливості добре обробити цю землю і ще, я думаю, можна буде під пар пустити гектарів з сорок. Це біля Кирилової балки, двадцять га під буряки і двадцять на Заріччі... Звичайно, коли добре взятись,— сказав Андрій.

— Ви беретесь зробити, товаришу Шугай? Тільки неабияк, а по-більшовицькому, з відповідальністю за якість? — спитав в упор Артемченко.

— Це залежить не лише від мене. Коли голова вважає...

— Зрозуміло... Тягла у вас вистачить?

— Як зараз почати готувати худобу, тоді вийде. Люди, люди!.. Ось що основне. А люди не визнають авторитету голови... Нам неодмінно треба цієї весни вирватись на оперативний простір, перескочити довірену межу. Сюди спрямувати головний напрямок удару. По зерну і цукрових буряках. Не забувати, звичайно, і іншого, на всі боки дивитись,— майже перехилився через стіл Андрій.

Артемченко раптом засміявся:

— Я сміюсь з вашої термінології... Ще фронтовою мовою говорите. Наче біля штабної карти.

— Ще не одвик, товаришу Артемченко... У мене до вас є прохання. Благословіть ще на одну справу, яка допоможе нам підняти колгоспників, дасть перспективу.

Андрій похапцем витяг з планшетки аркуш п'ятиверстки, потім великий рисунок уже в фарбах, напевно зроблений ним самим. Все це розіслав на столі перед секретарем...

— Ось село Яруги. Ось річка Уга, що обіймає село підковою. Ось на цьому місці ми хочемо будувати гідростанцію.

— Гідростанцію! — захоплено стукнув обома руками об стіл голова райвиконкому.

— Так, гідростанцію,— відповів спокійно Андрій.— Вона коштуватиме нам недорого, бо допомагають при-

родні умови. Ось погляньте... Тут ми прориемо так званий дериваційний канал на триста вісімдесят метрів. Робота, як самі знаєте, не дуже велика. І пустимо воду з лівого боку на правий бік річища Уги. Ця вода й крутитиме турбіну... Я такі станції бачив. Сам зробив проект. В армії я був сапером. Ви гляньте, ми каналом одрізуємо цей куток, де зараз стоять артільні споруди. Ось вам стайня, корівник, воловня. Тут ми ставимо ангар для інвентаря, гараж, навіть кузню. Ось птахоферма буде. Взагалі, все колгоспне господарство переносимо сюди, за ці два містки. Їх же водою не зноситиме, бо це канал. Подавати енергію всього на півкілометра. А до села теж рукою подати. Значить, у нас велика економія на дереві, бо з ним важко. А найголовніше, чому нам дешево обійдеться? Бо не треба будувати греблі... Іхавши додому, я був в області. Зайшов в Сільелектро. Там широко привітали цей проект, обіцяють допомогу. Хоча в них зараз нічого немає. Але дещо дадуть...

— Думаємо й ми над цим. А де ви візьмете турбіну? — спитав Артемченко.

— Нам треба маленьку турбіну на п'ятнадцять-двадцять кіловат. В Сільелектро чекають.

— Вони давно чекають. І ми собі теж від них чекаємо. У нас тут важко з електрикою, — сказав голова райвиконкому. — Ось у Данилівці побудували гідростанцію. В Ленінград їздили діставати турбіну. Ну, ленінградці, звичайно, допомогли.

— А в сусідньому районі, там із Свердловська привезли, — додав Артемченко.

— Наша область вся електрифікована, — гордо сказала Валя.

— О, послухайте! — скрикнув Андрій. — Та в нас же ось представниця Свердловської області. Напишемо, Валю, батькові й братові, нехай здобувають нам турбіну. Вони в тебе знатні, впливові люди. Від колгоспу напишемо. І ще додамо, що не пушу тебе додому і сам в гості не приїду, доки не буде турбіни. Сидітимеш заложницею в Яругах, — засміявся Андрій. Валя строго знизала плечима. Всі дивились на неї.

— Ну, що ж, і допоможуть нам. Побачиш, — серйозно сказала Валя. — Я сама поїду й привезу.

Але секретар райкому і голова райвиконкому жод-

ного слова не проронили про свою згоду. Андрій насто-рожено чекав. Сів на кінчик крісла і спідлоба дивився у вікно.

Попросивши, щоб вислухали і його, Василь Шатоха витяг із військової сумки свої рисунки та зразки виробів з глини. Попередив, що до війни працював на цегельні і тепер збирається відбудувати її в Яругах. Має таке доручення й від правління колгоспу... За його розрахунками, вже цього року цегельня дасть півтора мільйона цегли за сто двадцять п'ять теплих днів. Можливо, йому пощастить провести тепло в сушарні від печі, тоді завод працюватиме весь рік. Ну, і кількість продукції збільшиться майже втричі. Випускати він збирається дірчасту цеглу, бо вона легша й краша. Крім того, можна налагодити випуск вогнетривкої цегли, черепиці, плиток для підлог, навіть балки, суцільні дахи для господарських будівель та чимало чого. Все це коштуватиме копійки. Колгосп «Зоря комунізму» охоче йде в компанію, а в них поруч торфовища. Значить, паливом виробництво забезпечене. Наступної весни можна поставити другий прес, тоді в цеглі, черепиці нестачі не буде. Аби встигали ставити з неї будівлі.

— Скільки коштуватиме відбудова першої черги? — різко спитав голова райвиконкому.

— Не більше як п'ятдесят п'ять — шістдесят тисяч, — повільно, впевнено відповів Шатоха.

— Що ви говорите? — голова райвику схопився з місця, мов на пружинці. — Що ви кажете? А димар поставити, скільки? А де ви цегли візьмете на димар? А печі?

Василь помовчав, доки голова райвику трохи заспокоївся, витяг цигарку, закурив. Тоді відповів:

— Димаря я й не збираюсь ставити. Це не вигідно, бо коштуватиме надто дорого. Тягу даватимуть вентилятори. Зробити і встановити такий вентилятор коштуватиме зовсім дешево... Піч лише одну треба підремонтувати. Другу ми цього року чіпати не будемо, доки не напалимо вогнетривкої цегли. Електрика в мене буде. Я привіз всю основну, так би мовити, апаратуру для двох вітряків. Один вітряк вже стоятиме, доки зійде сніг, а другий через місяць після першого.

— Може, ти мені й для школи даси трохи світла? — з посмішкою спитав Данило.

— Як добре попросиш, не відмовлю.

— Я делегацію надішлю. Таку делегацію, що коли відмовиш, вона тобі й вітряки позносить,— знов засміявся Данило.

— Значить, все, товариші? — перебив Артемченко.— Тут біля цегельні приємним тхне, га? Як ти думаєш? — звернувся він до голови райвиконкому. Той хитнув головою.— Бо в нас ось тут теж...— показав рукою у вікно.— Та про це потім. Добре, що ви широко розмахуетесь, товариші лейтенанти. Але в першу чергу я вимагатиму від вас хліб і цукровий буряк.

— Це допоможе нам боротись за врожай. Люди ще й досі в землянках живуть, часом каганцями світять,— сказав Андрій.

— Знаю. Розумію все... І не заперечую. Але нехай колгоспники скажуть. Нехай підтримують вас. Чимало колгоспних грошей треба вкласти... А ми не проти. І грошима допоможемо. Справа прекрасна. Бачу, що й народ ви міцний. Доведете справу до кінця... Оце саме я збирався в Яруги.

Андрій сказав, що варто відкрити в Яругах фельдшерський пункт. Ось Валентина Миколаївна — фельдшер і може там працювати. Його дружина.

Голова райвиконкому, що весь час замилувано позирає на Валю, взяв трубку телефону:

— Зараз ми це зробимо. Заперечень не буде.— Він викликав завідувача відділу охорони здоров'я, назвався і сказав, щоб сьогодні ж оформили фельдшерський пункт в Яругах. Ну, от і добре, що й вони вже про це думали. Значить, хороші думки збіглися. Тільки нехай не зволікають. Незабаром прийде фельдшер — Валентина Миколаївна Шугай, прийняти на роботу, дати медикаменти, зв'язати з лікарнею.

Під час розмови телефоном, коли вже всі стояли, наміряючись йти, в кабінет крізь двері просунулась голова Славка. Артемченко помітив його і гукнув:

— Заходь, заходь... Якраз ти нам і потрібний.

— Заходь. Не огинайся. Чого ж ти скрадаєшся? — ще раз повторив Артемченко, поки Славко майже підтюпцем підбіг до стола і привітався з усіма за руку.

— Ні, я нічого... Сказала секретарка, що тут мої односельці. Я їй той...— Славко запобігливо, коротенько засміявся. Як відразу змінився голова колгоспу! В Яругах ходить неприступним начальником. А тут покірно схиляє голову у відповідь на кожне слово секретаря райпарткому і голови райвиконкому.

— Значить, товаришу Славко, хутори відновлюємо? Так, так... Ні, ні, постривай. Ти мене не перебивай,— стукнув пальцем по столу Артемченко, стоячи проти Славка, що спочатку був сів, а потім схопився на ноги.— Хутори? Колгоспний сад ледарям віддаєш?

— Та там сад такий...— насмілився вимовити Славко.

— Який хазяїн колгоспу, такий і сад,— одсунувся від нього голова райвиконкому.

— На хутір, в сад виселяється отой, як його прізвище?.. Що загрожує спалити хату Насті Земельної та ось товариша Соколенка. І про героя-партизана Петра Соколенка розповсюджує дикі брехні. Як його прізвище? Що кагати вам загрожує погноїти? — перепитав Артемченко.

— Третяк,— сказав Данило,

— Еге ж, Третяк...

Данило здивувався: звідки про все знає секретар? Звідки він людей навіть на прізвище знає?.. Повага до Артемченка ворухнулась у нього разом з теплою подякою, що такими словами згадав батька. Наче відповідаючи на Данилові думки, Артемченко продовжив:

— Так, так, Третяк... А ти знаєш, де зараз Третяк? Не знаєш? Думаєш, він з твоєю довідкою помчав уже в Бессарабію закупати збіжжя для спекуляції? Ні... Якщо хочеш знати, так він із твоєю довідкою хотів утекти звідси. Так, так, утекти! А чому? Не знаєш? Він же твій приятель.— Артемченко зробив паузу.— Цей самий Третяк видав гестапо батька товариша Соколенка. Та не його самого. Ось які в тебе приятелі. Нечитайло просив подякувати тобі, що ти вчора доставив його сюди. Нечитайло говорить, що взагалі твоя особа замішана в не дуже приємних справах... З Третяками плутаєшся, а критику передових колгоспників затиснув у кулаці... Так... Ну, що ж, про це поговоримо на бюро, позавтра з'являйся. Мовчист?.. А що ж тобі говорити?.. До речі, є ухвала бюро, а потім резолюція районного партактиву, що цієї весни весь

район підіймає для посіву всю землю, яку засівали до війни. І обробити її як слід. Точно визначили, який колгосп допомагає своєму сусідові. Ти виступав на активі, відмовився від допомоги, запевнив, що впраєшся сам... А робиш у себе навпаки. Ну, кажи, правда це чи ні? — замовк вичікуючи Артемченко.

— Прошиб, товаришу Артемченко... Прошиб я... Важко мені працювати,— стоячи перед столом, мов школяр, повторював Славко.

— Важко? А нам легко? А чому ти не прийшов і не сказав, що важко? Щоб ми тобі допомогли? Звісно, хутори відновлювати легше...— Артемченко замовк і замислився, нахиливши голову.— Ну, що ж, товариші. Будемо кінчати, — він глянув на годинника. — Я прочитав акт ревізійної комісії колгоспу «Вперед». Будемо робити вибори. Ви, товариші, підготуйте все...— повернувся він до Данила, Василя, Андрія.— Підготуйте, я сам приїду. Сповістіть про день, тільки не дуже зволікайте. Партійними справами, поки хворий Чалий, займіться ви, товаришу Соколенко. А там секретаря оберете, бюро... Скажіть, з вашого активу нема кандидата на голову? — спитав він.

— Можна було б порекомендувати Дмитра Лимаря,— повільно проказав Шатоха.

— Лимаря? Це такий солідний, з бородою?.. Я з ним розмовляв. Враження хороше, але старуватий. В колгоспі багато організаційної роботи. Не потягне. І мені здається, він надто обережний. А тут іноді й ризикнути треба. Прискорити ходу. Правильно я кажу? — спитав Артемченко.

— Правильно, Миколо Дем'яновичу... У мене є інша пропозиція. На мою думку,— Данило замовк, збираючись з думками,— на мою думку, найкращим головою нашого колгоспу був би товариш Шугай Андрій Тихонович. Оцей ось товариш,— показав Данило на Андрія.— За авторитет його можна не турбуватись. Люди його знають, а тепер іще більше визнають. Агроном... Мене небагато часу, і неодмінно люди з агрономічною освітою стануть до керівництва колгоспами.

— Ясно,— перебив його Артемченко і запитливо дивився на голову райвиконкому. Той помовчав, підвів очі на Андрія, хитнув головою:

— Ідея цікава... Вірна ідея. І не буде тієї розбіж-

ності в роботі, що майже завжди існує між агрономом і головою.

— Батько в нього людина теж достойна...— додав Артемченко таким тоном, наче Андрія тут не було й кандидатуру обговорювали вони самі.— Так і зроби-мо,— різко поклав долоню на стіл Артемченко.— Скличте, товариші, актив, критично все обговоріть. Одверто скажіть, що з Славком наша, моя помилка. Ми відповідаємо за кадри. Я потім сам іще додам від себе, як приїду. До перевиборів поверніть роботу... А там, як народ скаже. Весна нас підштовхує. Кожен день, кожна година дорога... Особливих порад давати не буду. Самі все розумієте. Але основне — правильно розставити сили. Позавтра на бюро приїздить ви, товаришу Шугай, і вам варто було б бути, товаришу Соколенко. Бажаю успіху!

Так несподівано для всіх повернулось перше знайомство з секретарем райпарткому і головою райвиконкому.

76

А дома Данила чекав несподіваний гість.

Вже вечоріло. Вставши з саней, Данило попрощався з Андрієм та Валею й пішов у двір. Василь Шатоха залишився в районі ще на один день.

Здалеку побачив Данило в дворі знайому постать людини в солдатській шинелі й вухастій шапці. Повернувшись спиною до воріт, зігнувшись над колодою, солдат щось цюкав сокирою біля дверей сарая. Чи не лагодив двері, що не приставали щільно? В сарай задувало сніг, і Тетяна кілька разів уже лаяла Сашка. Коли він полагодить двері?

Данило спинився коло порога, взявшись рукою за дерев'яну ручку, яку пам'ятав стільки років, скільки, мабуть, і живе на світі. Йому хотілось впізнати солдата. Впізнав би таки, коли б могло прийти в голову, що саме цей солдат може з'явитись в їхньому дворі.

Напевно, відчувши пильний погляд Данила, солдат підвівся й обернувся. Секунду стояв розгублено, а потім майже бігцем поспішив до Данила, радісно всміхаючись.

— Товаришу старший лейтенант! — приклавши руку до шапки, схвильовано вигукнув солдат.

— Новиков? Яків Кирилович? Де ви взялись? — Данило міцно тиснув руку своєму недавньому зв'язковому.

— Не сподівались, товаришу комбат?

— Навіть в думках не було, що ви тут, Новиков.

— Я теж не думав... та от, бачите, приїхав. Хочу біля вас працювати. Наше маленьке село все дощенту згоріло! Жінку й дітей фашисти вбили в 1942 році й спалили все. З односельців своїх я лише двох і знайшов. Вони й розказали про моє нещастя. На тому місці, де воно було, села й відбудувувати ще не збираються, бо нікому... А мені самому тяжко там залишатись. Серце болить, товаришу старший лейтенант. А ви мені найближча, найрідніша людина. От і наважився приїхати сюди, біля вас працюватиму. Не виженете? — ще хвилюючись, розгублено спитав Новиков. Низенький, присадкуватий, переступив з ноги на ногу, часто блимаючи маленькими, світлими очима.

— Ви мені дуже потрібні зараз, Новиков. Дуже потрібні. Робота для вас уже в мене е... — Все пройде не на війні життя раптом промайнуло в пам'яті Данила. Цей солдат, кмітливий, невтомний, розворушив спогади. Та Данило лише якусь мить піддався спогадам, а потім вони разом пішли в хату, й розмова пішла про інше. Ідучи з Данилом, в снігах спитав Новиков:

— В колгоспі робота мені?

— Не в колгоспі. — Знов спинився Данило. — Не в колгоспі, ні. Я одержав призначення на завідуючого нашою школою, семирічкою. А вас хочу взяти до себе завідувати господарством. Роботи буде багато, попереджаю.

— А хіба ми боїмось роботи, товаришу старший лейтенант!

— Та знаю, що не боїтесь. Тому вас і беру. З весни почнемо будувати нову школу. А зараз поїдете в район, там мені деяке приладдя обіцяли, наряди на дрова, з грошима дещо треба налагодити. Добре?

— Слухаю.

— А жити десь влаштуєтесь. Тим часом і в нас можна перебути.

— Степанида Степанівна і Тетяна Іванівна вже казали мені, що в куточку можна мені притулитись. Солдат багато місця не займе, — сказав Новиков.

Зайшли в хату. Звичайно, першою підбігла до Данила Ганнуся з новою, що ось до них приїхав дядько Яків Кирилович. Він цікаво розповідав їм учора про війну...

Жартівливо базікаючи з Ганнусею, Данило скинув шинель, яку з рук у нього взяв Новиков. Він глянув навколо себе, шукаючи вішалки. Але тут моторно підійшла Тетяна, взяла в Новикова шинель:

— Я повішу в хатинці, не клопочіться. Як тобі їздилося, Даню? Стомився? Змерз? Може, чаю зігріти? — Тетяна спинилась проти Данила, тримаючи шинель, дивлячись йому в обличчя лагідно, мов на малу дитину.

Помітивши Данилове здивування, Тетяна вибачливо посміхнулась. Повісивши шинель, повернувшись назад, сіла біля нього.

— Чому ж ти, Даню, нам нічого про себе не розказав? Спасибі, що Яків Кирилович до тебе приїхав. Любить, поважає він тебе, — тихо проказала Тетяна.

Ганнуся, не звертаючи уваги на матір, торсала Данила, сидячи, проте, вже на колінах у Новикова.

— Дядю Даню... Дядю Даню. Послухайте мене. Ви знаєте, дядько Яків, оцей ось, — показала вона пальцем на ніс Новикова, — вчора багато, багато про війну розказував. Такого страшного. І розказував, як ви воювались із фашистами. Раз вас снарядом чи бомбою підкинуло, і тоді вас насилочку виходили. Так страшно ви воювались. Бабуня плакали, мама плакали, а я й ні, хоч і мені страшно було.

«Значить, минає у Тетяни її упередження до мене. Переболіло поволеньки. Так воно й мусить бути. Життя...» — подумав Данило й звернувся до Ганнусі:

— А де ж бабуня, храбрухо?

— Бабуся пішли десь до Шугаїв по сито, а Сашко подався на збори. А ми ось утрюх дома хазяйнуємо, — відповіла Ганнуся.

— Добре хазяйнуєте... — схопив її за кіску Данило. — Хазяїни, досі світла не запалили!

Тетяна кинулась до лампи, Данило звернувся до Новикова:

— Значить, приїхав допомагати нам відбудовуватись, Якове Кириловичу? Це добре.

— Так точно, Даниле Петровичу. Однаково, де жи-

ти на нашій землі. Люди тут хороші. За мою роботу червоніти не будете. А без вас мені якось...— Новиков безпомічно розвів руками.

— Та ми вас, дядьку Яшо, нікуди й не пустимо від нас. Ви наші тепер, правда?— допитувалась Ганнуся, зазираючи в очі Новикову.

— Правда, дитинко, правда.— Він зажурився, сказав Данилові:— Дочка в мене отака була б тепер, як оце Ганнуся. А хлопцеві вже п'ятнадцятий пішов...

— А я можу бути вашою дочкою, коли хочете, дядьку Якове. Га?

— Що ти все набиваєшся в дочки? Тобі й не соромно?— гукнула Тетяна.

— Добре, тепер Ганнуся моя дочка. Тільки ти ж слухатимеш мене?— міцно обняв дівчинку Новиков.

— Слухатиму. І вас слухатиму, і дядька Даню слухатиму, а маму ні.— Сховавши голову на грудях в Новикова, Ганнуся хитро стежила очима за матір'ю.

Тетяна тільки глянула на неї. В хату зайшла Стеха, несучи сито.

— А я в Шугаїв із старою поговорила, а тут і Андрій з Валею на двері. Кажуть, і Данило приїхав, так я додому... А в нас, бач, гість до тебе,— показала вона на Новикова.

— Вже не гість, мамо. Яків Кирилович тут залишається жити,— сказав Данило.

— От і слава богу. І сказано, як хазяїн у дворі, то й порядок є... За один день, спасибі вам, і в загороді вичищено, і хлівець полагодили... А то чиста біда з тим Сашком... Чи він гордує за лопату та за сокиру взятись?— бідкалася Стеха.

— За роботою я скучив,— скромно сказав Новиков.

— Значить, таку новину ви привезли, хлопці?— звернулася Стеха до Данила:— Скинули Славка. Тепер справа піде. Андрій закрутить.

— До загальних зборів, а там— як народ скаже,— відповів Данило.

— А збори Андрія й виберуть. Меткий, розумний хлопець, чого ж не обрати?— Стеха розповіла Тетяні про новини, привезені з району.— А вже Настя Земельна зраділа, і не кажи... Побігла, думала, що й Василь повернувся разом з вами... Виходить-таки заміж за Василя. Зараз мені сказала. Та він і живе ж у неї.

— Василь жениться? — спитав Данило.— Коли вони встигли домовитись?

— А він же їй ще з війська все писав. Хлопчик його в неї жив, мов до матері рідної звик,— сказала Тетяна.

— Андрій зараз, при мені оце, умовив Ольгу взятись за птахівничу ферму... Каже, ланку ти, Ольго, не потягнеш. А з птицею вовтузитись зможеш, там і грамота потрібна. Коли він встиг, не знаю, домовитись з радгоспом. Дають нам курячих і качиних яєць та оту штуку, що без квочок виводить курчат...— розповідала свої новини Стеха.

— Інкубатор? — сказав Данило.

— Еге ж... Щоб зразу двісті штук вивести. А мене припрягає до Ольги в допомогу. Каже, вам, тітко Стехо, важкувато біля корів. Ми туди когось молодшого настановимо. А ви, мовляв, ось з Ольгою курчатами займайтесь... І вже дражнить Ольгу курячою мамою. Ольга зразу й повеселішала.

— Значить, бабуню, так: раз Ольга куряча мама, то ви куряча баба, еге? — цілком серйозно спитала Гануся.— А я ж тоді хто, куряча онучка, правда ж?

Стеха тільки сплеснула руками, навмисно злякано відсахнувшись від Ганусі. Мовляв, в кого воно таке вдалося? Чи не в бабу Ганну часом? Зате Тетяна хутко підійшла до дочки й легенько мазнула її пальцями по губах. Насварилась пальцем. Нічого не сказала, бо й сама разом з усіма сміялась, одвернувшись у куток.

А Стеха, не в силі стриматись, поспішала викласти всі новини... Оце ж при ній встигли посваритись Василина з Андрієм. Він то, правда, нічого, тільки посміхався, а Василина розгнівалась. Та як же ж так? Ледве в хату зайшли, а невістку, Валю, вже трое чекає. Щоб пішла хворих подивилась... Невістка за свою сумку з червоним хрестом — іти, значить, по хатах. Василина до невістки: «Що ж ти, мовляв, дочко, і росинки в рот не вхопила й не роздяглась. Хоч хвилину перепочинь.» Валя лагідно так говорить: «Ви, мамо, не турбуйтеся. Мені в роботі перший відпочинок. Та й люди ждуть, хворі. Он і до Мирона Чалого неодмінно зайти треба. Весь день турбувалась про нього...» І побігла...

Ну, тоді Василина й давай Андрієві вичитувати, наче з книги... Привіз молоду жінку, воно ж ніжне таке,

а спокою їй немає ні вдень ні вночі. Хіба ж так шанують дружину? Біда, мовляв, з цими молодими людьми!..

Василина мордується, лає Андрія, а він і не слухає. Щось там з батьком і з Ольгою міркують, записують...

Ну, вдвох уже вони, баби, Стеха з Василюною, погорювали, та й побігла Стеха додому.

77

Усього два дні пробув у районі Яків Кирилович Новиков, але Данило помітив, що дома за ним занудьгували.

Перше запитання, що вилітало з уст Ганнусі, коли вона прибігала з школи:

— Чи не приїхав ще дядько Яків?

Видно, і Тетяні, і матері не вистачало Новикова. Він у роботі непомітно, між іншим, допоможе, пораду якусь дасть так, мовби це вони самі надумались. Навіть Сашко, і той грубувато спитав раз, чи не об'явився ще Яків Кирилович?

А повернувся Новиков лише ранком третього дня. Приїхав просто до школи, перед початком уроків. Виконав усі Данилові доручення і ще, поверх того, дістав двісті зошитів, дві стопи паперу, олівців, пер і чорнила. Привіз штук з п'ятдесят нових книжок для шкільної бібліотеки.

Все це добро розпакував, показав Данилові і завучу. Але один дерев'яний ящик стояв нерозкритий. Данило спитав, що в ньому. Новиков трохи знітився, потім почухав собі потилицю... Данило вже знав по цих рухах, що Новиков буде виправдуватись. За півтора року, коли Новиков був у нього зв'язковим, Данило вивчив його, наскрізь бачив.

— Боюсь, щоб ви не лаяли мене, Даниле Петровичу...

— Ну, ну, говоріть. Що ви вчинили?

— Зараз, одну хвилинку.— Новиков моторно, спритно розкрив верхню дошку ящика, і Данило побачив якусь машину. Маленька, портативна, схожа на мотор, чи що. Відразу не добереш. Данило глянув на Новикова.

— Що це?

— Електродвижок... Дуже ловка річ. Перед тим, як я попав до вас, пам'ятаєте, я служив в радіобаті. Там такими моторчиками ми заряджали акумулятори. Мені він дуже подобався. А тут випадково продається. Я й купив.

— Навіщо він нам?

— Навіщо? — Новиков здивовано нахилився над ящиком.— Та це ж електромотор на півтори кінські сили, на тридцять п'ять ампер. Не жарт! Одночасно можуть світити оці вісімдесят дванадцятивольтних лампочок, на шістнадцять свічок кожна. Уже купив тридцять таких лампочок. Дроти теж привіз. В кожному класі почеплять по десятку ламп, і буде видно, як вдень. Діти не псуватимуть собі очей. Настрій у них стане зовсім інший. Не стомлюватимуться...

— А пальне? — спитав Данило.

— Пальне?.. Оцього дволітрового бачка бензину вистає на чотири години. А коли економно витратити, то й на всі п'ять. Зате ж світло! Ми сьогодні з Сашком і з Ганнусею пустимо мотор дома, випробуємо. А завтра перенесемо в школу. Сашко буде головним механіком. Аж тремтить, машини любить хлопець.

— Скільки ж це коштує? Де ви взяли гроші? — суворо спитав Данило.

— Це вже справа інша... Зайшов я пообідати в закусочну, в чайну. Ну, по-солдатському розговорився з фронтовиками. А сам думав уже, як би нам школу електрикою освітити. Спитав їх про движок. Один повів мене до свого знайомого, показали цю машинку. Чесно сказали, що моторчик їх не слухає. Я поглянув, кажу: до біса він годиться! А сам бачу, путяща річ. Тільки занехаяли вони машину. Кажу: можу купити на запальнички, дітям бавитись, бо ви, хлопці, його входокали!.. Поторгувались. Правила вони тисячу, а віддали за п'ятсот. Ще й ящикок на додаток... А за гроші не клопочіться, Даниле Петровичу. Все ж таки в мене дещо є, в недавнього фронтовика. Куди ж мені гроші витратити? Тисяч п'ять крутиться в кишені. Я й купив... Це чудова машина! Завтра побачите. А для себе і для вас додому я приговорив великий танковий акумулятор. Один шофер мені сюди завезе його мимоїздом. П'ять оцих лампочок у нас і дома горітимуть. А за акумулятор не турбуйтеся. Я їх сотні в радіобаті таким моторчиком заряджав...

Хоч і добре знав Данило свого Новикова, проте на цей раз не дуже йому повірив. Махнув рукою й пішов, нагадавши, що завтра неодмінно треба організувати перевозку дров для вчителів.

Проте Новиков запізнився лише на один день... Дві ночі вони з Сашком секретно цокали ключами, щось розгвинчували й складали. Вдень заклопотано бігали в кузню. Ходили обмаслені, з чорними руками, як ма-рюки.

А в п'ятницю, ще до світання, зробили тимчасову проводку тоненьких дротів у класні кімнати та в учительську. Надвечір урочисто привезли і встановили в шкільному сараї вже випробуваний, заправлений моторчик.

І ледве стемніло — в селі заторохтіла машина. Тахкання прокотилось вулицями, ярами, долиною річки Уги.

Від хвилювання Сашко насилу стояв на ногах, побачивши, як чистим, білим світлом освітилися шкільні кімнати. Школярі навіть оніміли на якусь хвилину, а потім з вигуками «ура» кинулись дивитись машину, що дала їм світло.

На цей вечір було призначено й перше заняття для комуністів, комсомольців та безпартійного активу колгоспу «Вперед».

Коли після уроків Данило сам випроваджував школярів, побачив, що на дворі вже зібралось чимало людей. Вони зазирали у вікна, роздивляючись, як в школі горить електрика. Одна лампочка блищала й над ганком, при вході.

До нього підійшов Василь Шатоха разом з Настею Земельною. Василь повільно, але вдоволено посміхнувся всім своїм масивним, великим лицем, тиснучи руку Данилові:

— Обстрибав ти мене, Даню... Перше світло прийшло таки з школи, га? Обстрибав!

— Яків Кирилович, його рук справа,—показав Данило на Новикова, що вдав, ніби його це й не стосується. І тут був скромним, непомітним, звичайним солдатом.

Данило запросив людей заходити, постежив, як Сашко їх реестрував. Підійшли Катерина, Лимар, Тихін Шугай, Ольга, Іван Довгий... Пишаючись з свого недавнього учня, спокійною ходою попрямували сивоголові Гордій Іванович з Артемом Сидоровичем. У двох кімнатах насилу розмістилися всі колгоспники, що прийшли на доповідь.

До Сашка підійшла Тетяна. Записуючи матір, Сашко тихенько сказав:

— З'явилися і ви, гарнесенькі матусенько? — Сашко чмихнув, наче розмовляв із своєю товаришкою.

— Ой, не подивлюсь, що повно людей. Вхоплю за чуба й вибатькую. Слово честі, Даню, хоч ти йому рота заткни,— жартома сказала Тетяна.

Данило кивнув їй головою, всміхнувся й пішов до стола.

Розмова після доповіді тривала далеко за північ, перейшли потім на приклади з життя колгоспу «Вперед», на весняну сівбу, що ось-ось уже наближалась.

79

Недовгі хвилини залишаючись на самоті, Данило почував, що губить лік днів, хоч і пам'ятав їх, стрімко-летючі, і доба здавалась нікчемною миттю, бо стільки щоразу роботи незакінченої на завтра, і повторювалось так щодня; і Ольгу рідко зустрічав, вдивлявся в неї здалеку, помітив порожевілі щоки, невідомий досі вогонь завзятого захоплення в очах. І Ольга кудись зникла в справах своєї птахоферми, а поверталась разом з маленькою веселою дівчиною — зоотехніком радгоспу, з якою, звичайно, потоваришувала, адже бачив їх і втрюх — Ольгу, Валю й ту дівчину, коли йшли обнявшись і реготали, а він не підходив до Ольги, послухавши Валиної поради, щоб Ольга трохи увійшла в норму. Ольга показала Валі свою руку з витавруваним номером фашистського концтабору. А все тіло в Ольги в рубцях, побите, попечене — залишки фашистської помсти й допитів. Тавро Валя обіцяла витравити. А душа Ольги світлішала в дружбі, корисній праці...

Лічба часу губилась, і несподівано задзвеніли перші весняні краплі з-під стріх. Чи є щось веселіше за ці

О. І. Копиленко (перший ряд, другий зліва) в 1944 році серед акторів Чернівецького театру — учасників спектаклю «Чому не гаснуть зорі». Фото

весняні перші краплі? А Данило спостерігав їх лише мимохідь. Ночами збирались комуністи колгоспу з бригадами, з активом. Цей штаб, де були майже самі недавні військові, закінчував до останньої найдрібнішої деталі розробляти план весняного наступу за урожай... На загальні збори приїздив Микола Дем'янович Артемченко, головою колгоспу «Вперед» обрали недавнього лейтенанта Андрія Шугая, а Данила комуністи обрали секретарем бюро парторганізації села Яруги...

* * *

З півдня летіла весна, і Данило в ці хвилини відчував її всією істотою, ідучи селом до правління. Нездолжно треба побачити Андрія, поговорити з ним наодинці. Останні новини Андрій щойно привіз з району. Заздалегідь треба підготуватись до виступу про перспективи колгоспу в першій післявоєнній четвертій п'ятирічці, про яку дійшли вже відомості в район.

Біля правління стояли маленькі саночки, запряжені старою конячиною. В санки сідав Мирон, докульгавши до них на нових милицях. Протези Валя збиралась привезти тижнів через два.

— Ну, як, Мироне? — спитав, привітавшись, Данило.

— Кипить усе! Двигтить, Даню, як твій двигун біля школи! Знаєш, скільки людей на роботу виходить ці дні!.. П'ятсот шістдесят дев'ять чоловіка. На косовицю, кажуть, ніколи стільки не виходило. Тільки старі та хворі дома. Он, брат, як забушувало! — вигукнув Мирон, розмахуючи руками.

— А ти куди це, Мироне, своїм ЗІСом?

— Поїду в другу ланку третьої бригади. Обіцяв політінформацію на кілька хвилин зробити. А там знаєш, які осоружні молодички? Не прийди, так потім в землю тебе вкопають, до кісток обгризуть!

— Ну, паняй. Увечері, мабуть, побачимось...

— Знаю. Бувай.— Мирон сів на саночки, цмокнув, ляснув віжками.— Ану, мотор на сто двадцять кінських сил. Ракетою вперед!

Конячина потюпала по глевкому снігу, змішаному з землею.

Данило вже намірився підняти на ганок. Та з двору правління несподівано з'явилась Тетяна. Вона

ніби злякано спинилась, побачивши Данила. Повільно пішла до нього, зосереджено перебираючи руками полу кофтини.

— Ти, Даню, хоч пообідав? Там мати забідкались зовсім.

— Оце поговорю з Андрієм і забіжу попоїсти. Бо, мабуть, сьогодні до півночі не вирвусь. А як у вас справи, Тетянко?

— Хоч завтра в поле. Снігу на нашій ланці лежить гора. Аж загати поламано. Боїмось, що довго розтаватиме. Був на полі Андрій, похвалив Катерину й нас усіх. Ми вирішили змагатись за найвищий урожай. Підтримуеш?

— А я думаю так, як і ви... Допомогу подамо яку завгодно, Тетянко. Так і перекажи Катерині. Ну, що вона тікати вже не збирається? — всміхнувся Данило.

— Де там! — замахала руками Тетяна. — Тепер, каже, мене звідси й на ланцюгу не витягнеш. Закінчу вечірню школу, каже, гайну вчитись.

Тетяна помовчала, опустивши очі. І так невинно, ніби між іншим, спитала, креслячи носком чобота мокрий сніг:

— Де це воно Яків Кирилович? Ти не бачив його, Даню? І обідати не прийшов. Вже й Ганнуса виглядала його.

— В ліс по дерево на будівництво школи їздив. Оце щойно привіз. При мені скидали, і він збирався додому. Стомлений, мокрий весь. Дорога важка.

— То, мабуть, і я забіжу додому, — кинувши байдужий зір на обличчя Данилове, сказала Тетяна. — І ти, Даню, не барись.

— Добре, Тетянко.

Данило ледь-ледь всміхнувся, проводжаючи очима маленьку постать Тетяни.

У вікно постукотів Андрій. Данило зайшов у правління.

— А я чекаю тебе. Ти мені потрібний хтозна й як, Даниле! — побіг йому назустріч Андрій, збуджений більше, ніж звичайно.

— І ти мені потрібний, — відповів Данило.

Андрій протягнув йому листа.

— Ти почитай, що це таке, га? Бджілка щойно занесла. Прочитай! Оце, брат, діла! Отут читай. Завод офіційно пише, — ткнув пальцем Андрій. — Турбіну і

геть усе обладнання для нашої гідростанції дає нам Урал. Подарунок, розумієш? Ти тямиш, Даниле? Ну, скажи, га? Подарунок робітники в надурочні часи складуть. І надішлють бригаду, яка все змонтує. Тільки написати заздалегідь, щоб робітникам дали для цього відпустку, у нас і відпочинуть!

Данило все це читав у листі, але Андрій не міг мовчати і говорив далі... Просять надіслати розрахунок тиснення води. Також рисунки. Тоді уральці самі вирахують, якої потужності можна поставити турбіну. Таку й привезуть... Це ж, чорт його бери, співати хочеться! А як зрадіє Артемченко! Сумнів і досі ще обтяжує його! Сьогодні телефоном неодмінно треба дзенькнути. І повідомити, що це буде комсомольська, молодіжна будова. Нехай молодь робить... Прийшов сюди Микита Очерет, Андрій показав йому листа, так цей солідний секретар бюро комсомолу аж підстрибнув, мало не затанцював.

Данило теж радів. Може, й він підстрибнув би, як Микита Очерет, та — не личило... Тільки наблизився до Андрія, обняв його:

— Ти знаєш, Андрійку, слів нема. Що ж тут скажеш? Братня допомога. Необхідно ось що зробити, Андрюшо. Зараз зборів скликати ми не можемо, люди й так стомлюються. А цього листа передай Миронові, нехай по бригадах, по ланках прочитає, обговорить. Допомога російських робітників. Нехай кожен, хто хоче, сам прочитає цього листа. Ти розумієш, що це значить?

— Що ж тут розуміти, Даню? Але в мене тепер до тебе прохання, а разом і вимога. Ми вже підійшли впритул до роботи з гідростанцією. Машина повинна завертись негайно на повну потужність. Мені потрібний помічник, діловий, спритний, наполегливий. Ти дай мені Новикова. Іншої кандидатури я не бачу.

— Новикова! — скрикнув Данило. — Ти що? Він уже вносить матеріал. Хочеш, щоб у мене провалилось будівництво школи? На стінку дерись, не дам! — рішуче відповів Данило, не звертаючи уваги на спохмурніле Андрієве обличчя. Стиснувши кулаки, він струшував ними стіл, стримуючи себе. Невідомо, чим скінчилася б ця розмова, коли б у дверях не з'явилась Ольга.

Привітавши легкою посмішкою Данила, Ольга рішуче, з ходу, почала доводити Андрієві, що їй неодмін-

но, негайно треба викувати в кузні якісь дужки, завіси до дверей. Приміщення для курчат майже готове, але ковалі й розмовляти з нею не хочуть. Без дозволу голови нічого робити не будуть.

— Забороняю відривати ковалів від їхньої роботи! Вони й так працюють і вночі, при ліхтарях,— сердито сказав змарнілий за ці дні Андрій.

Так у неї ж роботи всього на якусь одну-дві години. Адже Шатоха для себе...

— Шатоха сам бере молот, надягає фартух і куде для себе... Ти розумієш, нарешті, Ольго, що в неділю нас перевіряє «Зоря комунізму»? А реманент не весь готовий. Якими очима ми дивитимемось на них? Закінчать ковалі реманент, тоді будь ласка. Вони дали слово все зробити. Відірву їх, скажуть, що я сам зірвав роботу. Більше й слухати тебе не буду. Трохи перечекай. Не сперечайся, куряча мамо.— Посміхнувшись, Андрій ткнув пальцем Ольгу в плече.

— Ну, добре, я з тобою ще поговорю, лисий скнара!— одмахнулась Ольга від Андрія й швидко пішла з кімнати. Вже біля дверей, через плече, безмовно всмінулась до Данила.

— Очунює наша Ольга! — засміявся тихенько Андрій.— Ніколи не думав, що в роботі буде така завзята. Просто за горло хапає!

Щоб ніхто їм більше не заважав, Андрій з Данилом пішли на вулицю поговорити на самоті. Але на ганку стояли Дмитро Лимар і Тихін Шугай. Вони обидва приклали долоні до лоба й дивились на далекі горбаті лани колгоспу «Вперед». В деяких місцях, де зійшов сніг, вже ворухились у мареві зелені плями озимини.

— Ех, земле наша! Широка земле! Весняна наша красо! — проказував пристрасно Лимар, простягнувши руку вперед, де над обрієм гойдалась рожева зоря.

Побачивши Андрія й Данила, старий Шугай і собі простягнув руку, показав вперед:

— Товариші лейтенанти! День на завтра заходить ясний, гожий!

ЗЕМЛЯ ВЕЛИКА

РОМАН

Синові Любиму присвячую.

А в т о р

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

ати з гіркотою в очах подивилась на дочку, здалось, що вона стримує сльози, а дочка весело засміялась:

— Мамо, чого ти так засумувала? Що ж я, в джунглі їду, чи що? В наше ж українське село,— заглядаючи в сумні очі матері, промовила Ніна.

— Знаю, що в наше село. Не вчи мене... Розбігаєтесь від батьків. Іван поїхав, за два роки раз з'явився на очі. Тепер ти їдеш, а через рік і оцея ось розбишака поїде в Ленінград, наче йому в Києві інститутів мало,— повернулась вона до найменшого сина Валентина, що перейшов у десятий клас.

Валентин категорично заперечив. Він не розбишака, а такого інституту, як він хоче, в Києві справді немає. А тоді звернувся до сестри:

— Нінко, що ж ти робитимеш серед колгоспників?

— Вчитиму їхніх дітей,— гордо, серйозно заявила Ніна.

— Та ти ж ніколи в колгоспі не була і, мабуть, живого колгоспника не бачила. Ні, стривай, бачила тітку Марфу, яка нам молоко носила. Так тітка Марфа ж, здається, з Ірпеня. А в Ірпені колгоспу немає, там тільки дачники водяться, яких влітку доять ірпеняни і з цього живуть,— зареготав Валентин.

— Регоче!.. Коли б ти був у моєму класі, я б тобі оцінку по поведінці знизила,— тупнула ногою Ніна.

Але насправді це трохи бентежило її. В селі вона була всього разів два чи три, коли студенткою їздила

в підшефній колгосп. Але там вона виступала з самодіяльністю. Виступивши, студентки зразу повертались назад у Київ.

Зустрінуть її в селі нові люди, і як воно поведеться, хтозна. Разом з тим хотілося пожити самостійно і працювати теж. Адже вона за покликанням педагог, так здавалося їй. Ще малою все няньчила сусідських дітей, і її називали маленькою мамою. Особливо мати глузувала з неї.

Сусідки знали: коли ні на кого залишити маленя, звертатися до Ніни, і можна йти з дому спокійно: Ніна догляне.

Потім в школі стала вожатою, багато часу віддавала піонерській роботі, і піонери липли до неї, наче вона притягала їх, як магніт. Вже й студенткою Ніна щоліта їхала вожатою в піонерські табори, і це був для неї найкращий відпочинок.

На комісії їй сказали, що викладачі російської мови та літератури потрібні лише в селах і запропонували список. Але вона жодного з цих сіл не знала і розписалась проти першої назви — Вишневе, бо в селі була десятирічка. Один з членів комісії пояснив їй, що там школа хороша, їхати треба до станції Слобожанка, а скільки кілометрів до Вишневого, вона довідається на місці...

І ось надійшов час, коли треба збиратися в дорогу... Ніні порадили поїхати раніше на місце роботи, щоб познайомитися з колективом, влаштуватися і не пропустити районної конференції вчителів. Адже ця конференція для неї, як молодого педагога, має велике значення.

Перед від'їздом довелося прикупити чимало методичної літератури, особливо нової. Бо невідомо, чи ці книжки з'являться зразу в шкільній бібліотеці, а коли й будуть, то все одно краще їх мати завжди дома, під рукою...

Список книжок, яких вона не знайшла в крамницях, Ніна залишила Валентину і взяла з нього комсомольське слово, що він їх вишле негайно. Та й взагалі вона не могла зразу забрати з собою всіх книжок, і Валентин так само обіцяв вислати їх пакунком. Це міг зробити тільки Валентин. Батько, майстер на заводі, при-

ходив додому пізно, втомлений, а мати працювала в ідальні, клопоту і роботи в неї надто багато. А Валентин мало не весь день проводив на дніпровському пляжі з товаришами, і часу в нього було скільки завгодно. Але для контролю над ним були все-таки батько й мати. Ніна добре знала легковажну вдачу свого брата.

2

Купуючи книжки, Ніна разом з тим і прощалася з Києвом. Вона любила своє місто, в якому виросла, де пережила стільки радісних, неповторних днів, а також і сумних, бо вони бувають в житті кожної людини. Вона тихо пройшла площу Богдана, подивилась здалека на Софійський собор з його химерними старовинними банями, потім пройшла сквером, повз фунікулер. Ще малою школяркою вона з цілою компанією бігала сюди кататись, і завжди було моторошнувато дивитись, як два вагони повзуть напроти один одному, здавалось — не витримає трос навантаження, і вагони покотяться вниз. Тепер все це досить смішно... Князь Володимир величезним хрестом благословляє безмежні фіолетові задніпровські простори.

Скільки тут відгуляно веселих вечорів з друзями, старшими школярами десятирічки, а потім із студентами!

На Володимирській гірці перед Ніною раптом з'явився Аркадій Розсіяк. Він підійшов посміхаючись, в білому костюмі і солом'яному м'якому капелюсі, збитому на потилицю. Це вбрання йому дуже личило, відтіняло засмагле до чорноти обличчя. Аркадій був значно вищий за Ніну і завжди казав, що коли йде з нею під руку, не чуває її зовсім, така вона легенька, ніби не має ваги, як пушинка. Ніна звичаєм відповідала сміючись, що в ній біля п'ятдесяти кілограмів тих пушинок.

— Дитино моя,— проказав Аркадій, посміхаючись, показуючи всю білизну рівних зубів під чітко окресленими, тонкими, з іронічною складкою губами.— Подумай, що значить фортуна! — Він потиснув руку Ніни і взяв у неї пакунок з книжками.— Пішов я до тебе, а отрок Валентин сказав, що ти дець подалася на

походеньки по місту. Мало не заридав я від такої невдачі, пішов і собі пройтись на годинку, забрів сюди і знайшов тебе. В цьому є щось фатальне!

— Просто в тебе могутня інтуїція,— зиркнула йому в очі Ніна.

— Безумовно, я це помітив ще за півгодини до свого народження,— з удаваною гордістю відповів зразу Аркадій, а потім засміявся.

— А я вийшла купити деякі книжки для своєї майбутньої роботи і попрощатися з Києвом... А для повноти цієї процедури давай он у тому павільйоні з'їмо морозива,— і, не чекаючи відповіді, Ніна повернула до павільйону.

— Це майже геніальна думка! Навіть я не міг додуматись до такого! Звичайно, тільки від щастя, що зустрів тебе,— вдарив себе в груди Аркадій.

Ніна на секунду спинилась, з докором глянула на Аркадія широкими очима і похитала головою.

— Не дивися так на мене, Білко, мої вуста виголошують тільки чисті й правдиві істини,— проказав Аркадій і, пропускаючи Ніну попереду себе у павільйон, швидко оглянув всю її таку тендітну, але на диво струнку постать.

3

В школі Ніну прозвали Білкою за її майже круглі, завжди здивовані, великі горіхові очі в облямуванні довгих вигнутих каштанових вій...

Досить дивні взаємини склались у цих двох молодих людей... Вчилися вони разом в університеті: Ніна — на філологічному, Аркадій — на історичному, тільки він був на один курс старший, закінчив у минулому році і лишився в аспірантурі, захоплювався археологією.

Ще три роки тому випадково познайомилися на лижній вилазці і з того часу зустрічалися постійно, гуляли в одній компанії. Але так вийшло, що майже ніколи вони серйозно не розмовляли, а більше жартома, змагаючись у дотехах. Цей стиль розмови завів Аркадій, бо так розмовляв він не лише з Ніною, така, певно, у нього вдача. Може, тому у Ніни не було ніколи до

Аркадія якогось глибокого почуття, хоч і приємно, що цей юнак виявляв до неї таку прихильність.

Аркадій частенько бував у неї вдома, вона теж заходила до нього, і, мабуть, батьки вже подумували про їхнє одруження. Та коли недавно мати, прийшовши з вулиці, сказала Ніні, що, здається, до неї йде її жених, дівчина почервоніла і дуже різко заявила, мовляв, нехай мати не втручається не в свої справи і не говорить нісенітниць. Мати замовкла і нічого не відповіла...

До того ж, Ніну дивувала ще одна річ... Як можна вибрати собі таку спеціальність — археологію? Невже цьому цікавому, дотепному юнакові припало до серця колупатись у землі, викопувати древні людські кістки, якесь череп'я, сушити над ним мозок, коли так приємно і радісно працювати з живими людьми, зокрема виховувати молоде покоління.

Коли вона одного разу цілком серйозно висловила ці думки Аркадію, той якось зразу спохмурнів, насупився і невиразно відказав, що він їй іншим разом прочитає курс лекцій з археології. Але Ніна дещо знала з археології і цей курс їй ні до чого. Тоді все гаразд, знову серйозно зауважив Аркадій, але без наукових дослідів з археології не можна як слід виховувати й молоде покоління...

Після такої розмови питання це більше не ставилось, взаємини не змінились, і Аркадій продовжував з деякою зверхністю ставитись до Ніни, дотепно розповідав про своїх знайомих і співробітників, але про обрану ним спеціальність майже не згадував, хоча й зустрічалися вони досить часто, і, признатись, Ніну вбило до нього.

Правда, іноді Ніні спадало на думку, що Аркадій вибрав собі археологію, аби піти батьковою стежкою. Батько його — відомий професор історії, має багато наукових робіт і блискуче читає лекції. Особливо всіч дивує його пам'ять, бо читає він без конспектів і записів, навіть цитати з класиків марксизму наводить по пам'яті, потім вказує сторінку, на якій можна знайти цю цитату в першоджерелах. Пробували його перевіряти, але все було точно і вірно.

Одного разу на факультетських комсомольських зборах Аркадія критикували за пропущені лекції. Студентка, дівчина з тих, що спочатку скаже, а потім поду-

має, кинула зневажливо, що він професорський синок. Виступаючи, Аркадій свої провини визнав, потім додав:

— Так, я син професора... Але прошу, не забувати, що мій батько до революції, ще хлопцем, працював коногоном у шахті, тоді пішов у загін Ворошилова і воював усю громадянську, був тричі поранений. А зараз він професор... Навіщо ж ображати мого батька? Адже він дуже проста людина, це знають ті товариші, що бувають у мене вдома. Та й у вузі він такий же... У мене характер інший, знаю, мене недолюблюють за мій язик. Я сам з ним борюсь і ніяк не можу перебороти. Даю слово, що постараюсь перебороти його!

В залі почувся сміх, але слова свого Аркадій не додержав, таким гострословом і залишився.

4

Досить довго довелося чекати Аркадію з Ніною, поки їм подали морозиво. Аркадій не зводив свого погляду з обличчя дівчини, з її очей, темних рівних брів, з маленьких пухлих губів, ледь підфарбованих помадою. Здавалось, ніби він намагався залишити назавжди цей образ в своїй пам'яті.

— Як побачив тебе оце здалеку, подумав, що, може, в мене галюцинації, слово честі! Просто моя щаслива доля послала мені тебе! — витягаючи цигарку з цигарниці, промовив Аркадій з посмішкою. Тоді серйозно спитав: — Значить, їдеш? — Він крутив цигарку в руках, постукував сірниками по столу, але не прикурював. — З столиці в народ їдеш?

— Ні, це вже ти дурниці городиш, друже! — обурилася Ніна.

— Можливо, сперечатись не буду... Тільки як же я без тебе? З ким вештатимусь по вулицях, ходитиму в кіно, на концерти, в театр?

— На мою думку, цю проблему легко розв'язати, — зауважила Ніна.

— Тобі так здається, дорога дитино, — тихо відповів Аркадій. — Коли б ти знала, як мені хороше з тобою. Розмови у нас невимушені, прості, ми розуміємо одне одного з півслова... Слухай, Ніно, а мій предок міг би поговорити з представниками комісії, щоб тебе

залишили в Києві. Правда, його тоді не було дома, сидів на своєму робінзоновому острові. От цікаво, скільки я його пам'ятаю, ні разу не був на курорті. Як наступить канікули, сідає в свою моторку, забирає рибальське знаряддя, рушницю, собак, набирає книжок і їде на острів, де живе до кінця літа. З'явиться, прикупить харчів — і знову назад... Та я б для такого випадку витягнув його на один день.

— Дивуєш ти мене, Аркадію,— замислено промовила Ніна.— В Києві вчителів скільки завгодно, хоча чимало з них і невдах. Треба їхати туди, де вони потрібні. Мені розповідали, що в деяких селах за відсутністю вчителів історики читають мову, біологи — хімію чи алгебру. Уявляєш собі знання їх учнів? Не так багато на селах і педагогів з закінченою вищою освітою... А щодо твого батька, то я просто не хочу користуватись його послугами, хоч і дуже поважаю його. Можливо, коли б я хотіла залишитись у Києві, знайшла б спосіб зробити це без участі твого батька.

Деякий час вони мовчки їли морозиво, яке поволі розпливалося по вазочках. Аркадій кілька разів піднімав голову, ніби хотів щось сказати, і, нарешті, зважився:

— Так...— протягнув він і, раптом посміхнувшись, промовив: — Слухай, Ніно, залишається останній хід конем на цій шаховій дошці.

— А саме? — зацікавилась Ніна, щось передчуваючи.

— Коли ми одружимося, тоді...

Він не доказав, бо Ніна зареготала так, що люди за сусідніми столиками повернули до них голови.

— З таким ходом конем ти партію програєш,— крізь сміх відповіла Ніна.

Аркадій мовчки, зніяковіло, розглядав дешеві прикраси павільйону, золотаві тіні на столі від листя кручених паничів і королевого цвіту, рештки морозива в вазочці, яке здавалось йому тепер нєсмаком...

А Ніна спокійно підносила до уст ложечку, довго смакувала, але на Аркадія не дивилась. Йй було трохи шкода юнака, адже вперше, мабуть, у нього така поразка. Чи не образила його? Він самолюбивий і, сказати одверто, дещо самовпевнений. Доївши морозиво, вона відсунула вазочку, випила води і тихо сказала:

— Бачиш, Аркадію, ти навіть запропонував мені стати твоєю дружиною, та й це зробив жартома. А йдеться про дуже серйозний крок у житті людей. На мою думку, розмова йшла про святе для кожного з нас... Та справа, звичайно, не в цьому. Я тебе добре знаю, під зовнішньою грою ти часто приховуєш і соромливість, може, навіть боязкість... Постривай, не заперечуй, потім будеш заперечувати. І не бійся, нічого в цьому поганого немає. Ти тільки зрозумій, я хоч і молодий педагог, але така моя професія — знати душу дитини, а може, й свого ближнього. Ось чому я тобі все це сказала на прощання. Може, навіть і гірку, але чисту правду... Тепер послухай далі... Дозволимо собі таке припущення: побралися б ми з тобою, скажімо, років півтора-два тому, може, навіть рік тому, це одне... А коли зараз для того, щоб я залишилася в Києві, — на що б це було схоже? Всі зрозуміли б, у чому справа! А що мені сказали б комсомольці? Пальцями тикали б на мене. А батько, який прямо-таки поблагословив мене на роботу в селі? Ні, цей хід конем — невдалий хід. Та я й не знаю... Є таке хороше слово — любов...

— Звичайно... Про яку ми ні разу не говорили? Так? — роздратовано кинув Аркадій.

— Ні, просто я ніколи не думала про свої почуття до тебе, — зауважила спокійно Ніна. — Ми були з тобою друзями-студентами.

— Дружба між хлопцем і дівчиною є початок кохання, — пригладжуючи пальцями волосся, впевнено сказав Аркадій.

— Не знаю, може. Я на цих питаннях людина недосвідчена.

— Невже?

Вони помовчали. Аркадій бавився з сонячним зайчиком, що стрибав у нього на руках, прорвавшись крізь дикий виноград, який теж звивався круг павільйону. Руки юнака трохи тремтіли, і жаль до нього прорвався в серці Ніни, як сонячний зайчик. Але втішати вона не вміла, та й яке право має це робити? Аркадій старший за неї майже на два роки, і, мабуть, знає життя краще, ніж вона. Проте Ніна повільно, замислено промовила:

— Що ж, час і відстань перевірять нас, може, розкриються й наші почуття. Ти мені писатимеш, Аркашко?

— Дивне запитання... Тільки я не вмію писати довгих листів,— уже жвавіше сказав Аркадій.— Я ж не філолог,— примружив він очі.— Та, мабуть, і не всі філологи засвоїли це мистецтво.

— І то правда... А ти пиши мені коротко, але, часто, от воно й вийде, як кажуть, так-на-так. Пиши мені про себе, про Київ, бо я, напевно, перший час дуже скучатиму за ним. А на зимові канікули я приїду, неодмінно приїду,— впевнено промовила Ніна.

— Все-таки, я не знаю, куди ти їдеш? В яке село?

— Я його й сама не знаю. Зветься воно Вишневе, Слобожанського району...

— Вишневе? Постривай, де ж я про нього чув? — Аркадій замислився. Глибока зморшка залягла у нього між бровами.— Ага, згадав! У нас розмова була, і читав я в планах робіт нашого інституту... Біля цього села є два великих кургани, може, навіть городища, бо вони входять в цілий цикл старовинних городищ. Заплановано з часом послати туди археологічну експедицію. Та, мабуть, нескоро. От коли глянеш на ці городища, згадуй мене. Добре?

— Авжеж, добре... Тільки давай уже йти, мені треба забігти ще до декого з дівчат, попрощатися з ними, адресами обмінятися. Вони теж їдуть... Та й збиратися ж, скільки дрібниць не забути б.— Ніна рішуче підвелась і пішла до виходу. Заплативши, Аркадій наздогнав її на алеї.

— Сподіваюсь, ти й до нас прийдеш попрощатися? — спитав він, порівнявшись із нею.

— Звичайно, я твоїх батьків поважаю. Та прийду я до вас, мабуть, завтра ввечері. Сьогодні вже не встигну.

Аркадій відповів, що це ще краще. Завтра вже батько повернеться з своєї робінзоніади. І що в нього за пристрась сидіти з вудками на березі, вештатись з рушницею по болотах, спати в наметі? Для нього, для Аркадія, це незрозуміло. Та ще й матір забирає з собою. Йому, як згадає примітивне життя під час експедицій, аж моторошно стає...

Вже перед виходом Аркадій показав Ніні на плакат, що висів на стіні. Схожа на цукеркову, солоденьку ляльку, дівчина тримала двома пальцями келих з шампанським, кокетливо одставивши мізинець.

— Поглянь, Ніно, щоб бути такою вродливою дівчиною, треба завжди споживати шампанське... Тільки там, над головою цієї красуні, непогано було б великими літерами написати гасло: «Алкоголь в маси!» Тоді цей плакат виправдав би себе.

Ніна засміялась і швидко пішла.

Вони йшли по освітленій гарячим сонцем алеї, на якій тріпотіли химерні, розпливчасті, мінливі тіні від листя дерев і гілок. Ці тіні такі прозорі і ніжні, що навіть хотілось обійти їх, аби не наступити...

Назустріч рухалося багато людей, і деякі з них замилувано дивилися на високого, ставного юнака спортивного вигляду та струнку, тоненьку дівчину з зовсім юним лицем. Звичайно, нікому і на думку не могло спасти, що ця дівчина незабаром увійде в клас, де серед учнів будуть юнаки і дівчата зовні солідніші за неї.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Коли поїзд відійшов за київський вокзал, а на пероні залишились рідні та друзі, Ніна застигла біля вікна, повз яке повільно пропливали вокзальні будівлі, вагони товарних составів, а вдалині насувалися один на одного будинки Києва. Ці будинки і зелені вулиці Ніна жадібно проводжала очима.

Та найбільше хотілося їй зараз обняти матір, припасти щобою до її щоки і, може, навіть трохи заплакати, як в дитинстві.

А ще кілька хвилин тому вона розкотисто сміялась на пероні, наказувала батькові не кривдити матір, кепкувала з Валентина, який намагався підкреслити свою зверхність і давав їй поради: щоб дивилась за речами, та коли вийде на станції Слобожанка, неодмінно взяла якогось носія, бо речі в неї важкі, він-бо їх зараз ніс.

Аркадій прийшов з великим барвистим букетом квітів і був подібний до опереткового жениха. Але цього, звичайно, Ніна не сказала йому. Вміючи підмічати в людях смішне, вона утримувалась говорити це не лише їм, але й знайомим. Завжди спадала думка — знайомий чи друг подумає, а що ж ця Ніна в мені помітила смішного?

У матері був свій клопіт — щоб дочка шанувалася, не забувала приготувати собі гарячу їжу, бо дома ж так — лизнула щось про людське око і помчала в університет чи до подруг. Ніна відповідала матері, що вона зробиться там індійським іогом і приїде в Київ демонструвати себе.

— Ти ж, як приїдеш на місце, відразу дай телеграму,— просила мати.— Та пиши частіше, бо я тебе знаю, виїхала з дому, то й забула зразу.

— Мамо, та я ж іще нікуди й не виїжджала, крім піонерських таборів, звідки я часто навідувалася додому.

Мати на це тільки рукою махнула і стояла з скорботним виразом на зовсім ще моложавому обличчі.

А коли прощалася з батьком, вдавано сердито вигукнула:

— Ой тату, вуса коляться! Це ж неможливо!

— На те вони й вуса у мужчини, щоб колотися. Це тобі не те, що обличчя голе, як коліно. Мене за вуса й мати твоя колись полюбила,— гордо відповів батько.

Всі засміялись, а мати розгнівалася:

— Хоча б зараз ти, старий, обійшовся без своїх дурних жартів!

— А що ж тут такого? Дочка їде на самостійну роботу! Радіти треба, яку ото викохали!

Валентин уникнув поцілунку, тільки міцно потиснув руку... А Аркадій галантно поцілував Ніні пальці, прошепотівши, щоб писала. Цей поцілунок трохи зіпсував Ніні настрої, і вона нічого не відповіла.

Тепер вони пішли додому, може, вже й забули про неї, самотню, покинуту біля вікна вагона. В руках Ніна тримала цілий оберемок квітів.

Та через недовгий час виявилось, що їхати дуже весело... Як звичайно буває в поїзді, всі в купе зразу перзнайомилися, розговорились.

В купе плацкартного вагона їхало ще троє молодих людей. Лейтенант з рожевим, майже дитячим обличчям, в так добре підігнаному офіцерському одязі, що хоч на виставку його виставляй. І двоє молодят — агроном і його дружина — зоотехнік. Вони їхали на роботу в радгосп. Високий, чорнявий агроном, в шовковій розстебнутій на грудях сорочці, з закачаними рукавами, майже не зводив очей з своєї маленької, білявої, з голубими, аж прозорими очима, дружини і щоразу звертався до неї:

— Розумієш, моя мила...

Почалися веселі розповіді, загальний сміх. На станціях вибігали купувати воду, якісь непотрібні бутерброди, несли морозиво. Лейтенант весь час був з Ні-

ною, щоб вона часом випадково не відстала від поїзда... А тут і вечір непомітно підповз з далеких неозорих лавнів, час уже було й вечеряти. Лейтенант витягнув пляшку портвейну, і знову сміх не вшухав, аж поки зібралися лягати спати. Ніні треба було сходити біля десяти години ранку. А день мав бути клопітний...

Лейтенант уступив їй нижню полицю, і поки жінки роздягались, чоловіки пішли попередити провідницю, щоб розбудила Ніну о восьмій годині ранку, якщо та заспить.

Але, уклавшись спати, продовжували розповідати веселі історії, аж поки потроху не вгомонилися і не заснули під одноманітне перестукування коліс...

Причепурившись вранці, Ніна з якоюсь незрозумілою тривогою чекала зупинки, розмовляючи з лейтенантом у коридорі:

— Ех, шкода, що ви сходите, Ніно Дмитрівно. Так весело їхалося. А тепер невідомо, хто сяде. Може, який-небудь завзятий кооператор, а в нього виразка шлунка на ґрунті розладнання нервової системи. А найдратівливіші люди — це хворі на виразку шлунка, — обоє засміялись, а лейтенант продовжував. — Не вірите? У нас в училищі був один викладач, прізвище його Прокопов. У нього саме ця хвороба. Так повірите, йому болить чи нудить в животі, а він на нас, бідолашних, зло зганяє. Просто жити не давав!.. Може, поїдемо далі?

— З радістю поїхала б, та тільки куди ж я поїду, коли в мене призначення сюди. Тоді, може, ви зійдете на цій станції разом зі мною? — лукаво глянула в очі лейтенантові Ніна.

— Е, Ніно Дмитрівно, військова дисципліна, — зітхнув лейтенант. — Я й так боюсь запізнитись. Один день перегуляв дома з товаришами.

— А у нас цивільна дисципліна, — кокетливо зітхнула Ніна.

Повз них пройшла провідниця і, не спиняючись, сказала, звертаючись до Ніни:

— Громадянку, вам зараз сходити.

Ніна кинулась в купе, попрощалась з своїми супутниками, побажала їм щасливої дороги й успіху в роботі. А лейтенант уже підхопив її речі і пішов до виходу:

— Не уявляю собі, Ніно Дмитрівно, як ви тягтимете ці ваші пуди. Тут доброму штангісту, і то є що волочити.

— Нічого, яюсь влаштуюсь. То, головним чином, книжки, потрібна мені література,— Ніна показала на чемодан.— Ну, а там різний жіночий дріб'язок.

Поїзд поволі притишив хід і став. Лейтенант з речами зійшов перший, тоді подав руку Ніні і допоміг вийти на перон. Станція була маленька, але, видно, недавно відбудована, бо ще валялися біля невеличкого скверика купи битої цегли та сміття. Десь за їхнім составом тоненькою фістурою верещав маневровий паровозик... Пасажири бігцем поспішали в буфет, бо поїзд стояв всього вісім хвилин.

— Так,— протяжно промовив лейтенант.— Я б не сказав, що це першокласний вокзал.

— Що ж, і такі потрібні,— відповіла Ніна, все ще озираючись і не знаючи, що сказати на прощання послужливому, ввічливому лейтенанту. Розмова явно не клеїлась, мабуть, тому, що Ніна хвилювалась.

Врятував старший кондуктор, який різко засюрчав, даючи відхід поїзду. Тиснули одне одному руку, наговорили добрих побажань, і лейтенант, вже на ходу, спритно стрибнув на східці вагона. Він довго ще махав Ніні рукою, поки поїзд не зник на повороті.

2

Станція швидко опустіла, тільки розмовляли двоє чоловіків, розмахуючи руками. Мабуть, вони про щось сперечались.

Ніна спробувала взяти свої речі, але впоратись з ними не могла і безпомічно опустила на землю. У неї був чемодан з книжками, рюкзак, корзина і ще досить велика торба з продуктами. Казала ж матері, щоб не накладала стільки, а тепер хоч плач!

В цей час повз неї проходив юнак у коротких штанах, ніби він з них виріс, у тапочках і тубетейці. Ніна звернулася до нього:

— Чи не можете ви мені сказати, як пройти до районного відділу освіти? — Їй порадили зайти до райвно, раз вона вже буде в райцентрі.

— Можемо сказати,— трохи зневажливим тоном відповів юнак.— Це треба вийти...— потім обірвав свої слова і сказав:— Я туди йду, в райвиконком, а це рядом, на вулиці Леніна. Можу вас провести, тільки я бачу, що...— він показав пальцем на речі.— Давайте-но, я вам допоможу.

І, не звертаючи уваги на подяку Ніни, хлопчина миттю приладнав на спину рюкзак, в одну руку взяв корзину, в другу чемодан і, підваживши чемодан, коротко проказав:

— Ого!..

Ніна попросила дати їй корзину, але він очима показав на торбу і пішов уперед. Зразу за станцією починалось містечко. Невеличкі будинки з палісадниками і садками, розбиті тротуари і брук, по якому віз прогуркотів всіма своїми залізними деталями, іноді пірнаючи у вибоїни...

— Скажіть, товаришу, а ось коли до вас приїдять сюди люди з такими речами, то як же вони дістаються туди,— показала Ніна рукою в той бік, куди вони прямували.

— А так, як ми з вами,— посміхнувся юнак і оглянув Ніну з голови до ніг.

«Ну, це мені пощастило. Може, й далі повезе»,— подумала Ніна. Але хлопець перебив її думки:

— Ви в гості приїхали чи на роботу? — спитав він.

— На роботу... Вчителюватиму.

— Тут, у нас? — допитувався цікавий юнак.

— Ні, на селі.

— А в яких класах?

— Середні, старші,— повагавшись, коротко відповіла Ніна.

— Хму...— мукнув хлопець і з неприхованою іронією знову зміряв очима свою тендітну супутницю.— Я перейшов у дев'ятий, знаю їх...

Хлопець більше нічого не питав. Виявилось, що до райвно зовсім недалеко. Він уніс її речі в двері з табличкою під склом, яка свідчила, що це й є райвно, і в напівтемних сінцях не спитав, а напівствердно мовив, що вона з Києва. Ніна задовольнилась цікавістю допитливого юнака.

Внісши речі в першу кімнату, де сиділа русява дівчина в світлому платті і якийсь лисуватий чоловік у па-

русиновому вільному костюмі, хлопець обережно поставив все на підлогу. Потім, передихнувши, попрощався і зник за дверима. Ніна наздогнала його вже біля виходу на вулицю і спитала, як же віддячити йому? При цьому похапцем почала розкривати свою сумочку. Хлопець відступив трохи назад, наче відсахнувся від неї:

— Тільки не робіть цього... Скажіть просто дякую і все,— він миттю повернувся і швидко пішов. Ніна вже навздогін крикнула йому подяку.

В кімнаті Ніна лише тепер привіталася з людьми, що тут були. Відповівши на привітання, вони деякий час мовчки, уважно розглядали її. Потім чоловік спитав:

— Вам до кого, товаришко?

— Мені можна бачити заврайвно?

— Зараз...— Чоловік вийшов у другу кімнату і через кілька хвилин, повернувшись, сказав, щоб вона трохи почекала.

Ніна сіла на старенький стілець і оглянула низеньку кімнату, що давно вже потребувала ремонту та й дбайливішого прибирання. В кутку, на стелі, велика темно-зеленувата пляма, схожа на розпростертого краба,— видно, протікає покрівля. Вікна, мабуть, ніколи не відкриваються, бо повітря в кімнаті задушливе і застояне.

Напроти Ніни сиділа якась молода дівчина в полотняній сукні, помережаній примхливою вишивкою. Русяве волосся, заплетене в дві коси, що золотим віночком туго охоплювали голову. Свої сині, як вечірне небо, очі дівчина не зводила з Ніни.

Ліворуч у кутку сидів чоловік у білому парусиновому костюмі,— той, що заходив до заврайвно. Він низько схилив голову над столом, як це роблять близькозорі люди, і щось старанно писав на великому аркуші паперу, розлінованому олівцем. Мабуть, складав якісь відомості. Ріденьке рудувате волосся, розрізане широким проділом, було старанно зачесане.

Нарешті прочинилися двері в другу кімнату, звідти визирнула жінка, оглянула Ніну якимось пустим поглядом, тоді просунула руку і подала дівчині в полотняній сукні папірця:

— Візьміть... Завтра повідомте мене про наслідки,— сказала вона строго, хрипкуватим голосом, що

буває в людей, яким доводиться багато розмовляти на високих нотах. Таким голосом розмовляє чимало вчителів з великим стажем.

Дівчина взяла папірець і, подякувавши, пішла з кімнати. А жінка ще раз оглянула Ніну і причинила двері, нічого не сказавши.

— Вибачте, що заважаю... Оце і є заврайвно? — спитала Ніна у чоловіка, що, відірвавшись від роботи, глянув на неї примруженими, близькозорими очима.

— Так, це і є Олександра Трохимівна Кривенко... А ви учителювати до нас приїхали? — спитав він і, почувши відповідь, підвівся, підійшов до Ніни.— Тоді давайте познайомимось, зустрічатись нам доведеться не раз,— і простягнув Ніні руку.— Інспектор шкіл, Минайло Кіндрат Іванович...

Почувши її прізвище, він широко посміхнувся, показавши два передніх металевих зуби:

— Дума?.. Цікаве прізвище, ніколи такого не чув.

Ніна трохи знітилась, але він так невимушено почав з нею розмову, що ніяковість відразу й минула... Кіндрат Іванович розповів про школу у Вишневому, про колектив педагогів. Ніби колектив непоганий, та й школа не на останньому місці в районі. Але був він там давно. В минулому році так і не довелось ні разу побувати. Канцелярія заїдає — зведення, звіти. Та й частіше доводиться бувати в гірших школах, в дальніх кутках району. А в районі ж вісім десятирічок, сімнадцять семирічок та десять початкових шкіл.

— А пересуваємося більше одинадцятим номером, як у вас у Києві кажуть. Тобто власними ногами.

— А як же мені дістатися туди? — заклопотано спитала Ніна.

— Вам добре. Туди багато машин іде: і на МТС, і в колгоспи. Хліб возять сюди, на станцію. До приймального пункту доберетесь, а там на машину. Підкинуть...

— А я вже злякалась,— засміялась Ніна.— Скажіть, будь ласка, а Олександра Трохимівна — колишня вчителька? Голос у неї надірваний.

— Не тільки колишня, а й зараз викладає географію. Минулий учбовий рік мала години і цього року матиме... А щодо голосу, то ви добре підмітили. Така вже наша доля,— розвів руками Минайло.

— Цікаво, як же встигає завтрайвно працювати тут і викладати, не розумію,— знизала плечима Ніна.— Адже школи, головним чином, працюють у першу зміну?

Кіндрат Іванович трохи помовчав, ніби міркував, чи пояснити, чи ні?

— Та як вам сказати, Ніно Дмитрівно... Більше підмінюють колеги, ніж сама викладає... Це справа така,— дещо притишеним голосом сказав інспектор.— Ну, гаразд, мені треба на часинку зайти в райвиконком. Якщо сьогодні не побачимось, тоді зустрінемось на учительській конференції. Намічаємо десь там на двадцять п'яте, може, трохи раніше... Бажаю вам успіху. Цього року неодмінно побуваю у вашій школі,— Минайло міцно потиснув Ніні руку, взяв зі столу своє паперове простирано, згорнув і вийшов, кивнувши дівчині головою.

До Олександри Трохимівни заходили якісь люди, виходили назад. А Ніна сиділа, чекала. Вона вже просиділа понад годину. Нарешті, не витримавши, відчинила двері і нетерпляче спитала — чи можна? Після деякої паузи Олександра Трохимівна неохоче, коротко проціділа:

— Заходьте...

Тільки досить умовно можна було назвати цю кімнату кабінетом. Мініатюрна, з одним квадратним вікном, кімнатка, в якій під стіною, проти дверей, тулився невеликий канцелярський письмовий стіл, збоку стояла подряпана шафа. Безбарвні шпалери подекуди поодклеювались... Це все вмить помітила Ніна і зробила висновок, що в містечку суцужно з приміщеннями.

Олександра Трохимівна сиділа за столом в безкольоровій кофтині, поклавши товсті, оголені до ліктів руки на папери. Невеликими карими очима вона мовчки оглянула Ніну з ніг до голови і, скупно відповівши на привітання, показала на стілець:

— Сідайте... Що скажете? — спитала вона строго.

Помовчавши, молода вчителька коротко сказала, хто вона і куди приїхала працювати. Слухаючи Ніну, Олександра Трохимівна весь час не зводила очей з обличчя дівчини, чомусь ворушила губами. Тоді поправила темне волосся, що вже пройнялося іскрами сивини.

— Університет закінчили? — байдуже перебила вона Ніну, помітивши на грудях у неї університетський си-

ній ромбик.— Скажіть, товаришко Дума,— розглядаючи документи, раптом спитала Олександра Трохимівна,— а чому ви вирішили йти працювати саме в мій район? — Вона підвела голову, чекаючи відповіді на це безглузде запитання.

— Бо я не знала, що це ваш район, думала, що він Слобожанський,— пожартувала Ніна, посміхнувшись.

Заврайвно нахмурилась. То вона така, ця дівка! Добре ж! Матимеш! Жартів вона не розуміла, до того ж з уст якогось дівчиська, хоч воно й з університетським значком приїхало працювати в її район.

— На роботу ж призначає комісія. Якщо я непотрібна, напишіть мені про це, я поїду в інше місце.

— Хочете залишитись у Києві? — сухо посміхнулась Олександра Трохимівна.— Багато людей цього хочуть, зокрема ті молоді вчителі, які проживають у столиці і закінчують там вуз.

Ніна відчула — навмисне образила. У неї було таке враження, ніби її незаслужено боляче вдарили.

— Ні, чому ж, у Вишневому потрібний викладач російської мови для п'ятих, шостих і сьомих,— ніби роздумуючи, продовжила заврайвно.— Скажіть, Ніно Дмитрівно, ось ви їдете в село, а як же влаштовуватись з манікюром, з губною помадою, перманентом? Та й брови ж треба вищипувати,— вона розтягла в глузливую посмішку бліді губи.

«О, та вона відьма!» — промайнуло в голові у Ніни.

— А чому це вас так турбує, Олександро Трохимівно? Для манікюру у мене є з собою вся хімія і вся апаратура, губною помадою того кольору, який мені личить, я запаслась, кучері у мене природні, і брови я не вищипую. А коли б вищипувала, взяла б з собою пінцет. Вас задовольняє моя відповідь?..

Від несподіванки Олександра Трохимівна відхилилась на спинку стільця і нахмурила рідкі брови. А Ніна продовжувала:

— Олександро Трохимівно, ви ж самі педагог з великим стажем і так розмовляєте з молодим, скажімо, вашим колегою, який тільки-но збирається починати свою діяльність на педагогічній ниві?

— А ви не вчіть, як мені працювати і розмовляти з людьми! Попрацюєте з моє, тоді будете знати! — майже просичала заврайвно і підняла руку, щоб стукнути

кулаком по столу, але стрималась. Брезкле обличчя її враз, мов лишаями, вкрилося рожевими плямами.

— Коли я попрацюю навіть і вдвічі більше, ніж ви, такого дозволяти собі ніколи не буду! — стримуючи себе, сказала Ніна, попросила свої документи і спитала, їхати їй у Вишневе чи ні?

— Їхати, — коротко кинула завраївно, підкресливши це слово рухом руки, ніби показуючи на двері.

Не попрощавшись, Ніна вийшла.

— Непокірлива!.. — тихо кинула вслід, з кривою усміщечкою, Олександра Трохимівна, коли Ніна вже була за дверима.

3

В кімнаті, де лежали її речі, Ніна сіла на стілець, віддихуючись, ніби дуже втомилась. Сиділа, схиливши голову, бо тисячі думок не давали їй спокою. З цією ж людиною доведеться працювати, залежати від неї. Що ж тепер буде?

Ніна забула, де вона. Сиділа, розтуливши губи, широко розплющивши очі, неначе здивовано до чогось приглядалась, прислухалась, потім, похапцем витягнувши з сумки носову хусточку, витерла густий піт на лобі, на верхній губі.

Враз підвелась, пройшлась по кімнаті з кутка в кут, — образа ще більше душила її, аж до фізичного болю. Чомусь раптом пригадалися вчорашні проводи в Києві, чудова компанія в вагоні, навіть хлопчина, який ніс їй речі. Тоді думала, що все йде на добре.

Підійшла до вікна. Вікно виходило у вузенький двір, обгороджений штахетом. Деякі дошки одвалились, в щілину проліз сірий кудлатий собака, став, подивився навколо, понюхав повітря, задравши голову, і повернувся назад, огризавшись від мух, що не давали йому спокою...

Біля дерева, прив'язане на мотузку, невеличке порося зосереджено рило землю, щось там жувало, а в його кориті длубалася дзьобом нахабна проворна курка, поглядаючи скоса на порося. За штахетом стояв ще один будинок, одноповерховий, низенький, з обідраними стінами, які давно не бачили щітки й крейди. Ви-

соко піднявши руки, вішала білизну молода, струнка жінка з товстими засмаглими литками, що виднілися з-під картатого сарафана.

Замислившись, Ніна не почула, як в кімнату зайшов Кіндрат Іванович. Він одсунув стільця від столу. Здргнувшись, Ніна повернулася на той звук.

— Ви ще досі не були в Олександрі Трохимівни? — здивувався інспектор.

— На жаль, була,— зітхнувши, відказала Ніна.— Була, познайомилась...— дівчина спробувала посміхнутись, але посмішка та вийшла, мабуть, такою жалюгідною, що Кіндрат Іванович, глянувши пильно своїми примруженими очима на Ніну, зрозумів її настрій.

— Так, так...— навіть у тих примружених очах Ніна відчула співчуття і теплоту.— Так... Знаєте, Ніно Дмитрівно, характер у неї крутенький,— тихо сказав Кіндрат Іванович, кинувши в бік кабінету.

— Ой, ні, не ті слова про її характер, шановний Кіндрате Івановичу,— так само тихо, похитавши сумно головою, промовила Ніна.

«А, головне, вона, на жаль, довго все пам'ятає... Та лякати дівчину не буду, подивимось, як воно піде»,— подумав Кіндрат Іванович, знову повернувши голову до дверей кабінету.

— На душі бридко,— з гіркотою в голосі промовила Ніна.

— Ні, то вже ви занадто, Ніно Дмитрівно. Почнете працювати, воно все й одійде... Адже робота справжнього вчителя — це творчість, горіння, все нові й нові відкриття. А неприємності — без них не обійдешся, їх не обминеш. Ми живемо в такі часи, коли для творчої людини широчінь безмежна, щоб врявити себе,— захоплюючись, говорив Кіндрат Іванович.

— Коли не заважають, звичайно,— перебила його Ніна.

— Та немає у нас, Ніно Дмитрівно, непереборних перепон! — вигукнув Кіндрат Іванович. Він підняв руку, хотів ще щось додати, але тут відчинилися двері кабінету, на порозі стояла Олександра Трохимівна і, насупивши брови, різко сказала своїм хрипким голосом:

— Товаришу Минайло, чи не можна тихше, ви не на вулиці і не на хуторі. Тут установа, тут люди працюють, а ви вигукнете щось безладне!

— Вибачте, Олександро Трохимівно, захопився трохи,— дещо ніяково сказав Минайло.

— А ви не захоплюйтесь!..— Олександра Трохимівна недвозначно глянула на Ніну, і двері хряпнули. За дверима почулися рішучі кроки.

Кіндрат Іванович мовчки махнув рукою і посміхнувся. Ніна зразу не могла отямитись від цієї сцени і натяку, а потім, наче прокинувшись від поганого сну, тихенько сказала:

— Вибачте, що через мене...

— Не зважайте, Ніно Дмитрівно, я звик до цієї унтер-офіцерської поведінки свого начальства.

— О, тепер ви вже ближче до правильного визначення її характеру,— тихо сказала Ніна і хотіла ще щось додати, але тут навстіж відчинилися вхідні двері, і широким кроком, розмахуючи руками в такт ході, через кімнату пройшла висока, огрядна молода жінка, мимохідь недбало привітавшись з Минайлом. Вже біля дверей у кабінет вона раптом обернулась і навмисне дуже уважно оглянула Ніну. Видно було, що її цікавило вбрання Ніни, але вона ковзнула поглядом і по обличчю.

Ніна встигла оглянути і її. Все в цієї жінки було велике — постать, руки, ноги, навіть кирпатий ніс і товсті губи. Рожеві щоки сповнені здоров'я. Тільки лоб маленький, а над ним претензійно закручене волосся. Плаття шовкове теж було пошите з претензією на ефект. Про такі плаття жінки говорять, що вони «гавкають», тобто кидаються в очі своїм несмаком. На обличчі жінки були написані самовпевненість і самозадоволення.

Ще раз кинувши погляд своїх вузьких очей на Ніну, жінка круто повернулась і, не спитавши, не постукавши в двері, зайшла в кабінет до Олександри Трохимівни. Звідти відразу долинули невиразні звуки жвавої розмови.

— Що це за особа? — спитала Ніна і подумала: «З ходюю гвардійця і досить нетактовною поведінкою?»— Ви, певно, її знаєте, Кіндрате Івановичу?

— Добре знаю! Це наш ще один інспектор, так би мовити, колега мій, Рилівська Марія Павлівна,— відповів Минайло, іронічно посміхнувшись.

— Така молода і вже інспектор? Який же в неї до-

свід роботи в школі? Хіба це можливо? — засипала запитаннями Минайла Ніна, ще більше здивувавшись.

— Моя стара мати казала, що на світі все можливо, тільки неможливо залізти на небо. Та люди вже й туди дістались,— засміявся Минайло, і тоненькі зморшки сплуталися павутинками біля примружених очей.

В кімнату зайшов якийсь високий чоловік з товстим стареньким портфелем у руці. Привітавшись з Кіндратом Івановичем, він спитав — чи можна до Олександри Трохимівни?

— Там у неї Марія Павлівна, зачекайте трохи, посидьте.

Чоловік сів, поклавши собі на коліна портфель.

Глянувши на годинника, Ніна заклопотано сказала, що їй час уже рушати, і безпомічно подивилась на свої речі.

— Зараз я організую вам допомогу в цій тяжкій справі,— сказав Кіндрат Іванович.— Тут поруч живе один чоловік, він донесе ваші речі і на машину влаштує. Всіх шоферів тут знає, а вони його, бо Мусій Миронович сторожує коло приймального пункту. Він охоче це зробить, коли дасте йому кілька карбованців... Одну хвилинку...

Кіндрат Іванович швидко вийшов, Ніна не встигла навіть заперечити — вона й сама б збігала, нехай би тільки сказав, де живе той Мусій Миронович...

Чекаючи, Ніна витягла з сумки дзеркальце, поправила волосся. Обличчя в неї було стомлене, під очима застигли синюваті плями. Хотілося освіжитись холодною водою, може, й відпочити, та як же це зробиш?

Повернувся Кіндрат Іванович з кремезним дідуганом.

— Ось Мусій Миронович піде з вами,— сказав Кіндрат Іванович і показав на речі Ніни.

— Це ми враз доправимо і на машину всадовимо. Їх зараз гасає хтозна й скільки, область все посилає...

Дідусь замислено почухав борідку, помахуючи мотузкою, що тримав у руках, приміряючись очима до речей, як їх краще взяти. Тоді прив'язав рюкзак до чемодана і звалив собі через плече. Корзину взяв у руку і повагом пішов до дверей. Сумку з харчами Ніна взяла сама.

— Я вас трохи проведу, Ніно Дмитрівно.

Вони разом вийшли на вулицю. Яскраве пекуче сонце зненацька осліпило Ніну. Воно стояло вже високо, і лілові тіні від дерев і будинків були короткі, розпливчасті і ніби ворушилися в мареві гарячого дня.

— Ну, здивували ви мене, Кіндрате Івановичу, з цією інспекторшею,— знову повернулась Ніна до незакінченої розмови.— Коли ж вона закінчила вуз?

— В минулому році, учительський інститут в області... Я вважаю, Ніно Дмитрівно, що справжній педагог мусить добре розуміти не лише душу дитини, а й взагалі людини... Запам'ятайте це. Адже ви лише починаєте вашу трудну, але й прекрасну путь вихователя молоді. А я чимало років провів у класних кімнатах, в стінах школи... Будуть у вас невдачі, поразки, особливо напочатку, та не падайте духом. Так починали всі ми. Були й безсонні ночі від думок і сумнівів, коли здавалось, що зайшов у глухий кут і виходу вже немає. Зате яка радість від свідомості, що ти випускаєш нових людей, нової, небувалої епохи... Ось мені чомусь здається, що з вас буде справжній педагог. Ви скажете, мовляв, не видавайте мені авансів... Не знаю, я рідко помилявся в людях, які йшли на педагогічну роботу. А бачив я їх чималенько... Людей, з якими доведеться близько стикатися в роботі, вам треба знати. Олександра Трохимівна вже показала себе... А Риловська... Ви так здивувались, коли я сказав, що вона теж інспектор.

— А як же не дивуватись! — скрикнула Ніна.— Та ж перший обов'язок інспектора, так я розумію, допомогти вчителеві в його роботі! Це ж не ревизор-бухгалтер, що шукає, чи немає порушень фінансової дисципліни проти точних інструкцій, які для цього даються. Я собі уявляю — приходить до вас, досвідченого педагога, на урок ось такий інспектор, що він скаже?

— Може сказати, що урок хороший...

— А чим мені зможе допомогти? Знаючи, що я викладач, так би мовити, початківець, зможе, як кажуть, рознести мене, хоч сам інспектор не дав, мабуть, самостійно жодного уроку в школі,— вже сердито вигукнула Ніна.

— Все можливе... Правда, щастя в тому, що Риловську зараз майже не посилають у школи. Вона, голов-

ним чином, займається канцелярією, дитячими садками, та й то не дуже ретельно.

Ніна скоса, пильно придивлялася до свого співбесідника, до цієї простої, лагідної людини. Він не повчав її, ні, але відчувалась його зверхність і як старшого, що прожив велике життя, і як старшого товариша, що досвід свій носив у серці. Здалося їй, що вона наче десь зустрічалася з ним. Авжеж, пригадався викладач історії в школі, Павло Васильович, який саме так розмовляв з ними, з непокірливими школярами. І його любили, поважали, слухалися, хоч він ніколи не підвищував голосу.

Тільки у Павла Васильовича не було цієї скорботної зморшки біля губів і журби в очах, як у Кіндрата Івановича.

Чому він зажурений?

А Кіндрат Іванович мовчав, глибоко замислившись, ніби не наважувався щось розповісти. Він думав про Рилівську. Промайнуло в голові те, що сказати не хотів.

«Чому Рилівська прямо з інститутської лави стала інспектором? Хм... Хіба це поодинокий випадок. Є вони ще в нашій системі і в інших галузях. В Києві теж є такі...»

Рилівська — рідна сестра голови райвиконкому. Вони й живуть разом — мати їхня, оця Марія Павлівна, ну там ще кілька чоловік сім'ї. Якось, ще тільки вона прийшла на роботу, в одвертій бесіді розповідала Марія Павлівна, що ніколи не думала про педагогічну кар'єру. Надумалася бути геологом. Дітей не любила, уникала в школі бути навіть піонервожатою. Розповідали потім його друзі — вчилася аж надто посередньо. Вчителі, як кажуть, «натягували» їй трійки, іноді четвірки. І можна собі уявити, який радий був директор, коли випхнув, нарешті, з школи Рилівську, бо школярі ж бачили, що їй «натягають» оцінки. І на засіданнях педагогічної ради доводилось стримувати викладачів, які іноді теж обурювались з цього. Звичайно, годі й думати, щоб Рилівська попала на геологічний. Після першого чи другого екзамену — далі не допустили. Тоді, щоб не пропадав рік, її якимсь чином в області всунули в учительський інститут, хоч прийом уже закінчився... Тут вона повзла на трійках, але вславилася тим, що на сесіях ховала шпаргалки за панчохою і до-

силь безцеремонно витягала їх, коли давали час на обдумування запитань. Іноді викладачі-екзаменатори й помічали це, але, ошелешені таким зухвальством і нахабством, не наважувались відібрати шпаргалки... По закінченні інституту Рилівська і на думці не мала йти працювати в школу, хоч комісія й надіслала її для цього в рідне містечко, під братове крильце. Збиралася влаштуватись десь у канцелярії абощо, а тут саме звільнилось місце інспектора райвно, і Олександра Трохимівна взяла її до себе... Треба тільки чути і бачити, як розмовляє з Рилівською ця грізна завідувачка. Стає такою, ніби у неї повен рот меду...

Минайло глянув на Ніну, певно хотів прочитати якісь її думки. Тоді тихо, ще замислено, сказав:

— Дивуетесь? Я вже казав, що зараз Рилівську дуже рідко посилають у школи, бо з нею взимку трапився неприємний скандал...— Кіндрат Іванович знову помовчав трохи.— Послали її на фронтальне обстеження однієї школи....

— Що це за «фронтальне обстеження»? — здивовано спитала Ніна, на секунду зупинившись.

— Це коли обстежують всю роботу школи...

— Дивне слово... Я знаю фронтальну атаку, тобто лобову. А тут.... Невже в російській чи українській мовах, таких багатих мовах, немає відповідного слова?

— Ну що ж, так пишеться в інструкціях.

— Вибачте, що перебила вас.

— Нічого... Під час обстеження Рилівська взялась перевіряти зошити диктантів з української мови, щоб виявити, чи не багато помилок пропускає викладач. А вона закінчила філологічний. Ви знаєте, скільки вчитель має право пропустити, недоглянути помилок у творі, в диктанті?

— Ні, не знаю.

— До шести процентів. Не більше. За решту він уже відповідає.

— Так?

— Авжеж... Запам'ятайте. Продовжую... Перевіривши зошити, Рилівська накинулася на вчителя на педраді, мовляв, як він сміє пропускати таку величезну кількість помилок. Збиралась записати це у висновки. А дозволяється пропускати, повторюю, найбільше шість процентів помилок... Викладач попросив проглянути зо-

шити. І виявилось, що в багатьох і багатьох місцях, там, де учні написали абсолютно правильно, було надто енергійно підкреслено і виправлено червоним чорнилом. Інспектор неписьменний... Вийшов величезний скандал, тому що Риловська намагалась довести свою правоту. Учитель надіслав зошити в райком, але тут втрутився високоповажний братик, і справу зам'яли.

Кіндрат Іванович змовчав, що вчителя, який надіслав зошити в райком, все-таки, як кажуть, з'їли. Йому довелося перевестись в інший район, і він насилу випросив собі більш-менш пристойну характеристику. Адже його обвинуватили в склоках і підриві авторитету інспектора. А коли він написав в область, звідти прийшла вимога, щоб надіслав зошити, так би мовити, речові докази. А вони, звичайно, зникли. Педагоги ж з переляку побоялись його підтримати...

— Все ясно, шановна Ніно Дмитрівно?

— Ясно і надто сумно,— гірко зітхнула Ніна.

— Бачите, до якої одвертості ви мене призвели,— засміявся Кіндрат Іванович.— Мабуть-таки, я вже став просто старим балакуном,— додав ще крізь сміх.

— Ні, що ви! Це вже аж надто самокритично. Хіба ж ви старі... Дуже вам вдячна. Знатиму, з ким доведеться працювати. Після знайомства з вами і наших розмов я не жалкую, що зайшла до райосвіти. Уявляю собі, як вам часом важко доводиться...

— Буває... Я на це не зважаю... Людина я самотня, на підйом легка. Непереливки стане, кудись поїду. Тільки вже стомлюватись почав,— зажурено проказав Кіндрат Іванович.

Мусій Миронович зупинився перепочити, зняв з плеча речі, обережно поклав на якийсь ганок, в тінь, під густий крислатий клен. Крізь листя сонце не могло пробитись гарячим промінням. Зупинилися й Ніна з Кіндратом Івановичем.

— Ну, мабуть, я піду, а то кинеться хазяйка... Треба сьогодні ще раз перевірити, як з ремонтом шкіл. Час уже й закінчувати... Ніно Дмитрівно, коли я вам буду потрібний в яких-небудь справах, звертайтеся. Знаю, що перший час важко вам буде на новому місці, та й у роботі... Просто-таки приїжджайте або пишіть. Добре? — Ніна сердечно подякувала. Кіндрат Іванович міцно потиснув їй руку, побажав успіху.—

Піду... Правда, коли Марія Павлівна заїде в кабінет, тоді розмови у них тривають довгенько, буває, що й годинами торохтять... А тут ще така животрепетна тема є — про вас погомоніти.

Посміхнувшись, Кіндрат Іванович ще раз потиснув руку Ніні і пішов. Ніна кілька хвилин дивилася йому вслід. Йй важко було зразу зібратися з думками після того, що розповів їй щиросердо інспектор.

З Мусієм Мироновичем вони довго йшли мовчки.

Замислившись, Ніна, проте, розглядала містечко, його широкі вулиці, дерева за парканами, квіти на вікнах. Дідусь простував не тією дорогою, якою вона йшла сюди.

На вулиці було мало людей, тільки діти галасливо ганяли по траві коло вузького тротуару футбольний м'яч... Якась тітка перетинала дорогу, а за нею підтюпцем поспішали три кози з двома козенятами. У кіз на шиї метлялися мотузки, перев'язані бантом під бородами. Морди у кіз були дурні, але зневажливі.

— Значить, товаришко, у Вишневе? — раптом порушив мовчання дідусь.

— Та туди ж.

— Хороше село, таке ж гарне, велике та зелене. Школа там добра, ще до війни будували, на два поверхи, — Мусій Миронович знову поставив корзину, насунув кашкет на самі очі, перекинув чемодан з рюкзаком на друге плече, взяв корзину і рушив далі.

— І колгосп у них нічого собі. Правда, в районі кращі є, але й їхній «Прапор соціалізму» теж було на дощі пошани одного разу стояв. Голова у них, Степовий Архип Архипович, жвавий чоловік, а в передовики ніяк не випнеться... Біда та й годі... Кіньми їздить, правда, коней дуже любить... А є такі, що на «Москвичах» і «Победах». А ви з Києва? — почувши відповідь, Мусій Миронович промовив. — Я зразу взяв, що з Києва... Ось ми вже майже й прибули, так би мовити, на місце призначення.

Праворуч вокзал. Здалека він здавався привабливішим, ніж коли дивитись з перону. Попереду височіли величезні бурти зерна і стояло кілька вантажних машин та з десяток підвід. Дідусь пішов прямо до однієї з машин, поговорив з шофером, закурили вони, а Ніна стояла біля своїх речей. Мусій Миронович повернувся,

взяв речі, поклав у кузов. Ніна привіталася з шофером, який уважно поглянув на неї з-під великого козирка засмальцьованої кепки.

— Зараз Політуха прийде і поїдемо,— звернувся шофер до Мусія Мироновича.

— А чого це він тут?

— Та,— махнув безнадійно цигаркою шофер.— Мотор дали на ремонт, а вони голову поморочили і не зробили. Хіба тепер хто візьметься у таку пору? — шофер показав на бурти хліба.

— Авжеж, аж горить по всьому району. Начальство по колгоспах розлетілось... Підштовхують.

Поквапливо підійшов високий, довготелесий чоловік з вузьким, гострим обличчям, у косоворотці й білому кашкеті.

— Зараз поїдемо,— на ходу кинув він. Шофер показав на Ніну і щось тихо сказав.

— Будь ласка, товаришко вчителько, сідайте в кабінку,— розкрив послужливо дверцята Політуха.— Давайте познайомимось: Політуха, завгар колгоспу «Прапор соціалізму».— Він привітно потиснув Ніні руку.

Навіщо сідати в кабінку? Їй хочеться подивитись навкруги, на лани, на широку землю. Ні, в кабінку вона не сяде нізашо.

— Як хочете! — розвів руками Політуха.— Тільки боюсь, незручно буде вам. Машин по цьому шляху ходить зараз, як на Хрещатику, а курява — наче в пустелі Сахарі під час бурі. Ой і курява! Проїде зустрічна машина, то й очей не розплющите зразу,— засміявся Політуха, і обличчя його стало маленьким, добродушним, мов у дитини.

Але Ніна все одно не погодилася їхати в кабінці, мовляв, куряви вона не боїться...

Політуха знизав плечима і пішов до сусідньої машини, звідки почувалася гостра суперечка. Політуха ляяв шофера, а той у відповідь щось доводив йому.

4

Розплатившись з Мусієм Мироновичем, Ніна подякувала йому за допомогу і хотіла йти до машини, але старий затримав її.

— Прощайте. Бажаю вам успіху,— сердечно проказав він.— Ось що, товаришко, коли вам треба буде щось у районі дістати, з радістю в пригоді стану. Не завжди ж буде змога вирватись сюди з Вишневого. Особливо, коли почнеться робота в школі. А воно ж буває, що негайно треба чи зошити, чи папір, або начні приладдя... Ви передайте записочку через кого-небудь Кіндрату Івановичу, а я їй перешлю за кілька днів з okazjiю. Та й старий Дремлюга тут щодня. Найкраще через нього!.. З Дремлюгою ви зразу познайомитесь.

— Незручно утруднювати Кіндрата Івановича,— зауважила Ніна.

— Що ви! То ж золота людина! Я його скільки років знаю! Двох моїх синів учив... Тільки печаль у нього велика. Дружину та його дочку, років шістнадцяти, гітлерівці замучили в гестапо. Партизанам вони допомагали... А він на війні був. Тяжко пережив це нещастя Кіндрат Іванович, коли повернувся після перемоги,— сумно похитав головою Мусій Миронович і, побачивши, що Політуха швидко повертається назад, знову нагадав: — Так ото, як треба буде, передавайте записочку через Дремлюгу, то мій друг, все зроблю, що зможу.

— Дуже вам вдячна, Мусію Мироновичу,— Ніна потиснула йому руку і пішла до машини.

«Так ось чому така глибока зажура в очах Кіндрата Івановича і в зморшках коло губів!» — подумала Ніна, і в неї стиснулося серце, сповнене співчуття.

Підійшов Політуха і чемно допоміг Ніні вилізти в кузов, підняв і замкнув задній борт. Сам моторно пішов сідати в кабінку.

Слідом за Ніною в кузов спритно стрибнув хлопець, низенький, присадкуватий, років п'ятнадцяти, який весь час розглядав її великими чорними допитливими очима. Він був у вузьких латаних штанах, картатенькій виляній сорочці з короткими рукавами. Видно, що хлопець давно вже виріс із свого вбрання. Стареньку кепочку він надів козирком назад, насунув на самі очі, мало не до облупленого на сонці носа.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Машина швидко вибігла з містечка і помчала між городами, тоді повернула праворуч і вилетіла в поле. Дорога лежала довга, здавалось — безконечна. Обабіч рівно вишикувалися молоді осики, і листя їх вертілося під вітром. По тому, як пробігали осики і телеграфні стовпи, можна було втямити, з якою хуткістю мчала машина. Та ще волосся розвівалось назад, і теплий вітер так бив у обличчя, що треба було весь час примружувати очі.

Ніна стояла, обіпершись об кабінку, і роздивлялась на всі боки. Он у вибалочку затишний гайок, а за ним густо розкидані копиці хліба. Ближче — чорна зорана земля, і вдалині пихкає трактор...

Хлопчик стояв біля неї недбало, однією рукою тримаючись за кабінку. Ніна скося глянула на нього. Він скинув кепку і, підставивши голову під вітер, дивився вперед. Чорне волосся коротко підстрижене над високим лобом, тоненька шия в золотому пушку, такий же пушок і на матових, засмаглих щоках.

Мабуть, відчувши погляд Ніни, хлопчик повернув до неї голову і спитав:

— Ви до нас їдете?

— Куди це до вас?

— У Вишневе.

— Значить, до вас. А скільки кілометрів до Вишневого?

— За спідометром одинадцять кілометрів від центру населеного пункту Слобожань до центру нашого населеного пункту. Коли треба, може вказати точні

координати Вишневого... А ви до нас на роботу їдете,— раптом сказав хлопчик,

— Чому ти думаєш, що на роботу?

— У вас речей багато. З такою кількістю речей в гості не їздять,— хитро повів очима хлопець.— Навіть догадуюсь, де ви працюватимете.

— Ну, де? Догадуйся,— вже бавилась Ніна.

— У нас у школі викладатимете російську мову, бо наша Серафима Макарівна поїхала від нас зовсім, до сина. Ну й добре, що поїхала.

— Чому ж добре?

— Ох ти, кричить, кулаком по столу б'є, лає учнів, а її ніхто не боїться,— зневажливо засунув руки в кишені хлопець.

— А хіба треба, щоб учні боялися вчителя?

— Не знаю... Інші ж учителі так не роблять, а їх слухають. Правда, теж не всіх...

— А ти ж у якому класі? І як твоє прізвище, ім'я?

— Перейшов у сьомий,— хлопець трохи завагався, чи називати прізвище, а тоді випалив:— Сомак Валерій, а прозивають мене Кавалерій.

«Ну, значить, зустрінемося в класі»,— подумала Ніна, розглядаючи краєвид.

З правого боку дороги простягнувся безконечний лан проса, а з лівого — кукурудзи.

— Добряче у них просо,— з виглядом справжнього знавця проказав Валерій.— А у нас миршавеньке, погано землю обробили і не пропололи як слід.

Машина прогуркотіла по дерев'яному мосту через затишну, нешироку річку. Над водою похнюпився очерет, тріпотіли листячком лози, гострі леза осоки хилилися од вітру, дві тіні високих верб гойдалися на брижах світлої води.

Всі важкі думки Ніни вже вивітрилися, навіть згадки не лишилося про розмову в райвно. З дитячою зацікавленістю дивилася вона на місця, через які мчала машина.

2

Без кінця летіти б отак вперед і дивитись на цю землю, велику і величну.

— Зараз починається наша земля,— раптом перебив

думки Валерій.— Он бачите, Кирило Супрун добиває наш овес. Комбайн «Сталінець-8». Найкращий комбайнер, з дошки пошани не сходить і жене попереду всіх. Машина в нього така слухняна, наче дитина,— висловив Валерій, звичайно, чиюсь думку.

Ніна не могла відірвати очей від величезної машини, що повільно пливла полем, розмахуючи мотовилами, залишаючи за собою купи соломи. До неї під'їхав грузовик, що здавався маленьким на фоні комбайна.

Адже вперше в житті Ніна бачила комбайн на полі. На малюнках, у журналах роздивлялась його, та хіба ж можна порівняти!

Попереду, ніби просто на них, летів грузовик, залишаючи за собою густу, високу, непроникливу золоту хмару куряви.

— От зараз обкурить нас,— звернулась до Валерія Ніна, пришулившись.

— Не бійтесь, з правого боку, значить, вони покушують нашої куряви,— засміявся Валерій.— Хто ж це летить? Прапорець на крилі. Мабуть, Федір... Невтомний водій, ударник, день і ніч за кермом. Так і є, Федя!

Машина швидко наближалась. І хоч Ніна не повірила Валерію, та коли авто промчало, їх майже не обкурило, вітер дійсно зніс куряву в лівий бік.

Валерій махнув рукою вслід машині.

Захоплююче хороше отак мчати серед безкраїх просторих степів! Дивитись, як вітер ворушить листя кукурудзи, схоже на ятагани, птиця якась застигла над землею і тріпоче крилами на одному місці, а потім раптово падає вниз і знову здіймається вгору. А он череда повільно пересувається, і корови здаються здалеку іграшковими — руді, плямисті, чорні. Скільки ж їх там? Звідси, здаля, не полічити.

Мчить машина, розрізає пругке повітря, і враз здається Ніні, що вона теж птиця, розігналася трохи по землі ногами, потім легко знялася в повітря і ось летить над цими ланами, гайками, над чорною ріллею. Ондечки попереду, далеко-далеко, срібляста імла на обрії, за тією сріблястою імлю чарівне казкове царство, яке треба відкрити для людей.

Туди прямує птиця Ніна!

Та ба, царство це вже відкрите — царство праці, творчості, радості, рожевої вранішньої зорі...

А вітер у вухах свистить, лоскоче обличчя, б'є в груди. Ніні хотілося співати на весь голос, та соромно перед Валерієм, а не заспівати нема сил, і вона заспівала беззвучно, пошепки про широку рідну країну, про те, що багато в ній ланів, лісів і гір...

І все пролітало так швидко, що очі не встигали охопити, а серце... Ніби в саме серце вбирала ці картини, що наближались і пролітали з хуткістю цієї машини. Он хмарки повільно бредуть одна за одною над самим обрієм, схожі на білих лебедів. Ні, такі вітрила звиваються над яхтами, коли вони в кільватерній лінії плавно линууть синіми водами Дніпра під Києвом.

Машину обігнав мотоцикл, він летів, ніби не торкаючись землі, з скаженим гуркотом, і відразу його сховала смужка золотої курави.

— Ох, ти! Як подався! Це механік з МТС Павло Величай, певно, летить подавати швидко допомогу якомусь трактору. Він одчайдушно їздить!.. Ох, ти! А у нас в селі двадцять один мотоцикл. Кожного літа мотогонки влаштовуємо. Ось із збиранням трохи впроваджуємо і влаштуємо... Павло Величай щоразу завойовує приз...

Валерій говорив це так, ніби він головний персонаж на мотогонках.

Ніні сподобалась любов хлопця до свого села, його своєрідний патріотизм.

— Добре, подивимося мотогонки,— сказала Ніна.

Лежить чорна, неначе полірована, виблискуючи на сонці, свіжа рілля. На ній поважно, виставивши груди, бродять граки, ніби знають ціну своїй корисній роботі на свіжозораній землі. Два трактори легко тягнуть за собою плуги, а позад плугів, мов на чорних хвилях, пливають борони, зчеплені в ряд.

Ніна глянула на Валерія. Хлопець, мабуть, зрозумів її, простягнув руку в той бік:

— Наші на зяб орють. Добре встигли. Ця тракторна бригада у нас могутня. Вісім тракторів, а трактористи — як орли хлопці,— запишався Валерій.— А то ж хто? А, сам Архип Архипович. Мабуть, перевіряє якість. Ото його коник стоїть. Не коник, а диявол, зветь його

Орлик. Коло голови бригадир трактористів, Чорновус. Мабуть, розпікає його голова!

Машина наблизилась до групи людей, що стояли на ріллі. Низенький чоловік махнув рукою, і машина зупинилась, від'їхавши трохи вперед.

Політуха вискочив з кабіни і поспішав назустріч низенькому чоловікові, що вже наближався до машини. Політуха йшов легкою ходою, високо піднімаючи свої довгі ноги, мов лелека на луках, тільки моторніше.

— Ну що? — коротко спитав Архип Архипович.

— Назад везу, — знизав плечима Політуха.

— А я тобі що казав? Все комбінаціями займаєшся, — рівним голосом проказав голова.

— Які ж комбінації, Архипе Архиповичу! В емтесі ж не бралися, у них же свої трактори в капітальному, а нам треба розточку і шліфовку циліндрів та вала. А решту ми вже в себе зробимо, — виправдувався Політуха, втягуючи голову в плечі, розмахуючи руками так, ніби вони в нього рухалися на шарнірах.

— Зробимо, зробимо... Я б тобі зробив, коли б нам сьогодні не прислали з області ще дві машини. Поки сам не візьмусь, на вас не надійся. Заїду сьогодні до Моторного, тоді й зробимо, — повільно говорив Архип Архипович, зняв солом'яний бриль і витер піт на лобі. Рідке, сірєньке волосся теж злиплося від поту. Політуха стояв, трохи схиливши голову, і дивився на землю.

Ніна з цікавістю спостерігала цю сцену. Голова колгоспу — низенький чоловік, з довгими руками, у вишиваній сорочці і парусинових черевиках. Брови у нього вигоріли і на засмаглому обличчі вирізнялися очі, мов голубі прив'ялі вогники. Вони сиділи глибоко під бровами і здавалися пронизливими. Своїми гостренькими вусами він, мабуть, пишався, бо все погладжував їх.

— А то хто? — спитав раптом голова, показуючи на Ніну.

— Нова вчителька в нашу школу, — повернувся до машини Політуха.

Голова підійшов впритул до машини і кілька секунд з цікавістю дивився на Ніну.

— Здрастуйте, товаришко, — він простягнув Ніні руку,

але прізвища не назвав, мовляв, дивно, коли б тут його всі не знали. Потиснувши руку дівчині, спитав: — Здалеку їдете? — Ніна відповіла. — Це добре, — байду же проказав голова, а тоді зразу повернувся до Політухи і з сердитим докором сказав: — А ти що ж, не міг жінку в кабінку посадити, а сам у кузові проїхався? Запанів?

За Політуху відповіла Ніна. Вислухавши її, голова нічого не одмовив, а коротко наказав Політусі:

— До самої школи підвези товаришку... А водій зразу на тік, і так загаявся. — Він повернувся і пішов до ріллі. Було таке враження, що він уже й забув про цю розмову.

3

Машина рушила і, зразу набравши швидкості, помчала по м'якій, накатаній дорозі.

— Ось за цим пагорбом і починається наше Вишневе, — показав рукою вперед Валерій.

Він не встиг ще опустити руку, як відкрилась панорама великого села. Частина його лежала в долині, а там далі хати вибігали на горби, видно було й затишні широкі вулиці. Білі, чистенькі хати, вкриті соломкою, летіли назустріч машині, але багато будинків було під черепицею, шифером та бляхою. А зелені скільки! Майже коло кожної хати садок, а з вулиці — високі дерева, що кидали довгі тіні на бур'яни, які росли обабіч дороги. З того боку села розлився великий став, підпертий греблею, на якій стояв кам'яний будинок під білою бляхою.

Помітивши, з якою увагою Ніна розглядає село, Валерій взявся показувати свій населений пункт.

— Ондечки школа, бачите, двоповерховий білий будинок. Зараз там закінчується ремонт. Садок у нас великий, самі доглядаємо... Скажіть, як вас на ім'я та по батькові? — перебив свою розповідь Валерій. Ніна сказала, і він продовжував: — Біля ставу, бачите, Ніно Дмитрівно, колгоспний двір. Ото довгі такі будівлі. А там гребля і наша гідростанція. Самі збудували і пустили позаторік. Тепер у нас багато механізації... А висока споруда — то водокачка, на ферми воду по-

дає. Коли б були труби, можна водопровід у хати про-
вести, заплановано на кінець п'ятирічки. А лікарні звід-
си не видно, бо ми в долину в'їхали. Там аж три кор-
пуси...

Машина вже мчала біля самого села, і попереду
Ніна побачила два високі кургани. Відразу пригадала
Аркадія і тихо засміялась. Валерій здивовано глянув
на неї.

— Що то за горби? — спитала Ніна.

— Е, то історичні могили,— гордо відповів Вале-
рій.— Минулого літа приїжджала якась вчена комісія
з Академії наук. Щось виміряли, вираховували, а ми
їм допомагали, особливо гурток історії... Колгосп хо-
тів ці горби розкопати і зрівняти зовсім, щоб там ора-
ти можна було, але комісія заборонила і навіть спеці-
ального заборонного папірця надіслала до сільради.
Тепер ми їх оборюємо. Там квітів багато росте, особли-
во навесні та на початку літа...

Машина круто повернула праворуч і вже їхала се-
лом, бічною затишною зеленою вулицею. Більшість дво-
рів було не обгороджено, тільки обсаджено од вулиці ку-
щами або обкопано неглибокими рівчачками.

І біля кожної хати цілі зарості різнобарвних квітів,
що слалися килимами.

Машина знову повернула і виїхала на широку вули-
цю, в деяких місцях і забруковану. Але брук був такий
розбитий, що шофер об'їжджав його узбіччям.

На цій вулиці було найбільше кам'яних одноповер-
хових будинків. Стояли дві крамниці, перукарня, чай-
на, що містилась у дерев'яному довгому, видно, наспіх
побудованому павільйоні.

— Ото ондечки сільрада, а майже напроти — кон-
тора правління колгоспу,— показав Валерій на два бу-
диночки з маленькими вікнами.

На невеличкому майданчику, зарослому травою,
стояв на постаменті сріблястий Ленін, він виблискував
на сонці і, простягнувши руку, кликав колгоспників
уперед.

— Ото наш Будинок культури,— пояснив знову Ва-
лерій, кивнувши вбік на довгий будинок з високим
зеленим дахом, обсаджений молодими деревами, серед
яких ниділи закурені квіти.— Там у нас гуртків багато,
вечорами концерти і кіно. Тільки зараз зачинений він,

все перенесено в степ. Там і картини тепер показують,
і бібліотека переїхала туди...

На вулицях майже не було людей, тільки малеча
бавилась біля хат, та котра старенька бабуся проведе
очима машину.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

— От ми й приїхали,— урочисто підняв руку Валерій.— Оце наша школа.

Машина зупинилася біля двоповерхового білого будинку. Видно, школа зовсім недавно побілена, бо навіть на доріжці до ганку виднілись засохлі плями крейди та шибки досить великих квадратних вікон подекуди ще в білих затьоках.

Політуха спритно відкинув задній борт машини, Валерій з Ніною подали йому речі, і він допоміг Ніні стрибнути на землю. До машини вже біг через вулицю якийсь хлопчина школярського віку. Коли Ніна пішла доріжкою до низенького ганку з Політухою, що допомагав їй нести речі, вона почула позаду притишену розмову:

— Кавалерій, кого привіз?

— Нова русачка прибула!

— Ну, як?

— Здається, нічого, птичка-синичка,— тихо відповів Валерій і засміявся.

— Синичка, жвава птичка,— теж неголосно зауважив хлопець.

Іхню розмову Ніна, звичайно, почула.

«От уже й охрестили,— посміхнулась вона сама собі.— Синичка! Тепер приклеїться прізвисько. А хіба ми не такі були? У нас же в школі, між собою, школярі більшість учителів називали тільки прізвиськами».

Політуха поставив речі на садову лаву, що стояла біля ганку під густою, розлогою осикою. Витерши піт

з лоба, він строго звернувся до Валерія, що саме підійшов:

— Ти ж тут, молодий чоловіче, покажи товарищі вчительці що та як... Допоможи, коли треба.

Валерія потішило, що його в присутності нової вчительки Політуха назвав «молодим чоловіком». Він серйозним, солідним тоном відказав:

— Аякже, Карпе Олександровичу. Сьогодні на роботу вже нема чого йти.

Попрощавшись, Політуха на своїх довгих, тонких ногах швидко подався до машини.

Ніна присіла на лаву. Від осики падала мінлива тінь, вона ворушилася під вітерцем. Крізь листя проблискували ворухливі сріблясті сонячні плями.

«Ну, ось тут починається моє самостійне життя. Хто ж мені скаже, як воно піде далі?»—подумала Ніна.

І їй знову пригадалась сьогоднішня розмова з завідуючою райвно. Журба прийшла сама собою. Ніна мовчки дивилась на силу квітів, що всіма барвами переливались на клумбах і коло доріжок у саду, обгородженому невисоким штахетиком. Стояли, горді своєю холодною красою, жоржини, вогнисті красолі, оксамитові чорнобривці, ніжні вербени, сонячні кореопсуси, кущі любистку з химерно вирізьбленим листям, зарості м'яти і ще багато квітів, назв яких Ніна не знала.

Думки перебив Валерій:

— Ніно Дмитрівно, я піду гляну, чи є директор або завуч,— і, не чекаючи відповіді, підійшов до дверей, посмикав за ручку і повернувся назад.— Зараз немає нікого, замкнено... Але незабаром хто-небудь буде, почекаємо.

— Почекаємо...— замислено сказала Ніна.— Все одно діватись нікуди... Квітів у вас багато.

— Це дівчата-мічурінці розводять. Насінням обмінуються з областю, навіть з Києвом... У нас біологічка, Лукія Остапівна, ох, та й знає все!..— вигукнув Валерій.

— А хлопці ж, мічурінці, що роблять?

— А сад, он бачите, які яблука висять? Бджоли у нас є, шість вуликів... Вишень цього року вродило, як насипано було на кожному дереві, особливо ранні сорти. І сливи, і порічки, малина, агрус, навіть виноград

і персики!.. Тут більше хлопці порядкують. А на мічурінських ділянках і дівчата є.

— А ти теж мічурінець? — спитала Ніна, і хлопець ніби трохи знітився.

— Ні... я техніку люблю. У нас є гурток юних трактористів і техніків, то й мене туди прийняли... Керує нашим гуртком отой самий Павло Трохимович Величай, що на мотоциклі промчав. Ох, ти, знає все здорово. Строгий... До війни був трактористом, а на війні танкістом-офіцером. Як почне розповідати про танкові бої, ох, ти, куди там! Як танки горіли, вибухали. Можна хоч весь день слухати... Скажіть, Ніно Дмитрівно, а ви на літаку літали? — раптом спитав і собі Валерій.

— І не один раз. Недавно оце в Москву літала.

— Ох, ти! В Москву! — аж підскочив на місці Валерій, очі його загорілись, він чомусь швидко зірвав з голови кепочку і кинув на лаву. Волосся в нього таке густе і тонкі волосинки так переплелися, що здавалось, наче голова облита смолою.— І в мавзолеї були?

— Кілька разів була.

— Ох, ти!.. І в метро катались? І висотні будинки бачили? І Кремль бачили? — нестримно ставив запитання Валерій і на кожну відповідь вигукував: — Ох, ти! — І чорні очі його з синюватими білками горіли від захоплення, мов жаринки. Без посмішки не можна було дивитись на його збудження, але Ніна стримувала себе. А він схоплювався з місця, знову сідав, ставив нові запитання: бачила вона телевізор, реактивний літак, чи їздила на тролейбусі, чи була в планетарії, чи бачила море, чи плавала на морському пароплаві?

Ніна відповідала, що все це вона бачила, телевізор є у них дома. Каталась на тролейбусі, плавала на пароплаві, була в планетарії.

— Ох, ти! Коли б мені трохи побачити це! — і благально попросив: — Ніно Дмитрівно, виступіть у нас у школі і розкажіть про Москву, про Київ і про все, все!

— Добре, ще до початку навчання чимало часу, встигнемо домовитись... — Вона збиралась продовжити цю розмову, але Валерій тихо сказав, дивлячись на вулицю:

— Тітка Катерина йде... Це гроза школи, її навіть

десятикласники бояться. А комашки просто завмирають на місці, тільки вона гляне на них.

— Які комашки? — здивувалась Ніна.

— Ну, першокласники, другокласники, малята... Вона й на директора може grimнути.

До них розгонистим кроком швидко наближалась висока, ставна ще жінка років, мабуть, за сорок, видно, міцна й енергійна, з широким відкритим обличчям. Рукава синьої кофтини закачані до ліктів, а кофтина подекуди в білих крейдяних плямах. З-під білої хустки, запнутої низько на лоб, дивилися проникливі, великі, але дещо вже вицвілі сині очі.

— Здрастуйте,— привіталась вона стомленим голосом.— А до мене гукає один хлоп'яцюга,— вчителька, каже, нова приїхала і там біля школи сидить. От, думаю, лиха година, а в школі ж нікого немає... Петро Сидорович, це директор наш, поїхав в область, чогось викликали його. Харитина Тарасівна, ну, завуч, в район, тільки завтра буде. Завгосп захворів, а мені кажуть, ви ж, Катерино, доглядайте ремонт інтернату. Утелющила!.. То я оце й воюю з тими, вибачте, майстрами. Так і стараються зробити абияк, аби позбутися. А житимуть же діти... Доводиться стояти над ними, над їхньою головою... Отаке лихо...— Тітка Катерина присіла на лаву, їй, певно, набридло розмахувати руками над головою Ніни.— А ти чого тут? — звернулась вона строго до Валерія.— По яблука, поки нікого немає? Гляди, Лукія Остапівна як узнає...

— Ми разом приїхали з Ніною Дмитрівною та з дядьком Карпом, з Політухою, завгаром. Він і доручив мені, щоб я допоміг,— скромно відповів Валерій, підвівшись.

— Ну, тоді добре, молодець...— Катерина розпитала Ніну, звідки вона, що викладатиме, о котрій годині приїхала. І враз забідкалася.— Що ж нам робити, лишенько наше?

— У вас для вчителів будинку нема? Мені б помитись, переодягнутись,— сказала Ніна.

— Та де він візьметься, той будинок,— безнадійно махнула рукою Катерина.— Для лікарів є два будинки, коло лікарні. А вчителі наймають у людей. Платить, звичайно, сільрада. Є такі, що й побудували собі хати. Ось Харитина Тарасівна, завуч наш, у неї своя хата.

Ну, та чоловік її беручий такий, агроном... Кімнату, звісно, ви знайдете, тільки хіба ж сразу? Попитати треба,— знизала плечима Катерина і замислилась.

— Тітко Катерино, а може, Величай старий здасть? У нього ж добряча хата, і живуть вони вдвох. Скоро Сергій поїде в інститут,— подав свою думку Валерій.

Катерина помовчала трохи і пристала на цю думку. Справді, у Величая хата добра, і світлиця є, і хатина. Тільки ж вони зараз на роботі. Стара Марфа, правда, не ходить щодня, підтоптана вже, а зараз така пора, що й старе, й мале в полі... Треба ввечері зайти. Воно й до школи близенько, бо тут як розвезе восени та навесні, то з багнуки й ніг не витягнеш.

— Що ж, давайте, Ніно Дмитрівно, підемо до мене, перебудете, поки знайдете собі хатину. До вечора у нас нікого немає, відпочинете. Як-небудь перебудете... Я ось через два двори живу в сестри, хата моя згоріла у війну, сама я лишилась, не хочу й будувати. Ходімо! — Катерина рішуче підвелась, взяла корзину і скомандувала, щоб Валерій брав чемодан.

— Не треба, він важкий, я сама,— запротестувала Ніна.

Та Валерій вже підняв чемодан за ручку:

— Ох, ти! Який же там важкий, не таке носив... А у вас, бач, які маленькі руки,— посміхнувся він.

— А ти, бузувіре, вже й руки помітив! — гримнула Катерина.

— Та ми ж разом з району їхали і тут же давно сидимо, чому ж не помітити,— ніяково виправдався Валерій, а тоді додав: — Тітко Катерино, я так думаю, що дед-Архімед здасть кімнату.

— Який дед-Архімед? — здивувалась Ніна.

— А Величай. Так старші школярі його прозвали, бо він все удосконалює, машини вигадує. Вони з дядьком Заводієм удвох... Оце зробили машину для очищення і вантаження зерна. Ох, ти, машина! Зерно подається спеціальним гвинтом, очищається, і просто в автомашину. Вони називають її агрегатом. Та хіба тільки це... От він і є дед-Архімед,— засміявся Валерій.

— А хто такий Архімед, ти знаєш? — спитала Ніна.

— Аякже! Славетний древній грецький вчений...— швидко почав хлопець, ніби відповідав урок.

— Годі, п'ятірка,— посміхнулась Ніна.

— Авжеж, п'ятірка, — удавано насупився Валерій. — А потім двійки будете ставити. Немає важчої науки, як граматики.

— А математика?

— Математику мені вчити — все одно що насіння лускати. А ось грамика! Шиплячі, свистячі, наголошені, ненаголошені, дієприкметники, займенники, крапки, коми, диктанти. Аж страшно, як згадаю! — знов удавано насупився Валерій, проте посміхнувся хитренько.

Так просто точилася бесіда з новою вчителькою, ніби розмовляв із школяркою свого класу. Разом з тим він почував до неї повагу за те, що вона багато бачила і, певно, багато знає, хоча на вигляд зовсім ніби вчора була піонеркою.

2

З вузького, тісного завулка, зарослого лободою та сивими лопухами, назустріч їм вийшла висока чорнява молода жінка з саквоюжем у руці. Легким білим халатом її і косинкою бавився вітер. Валерій зашепотів, звертаючись до Ніни:

— Це наша лікарка, Галина Степанівна. Ох, ти, і лікарка! Вона мені операцію робила. Жінка Павла Величя, механіка, що ми сьогодні бачили на мотоциклі.

Ще за кілька кроків Валерій радісно вигукнув:

— Здрастуйте, Галино Степанівно!

— Здрастуй, здрастуй, Валерику, — відповіла серйозно Галина Степанівна, трохи примруживши свої теплі бронзові очі, сповнені, здавалось, чи журби, чи клопоту. — Як у тебе справи?

— Загоїлося, зовсім загоїлося, тільки червона смужечка лишилась, — похвалився хлопець.

— На таких шибениках та не загоїться, — втрутилася Катерина.

— Ні, він не шибеник і по-геройському тримався під час операції... Проте, Валерику, не дуже вистрибуй, трохи ще побережи ногу... Куди це ви переселяєтесь, Катерино Юхимівно? — спитала лікарка, спиняючись, показуючи на речі.

— Та це не я...— кількома словами Катерина розповіла, що ось приїхала нова вчителька, а подітись нікуди, то поки що у неї перебуде.

— Дуже приємно, тоді давайте знайомитись,— звернулась Галина Степанівна до Ніни так невимушено, ніби вони вже давно й були знайомі, і простягнула руку.— Зустрічатися ж нам доведеться часто. Тут важко обминути одне одного... Можна і в мене перебути вам, Ніно Дмитрівно. Чоловіка все одно по три дні не буває. Хоч МТС осьдечки, але він весь час в степу, з машинами возиться.

Ніна подякувала, а Валерій розповів, що вони бачили Павла Трохимовича. Він обігнав їхню машину на мотоциклі з швидкістю гарматного снаряда.

— Та побоююсь, щоб він собі голову не зламав на клятій машині,— похитала головою Галина Степанівна.— В минулому році вже було. Ненавиджу той мотоцикл!

— Чудова машина!— з безпосередньою заздрістю вигукнув Валерій.

— Кому що... Ти б краще у розмови старших не встрявав,— грізно кинула Катерина, але в тоні її відчувалась удавана материнська суворість, і Валерій тільки посміхнувся.— А чому це ви пішки, Галино Степанівно?

— Близенько тут була, у Федори Ріпки. Та й копей наших позичив Архип Архипович... Ну, піду. Треба ще додому забігти.— Галина Степанівна звернулась до Ніни:— Заходьте, Ніно Дмитрівно. Перший час вам, мабуть, нуднувато буде. Про Київ розкажете, бо я, певно, тільки взимку поїду в інститут удосконалення...

Галина Степанівна пішла далі своєю легкою ногою. Ніна обернулась і подивилась їй вслід. От буває ж так, що з першого разу викликає до себе людина таку теплу симпатію...

Тихою прохолодою війнуло, коли зайшли в хату, де жила Катерина. На вікнах стояли квіти в горщиках та бляшанках, на шибках безпомічно билися і сердито дзижчали мухи. Свіжопомазана глиною підлога посипана травою з полином, на стінах розвішані вишивані рушники. Все це нагадало Ніні декорацію з якоїсь

п'єси. Тільки не думала дівчина, що такий затишок буває і в житті.

Катерина зразу заметушилась:

— Я вам підігру літепла, в ночвах помиєтесь, Ніно Дмитрівно. А я збігаю, догляну ремонт, а потім прибіжу, пополуднуємо.

Валерій нехотя попрошався і пішов. Ніна гукнула йому, щоб заходив, помічник її.

— Добре! — вже за порогом почувся голос Валерія.

Катерина внесла соломи й хмизу, розпалила піч, засунула в неї великий казан з водою. Тоді принесла ще відро з холодною водою, поставила на лаву, де вже стояв алюмінієвий кухоль з погнутими боками. Катерина підкладала в піч хмиз, поралася і розповідала, поки Ніна рилася в своїх речах:

— Ввечері до Величаїв підемо. Тут ось через кілька хат. Цікавий і химерний він, старий, серце добре. Синів у люди вивів. Старший завідує нашою лікарнею, сам лікар, про середульшого вже говорили, а наймолодший в інституті, на художника вчиться. Погостювати приїхав. Все ходить, малює, і ловко в нього виходить! Дивишся, і дерево наче шумить на картині, і людина, така ж схожа, і хата мов жива... А я оце з сестрою, з Настею. Молодша за мене трохи. Теж удовиця... Скільки війна удовиць залишила, страх!.. А дочку Настину, шістнадцятирічну, погнали фашисти на каторгу до себе, так бідолашне дівча і не повернулось... А мій як пішов на фронт в перші дні війни, то тільки одного листа одержала, а тоді вже пізніше оповіщення прийшло, що пропав безвісти,— тяжко зітхнула Катерина.— І син не повернувся... Ну, ось і вода майже готова.

Ночви цинкові Катерина сполоснула гарячою водою, поставила серед хати:

— Незвичні ви, мабуть, до такого купання. Та нічого, Ніно Дмитрівно, у нас і поганенька лазня є, тільки зараз зачинена, всі в степу, косять, молотять, орють... Розташовуйтеся, як вам зручніше, а я побіжу, бо з тими майстрами самий клопіт. Рушник у вас є? А то я дістану з скрині, цього добра у нас досить.

Ніна подякувала, витягла з чемодана волохатий рушник.

Витерши старанно великі руки, поправивши хустку,

що була сповзла з лоба, Катерина глянула на Ніну, переодягнену в довгий квітчастий халат, і вийшла, щільно причинивши за собою двері. За мить вона вже промайнула повз вікно, біля якого стояла Ніна.

Дивно, що про цю лагідну жінку Валерій сказав, ніби вона гроза школярів... Пригадалась школа, в якій вчилася сама. У них було дві технічки — одна літня жінка, може, навіть старша за Катерину Юхимівну, бо вже тоді років двадцять працювала в цій школі. А друга, ще молода дівчина, галаслива, метушлива, нестримана. Старша завжди спокійна, дуже рідко голос підвищить, коли робить зауваження якому-небудь зайдиголові, проте її слухалися, поважали і намагались не чинити їй ніяких прикростей... А молоду завжди перекривляли, вигадували їй різні прізвиська, часом робили все наперекір. Вона ганялась за бешкетниками, бігала скаржитись на них черговому вчителю, класним керівникам, та це все одно не допомагало...

Ніна посміхнулась — здається, все було зовсім недавно, і ось сама вже встигла закінчити університет і приїхала вчити таких, як Валерій-Кавалерій, що найбільше боїться граматики. Хороший хлопчина, допитливий, тільки надто експансивний, видно, непосидячий.

Виглянувши у вікно в двір, Ніна побачила рудого kota, що ліниво розлігся на спориші. Під тинном стрункі рожі стояли, ніби свічки горіли рсжевим вогнем. Ластівки, мов чорні стріли, пронизували розпечене повітря. Величезний соняшник низько схилив свою важку лису голову. На кілках тину застигли, мов голови на палях, чорні від сажі горщики. Ніжна, прозора, як серпанок, хмарка далеко-далеко пливе над обрієм.

А яка тиша!.. Від неї ніби аж у вухах дзвенить. Пригадався Київ, вулиця Саксаганського, де залишились рідні. День і ніч рядом, на вокзалі, гучно, на різні голоси, перегукуються гудками паровози. З шостої ранку починають скажено гуркотіти і переливчасто дзвонити трамваї. Ревуть сирени грузовиків, машини безперервно пролітають під вікнами так навантажені, що часом шибки брязкотять від їх ваги. Мов кулеметними чергами, бахають мотоцикли. А праворуч, на

розі, ніби в скляній банці, сидить регулювальник руху, і від ранку до дванадцятої ночі в світлофорі миготить то зелене, то червоне, то жовте кружальце, немовбито блимає своїм єдиним оком міфічний циклоп...

А тут прозора тиша!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Коли Катерина Юхимівна з Ніною та Валерієм уже повертали в двір, Галина Степанівна теж обернулась глянути на нову вчительку.

Здалека здавалось, що золотий вінок з сонячного проміння обвивав голову дівчини. Сподобалось Галині Степанівні зовсім ще юне, трохи розчервоніле обличчя Ніни, чисті, вдумливі, круглі, ніби здивовані очі, тонка, по-дитячому нерозвинена шия.

Важкувато буде вчительці перший час. Та нічого, а як їй було, коли, закінчивши інститут, зразу пішла на війну... І страшно, і важко до сліз було перший час. Та думати про це ніколи...

Галина Степанівна йшла швидко, треба ще зайти в палату, глянути на хлопчика, якому зробила вранці важку операцію... Назустріч їй летів легенький вітерець, лагідний, безтурботний, він бавився серед листя дерев, підганяв пухнасту пір'інку, розвівав поли халата, легенько торкався шік, лоба.

До Галини Степанівни прийшло тихе вдоволення. Хоч і клопітний день, та праця завжди приносила і втому, і радість. Любила лікарка свою роботу, свою професію. «Мабуть, кращої немає й у світі»,— думала вона.

Ото тільки Павло — мов хлоп'я, ганяє на тому диявольському мотоциклі. Минулого ж літа перекинувся був. побив руку, лоба, а не кається, нічого й слухати не хоче... Згадала слова Валерія: промчав, мовляв, Павло з швидкістю гарматного снаряда... Хороший хлопча Валерій. Все йому хочеться знати, всього допита-

тись. І матері так зворушливо допомагає... Колись, може, і в неї буде такий синок...

Біля самого двору хтось гукнув позаду:

— Галино Степанівно, не поспішайте, бо я хоч і комсомолец, а за вами не вженусь. Та ще торбега оця...

— А, Калістрат Свиридович,— обернулась Галина.— Здрастуйте...

До неї швидкими кроками, бо ходити повільно він не вміє, підійшов листоноша Калістрат Свиридович Дремлюга. Низенький, моторний старий, з сивенькою, дбайливо підстриженою борідкою і рідкими вицвілими вусами. Він завжди поспішає на своїх трохи кривих ногах. Сам і жартує: мовляв, всі предки кіннотниками були, ось і в нього ноги кіннотника.

Здавалось, що старий Дремлюга невтомний, так поспішає завжди рознести пошту. Він бажаний в кожній хаті, і тому — там його варениками почастують, там кухоль молока наллють до свіжого хліба, там мискою борщу поласує старий. Бо він же самотній, хто йому зварить чи спече... Листоноша перший приносить новини, завжди спочатку сам перечитає газети, а потім уже вирушає з своєю пузатою торбою, набитою листами, журналами, газетами...

До того ж, знає старий і всі сільські новини — хто збирається весілля справляти, у кого дитя народилось, хто добре вторгував на базарі, в кого отелилась корова...

— А я думав у лікарню вам нести, коли бачу, йдете, дай наздожену. І таки наздогнав,— глянув на саквож.— Що це, кудись додому ходили?

— Та тут дівчина розрізала ногу. В лікарню зразу не принесли, воно й нарвало так, що ходити вже їй не можна.

— А, це, мабуть, у Федори? Знаю... Там же баба пришелепувата. Мати на степу, а баба давай прикладати павутиння, а тоді коров'ячий кізьяк, от і наробила. Коли вже культура торкнеться і таких!.. Я сказав їй раз: що ти робиш, стара відьмо? А вона на мене як кинеється: не в'язни не в своє діло, клишоногий антихристе!.. Хай тебе, думаю, трясця візьме. Та й пішов. Бо ото як розходиться, мов квочка перед бурею.

Дремлюга присів на ослін під деревом і почав ри-

тися в торбі. Здавалось, він пестить газети, брошури, листи своїми лагідними пальцями...

До нього підійшов кудлатий рябий собака, понюхав чобіт і похмуро пішов у тінь. Дремлюга навіть не глянув на нього. В селі жартують, що найзліші собаки ніколи не гавкають на листоношу, коли він приходить у двір.

— Що нового, Калістрате Свиридовичу?

— Та що ж? У людей радості повні груди від новин. Спасибі партії, про колгоспників як дбає. Ото й працюють завзято... Америка там все пирскає, бази споруджує та втягує всяку дрібну бенілюксу в свій блок... А ми їх злякалися, як Мартин жаби... В районі оце нарада була, то, кажуть, нашому Архипу Архиповичу ребра нам'яли за вивозку хліба та за овес з просом,— розповідаючи, Дремлюга витяг кілька газет і лист.— Оце бачив Катерину, що в школі ото порядкує. Каже, сьогодні нова вчителька з Києва приїхала. Молодесенька, каже, гарнесенька, тільки, нівроку, занадто тендітенька городяночка. А я їй кажу, не всім же бути такими громилами, як ти. Сміється... А оце, бачите, зайшов у районі в книгарню, свіженькі брошушки купив, почитаю сьогодні, а там, може, й ще кого зацікавлять. Хай собі читають люди...

— Важко вам уже, мабуть, тягати оцю торбу, Калістрате Свиридовичу? — співчутливо спитала Галина.

— Та таки підтоптався трохи,— посміхнувся в борідку Дремлюга.— Ну, сказати б, звук я до цієї роботи. Оце восени буде понад тридцять років, як людям пошту ношу. Ви ж тільки уявіть собі, скільки кілометрів витупцював я оцими ногами, га? Та ще зараз воно так: машиною під'їдеш, конячиною, а то ж було пішки туди й назад. Правду сказати, й пошти тоді було з лиху болячку, а зараз і газети мало не в кожній хаті, журнали виписують, книги виписують, в сільраду та в правління, в МТС самих інструкцій та сходящих пудами ношу. Це ж у мене ще не все, мабуть, стільки й дома залишив. А до вечора треба рознести, люди чекають. Доведеться і на степ, і до токів збігати... та зараз воно більше радість людям приносиш. А ото коли наші орли визволили село, почав я носити листи з фронтів... Приніс Одарці Куценковій похоронну, а в неї п'ятеро, як горобенята. Впала, нігтями землю дряпає,

не плаче, а тільки так жалісливо стогне. А як утішиш?.. Що ж, втішав... А Галя Кібець тиждень пожила з своїм, і пішов він на фронт. А кохалися ж як, мов голуб'ята!.. Ця кинулась бігти до ставка, топиться. Насилу я її, бідолашну, одходив. Ще й зараз наче соромиться, як зустріне. Тепер знатна людина, заміж вийшла... Ех, які рани не загоюються...

Він замислився, зітхнув:

— І мою стару теж поховали... До перемоги не дожила, зарізали гади. І дочку теж, разом. Тепер сам, як перст... Забалакався я. Ось ваші газети, книжка якась і лист Павлові Трохимовичу. Воно на МТС написано, та хіба він тепер там сидить? Десь біля тракторів.

— По три дні додому не навідується,— поскаржилась Галина.

— А так, так... Час трудний,— Дремлюга швидко підвівся.— Побіжу, Галино Степанівно. Та дякувати за віщо ж? Це мій обов'язок. Живіть здорові та щасливі... Отож, як збоку глянути, то ви з Павлом Трохимовичем такі щасливі,— посміхнувшись, Дремлюга, підтримуючи торбу рукою, щоб не муляла плече, подався по вулиці...

Галина Степанівна повільно пішла додому через двір, переглядаючи газету. Читати доведеться тільки ввечері... Цей будинок для лікарів стояв віддалік, у кутку великого двору, серед високих густих дерев. Тут-таки розрісся і фруктовий сад, де й вона любила працювати навесні разом з іншими колегами, коли був вільний час. Сад — гордість лікарні, і кожен співробітник вважав за свій обов'язок щороку посадити хоч пару молодих фруктових дерев.

2

В кімнаті було душно, Галина Степанівна відчинила вікно, глянула на незастелене ліжко. Не встигла прибрати, бо її викликали в лікарню, коли вона тільки збиралась вставати. Навіть поснідати не встигла. Оце ж і зайшла навести порядок у кімнаті та випити хоча б склянку молока.

Газети кинула на стіл і глянула на лист. Дивно тепер одержувати листи на аркушику, складеному три-

кутничком, як колись одержували на фронті... Фронт... Де тепер товариші по роботі, з якими скільки пережили, скільки врятовано хоробрих, чесних, відданих воїнів. Де скептик, похмурий, різкий старший хірург, з лисою головою і довгими, як у мавпи, жилавими міцними руками. Але які операції робив він цими руками! Медсестри боялися його до нестями... Медсестри... Де невтомна, завжди весела, жвава реготуха Настуся...

Мимоволі Галина Степанівна глянула на адресу листа, тоді на зворотну адресу. Що таке? «Настя Кучерява»... Настуся? До Павла пише, може, якої допомоги треба?

Ніколи Галина Степанівна не цікавилась поштою чоловіка, хоч листи її і його лежать он у тій шухляді... Але Настуся! Знову налетіли спогади, бо хіба ж коли-небудь забудуться ті роки? Ніщо не витіснить їх з пам'яті...

Галина Степанівна розгорнула трикутничок, лист був написаний неначе школярським, нерівним, неусталеним почерком, навіть пляма розповзлася між двома першими рядками. Видно, Настуся поспішала...

Підійшовши до вікна, Галина Степанівна швидко пробігла очима лист і відчула, як затьмарилось у голові... Вона обіперлась об підвіконня. Йї раптом здалось, наче стоїть над страшним, глибоким урвищем. Ще крок, і чорна безодня поглине її...

Ну, як же це все могло статись? Як? Так обманути, так зневажити!

Ці запитання без кінця безладно пролітали в голові. Іноді, не помічаючи, звичайно, цього, Галина Степанівна вимовляла їх пошепки, зітхаючи, міцно ступивши руки на грудях. Йї було прикро, коли помічала, що руки тремтять, що не може стримати себе. Колись вона соромилась цих великих, чоловічих рук.

Може, руки тремтять після сьогоднішньої операції? Операція була дуже складна. Хлопчик втратив багато крові і лежав блідий, ворухив губами і швидко переривчасто дихав. Коли розчистила рану, стало видно, як пульсує кров у мозковій оболонці. Операцію треба було робити негайно, а порадитись нема з ким. Головний лікар, Михайло Трохимович, поїхав добувати рентгенапарат.

Ось зараз, негайно потрібний рентгенапарат! Треба було б просвітити голову хлопчика перед операцією...

Можна відправити пораненого малого в районну лікарню. Там і апарат є, і досвідчений хірург, її друг, на прізвище Трибіда... Але хлопчик може не витримати транспортування, та ще на возі. Операцію треба робити негайно, спробувати врятувати дитину. Адже скалки роздроблених кісток черепа пов'їдалися в мозкову оболонку.

Чи витримає хлопчик?

Галина Степанівна наказала сестрі приготувати для операції...

Ні, руки тремтять не від операції. Скільки вона зробила значно тяжчих операцій під час війни. Не злічити їх!.. Але то була війна, а тепер... Тоді, під час великих боїв, Галина Степанівна могла по вісімнадцять годин не виходити з операційної. Вона боялась, що як тільки вийде, тут-таки впаде і засне від втоми.

А тепер... Хлопчика привезли з сусіднього села Сокирки. Він упав з високого дерева і вдарився головою об діжку, що стояла під деревом. Дивно, як залишився живий... Великими вологими очима Костик дивився на лікарку і тихо стогнав. Іноді сльозинка перекочувалась через повіки і застигала діамантом на щоці. Мати тужила над ним, а коли довідалась, що ось оця висока лікарка робитиме операцію, недовірливо похитала головою і заплакала ще гірше. Крізь сльози спитала, чи немає Михайла Трохимовича?

Недовіра гостро вколола в серце Галину Степанівну. «Ця жінка не розуміє ж, що Михайло Трохимович терапевт, а не хірург».

Все одно, руки тремтять не від операції... Ніби не вірячи своїм очам, Галина Степанівна знову взяла аркушик, списаний дрібненьким почерком, прочитала перші рядки і тремтячими руками поклала його на підвіконня...

У відчинене вікно гарячим подихом струмила спека. Повітря, густо нагріте пекучим сонцем, ворухиться, наче по ньому пробігають прозорі хмари. Далеко простявся рівний степ. Тільки піднялися дві стародавні могили, схожі на морські хвилі, що спинились і застигли в розпеченому повітрі.

— Ех, Павле, Павле...— з гіркою похитала головою Галина Степанівна.— А я тобі вірила.— Галина Степанівна здригнулась, ніби раптом все тіло її пронизав гострий холод.

Жовта курява знялась по дорозі — промчали дві вантажні машини. Хліб возять. Курява, просвічена промінням сонця, тихо спадала на стерню, мерехтіла в мареві. І в цьому мареві Галина Степанівна побачила все пережите, вже зараз таке далеке, наче давній сон...

Настуся... Звичайно, коли б у зворотній адресі Галина Степанівна не прочитала, що лист від Настусі Кучерявої, ніколи не розгорнула б його. Трикутничок ловко складеного аркушика паперу, що їх мільйони посилали на фронт бійцям матері, батьки, сестри, улюблениці і друзі... Тільки розгорнути, та й усе...

Коли б не розгорнула цього папірця, все йшло б, як і досі. А тепер, що ж робити? Та все одно правда б розкрилась. Але що робити? Може, ти скажеш, дзвінкоголоса, пухнасто-кучерява, з такими синіми очима, Настусю? А в очах ще й завзята золота іскорка, ніби зірка у синьому небі. На дозвіллі нестримно весела, жартівлива, гостромовна. Бійці, та й офіцери, так і липнуть до неї, до високогрудої, зухвалої наддніпрянської дівчини. А вона тільки регоче у відповідь на ці залицяння. Свої-то не чіпали Настусю, бо добре вивчили її химерну, примхливу вдачу страшенної вередьки.

Зате під час роботи Настуся, медична сестра, яка весь час працювала з Галиною Степанівною, була невтомна, спритна, тямуща. Працювати з нею було зручно, бо вона майже без слів розуміла хірурга і попереджала його бажання чи вимоги...

Поранені любили її, мов рідну сестру, це завдавало їй чимало клопоту, бо всі жадали, щоб неодмінно вона провадила їм процедури, і казали, що коли перев'язку чи ін'єкцію робить Настуся,— їм не боляче. Хоч і не любили її за це інші сестри, але раді були звалити свою роботу на Настусю, яка ніколи нікому не дорікала, працювала за трьох. Були й курйозні випадки, але...

Ось яка ти, Настусю... Хто б міг подумати? Та ні, ніхто ж не обвинувачує тебе! Обвинувачувати треба тільки себе та його, Павла.

Адже війна примушувала швидше думати і часто

негайно приймати рішення в багатьох випадках. В одному випадку Галина Степанівна зволікала, навмисно зволікала і не дала ніякої відповіді Павлові. Вона-бо знала ціну випадковим залицанням на війні і дала собі слово, а може, клятву, чекати закінчення війни, а тоді вже думати про свої особисті справи. Надто багато горя бачила вона круг себе і на тій землі великій, рідній землі, яку проходили з госпіталем...

Та, власне, й бачилася вона з Павлом всього кілька разів. Він був начальником танкоремонтних майстерень, що розташувалися близько їхнього госпіталю. Тоді саме госпіталь став на відпочинок.

Приїхав майор, ставний з себе, показний, може, з надто повільними рухами. Обличчя велике, масивне, такі обличчя бувають у акторів. Тільки сірі очі сидять досить глибоко, вони якісь холодні і важкі.

Звичайно, лише на дозвіллі можна так уважно розглянути свого пацієнта, якому Галина Степанівна зробила незначну операцію — йому випадково роздробило половину пальця. Палець швидко загоївся, і майор, Павло Трохимович Величай, говорив, що вона добрий геній, бо коли він приїжджав чи приходив на перев'язку, просив, щоб цю процедуру робила вона сама.

Так вони й познайомилися, десь там уже на німецькій землі, перед самим закінченням війни.

Мало не щовечора приходив або приїжджав майор до неї в гості, пили чай, багато розмовляли, але, правду кажучи, за цей короткий час не змогла його добре взнати Галина Степанівна, та, власне, й не прагнула цього.

Госпіталь мав незабаром зніматись, рухатись вперед, і одного разу майор Величай дуже настирливо просив, щоб вона провела його. Галина Степанівна погодилась, і того вечора майор, взявши її руку своєю міцною рукою, сказав про своє кохання і просив стати його дружиною. Він називав її Галонькою, все повторював, що з того першого дня, коли побачив її, не має спокою, і взагалі говорив все те, що говорять закохані, тобто чимало дурниць. Потім хотів її обняти, може, й поцілувати, але вона висмикнула свою руку і відсахнулась від нього.

Мало не задихаючись, майор Величай знову повторював на всі лади про своє високе, гаряче кохання, хо-

тів навіть упасти навколішки, але вона схопила його за руку:

— Не люблю дурниці! — кинула різко, коротко.— Мені треба подумати. Я вас не знаю,— вже стримано сказала вона. В даному випадку Галина Степанівна не могла відразу прийняти рішення, як це часто робила, коли треба було рятувати життя воїна в госпіталі.

— Але ж ви вирушаєте? — прошепотів Величай.

— Вирушаємо позавтра. Побачимося завтра о двадцять другій ноль-ноль, тут,— проказала досить офіційним тоном, простягнула руку і швидко пішла. Зробивши кілька кроків, озирнулась, він стояв на тому ж місці і дивився їй вслід. Це зворушило Галину.

Бо коли б таке освідчення в коханні сталося іншим разом, Галина Степанівна засміялася б, принаймні посміхнулась. Але вона останній час розучилася сміятись, скільки-бо їй особистого горя впало на неї...

Галина покохала свого сокурсника Віктора Булигіна. Скільки щастя пережили вони при зустрічах, в поїздах по Дніпру, вештаючись по вулицях Києва, працюючи разом над дипломними роботами. Після закінчення мали побратися і разом їхати працювати хоч на полюс — аби вкупі. Вони були певні, що немає в світі такої сили, яка могла б розлучити їх. Але така сила знайшлася — війна.

З перших днів війни вони вже були на фронті, в госпіталях, рятуючи життя поранених бійців. Мало не щодня писав Віктор, та, правда, не всі листи доходили. Такий важкий тоді був ще стан на фронті — ворог, мов очманілий дикий звір, ліз на нашу землю. А з-під Сталінграда Галина Степанівна одержала повідомлення, що Віктор убитий. Скільки треба було стриманості і мужності, щоб самій пережити цю тяжку втрату! Вона тільки ще настирливіше й завятіше почала працювати день і ніч, щоб цим затамувати свій біль, бо, до того ж, не хотіла нікому розповідати, чому раптом так змінилась після одержання останнього листа.

Звичайно ж, товариші по роботі догадалися, в чому справа, коли перестали надходити листи, яких Галина Степанівна нетерпляче чекала... А з грудня сорок третього року Галина довго не одержувала листів від батька, капітана саперних військ. До війни він був інженером-будівельником...

І раптом в перших числах лютого вона одержує листа від його фронтowego друга, що батько, не приходячи до свідомості, помер в медсанбаті під час операції.

Бої йшли великі, без кінця підвозили і несли поранених, ніколи було навіть поплакати, і Галина Степанівна продовжувала робити операції з повними сліз очима. Вона не мала права відійти від операційного стола, хоч їй і пропонували це.

А де мати з Серьожею, з молодшим братом-школярем? Був від неї один лист, що збираються евакуюватись. Та чи змогла вона? А скільки по-варварському повбивали фашисти радянських людей, які пересувались на схід, рятуючись від цієї проклятої навали?

Після визволення Києва, мабуть, понад десяток листів написала Галина на свою київську адресу, на Пушкінську вулицю, сусідам писала, а відповіді немає. Адресний стіл теж не відповів, може, не на ту адресу писала?

Так навіть не посміхнулась Галина Степанівна, коли майор Величай шептав їй про кохання того вечора. А наступного дня, точно о десятій годині, вона була там, де вони розійшлися вчора.

Величай уже чекав її. Він хутко пішов назустріч, довго тиснув їй пальці, доки не висмикнула їх з його руки. Мовчки зазірав у очі, чекаючи її слів. Далі тихо запитав:

— Ну, скажіть же?

Запитав він майже благально, але в тоні цього запитання Галина відчула роздратовання, і це її збентежило. Не показуючи збентеження, вона тільки зраділа своєму рішення:

— Завтра вранці я їду, — стримано промовила вона, а потім говорила так, щоб не образити його. — Які ж тут розмови про одруження? Невідомо, що завтра ще з нами буде... В мене свого горя багато. Рани в серці не загоюються, важко навіть думати про особисте життя. Та й не знаємо ми одне одного. Будемо листуватися з вами, а після закінчення війни, як залишимося живі, ще раз зважимо все, подумаємо, якщо, звичайно, хтось із нас не забуде другого. Час — великий випробувач почуттів, дорогий Павле Трохимовичу...

— Ви натякаєте на мене? — скрикнув майор. — Як

можете ви таке сказати? Я чекатиму вас... скільки завгодно часу!

Вона поспішала, рано треба вирушати. Дала йому свою адресу і знову не дозволила себе поцілувати, а тільки міцно потиснула руку і майже побігла від нього. Проводжати її Величай не пішов, вона навіть зраділа цьому і швидко йшла не обертаючись, ніби тікала від якогось лиха. Ось виникли перед очима контури будинків, чужих, як ця земля, люди, навіть весна.

Пригадалася київська весна, неповторна і радісна, щороку різна по-своєму, широке задніпров'я, шум дерев на кручах, куди, за ніким не встановленою традицією, приходили на прогулянки юрби галасливих, завжди веселих студентів. Ще сонце тільки починає повесняному пестити землю, а вже на вулицях повно людей, в парках на дніпрових кручах, де, міряючи очима даль, кияни чекають приходу буйного розквіту весни.

Замислившись, згадуючи Київ, Галина Степанівна майже впритул підійшла до Настусі, відразу впізнавши її по розгонистій, ніби хлоп'ячій ході.

— Настусю, гуляти вийшла? — спитала повільно, незацікавлено.

— Весна... Та якась і весна миршава. От у нас над Дніпром весна! Проте теплим вітерцем подихаю. Бо завтра ж знов пірнаємо по саму шию,— зухвало сказала Настуся.— Та вже скоро скінчиться. Під Берлін підходимо.

І Настуся пройшла далі...

Справді, Величай писав досить часто, слово «любов» повторювалося в кожному листі, що закінчувався поцілунками... Відповідала стримано, не дуже часто, йшли такі бої, що було не до листів. Тільки вільна хвилина — хотілося впасти і заснути, забувши не то листи, а й саму себе.

Наближалися радісні, щасливі дні перемоги. Всі так раділи, що здавалось, у цей величний день серця бійців не витримають. Тільки зосереджена і сумна ходила Настуся, очі в неї стали такі, ніби вона сама зазірала собі в душу. Часом на операціях була неуважна, і довелося кілька разів різко зробити їй зауваження...

Галина Степанівна демобілізувалася раніше за Павла Величая. Він просив написати, де її одразу можна знайти.

А вона з тривогою в серці наближалась поїздом до Києва. Вже в вагоні їй розповіли, що Київ дико поруйнований фашистами. Але те, що побачила на власні очі, приголомшило зовсім. Проходила через сотні, може, тисячі поруйнованих міст, а не так вражали її ті руїни.

Залишивши речі на вокзалі, на схованку, зразу поїхала на Пушкінську вулицю. Та цієї частини вулиці не було. Власне, вулиця була, але обабіч стояли страшні руїни, такі ж, як і на Свердлова, на Музичному провулку, куди вони ходили на концерти в консерваторію.

Будинок, в якому вони жили до війни, перетворено в купу жахливих, диких руїн. Он розбита стіна, де на четвертому поверсі була їхня квартира. Стіна завалилась, але підлога в кімнаті батьків уціліла, і там, якось сторч, дивно обіпершись об внутрішню стіну, стояло понівечене, покручене залізне ліжко з металевою обробкою. Ця обробка зловісно виблискувала в кількох місцях.

Невже під цими руїнами загинули мати і Серьожа? Невже... Галина обіперлась об якесь дерево, почувавши, що зараз підломляться ноги і вона впаде на тротуар. Сльози самі покотилися і тихо попливли по щоках.

Повз неї проходив майор, швидко підійшов, взяв під руку:

— Що з вами, капітане медичної служби? — як тільки міг, співчутливо спитав.

Галина ніби прокинулася, підвела на нього очі, трохи випросталась, але боялася відірватися від дерева:

— Нічого, товаришу майор, нічого, — тихо відповіла Галина.

— Може, вам погано? — так само співчутливо спитав він.

— Так, погано, товаришу майор, — і їй, як малій, безпомічній дитині, захотілося співчуття. — В оцьому будинку, мабуть, загинули моя мати з братом, а батька вбито на фронті...

— А може, вони евакуювалися, ви не знаєте? — швидко спитав майор.

— Може... Я одержала одного листа, що збирались,— замислено, з гіркою в голосі сказала Галина, ніби зверталася сама до себе.

Майор порадив їй передчасно не оплакувати своїх рідних, а піти в адресний стіл і довідатись, може, вони вже тут, взяти адресу і знайти їх. Він запропонував супроводжувати і допомогти розшукувати. Галина категорично відмовилась, їй хотілося побути на самоті...

Попрошавшись з майором і дивуючись, як їй самій це не спало на думку, пішла шукати адресний стіл. Вийшовши на Хрещатик і окинувши зором руїни, спинилась і заплющила очі, їй здалося, що це якийсь кошмарний сон. Відкривши очі, знов глянула на руїни і тепер помітила, що йде багато людей, які обминають її, провадять свої розмови, сміються, жартують... Це зразу якось дивно заспокоїло, подумала про те, що відбудеться все і зроблять вулиці ще кращими. Така сила нашої держави, нашого народу...

В адресному столі адреси матері не було. «Може, ще не повернулась»,— співчутливо сказала їй співробітниця. Галина попросила адресу двох сусідів, що жили з ними рядом і по-сусідському дружили. Після довгих розшуків знайшли адресу однієї з колишніх сусідок — Марії Іванівни Білокінь. Вхопивши папірець, подякувавши нашвидку, Галина вибігла з кімнати.

4

Іхати треба було на Степанівську вулицю, але як тепер працює міський транспорт, яким тролейбусом, автобусом чи трамваем туди діставатись, Галина не знала. Міліціонер-регулювальник, хвацько козирнувши, як і належить бувшому фронтовику, показав, як найзручніше, найшвидше туди проїхати. Сісти ось на оцей тролейбус, він доведе до повороту на вулицю Комінтерну, бо йде на вокзал, а там униз пройти квартал по бульвару Шевченка і ліворуч — Степанівська вулиця. На подяку капітана медичної служби, та ще такого вродливого, міліціонер знову козирнув за всіма правилами — відставив руку вбік, а тоді пружинясто підкинув її до скроні.

Та Галині було не до виправки недавнього фронто-

вика, вона вскочила в тролейбус, і їй все здавалося, що він надто повільно йде, довго стоїть на зупинках. Хотілося крикнути водію і кондуктору, щоб не затримували її.

Галина весь час виглядала у вікно, впізнавала знайомі місця, де бігала в школу. Великий універмаг на розі Хрещатика і вулиці Леніна, непошкоджений і великий гастроном — теж. А ось її школа імені Коцюбинського. Тут провчилася всі десять років, і як сумно було покидати її, розлучатись з товаришами. Де вони тепер? Хто з них живий?.. Виглянула у вікно — замість чудового будинку школи — безладні руїни. Галині так стало боляче, ніби вона бачить понівечене живе тіло людини.

Здається, небагато часу минуло, але зараз дивно згадувати, як вони пустували під час перерв у цій школі, який нестерпний, для сторонніх людей, стояв у коридорах галас. Скільки турбот і клопоту чинили вони викладачам, класним керівникам, навіть директору школи. Тепер це здається жорстоким по відношенню до своїх учителів. Ось їде вона, Галина Таран, яку в школі називали Тараня. Відчайдушно воювала Галина з хлопцями, що дражили її цим прізвиськом. Білася з ними до того, що не раз доводилося стояти, схиливши голову перед директором, який загрожував зменшити оцінку за поведінку, і каятись, мовляв, більше не буде. А того ж таки дня примудрилась подряпати до крові щоки Коваленкові, розквасити носа Якубовичу. Ось вона їде, несучи тяжкий вантаж життєвого досвіду, пройшовши всю героїчну, славу путь боротьби з ворогом на фронтах.

А життя вирує навколо, і нове покоління школярів заповнило класи, і, певно, такий самий нестерпний галас лунає в коридорах під час перерв, і якась інша «Тараня» воює з товаришами, відстоюючи честь свого прізвища...

Квартиру, в якій жила Марія Іванівна, Галина знайшла швидко. Постукавши, довгенько чекала (а може, так здалось), доки почула човгання хатніх черевиків і на запитання — хто там? — відповіла, що це свої. Довго відсовувались якісь зашіпки, гаки, тоді двері прочинились, брязнув ланцюжок, і в цю щілинку показалось обличчя старенької бабусі, яка пильно дивилась в обличчя Галини.

— Тут живе Білокінь Марія Іванівна, я до неї,— швидко проказала Галина.

— А ви хто будете? — підозріло запитала бабуся.

— Я — Таран Галина Степанівна, бувша її сусідка на Пушкінській вулиці,— нетерпляче відповіла Галина.

— А, заходьте, заходьте, моя любя,— раптом заметушилася старенька, відчиняючи широко двері.— Заходьте... Розказувала мені Марія Іванівна про вас, про вашу сім'ю... Ви тільки дивіться, обережно в цьому коридорі, темний, світла вдень не дають, не вистачає, мабуть. Та хіба його настачиш?

З трудом звикали очі до напівтемряви, поки дійшла до відчинених дверей кімнати бабусі. В маленьку кімнатку було напхано багато меблів, зібраних, певно, за довгі роки. На комоді якісь фотографії, картки далекої давнини, різні дрібнички, що давно вже не потрібні бабусі.

— Сідайте, прошу вас, ось сюди,— показала старенька на просиджене крісло, мабуть, такого віку, як і метушлива бабуся, трохи горбатенька, із зморщеною шиєю, вицвілими, як оці старі шпалери, очима.

Галина сіла, відчувши щось недобре. Боялася запитувати про Марію Іванівну, мовчки не зводила очей з бабусі. Та говірка, як більшість старих людей, бабуся не дала б їй і слова сказати.

— Розумієте, донечко, днями виїхала Марія Іванівна в місто Харків, до свого чоловіка. Його туди на роботу надіслали. Він улаштувався і дружину забрав. А Яша, синок їхній, живий і здоровий. Правда, поранений був, та все обійшлося, писав, що незабаром буде. А про вас Марія Іванівна так же хороше говорила, так хороше,— торохтіла старенька.

— А про маму і про Серьожу нічого не казала? — перебивши бабуся, нарешті видушила з себе Галина.

Старенька зразу якось замовкла, ніби знітилася. Певно, неправду говорити не зміла. Вона неначе пригадувала щось, а тоді відповіла, розвівши руками:

— Ой, лишенько, ви знаєте, постаріла таки я, постаріла. Бач, забула. Вона ж вам листа залишила,— бабуся моторно почовгала до комода і подала Галині листа.

Вхопивши лист, Галина тремтячими руками швидко розірвала конверт і жадібно пробігла очима аркушик.

Потім повільно, безсило опустила руку з листом і так застигла, смертельно збліднувши. Очі втупилися в одну точку, але Галина нічого не бачила перед собою. В уяві постало те, що трапилось з матір'ю і Серьожею. Сусідка написала, що вони з матір'ю Галини евакуювалися разом. Тільки матір посадили на пасажирський пароплав, а сусідку на відкриту баржу. Пароплав ішов попереду, метрів за двісті від баржі. Так вони пропливли півдня. Несподівано, годині о четвертій дня, налетів гітлерівський літак. Бомба влучила в самий центр пароплава, і після вибуху пароплав так швидко пішов на дно, що врятувати нікого не пощастило...

Галина сиділа мовчки, плакати вона не могла, хоч так страшенно здавило їй горло. Лист упав на підлогу. Піднявши його, бабуся щось зашепотіла запалими губами. Тоді сіла близько коло Галини і поклала свою холодну руку на руку дівчини. Заговорила тихо, по-материнському, навіть називаючи свою гостю на «ти»:

— Бачу, голубонько, скільки в тебе орденів, пройшла ти через великі випробування цих лютих, чорних років. Пережити таку втрату, це теж великий подвиг, Галонько,— стара трохи помовчала, похитавши головою.— Донечко, зроби ще й цей подвиг, переживи. Поглянь ти зором своїм на нашу землю, проникни ним в кожен будинок, в кожную хату, в кожную землянку, в кожен закуток, і ти побачиш, скільки матерів втратили синів. Сотні і сотні тисяч! А сльози матері — найпекучіші, найгіркіші в світі сльози. Вони можуть камінь розтопити, серце спопелити. Уяви оті заломлені в тяжкому розпачі руки, безумні очі... Ось воно як, сиротинко бідолашна моя...— Бабуся знову замовкла, пожувала запалими, в зморшках губами.— Знаю, втішати в невітшному горі — все одно, що капати водою на велику пожежу. Мати...

Бабуся знову замислилась і дивилась кудись вдалину, за стіни своєї кімнати. Галина мов закам'яніла, чорними блискавками пронизували мозок свої думки, але жодного слова бабусі вона не пропустила. Скільки доброї, справжньої правди в її словах! Та від цього ж не легше!

Знову обережно поклала бабуся свою суху руку з гострими пальцями на руку Галини і таким скорботним голосом, тихо проказала з тяжким зітханням:

— Був у мене син, одинак, Митя, капітаном на Дніпрі працював, пасажирські пароплави водив. Завзятий, красунь. Загинув від бомби, коли евакуйованих вивозив. І жінка загинула, і двоє діток, вони теж їхали на цьому пароплаві. Ударила бомба в пароплав, розірвало його, ніхто не врятувався. Ось поглянь, який Митя був перед самою війною.

Бабуся підвелась, взяла на комоді велике фото, вставлене в химерну рамку, вирізану лобзиком з дикту, і пофарбовану в різні кольори.

Галина машинально взяла фотокартку, на неї ніби з докором дивилися великі очі з-під козирка форменого кашкета. Ні, оці очі дивилися в дніпровські далі, а посмішка на тонких губах говорила про розважливу вдачу капітана. А ніс великий, як у бабусі, що непомітно рукавом змахнула сльози.

— Може, він загинув на тому ж пароплаві, що й твоя матуся з братиком? На «Дзержинському» він пішов у свій смертний рейс.

Серце стиснулося в Галини, вона глянула у прозорі очі бабусі, що втопали в густих сизих зморшках, в яких заплуталися сльози. Потім підвелась, поклала фото, припала до бабусі, пригорнула до себе це передчасно висохле, як осіння билина, маленьке тіло і так застигла... Тоді повільно розняла руки і, закривши долонями своє обличчя, мимоволі впала на широке ліжко, що стояло поруч. Впала долілиць на подушку. Переплелось два горя — своє й бабусине.

Непомітно Галина заснула, наче провалилась у прірву. Скільки вона проспала, не знала, а прокинулася зненацька від якогось кошмару, що напосідав на неї у сні.

Злякано озирнулась.— де вона? Біля неї сиділа бабуся на низенькій табуретці.

— Поспи, поспи, голубонько, сон — це щастя для людини. А я ось і спати вже не можу, товчусь вдень, перекидаюсь на ліжкові всю ніч та думаю...— Сказала це вона вже так, ніби перед цим ніякої тяжкої розмови не було.— Де ж ти живеш тепер, Галю? — раптом спитала вона.

— Та ще ніде, сьогодні приїхала, речі на вокзалі, в камері схову. Десь влаштуюсь...— махнула рукою Галина.

— А ти, може, в мене залишишся? Зараз чайку нагрію,— бабуса метнулась по кімнаті в своїй чепурній чорній сукні. Галина дивилась на сиве волосся, м'яке, біле, як тонка шовкова пряжа.

— Ні, дякую, зараз піду. Треба подумати...— замислено промовила Галина.— Спасибі вам за клопіт.

— Що ж тут дякувати, коли радості від мене ти не мала,— сумно сказала бабуса і додала:— Розумію, на самоті хочеться побути. Заходь до мене, донечко, не цурайся старої, не цурайся,— говорила вона, проводжаючи Галину коридором до вихідних дверей.

— Зайду, бабусю...

Серпневе сонце ще добре припікало. Запилене листя каштанів підгоріло, наче поіржавіло, тихо, ніби металево, шелестіло від вітру, що налітав відкілясь із далеких степів.

Але Галина розуміла, що в Києві лишатись вона не може, надто гостро почуватиме вона тут своє горе, в цьому місті, де колись пережила стільки радісних, щасливих років перед війною. А без роботи теж не могла, в роботі не так гірко точитиме її душу все пережите.

І коли наступного дня Галина прийшла у відділ кадрів Наркомату охорони здоров'я, вона просто сказала, що поїхала б працювати кудись в інше місто, може, навіть невелике. Завідуючий кадрами дуже зрадів і запропонував їй:

— Знаєте що, товаришко Таран, був у мене цими днями мій хороший знайомий. Ми разом вчилися... Він головний лікар в одному селі і дуже просив, щоб йому надіслали хірурга. Він сам терапевт. Село велике, культурне, і лікарня там добра, на двадцять дев'ять койок. Цьому селу пощастило, воно лишилося майже цілим, дві чи три хати всього згоріли. І лікарня збереглась, зараз її доукомплектуємо. І, до того ж, гарне село, я під час війни випадково проїжджав через нього, два дні був. Раджу вам туди поїхати попрацювати. Не бійтесь, там можна і наукову роботу вести. Мені головний лікар викладав свої плани, дуже сміливі і цікаві. Як ви думаете?

— Коли там справді так, як ви розповідаєте, то я згодна... Мені самій хочеться деякий час попрацювати в тиші.

Таким чином і опинилася Галина в селі Вишневому,

Слобожанського району, в місцевій лікарні... Перед цим, ще в Києві, вона послала листа Павлові Величаю, як вони домовлялися, написала про смерть матері й брата, розповіла, чому не могла залишитись у Києві, і додала свою нову адресу.

Прийшовши у Вишневому до головного лікаря, знайомлячись, назвала своє прізвище. Він промовив чітко — Величай. Галина на секунду збентежилась, а тоді спитала, чи нема у нього родича в армії Павла Величая?

Виявилось, що це його рідний брат, він збирається демобілізуватись...

«Дивні бувають речі в цьому великому житті!» — подумала Галина, відповідаючи на запитання про Павла Величая.

— Старі мої зрадіють!— вигукнув Михайло Трохимович.— Підемо до них чаювати, розкажете про Павла. Добре? Бо він на листи скупенький. Трохи й розвієтесь, бо щось у вас настрій не дуже веселий,— пильно глянувши їй в обличчя, додав він...

5

Все це промайнуло, може, за мить, може, за хвилини, бо стояла Галина Степанівна коло вікна, не помічаючи часу, не помічаючи, як вливалася в кімнату спека, забувши, що тримає в руці Настусиного листа.

Схаменувшись, вона здригнулась, ніби зненацька її вдарили чимось гострим, але й відчула, як приходить у серце спокій чи мужність. І наважилась ще раз перечитати листа. Може, помилка?

«Шановний товаришу майор Павло Трохимович! Кілька разів під час війни писала на вашу польову пошту, але відповіді не дістала. Думала, може, трапилось нещастя і плакала. А це вже недавно читала випадково в газеті, як критикували вашу МТС за ремонт тракторів, там було й ваше прізвище й ім'я. Дуже захотілося мені написати вам листа, щоб ви згадали мене. Живу я добре, працюю в лікарні медичною сестрою, заробляю непогано. Крім платні, ще на стороні то уколи на дому зроблю лежачим хворим, вночі почергую коло хворого, то банки поставлю, пеніцилін введу, ну й

підробляю цим. Нашу дочку я назвала Вірою, бо вірю в її майбутнє і в своє теж. Я така рада, що у мене є дочка! А думала тоді — може, аборт зробити, та соромно було перед товаришами, особливо перед Галиною Степанівною. І дитину хотілося ж мати. Подумала — народжу, нехай росте, втіха ж яка! Віронька дівчинка дуже гарна, забавна, бігає в школу... Тільки не думайте, що мені від вас щось треба, нічогосінько не потребую, бо у мене все є. Зі мною живе мама, вона дуже любить Віроньку і доглядає її. Як ви поживаєте, може, напишете мені?.. Чи не знаєте адреси Галини Степанівни, нашого хірурга, я з нею працювала, пам'ятаєте, ви мені казали, що в дружбі з нею. Дуже вона хороша жінка. Я б хотіла їй написати, адже скільки ми з нею разом попрацювали на фронті!.. Таке ніколи не забувається. І ще вона дуже бідкалася, що не було відповіді на її листи про матір і про братика. Хочеться довідатись, чи знайшла вона їх. Якщо ви знаєте, то напишіть, буду вам дуже вдячна... Треба кінчати листа. Віронька чекає, коли я її викупаю, покладу спатки і книжку прочитаю...

Посилаю вам листа не в конверті, а в цьому трикутничку, як колись писали там, на фронті. Бо згадалися фронтові дороги, тривоги наші, гнітючі печалі, радість і важка, але така корисна, потрібна людям праця.

Залишаюсь *Настуся*».

Галина Степанівна поклала розкритого листа на стіл і тоді повернулася, глянула на побільшене фото батька, матері і Серьожі. Це фото носила з собою всю війну, потім дала побільшити і вставила в чорну жалібну рамку. Мати дивилася дещо примруженими очима і ледь посміхалася своєю милою, дорогою, єдиною в світі посмішкою.

— Бачиш, мамо, немає тебе, мені й порадитись ні з ким,— прошепотіла Галина.

Раптом в сінях почувися важкі кроки. Галина Степанівна з несподіванки навіть трохи поточилась. Майнула думка — може, це він? Не хотілося саме зараз починати важку розмову!.. Але в двері постукали, Галина Степанівна заспокоїлась і сказала, щоб увійшли.

На порозі стояла санітарка Ліда Бабич і високим голосом, нарозспів сказала:

— Галино Степанівно, ідіть у палату, хлопчику Костику стало гірше.

Вигляд у Ліди був якийсь зухвалий, по-хлоп'ячому задержуватий, кирпатенький невеликий ніс обсипаний золотими краплинами ластовиння, сірі довгасті очі дивилися трохи насмішкувато, з-під косинки вибивалися попелясті кучерики.

— Слухайте, Лідо, скільки разів вам було говорено, щоб ви так не кричали. Особливо в лікарні. Це драгує хворих. І Михайло Трохимович робив вам зауваження. Ходите в палатах, у коридорах, гупаєте ногами, як слон, горлаєте... Я ж сказала Надії Петрівні, що робити, коли погіршає,— роздратовано відповіла Галина Степанівна.

Ліда швидко-швидко закліпала очима.

— То це ж мене й послала Надія Петрівна... Кричати я більше не буду, слово честі, і гупати не буду... Тільки я читала, що слони в своїх лісах-джунглях ходять так тихо, що й не почуєш, коли вони навіть близько проходять. А ви кажете, що я слон,— зухвало відповіла Ліда.

— Добре, не мудруйте... Скажіть Надії Петрівні, що я за кілька хвилин буду.

Ліда вийшла навшпиньках і так обережно зачинила за собою двері, що вони й не рипнули...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Вони вмiли мовчати.

Хоча Трохим Трохимович любив i погомонiти, i добрий жарт полюбляв. Вже коли людинi понад шiстдесят, вона говiркішою стає.

А ось Самiйло Заводiй, той може й цiлий день промовчати, аби тiльки до нього не звертались. Скiльки вже рокiв жiнка з ним живе, дiтей цiла купа, а жодного разу не чула, щоб Самiйло багато слiв сказав. Буває й так, вона його лає, а він мовчить, тiльки сопє. А це ще бiльше розлючує її.

I на зборах рiдко виступає Заводiй, а коли виступить, — кiлькама словами висловить свою думку i сядє.

Але, правду треба сказати, — до його думки прислухались.

Сидiли вони на призьбi коло хати Трохима Трохимовича, стомленi пiсля роботи, i мовчали. Хазяїн креслив щось паличкою на землi, а Самiйло крутив у руках невеликий гайковий ключ. У нього в кишенi пiджака, крiм учнiвського зошита й оливця, завжди якiсь дротики, ключi, шайби, шплiнти. Ото витягне з глибокої кишенi щось i зосереджено крутить у руках.

Думки один одного вони почували, i Трохим Трохимович проказав, похитавши головою:

— Не дасть твердолобий грошей.

Помовчавши деякий час, Самiйло погодився:

— Мабуть...

— I залiза не дасть, бо не розумiє, що таке висока iдея. А я все одно не вiдступлюсь, культурненько не вiд-

ступлюсь. Бо де ж ти ще таке залізо візьмеш?.. Чорт твердолобий!

Самійло хитнув ствердно головою і дивився кудись вдалину, де вже зовсім загасала вечірня зоря і небо було таке густо-синє, непроникливе.

— А я не одступлюсь, бабів на нього нацькую, вони культурненько у нього з душі вирвуть,— погрозився паличкою Величай, потім почав знову креслити нею на землі.— Нам, розумієш, треба тільки обміркувати все з пресом. Тут у нас буде головна заковика.

— Обміркуємо. Час у нас є. Міркування в мене деякі є.

Сказавши стільки слів, Самійло неначе стомлено обіперся спиною об стіну. Замислено мовчав, як завжди.

Поляскавши себе палицею по нозі, Величай різко повернув голову до Самійла:

— У нас поганенько з цеглою. Глину возимо хтозна-звідки, з паливом сутужно, можна робити цією машиною і кирпич, брикети для будівництва. Тільки, коли б землю підмішувати, а не глину. Ну, тут можна буде звернутись до науковців, в дослідний інститут будівельних матеріалів. Надіслати їм зразки, опис машини, а вони нам, може, й порадять. Правда?

— Правда. Тільки діждешся від них,— безнадійно махнув рукою Самійло.

— Підженемо... Підженемо, Самійле! Ти хочеш сказати, що про нашу кормодробарку мовчать? Тепер вони вже нам не потрібні, тепер ми вже культурненько на коні.

Величай знову почав креслити на землі паличкою і замуликав замислено собі під ніс щось схоже на пісеньку.

Марфа Петрівна Величайха підійшла до них нечутно, боса, з порожньою цеберкою. Вона була в старенькій керсетці, в білій сорочці з вишитими заполоччю рукавами, спідниця підіткнута:

— Добривечір, Терентійовичу.

— Добривечір.

— Що це ви тут нишком затаїлися на призьбі?.. А ти, старий, пісеньку муликаєш? Коли циган співає, як їсти хоче?

— Та щось ти не квапишся попоїсти дати. Чи думаєш, що я голодовку об'явив? — посміхнувся Величай.

— Треба ж було свиню упорати. Зараз готуватиму вечерю, та, може, й Сергій нагодиться. Не любить він сам один за стіл сідати.— Так само безшумно Величайха зникла в дверях. У вікні блиснуло світло, золота смуга різко впала на землю. Іноді її перетинала швидка тінь Величайхи.

— Мабуть, піду й я,— підвівся поволі Самійло.— Покручуся в майстерні.

Величай посміхнувся, уявивши, як крутитиметься Самійло Заводій — вайлуватий і неповороткий. Він-бо переступає так, наче по коліна в піску ходить і, здається, ніяка сила не примусить його поспішати.

— В конторі не будете? — раптом спитав Самійло.

— Та не збирався. З Архипом сьогодні не зговорюся. Лютий, кажуть, як чортяка, ходив. В райком викликали чогось, та два трактори простояли до півдня. Лаявся, присікувався до всіх... Мабуть, і я піду, в газетку гляну перед вечерею,— Величай і собі підвівся. Пішов, провів Заводія до воріт, постояв трохи, прислухаючись до далеких, ледь чутних шумів, що долітали з степу...

2

Величай хотів уже повертати до хати, коли зовсім близько почув розмову і жіночий голос назвав його прізвище. «Чи не до мене часом?» — подумав і не рушив з місця.

— Здається, Трохимович? — озвався жіночий голос.

— Він і є. А це ж хто? А, директорша школи,— засміявся Величай.— Дуже радий бачити таку поважну особу.

— Я така директорша школи, як ви капітан корабля,— відразу відповіла Катерина. На язик вона була гостра, це всі знали.— От добре, що застала вас. А тітка Марфа теж вдома?

— Порається в хаті.

— А ми до вас.

— Милості просимо, чи не в свати прийшла просити? Справимо весілля, аж дим стоятиме на всю округу! Закаблуків не пожалію, коли гопака вріжу! — притопнув ногою Величай.

— Тільки начувайтесь, дядку Трохиме. Ви ж знаєте: сватові перша чарка, та й перша палка.— Катерина засміялась і махнула безнадійно рукою.— Ет, яке там весілля! Он молодих дівчат повне село, аж верещать — заміж хочуть, а женихів чортма. Де вже там мені, перестаркуватій удовиці... Тут справа серйозна до вас.

— Раз справа, та ще й серйозна, ходімо в хату,— і Величай пішов попереду, за ним Катерина і Ніна.— Ось гості прийшли, стара,— проказав Величай, переступивши поріг.

— Доброго здоров'я в хаті,— привіталась до Марфи Катерина, спинившись коло порога.

— Здорові були, як не жартуєте... Проходьте, чого ж ви біля порога стали,— Марфа Петрівна миттю змела ганчіркою, для годиться, чисту лаву.— Сідайте, сідайте,— заклопоталася вона.

Трохим Трохимович зняв старомодного фасону кашкет, пригладив ріденьке волосся невиразного кольору, витяг алюмінієву цигарничку власної роботи.

Ніна роздивлялась велику кухню, чисто прибрану, з мисником для посуду.

— Може, в світлицю підемо? Чого ж нам тут сидіти? — сказав Трохим Трохимович, скручуючи тоненьку цигарку з махорки.

— Та нащо в світлицю? Ми на часинку. Тут і поговоримо,— спокійно, легко сіла на лаву Катерина.— Так вибігаєшся за день, що й ніг не чуєш увечері... Оце ось приїхала з Києва нова вчителька, Ніна Дмитрівна.

— Дуже приємно, прибуває культурних сил до нас,— Величай зміряв Ніну очима. Вона трохи знітилась під його поглядом. А Марфа Петрівна й собі швидко глянула на дівчину і подумала: «Чого ж вона навчить, коли сама ще мов дитина»,— але нічого не сказала. Проте зовні дівчина їй сподобалась. Десь у глибині серця пожаліла Ніну, що тій доведеться приборкувати отих шибайголів. Чи впорається вона з ними?

Катерина докладно розповіла, чого вони прийшли сюди, що Ніні Дмитрівні було б у них добре. І малих дітей немає, і кімнатка затишна, і електрика завжди є. Бо щось Архип Архипович не дуже обіцяє електрику й на зиму, каже, для колгоспу ледве вистачає, куди вже там для всього села... Он воно як. За кімнату платитиме сільрада, і палива завезуть на зиму.

Величай почухував замислено борідку, а Марфа Петрівна стояла, підперши щоку долонею.

— Хтозна-як, Катерино. Воно й можна, звичайно, тільки ж Сергій там,— замислено проказав Трохим Трохимович.— Як ти, стара?

— Та Сергій скоро поїде, а порадитись з ним треба,— вона знову глянула на чистенько одягнену, охайну Ніну.— Може, й з Михайлом та з Павлом погостити?

— А що вони? Тут не живуть, це вже справа нашої сім'ї,— недбало сказав Величай, погасивши недокурок об припічок.

3

В хату зайшов високий, стрункий юнак, з світлими кучерями, широким лобом і уважними очима під рівними бровами. Ці рівні, наче навіть навислі, брови робили його обличчя дещо суворим. Комір картатої сорочки розстебнутий, і видно було засмаглі груди і руки вище ліктя, бо рукава сорочки закачані. Юнак примружив очі від світла і тоді тільки привітався з гостями. Поставив у куток плаский дерев'яний ящикок, мабуть, з фарбами та пензлями.

— Ось і Сергій нагодився,— сказала Марфа Петрівна, а Сергій уважно, не блимаючи, провів очима по всій постаті Ніни.

— Де ж це ти був, синку? — поцікавився батько.

— Та попросили трактористи стінгазету їм оформити, на стані. А наші комсомольці як довідались, що я трактористам зробив, обаранили мене, куди там!

— А чого ж, зроби і їм, народ бойовий, завзятий. А тобі воно й неважко,— озвалася й собі мати.

— Зроблю кілька постійних макетів для них. І до Жовтневих свят розмалюю.

— Правильно, добру згадку про себе залишиш...

— Що ж це ти, Сергію, приїхав на отчизну, а в свою школу й не заглянув. Як вирвався з села, то наче й не вчився ніколи в своїй школі. Ех ти,— похитала головою Катерина.

— Та я всього на півмісяця. Все ніяк не зберусь повернути туди,— відповів він хрипкуватим голосом.— Я вам потрібний, мамо?

— Та порадились треба,— замість матері відповів батько. Він коротко розповів хлопцеві, чого прийшли Катерина з Ніною.

Сергій трохи подумав, пройшов по хаті, знову уважно подивився на Ніну:

— Та я через чотири дні поїду,— замислено сказав він.

— Уже й поїду! — сплеснула руками мати.— Хоч відпочив би, хоч погуляв би!

— А від чого мені відпочивати? На етюдах був півтора місяця, коло річки, на природі,— посміхнувся лагідно до матері Сергій.— Деяку роботу там, у місті, залишив для видавництва, для журналів, та й треба завчасно приїхати... А відносно кімнати дивіться самі. Я ж у ній майже не живу і сплю в коморі.

В снігах хтось затупав, хряпнули двері, і в кімнату ввійшов високий дядько в поруділій від сонця гімнастюрці, підперезаний широким поясом:

— Кого не бачив, здрастуйте,— промовив він, скидаючи кашкет військового зразка.— Трохимовичу, там хазяїн кличе вас. Деся зав'язався його зв'язківець, а мені повз вас іти. Каже, зайти, Петре, гукни до мене Величай. Тільки нехай не бариться... Сердитий такий, що й не підступай.

— Сердитий, кажеш?.. На його серце квасу з перцем, як говорила моя покійниця мати. Ось я його ще підзаправлю пальним,— посміхнувся Величай.

Ніна весь час дивилася на Сергієвих батьків. Трохим Трохимович невисокий на зріст, але плечистий, видно, непосидячий і засмаглий, аж чорний. Глибокі, розумні, з хитринкою очі, проте зморшок майже не видно ні під очима, ні на обличчі, горбатий лоб мудреця, поритий глибокими рівчачками, і поперечний рубець заліг між бровами і перетинав унизу ті глибокі рівчачки. Говорив більше з посмішкою, але, сказавши дотепне слово, сам не сміявся, тільки тихо посміхався в кучеряві вуса, що зливалися з такою ж кучерявою борідкою, посіченою сивиною... Він то робив кілька кроків по хаті, то, пощипуючи свою борідку, спинявся, тоді пощипував вуса, тоді знову погладжував борідку.

Марфа Петрівна, спокійніша і строгіша за чоловіка, із стомленим обличчям, вища за нього, хоча ніби вже й згорбилася трохи. Великі очі її під вицвілими, рідки-

ми бровами теж стомлено дивилися на світ, а від них розбігалися, мов темно накреслені, густі, вже, певно, давні зморщечки... Тому вона й здавалася старшою за свого чоловіка, свіжолицього і бадьорого. Великими на-трудженими руками Марфа Петрівна час від часу по-правляла вузлик сіренької хустини, запнутої по-полтав-ському. Видно, хустку цю вона скидала тільки на ніч, ховаючи на людях під нею свою прикру сивину.

Мати майже не зводила очей з свого найменшого і, мабуть, найулюбленішого сина. Материнським серцем вона відчула, що Ніна сподобалась Сергієві, промайну-ла думка — хоч поки жива, невістку ще б одну мати. Яка ж вона буде, тая невістка? Та Сергій, звичайно, не житиме вдома, а десь завіється у велике місто, на свої простори, для своєї роботи... А ця вчителька, хоч і тендітна, але гарненька і сидить тихенько, навіть у розмову старших не втручається... А очі в дівчини ро-зумні, видно, й знає багато. Може, оце й вона, май-бутня невістка?.. І серце швидко-швидко затріпотіло від цієї думки...

— То ви тут, люди добрі, погмоніть уже без мене та й вирішуйте самі, а я пройдуся до голови,— сказав Трохим Трохимович і, знявши з цвяха кашкет, старан-но натягнув його на голову.

— А вечеряти, Трохиме! Це ви там як почнете сва-ритись, до самісінької півночі, я ж вас знаю як облуп-лених,— забідкалася Марфа.

— Та я ненадовго. Рано вставати треба... Якщо не дочекаєтесь, вечеряйте самі, а мені щось там на столі покиньте та й гостей пригостіть,— і він швидко вийшов разом з Петром.

— Без тебе знаємо,— сердито сказала йому вслід Марфа, потім звернулася до Ніни: — То ходімте, гляне-те на кімнату, може, й не сподобається.

— Кімната підходяща,— впевнено заявила Катерина.

У великих сінях Марфа відчинила ліві двері і в кім-наті увімкнула світло.

— Це ми добудували, як Михайло приїхав, старший син,— пояснила Марфа.

Кімната справді була затишна. На вікні біла, чиста завіска, за якою стояли квіти у вазонах та бляшанках з-під консервів, біля вікна невеликий стіл, засланий бі-лою полотняною скатертиною з вишитими на ній хи-

мерними старовинними народними візерунками. Стареньке вузьке ліжко стояло під стіною, проти дверей, заслане дешевенькою сірою ковдрою.

Сергій підійшов і увімкнув настільну канцелярську лампу без абажура. В кімнаті стало ще затишніше.

— Затишна кімната,— промовила Ніна і почала розглядати етюди, що висіли на стінах і лежали на столі та на підлозі.

— Цю продукцію я заберу, щоб не дратувала вас і не псувала смак,— показав рукою на картини Сергій і посміхнувся такою посмішкою, як батько, тільки молодішею.

— Скромність прикрашає молодих дівиць, а ви нариваєтесь на комплімент, хоч я, признатись, не дуже розуміюся на живопису,— посміхнулась і собі Ніна, спиняючись біля кожної картини.

Вона не помітила, що Сергій почервонів, але від матиного ока це не втекло. І Марфа швидко сказала:

— Мабуть, помазати треба, щоб чистіше було. А посуд можна в кухні ставити, там місця вистачить.

— Навіщо мазати, мамо. Ви ж мазали, коли я приїхав, а долівку в суботу. А я тут майже й не жив,— зауважив Сергій.

— Не треба, Марфо Петрівно, зайвий клопіт! Тут так чистенько, неначе в лікарні. Дуже чисто,— втрутилася й собі Ніна.

Катерина уважно розглядала картини і малюнки, в розмову не встрявала. Тільки наче сама собі стиха проказала:

— Ну й ловко ж як все намальовано.

Сергій почув ці слова, повернувся до неї:

— Тітко Катерино, виберіть собі яку хочете картинку, я сам її в рамку вставляю. Багет привіз з собою, бо хочу кілька штук подарувати в клуб, та й дома залишити. Вибирайте, я потім сам занесу вам.

— Що ти, Сергійку, стільки роботи над ними, таланту скільки вкладено, і дарувати мені. Ні, ні, не треба,— одмахувалася Катерина.

— Вибирайте, вибирайте, я собі ще намалюю,— наполягав Сергій.

Катерина знову почала відмовлятись, бо, власне, й не знала, на якій картині зупинити свій зір.

— Ну, гаразд, я сам виберу і занесу вам. Тоді вже не відіб'єтесь, залишу і втечу,— посміхнувся Сергій.

— Оце правильно, синку... То, може, повечеряємо, люди добрі? — запропонувала Марфа.

Ніна давай відмовляйтесь, мовляв, вона не голодна. Катерина сказала, що їй ніколи, треба зайти до завгоспа, взяти наряд на завтра, а то засне, будити незручно. А працювати треба починати раненько.

— А ви, Ніно Дмитрівно, залишайтеся. Молока кухлик пригубите. Такого молока, як у нас, в місті не вип'єте. Там доки його довезуть, перебовтають, а то й вершки зіллють, тоді вам приносять,— додала вона.

— А тут тепленьке, прямо з-під корови. І ряжанка у мене є холодна, в погрібнику,— наполягала й собі Марфа.— Або сметани такої, що хоч ножем її ріж.

Вставив своє слово й Сергій, і Ніна погодилась.

— Сергію, ти ж Ніну Дмитрівну проведи до мене, бо в темряві й не потраплять,— тоном наказу сказала Катерина.

— Ну, звичайно, з великою радістю. Якщо Ніна Дмитрівна погодиться, і по селу прогуляємось,— Сергій чекав відповіді, Ніна мовчки хитнула головою, потім сказала:

— Катерино Юхимівно, тільки ви в мене перша на новосілли, неодмінно, а то образите.

— Аякже, ще й винцем покропимо кімнату замість святої водиці... То я побіжу, добраніч вам.— Катерина швидко вийшла.

Марфа запропонувала йти вечеряти в світлицю.

— Не треба, мамо, давайте сюди, будемо обновляти кімнату Ніни Дмитрівни. Сідайте, будь ласка,— Сергій присунув стільця до дівчини, а сам сів на лаву, заслану плахтою.

4

Запанів зовсім наш Архип. Міг би й сам зайти, поговорити... Правда, воно й роботи зараз, всюди не поспіваєш. Скільки разів казав йому — чого ти сам усюди ганяєш, за всіх хочеш встигнути. А воно й встигаєш не дуже. Треба людям довіряти більше, прислухатись до них. Бо інакше заадмініструєшся, захекаєшся. А він все одно ганяє...

А на хазяїна Архип, протє, виріс. Вміє колгоспну копійчину берегти, знає, куди гроші повернути, тільки став справді якимось консерватором. Боїться нового, сміливого. А може, то так лише здається? Господарство ж підняв Архип Степовий... Правда, дисципліну ще треба зміцнювати, чимало людей добре на базар стежку знають, а робота стоїть... Та про добробут колгоспників мало дбає Архип. Поки той оберемонок соломи випросить якась жінка, то намучиться... А він нічого не визнає, ніяких ухвал.

Величай ішов повільно, але цікаво йому було — чого це, на ніч глядячи, викликає його Степовий.

Хоч і молодший за Величая Архип Степовий, та разом колгосп організували, з куркульнею воювали. Стріляли тоді в Архипа, та не влучили, а самого Величая мало не вбив куркуляка, коли хліб у нього з ями забирали. Замахнувся кілком, коли б ударив, то вже і не встав би Величай. Архип вчасно куркуля під бік садонув, той і повалився на землю. Довелося зв'язати і замкнути.

Тоді й потоваришували вони. Обоє люди в правління колгоспу обрали. Обое разом до партії вступали. З того часу завідує Величай механічною та слюсарною майстернями. На голому місці довелося створювати ці майстерні. А тепер, бач, як розрослися. Машини самі роблять в цих майстернях... Та треба вже прибудувати приміщення, бо нові верстати ніде буде ставити. А вони ж край потрібні!

Бач, яке зоряне небо, насипано зірок тих вгорі, наче світлих зерняток... А колись же люди літатимуть на ті зірки. В журналі стаття була про такі ракети. От би податись туди та поглянути, що там робиться. А на Місяць, пишуть, вже й незабаром полетять, ця проблема вирішена...

Людей на вулицях немає. Вже й вогники у вікнах гаснуть. Тільки он в конторі, в кабінеті Степового, якраз горить електрика.

Величай поволі піднявся по сходах на ганок, зайшов у коридор і почув за дверима кабінету верескливий жіночий голос. Якась жінка лаялась, а їй спокійно відповідав Степовий, переконував у чомусь.

— Що за шум, а бійки немає, — відчинивши двері, промовив Величай.

— Та трясця його матері! Спекулянт чортів! — вигукнула жінка, одна з кращих доярок колгоспу Наталка Сікун.

— Так його, культурненько підігривай далі,— посміхнувся Величай.

— Ну, це вже ти, Наталко, даремно. Який же він спекулянт? — нахмурился Степовий.

— Та я йому в очі скажу, що спекулянт. Бач, пику яку нажер! Кооператор!.. Звик там руки гріти, а тепер до мого добра добирається! Ось послушайте, дядьку Трохиме... Нарізали мені землі, як перебралася в нову хату. Я ще не обгородила садибу. А в мене сусіда завкооперацією, отой Семен Тонконіг. То він оце обгороджується і одбатував у мене сажнів півтора моєї землі. Я йому кажу, що ж ти робиш, холеро? А він і слухати не хоче. І вухом не веде... Я на роботі була, він і обгородився... Значить, як удова, то можна робити з нею що завгодно!.. Я ось десять років корів дою, вже руки посудомило, а він, барбосяка, коло крамниці крутиться.

— З урожаєм упораємося, електродоїння налагодимо. Тоді легше буде,— перебив її Степовий.— Зараз же нікого немає в сільраді, а завтра зранку я туди зайду, поговорю, щоб побутова комісія зайнялась твоєю справою. Там на нього управу знайдуть. Закон для всіх однаковий... Іди, відпочивай, вставати ж рано треба. І заспокойся.

— Хапуга окаянный! — вигукнула Наталка наостанок і пішла до дверей.

— Цій удовиці на язык не потрапляй,— кивнув головою їй вслід Величай.— Чого тобі, на ніч глядячи, заманулося тривожити мої старі кістки, га, Архипе?

— Скучив за тобою,— похмуро сказав Степовий.— Чого це ви, хлопці, не пішли полагодити колію біля свинарника? Дівчата руками носили корм і мало мене не з'їли разом з потрохами і зябрами.

— Та вони й так більше руками носять. Де кормокухня, а де вагончики... Я ж пропонував зробити кругову дорогу, а Самійло придумав механічне навантажування і розвантажування вагончиків. Так твої механізатори навіть образилися і заявили, щоб ми не втручались. Бачите, у них типовий проект. А той проект десь в канцелярії затвердили, а ці до останньої

точки його виконують. От і зробили... Нехай тепер самі й налагоджують культурненько.— Величай присунув до столу стільця, сів і витяг свою цигарницю.

— Будеш мені гут махрою чадити? Візьми цигарку.

— Від цигарок я кашляю. Ну, давай, коли такий благородний став.

— Чому ж це механізатори мої? Вони й твої. Там же й твій син працює.

— Та теж бюрократом став. Все щоб по формі та по порядку... А сьогодні два трактори простояли мало не весь день. Мабуть, тому ти й лютий такий? Бо ото ж, бач, як пече. І вночі, на прохолоді, не одходиш.

— Та й ці трактори... А то й ще гірше,— Степовий підпер голову руками, цигарку тримав у роті неприкуреною.

— Завтра полагодимо... Сьогодні я міняв болт на агрегаті. А його ж треба виточити, й нарізати, та поставити. А з металом у нас сам знаєш як. Чорт батька зна, з чого доводиться робити...

— А Самійло?

— Самійло біля силосорізки вовтузився. Теж не дуже досконала машина. Взимку ми її переконаструємо, як час буде.

— Ви кормодробарку кінчайте. Край потрібна... Ця більше стоїть, ніж працює.

— Це ми зробимо. Ми там дещо змінили... Буде така, що нею однією і обійдемося,— Величай витяг з кишені зошит, олівець і щось накреслив на папері.— Щоб не забути, культурненько. Пам'ять стала вже не та, довго не держить думок...

Степовий помовчав, прикурив і з розмаху кинув сірника в попільницю.

— Оце вже четвертого секретаря райкому переживаю, і, здається, гіршого не було... Такий запальний адміністратор, що куди там. Тільки почнеш заперечувати, зразу кулаком по столу, загрожує доганою. Не вживемося ми з ним... Оце йому треба сповістити обком, що район виконав хлібопоставки. Ми ж завжди в хвості плентаємось.

— З нього теж вимагають,— зауважив Величай.

— Та вимагають... Тільки нехай краще підтягає відсталі колгоспи, а не розплоджує ледарів за чужий рахунок.

— Знову те ж саме?

— Знову... Вісімсот центнерів треба вивезти за «Маяк»... Позичити їм.

— Ого!

— То ж то й воно... Я кажу, у мене ж план, що люди скажуть? Вони ухвали знають, грамотні. А він — ви людям пояснить, для того ви там і сидите. Це ж, мовляв, у борг беруть... Та, кажу, вони нам уже стільки винні, що ніколи не віддадуть. І насіння, і тогорічні, і позаторішні борги. Мовляв, це розпорядження згорі... Кажу, покажіть мені таке розпорядження. Є ж ухвали ЦК, щоб не плодити ледарів. Ох, як визвірився. Ти що, секретарю райкому не віриш? От тобі й розмовляй. Кажу, є ж в районі сильніші колгоспи, ніж наш, хай позичають. Ті теж дадуть, більше, ніж ви... От тобі й розмовляй. Ми за інших здамо, а їм і за вухом не свербить. З базарів не вилазять, а хліба чортма... Знають, що все одно за них дядечко-сусід виконає поставки... Ти кажеш, ухвали. А це влада на місцях...

— Так, політика...

— Та це не все... І м'ясо ще будемо здавати замість них. Позичати їм тобто. Тільки ще не сказав скільки...

— І м'ясо знову? — підхопився з місця Величай.

— А ти кажеш, сердитий! Будеш сердитим. Ось почнемо на трудодні розподіляти, тоді його не буде, секретаря, а все на оцю ось потилицю впаде,— Степовий ляснув себе по потилиці.

Величай, теж сердитий, походжав по кімнаті мовчки, шкрябав свою сизу борідку. Тоді знову присів на стілець проти Степового, і вони зосереджено дивились один одному в очі, зморшки на лобі у Величая звивалися.

— Легко живеться таким позичальникам, як голові в «Маяку»... Ну, полають його на бюро, на активі, уповноважені набридають, які обминають нас, слава богу. З дому виходить він, коли сонце ген підіб'ється вгору, керує з контори, щоб не засмагнути на сонці, на вітрі...— Степовий в'яло посміхнувся.— А я ось уже кілька ночей сплю, не роздягаючись, пообідати не встигаю.

— Через те, що сам хочеш всюди встигнути. Це теж не діло, я тобі вже казав...

— Та казав... Бачиш, Трохиме, я над цим не раз

думає. Щоб дисципліну підняти, треба починати з себе. Ось встану вдосвіта і йду на ферми. Доярка, чи свинарка, або конюхи запізняться, засплять, приходять, а я вже там. От і соромно їм... Так само і в бригадах, і в ланках. Тепер на роботу не запізняються, немає такого. А прийшов би я годині о десятій, та ще напідпитку, який би у мене авторитет був, як у голови, у хазяїна?

— Є ж у тебе заступники, бригадири, нехай культурненько перевіряють,— повільно промовив Величай.

Степовий махнув рукою:

— Не кожному бригадиру довіряти можна. Буду знову на бюро у нас ставити питання про Іванюту. Приписує незроблене, марнує трудовні, уникає роботи, от тобі й бригадир, комуніст. Мене перед людьми зневажає... Бачиш, був головою, а тепер бригадир, після укрупнення. Що ж я, просився, щоб мене обирали? А який з нього голова був, усім відомо. Тепер бригаду насилу тягне... А ти говориш, висипайся!

Він пройшовся по кімнаті і продовжив:

— А працюю ж я не для себе... А тут іще, подумай тільки, план культур все одно спускають. Ярої пшениці більше, ніж озимої, вимагають. Зустрічаю завсільгоспвідділом Бондарчука, він же навіть під час збиральної рідко вилазить із свого кабінету. Все зведення пише... Кажу йому: «Скільки треба говорити, що у нас яра пшениця дає мало не вдвічі меншій врожай, ніж озима, як не б'ємося з нею...» «Погано б'єтеся,— відповідає,— парі до біса погані». Питаю: «А ти бачив наші пари?» «Бачив, каже, в деяких місцях вовки виють». «То, мабуть, у когось іншого?» Мовчить... А потім каже: «Дослідники говорять, що з ярої хліб смачніший». От і сперечайся! Плюнув я і пішов. Ну, та по-своєму зроблю, за нашим планом. А там нехай як знають, хоч догани пишуть...

— Правильно... Той Бондарчук — бюрократ неприкаяний! — сердито сказав Величай.— Та ми ж маємо право...

— Право? Таке сказав. Начальство, воно знає... З кукурудзою тепер, слава богу, хоч легко. Сій — скільки витягнеш обробити... А то позаторік, здається, показую йому, що сто п'ятдесят гектарів кукурудзи запланували... Сто п'ятдесят? Аж скрикнув... Та ти що, Архипе Архиповичу, модою захопився, мамалигу думаєш роби-

ти з неї? Почав я пояснювати, що худоби у нас чимало, силосу багато треба і свиней відгодовувати... І слухати не хотів... Пшениці давай, скільки тобі заплановано, і все. Каже, у нас планове господарство, а не Запорозька Січ. Коли, мовляв, отак кожен колгосп сам почне планувати, то це ж анархія! І зараз подібної думки, консерватори... А зерно за «Маяк» наказано вивозити негайно. Завтра приїде отой голова, що в Сірка очі позичає. Ну, я йому скажу. В горлянці застряне йому те зерно.— Степовий понуро пройшовся по кімнаті.— Але нічого не вдієш... А ти кажеш, ухвалили...

«Тепер, брате, я розумію, навіщо ти мене кликав,— щоб душу одвести»,— подумав Величай і додав уголос:

— Так, ситуація культурненька. Може, до обкому податися?

Степовий нетерпляче махнув рукою:

— В минулому році я звертався. То мені тут дали такого... Та ти ж у курсі... Райкому, кричать, не довіряєш, опозиції влаштуєш, сієш недовір'я серед колгоспних мас! Гляди, мовляв, щоб тобі це дорого не обійшлось... От тобі й культурненько! — посміхнувся Степовий.— Культурненько, Трохиме?

Величаю здалося, що Степовий глузує з нього, повторюючи це слово. Проте і він посміхнувся. Вийнявши годинник, глянув на нього, покрутив у руках. Годинник товстий, старомодний, на довгому металевому ланцюжку. Мабуть, колись він був посріблений, а тепер від часу весь в лисинах, схожих на каламутно-зелені затьоки.

— Чого ти свою оту бандуру на цеп прикував? — кивнув головою на годинник Степовий.

— Щоб не втік та десь не забути. А тих, що на руці, як ото в тебе, не люблю. Я чоловік майстровий, біля верстата, з терпугом, зачеплю, розіб'ю. Та й звик я до цього, він мені вже років, мабуть, з двадцять служить. Культурненько служить.— Величай похитав годинником, причепленим до ланцюжка, і сховав у кишеньку.

— Консерватор ти, Трохиме,— жартома низав плечима Степовий.

— Авжеж, годинниковий консерватор,— в тон йому відповів Величай. А потім серйозно промовив: — Слу-

хай, Архипе, надумалися ми з Самійлом одну цікаву машину зробити, прислужитися людям.

— Яку це машину? — насторожився Степовий.

Величай помовчав, потім замислено почав, ніби вже бачив перед собою ту машину.

— Бачиш, топлять наші жінки тільки соломою. Більше ж нічим. Тягне той оберемок в хату, розтрушує по двору, а тоді в піч потроху соває, від печі й відійти не можна, в хаті бруд. Колись кирпич з кізяка робили, а тепер же весь гній на поле вивозимо... От і надумалися ми сконструювати таку машину, яка брикетувала б солому. Під пресом виходитиме щодня багато чудових брикетів. Добре горітимуть, краще грітимуть — і чистенько в хаті...

— З мотором, звичайно? — невдоволено спитав Степовий.

— Двигун працюватиме на електриці... Коли б ти дав нам кілька листів того заліза, двоміліметрового, триміліметрового, що в коморі лежить, ну там ще дечого треба буде, ми б і зробили. А соломи у нас слава богу, — розвів руками Величай. — Грошей на цю машину небагато треба.

— Витівками різними займаєтесь! — сердито сказав Степовий. — Не дам нічого і електрики не дам. У нас її й так з лиху болячку. Нехай топлять, як і досі топили.

— Не любиш ти людей, Архипе, добра їм не хочеш!

— А ви за колгоспні гроші добро хочете робити? Залізо вже має своє призначення, ти про це знаєш. А грошей на різні ваші витребеньки не дам. А електрика...

— Ми ж радили будувати більшу електростанцію, але ж ти уперся тоді, як бугай. Електрики небагато братиме.

— Небагато... Ти бачив, що робиться на греблі. Взимку ще менше буде... Не маю ж права я відключити лікарню, школу, клуб, ферми, — рознервувався раптом Степовий.

— Михайло казав, що для лікарні дістане двигунець, щоб від нашої станції не залежати.

— Двигунець!.. Нехай як дістане, тоді й подивимось. Не так легко дістати той двигунець... А зараз і

говорити про ваші витівки нічого! — рубнув долонею по столу Степовий.

— Постривай, не гарячкуй, Архипе, — стримано сказав Величай. — Можна з людей невелику плату брати за брикетування соломи, це — раз. По-друге, можна виробляти брикети й для будівництва. Добрячий саман буде. Нам же для цегли он звідки доводиться глину возити... Та руками пресують, хіба то робота?

— Робота... І так все одно нам цегла недорого обходиться. А для ваших брикетів теж глина потрібна. Та й що ти з них будуватимеш? — Степовий раптом підвівся. — Витівки!

Величай і собі швидко встав і обіперся руками об стіл, нахилився до Степового:

— Будувати можна що завгодно! Подумай, який це буде для людей дешевий будівельний матеріал. І розміри брикету можна давати які завгодно... — розгнівався Величай.

— Поменше б ви фантазіями займалися. Сказав тобі, що нічого не дам. Невідомо ще, чи вийде ваша машина, а матеріал переведете. А тут кожний клаптик заліза і дерева потрібний у господарстві.

— Чи вийде машина, чи ні, про це ти не турбуйся. За це ми відповідаємо. А ось тебе і в ступі не влучиш. На зборах базикаеш про поліпшення добробуту людей, а коли...

— Я не базикаю, а говорю!.. І все одно нічого не дам і не дозволю переводити матеріал і забирати енергію хтозна-нащо, — Степовий рішуче надів кепку, збираючись іти. — Та й чи буде ще для людей солома?

— А чому ж їй не бути?

— Тому, що з кормами не гаразд, а худоби багато. Будемо на січку сікти, — похмуро відповів Степовий.

— Виходить, худобу забезпечимо, а люди ж як?

— Нехай викручуються, як знають.

— Як знають... Недаремно тебе називають твердолюбим, Архипе, — похитав головою Величай.

— Подумаеш, Архімед, — глузливо, протяжно проказав Степовий. — Хоч самим Чемберленом називайте, нічого не вийде.

— Ну, що ж, зробимо технічну характеристику машини, складемо кошторис і поставимо на партійних зборах, — посварився пальцем Величай.

— Хоч на бюро райкому ставте. За господарство з мене питають. А я маю вам за якісь фантазії трудодні писати, матеріал давати.

— Нам трудодні за цю роботу не потрібні, розумієш?

— Все одно... Так вам зразу все й дай,— Степовий знову різко присунув стільця і сів.— З урожаєм упораємось, тоді й будемо думати про різні забавки. Та й нічого у вас не вийде!

— Це вже наша печаль. Думаємо, що вийде. Культурненько вийде. Та, правда, зараз говорити про цю машину зарано. Це тільки ідея. Навіщо ж нам сперечатись і сваритись, Архипе,— примирливо промовив Величай.— А от що соломи не дамо колгоспникам на зиму, це погано. Самі спрямовуємо людей на крадійство.

— На крадійство? А присадибні ділянки?

— Ти ж добре знаєш, Архипе, що не всі сіють хліб на своїх ділянках, а коли сіють, то соломи тієї вистачає тільки щоб квочку підсипати. А в людей же і корівчина, і свиняка,— повільно проказав Величай.

Степовий замислився... Невже Трохим вважає, що йому, керівникові колгоспу, від цього голова не болить? Думав, міркував. Може, люди якісь резерви підкажуть. Та це потім... Може, доведеться викосити на дальньому болоті, що в четвертій бригаді, всю осоку, очерет, кугу та й розподілити між колгоспниками. В першу чергу дати вдовицям, старим... Степовий поділився цими думками з Величаєм.

— Це вірно. Отут би й стала в пригоді наша машина. Брикетів нарobili б, розподіляти легше, паливо добряче. А хто хоче дах на хаті полагодити, нехай бере небрикетований матеріал. А наша машина...

— Знову ти з своєю машиною! — недбало, ніби від дитини, відмахнувся Степовий.— Влізла вона тобі в голову. Придумали б щось путяще для господарства.

— А ти думаєш, ми про це не дбаємо? Не хотіли говорити, поки не витанцюється. А тепер уже все на мазі,— запишався Величай.

— Ну-ну, що ж там? — вичікуючи, Степовий гладив своє ріденьке волосся. Так він робив завжди, коли щось дуже цікавило його.

Величай подумав трохи, ніби не знав, з чого почати розповідь... Ось коли доводиться взимку возити гній на поле, то кидають його на вози і на машини руками. Це дуже довго і важко. Накідається котра колгоспниця за день, то й рук не чує потім. Та й людей треба чимало. А головне — важко і довго. Вони з Самійлом надумали зробити спеціальний транспортер для навантаження гною. Звичайно, транспортерів є скільки завгодно, але тут треба створити нову конструкцію, щоб машина сама навантажувала, без рук людини. Зроблено буде раму на колесах. Один чоловік спеціальним пристроєм посуватиме поволі раму, а зуби захоплюватимуть гній і накидатимуть його на воза чи на машину. Розрахунок такий — віз навантажувати за три-п'ять хвилин, а машину — за десять-п'ятнадцять хвилин. А восени цей транспортер можна використовувати для навантаження буряків, кормової моркви, кукурудзи, навіть гарбузів. Влітку — скиртувати сіно тощо... Звичайно, зерно теж можна вантажити.

— Оце, оце я розумію! — скрикнув Степовий. — Оце потрібна річ. А вийде вона у вас?

— Не сумлівайся, Архипе. Ми думаємо перший екземпляр до зими й зробити. Моторчик у нас є, відремонтуємо.

— На це не пожаліємо ні грошей, ні матеріалів. Накажу Сливкові, щоб з-під землі викопав. За це в першу чергу й беріться, — порадив голова. — Преміюємо вас добре.

— Та мені-то премія більше для шани, а Самійла треба підтримати. У нас же день, як кажуть, ненормований. А в нього четверо гороб'ят і жінка весь день у колгоспі... Мої орли, слава богу, повиростали. Вже й Сергій на себе заробляє в місті. Тільки регоче, коли ми з старою хочемо йому грошей всунути в кишеню, — запишався Величай.

— З синами тобі пощастило. У люди вивів... А мені клопоту того...

— Думаємо ми ще одне зробити, — замислено сказав Величай. — Думаємо наші вози перекоструювати так, щоб зробити з них вози-самоскиди. От щось там привіз, одкинув спеціальні гаки, перекинув воза і вивантажив. А то починають скидати вилами чи лопатами. А так віз можна вивантажувати за одну хвилину...

Але це ми поки що тільки обдумуємо та шукаємо зразків. А їх ніде немає... На це матеріалів небагато треба, трохи заліза тільки...

— Голови у вас добрячі з Самійлом. За транспортер беріться. Люди спасибі велике скажуть,— Степовий надів кашкет.— Ходімо, мабуть, Трохиме. Дорогою погомонимо... Стара моя не сподівається, що прийду. Збирався до комбайнів. Та вже вдосвіта підхоплюсь...

Вийшли в темряву. Духовите повітря густо насичене вогкими запахами трав і квітів. Ледь чутно долітало туркотіння тракторів, ніби звук просотувався крізь темряву.

— Слухай, Трохиме, раз уже ми сьогодні стільки про техніку наговорили, подумайте з Самійлом ось про що... Ви, мужички-хитрячки, поставили собі вітродвигуни.

— Ми ж у тебе ні грошей, ні матеріалу не просили,— з їдкою іронією кинув недбало Величай.

— Знаю. Добрі двигуни, нічого не скажеш. А ми задихаємося, не вистачає електрики... Поставити б нам пару таких, може, трохи більших, скажемо, таким чином — один для освітлення цих наших ферм, а другий у Панька. Лампочок можна трохи менше поставити, га?

— Та воно-то так... Тільки треба буде розрахувати, які ставити,— замислено відповів Величай.

— А то у нас клуб погано освітлений, і в школу треба було б більше дати, для вечірньої школи... На жаль, про хати й думати ще не можна.

— Ех, Архипе, підняти б нам греблю, ми з Самійлом турбіну самі б зробили, дерев'яну.

— Дерев'яну? Жартуєш?

— Ні. У мене є книжка, де описана така турбіна. Дешева і працює як слід. В кількох селах на Вінничині вже стоять. Ми б вирвалися з Самійлом на пару днів, ознайомилися б.

— Я вже прикидав, Трохиме, цього року до греблі наші руки не дістануть. Сам знаєш, як з людьми су-тужно. Може, того літа... А відносно вітродвигунів по-міркуйте... Ну, пішли по домівках, вже скоро диви й світати почне, заговорилися ми з тобою.

— Старіємо, Архипе. Проте розмова потрібна.

— Особливо про вашу машину,— засміявся Степовий.

— Смійся, смійся! З-під сміху люди бувають... Живи здоровий!

І вони розійшлися в різні сторони, кожен із своїми пекучими думками.

5

— Мене якось бентежить оця тиша в селі,— майже пошепки сказала Ніна, щоб не дуже порушувати безгоміння.

— Після Києва, з незвички. З часом звикнете... Не боязко починати роботу в школі? — спитав Сергій.— З тими лобуряками справу мати?

— Та трохи боязко. Бачите, я люблю возитися з дітьми.

— Тоді з вас вийде педагог. Адже це перша умова успіху, коли любиш свою працю, Ніно Дмитрівно.

— Навіщо Ніна Дмитрівна? Ви ж не мій учень...

— Звичайно.

— Просто називайте Ніною.

— А ви мене Сергієм. Добре? — Ніна у відповідь кивнула головою.— Перший час вам буде, мабуть, нудно тут?

— Роботи багато... Все ж таки три різні класи. Готуватись треба буде до уроків, а там як підуть зошити, перевіряти — немало піде на те часу. Ну й громадська робота... А люди тут цікаві є. Ось, скажемо, ваш батько. Колоритна постать, дед-Архімед,— посміхнулася Ніна.

— А ви вже знаєте, що його так прозвали?.. Батько у мене самородок. Коли б йому вища технічна освіта, показав би себе. Але він закінчив до революції трикласну приходську школу. А потім самотужки вчився... А зараз випишує технічні журнали, особливо з механізації сільського господарства та з електротехніки. Навчився креслення читати, креслити. І все сам...— з прихованою гордістю сказав Сергій.

Ніна розуміла гордість юнака. Пригадала свого батька, який теж одержував премії за раціоналізаторські пропозиції на заводі.

Вони йшли темною вулицею. Над головою тихо погойдували вітами дерева, таємниче перешіптувались листям.

— Кожну машину вдосконалює. І сам винаходить. Вони з Заводієм, з напарником, створили дуже просту, а разом і досконалу машину для очистки і навантаження в машини зерна. В газетах про нього пишуть, а він тільки відмахується. Не славолюбець... Десятки голів колгоспів і механіків приїздять дивитись її, щоб зробити в себе. А зараз кормодробарку роблять, самі придумали. А ось завтра поглянете, який він зробив для себе вітродвигун, у нас на городі стоїть. Теж за власною ідеєю. Тепер ми не залежимо від електростанції. Своя енергія. Навіть у сажу, у поросяти, є маленька лампочка. Бачите, який комфорт, — засміявся Сергій.

— Значить, інші поросята йому заздять, — посміхнулась і собі Ніна.

— Звичайно... У батька в сараї своя невеличка майстерня. Дістав десь старий верстат, одремонтував його і теж приводиться в рух вітродвигуном. Не може тато і хвилини без роботи всидіти і завжди щось вигадує, носить з різними ідеями. Якось я кажу йому: тату, я помітив, що ви оце робитесь старшим і все неспокійнішим. А він у відповідь: ех, синку, жити мені, мабуть, лишилося небагато, то хочеться більше добра людям зробити... Бачите, який великий гуманіст? — знову засміявся Сергій.

— Цікава людина. Справді, самородок... Сергію, може, мені додому пора, бо Катерина Юхимівна спати ляже?

— Ні, вона рано не лягає. Йй же вдосвіта не встава-ти... А хочете, давайте я зараз допоможу перенести речі до нас, і влаштууйтеся. Можете використати мене як технічну силу.

Ніна подякувала. Йй допоможе завтра Катерина. Але Сергій настоював на своєму. Звичайно, можна й завтра, але речі перенесе він, бо Катерина може зав'язатись з самого ранку і прийти аж ввечері. Умовились, що він годині о десятій приїде, і вони переселяться.

— Давайте пройдемо до ставка, тут недалеко. Обережніше, ось кладка, — Сергій взяв Ніну під руку і перевів. — Легенькі ви...

Ніна пильно глянула йому в очі, але нічого не сказала, а заговорила про інше:

— Сьогодні я познайомилась з вашою родичкою, лікаркою Галиною Степанівною. Вона справила на мене таке добре враження.

— А, Галина! Хірург. Всю війну на фронті була. В такому віці, як ви, пішла. Батько й мати дуже її люблять і поважають. Правда, вона їх теж...

Помовчали. Але мовчати було нестерпно. Сергій продовжив:

— Ви познайомитесь з іншою, молодою лікаркою. З Києва приїхала, з нашого Подолу. Трагічна постать сучасності!.. Ось і наш став, мов акваріум, повний коропів і карасів. Над ними верховодить і стереже їх уславлений чемпіон-базика, дід Свирид Качалка. Найтерплячішу людину може заговорити до смерті.

На самому березі стали під розлогою вербою. Вода була чорна, тиха і здавалась густою, мов смола. Неначе в чорному дзеркалі, відбивалась незчисленна кількість мерехтливих цяток. Приємна прохолода обвівала щоки.

Після тривалого мовчання Сергій тихо спитав:

— Як ви думаєте, Ніно, можна розмовляти думками?

— Мабуть, коли люди живуть довго разом, тоді можна. А ви фантазер?

— Ні, скоріше мрійник,— замислено відповів Сергій.

— Мені здається: справжній митець і взагалі творець мусить бути мрійником. Адже так? Ось ваш батько теж мрійник. На якому ви курсі, Сергію?

— На останньому. Навесні, на початку літа, кінчаю. Але я трохи переросток...

— Як тут хороше. А зірки відбиваються в воді, мов живі світлячки, ворущаться. Правда?

— Не жалкуєте, що пішли?

— Ні. А як ви потрапили в художній інститут, Сергію? — несподівано спитала Ніна.

— Цілком випадково... Я з дитинства любив малювати, для себе, звичайно. А вже коли був у сьомому класі, після війни прочитав у піонерській газеті про конкурс на кращі дитячі малюнки. Я нишком послав більш як десяток і своїх малюнків. Мене преміювали і навіть три малюнки надрукували... А через деякий

час викликали в місто, і я вступив у художню школу-десятирічку. Закінчив її відмінно і потрапив в інститут. Оце і все...

— Пошастило вам...

— Авжеж. Сам би я не додумався їхати в художню десятирічку... Ніно, як по-вашому, якого кольору листя на отій осичині? — раптом спитав Сергій і показав на високу осіку.

— Звичайно, чорного,— не думаючи, відповіла Ніна.

— Ні, бронзово-сріблястого. На листі є відблиск зірок. Але це залежить від того, як хто бачить і відчуває колір. Для художника відчуття кольору необхідне, як для письменника відчуття рідної мови. Без цього митець не може бути справжнім митцем.

«Цікавий юнак»,— подумала Ніна і ще раз повторила:

— Як тут хороше і тихо.

— Так... Знаєте, є щось зворушливе в українській природі у всі пори року. На неї ніколи неможливо надивитись, а художникові найважче впіймати і втілити в фарбах. Отут і починаються муки творчості, а часом і розпач, невіра в себе.

Ніна відповіла, що не дуже розбирається в образотворчому мистецтві, а ось у музиці, тут її не чіпай. Не пропустила жодного хорошого концерту і сама грає на роялі, навіть важкі класичні речі. Також грає на акордеоні, на баяні, на струнних інструментах.

— О, то ви великий скарб для нашого села. Завидуючий клубом вам тепер проходу не дасть. Настирливий хлопчина, до того ж, і секретар комсомольської організації, Сеня Засядько. Зустріну — порадую його.

— Та мені ж, мабуть, доведеться в нього на облік ставати, от і поговоримо,— сказала Ніна і додала: — Ось ви кажете про зворушливу природу, що це важко відтворити. Ну, а як же люди?

— Люди?.. Що ж, у кожної людини є щось незвичайне і хороше. Часом невимовно хороше. Звичайно, я не говорю про різних виродків і монстрів... Біля нашого гуртожитку живе одна молода дівчина, хвора на туберкульоз. Вона виходить в садок гуляти. Не можна сказати, що вона вродлива, але скільки чарівного, зворушливо хорошого є в її очах, в обличчі. Я не можу вам розповісти, що саме, бо в мене не вистачить

словесних фарб. Мабуть, це теж треба відчувати. Ви розумієте мене, Ніно?

— Та ніби розумію,— замислено сказала Ніна. І їй здалось, що оце вони в першій розмові намагаються розкрити одне одного, знайти...

Сергій замовк, потім хотів щось сказати, але довго не наважувався. Нарешті, попросив:

— Ніно, дозвольте мені намалювати ваш портрет? Залишу вам на пам'ять...

Здивовано глянувши на нього, Ніна сказала:

— Ну, що ви! Справді, знайшли натуру. Та ви ж через чотири дні їдете?

— М-мм... Я можу ще залишитись на кілька днів,— ніяково проказав юнак.

— Через мене чи, власне, через мій портрет? — недовірливо спитала Ніна.

— Можливо... Та й мати з батьком скучають без мене. Я ж наймолодший — маленятко...— тихо засміявся Сергій і додав: — Я більше люблю графіку, гравюру, офорт, але вас я намалюю олією, а для себе зроблю малюнки, а хочете, і для вас.

— Ви ж мене замучите позуванням, Сергію! — засміялась Ніна.

— Ні, я людина дуже гуманна. Мучити вас не буду, ніяких тортур не буде,— засміявся й собі Сергій.— Один портрет я візьму з собою. Не люблю фотографій. Вони здаються мені трупами справжнього мистецтва.

— Так-таки вже й трупами! — з іронією здивувалась Ніна.— А кіно? Воно теж побудоване на фотографії.

— Даремно ви глузуєте... Звичайно, на фотографії. Але в кіно є рух, є звук, колір, життя. Кінокартина буде тримірною, і дуже скоро. Адже стереокіно, в основному, вже існує, хоч воно ще далеко не досконале. Та яке в нього майбутнє!

Сергій зазирнув Ніні в очі. Вони замислено, тьмяно мерехтіли під віями. А коли Ніна з цікавістю швидко глянула йому в обличчя, очі її уявились йому глибоким виразом... Може, то так здалося в темряві?

— Ой, уже ж пізно! Що подумає Катерина Юхимівна! Ходітьте додому! — скрикнула Ніна і пішла від ставка. Сергій полентався за нею.

— Значить, так, Ніно, завтра, годині о десятій, я у

вас, і влаштуємо велике переселення народу,— сказав Сергій, поспішаючи за Ніною.— Тітці Катерині скажіть, що ми вивчали з вами наш населений пункт.

— А навіщо вам той клопіт з переселенням? Коли можна без нього обійтись.

— Ні, не можна... А ви знаєте, Ніно, що Тарас Шевченко був одним з найкращих офортистів в Росії? Та, здається, і досі його ніхто не перевершив.

— Невже? Вперше чую,— чесно призналась Ніна.

— Факт. Його дошками й зараз захоплюються. В словнику російських граверів він стоїть одним з перших.

— Добре, що ви мене, темною, просвітили,— пожартувала Ніна.

— Радий завжди стати вам у пригоді,— вклонився Сергій і взяв дівчину під руку, щоб перевести через кладку.— Ніно, у мене ще є одне прохання до вас, можна? Даєте слово, що задоволите його?

— Якщо зможу, спроможна буду задовольнити, то прошу.

— Можна вам листи писати? — спитав Сергій, все ще ведучи Ніну під руку.

— Я думала щось складніше, та вже дуже перелякалась,— засміялась Ніна.— Звичайно, можна, тільки майте на увазі, писати листи — це для мене страшнюча мука. Тож, коли довго не буде відповіді, не здивуйтеся і не гнівайтесь.

— Не буду ні дивуватись, ні гніватись. Давайте навіть так умовимось, можете відповідати одним листом на мої два. Тільки не забувайте згадати про моїх батьків. Бо вони скупі на листи. Мати не дуже грамотна, а батькові хіба до листів. Про все забуває. А я навіть з власними ілюстраціями і карикатурами надсилатиму вам послання.

— З карикатурами на мене? — швидко спитала Ніна.

— Можна й на вас.

— Тільки не дуже спотворюйте мене... Краще вже просвіщайте, великий просвітителю,— весело засміялась Ніна.

— Вас спотворити не можна,— урочисто проказав Сергій.— А просвіщати вас берусь, скільки стане в мене розуму.

— Спотворити можна все і всіх... Але я не думала, що ви такий самовпевнений.

— Що берусь просвіщати особу, яка приїхала набивати науками голови моїх земляків?.. Бачите, знання немає ні кінця, ні краю. Та, крім того, гадаю, що й ви мене просвіщатимете. Напишу листа з помилками, виправлятимете, і я стану двійочником.

— Безумовно, так і буде,— вдавано рішуче сказала Ніна.

— Навіщо ж ви мене заздальгідь лякаєте? Я боютимусь вам писати, а давати комусь правити особисті листи не можна, гріх.

— Добре, я буду до вас поблажливою і оцінок не ставитиму, господь з вами... Сергію, скажіть, чому я за весь день не бачила в селі жодного собаки і не чула, щоб вони гавкали? В книжках прози про село завжди про них згадують.

— О, ви людина спостережлива... Собаки перевелися... От ми й прийшли,— сказав Сергій, випустив руку Ніни і додав: — Шкода, що так швидко... Гляньте, у тітки Катерини ще світло горить!

6

Катерина дійсно не спала. Вона стояла біля печі і великим гребінцем розчісувала рідке, але довге мокре волосся, високо підіймаючи голі, великі, міцні білі руки. Коли Ніна зайшла, Катерина швиденько одягла кофтину.

— А я вже думаю, чи не залишилися ви ночувати в своїй кімнаті? Щось довго немає.

— А ми з Сергієм пройшлися по селу, поговорили.

— Сергій хороший юнак, вдумливий, тямущий. І в школі таким був. В бійки не встрає, а все малює собі нишком. Аж поки ото його в місто не покликали і на художника почали вчити... Сідайте, Ніно Дмитрівно, на лаву чи на табуретку. А я оце помилась і голову вимила. Повірите, за день і не присядеш. А що ж буде, як навчання почнеться.

Ніна дивилась на цю міцну жінку з тонким ще станом, струнку, а обличчя при лампі було свіжіше, ніж вдень. А може, Катерина розчервонілась після купання.

— Не чули, Катерино Юхимівно, завуч ще не приїхала?

— Харитина Тарасівна? Завтра буде. Мабуть, туди пізніше і в школу прийде... Ви тільки не здивуйтеся, вона у нас не дуже привітна, сказати б, строга. Школярі її, мабуть, більше бояться, ніж самого директора. Історію викладає, а директор — математик. Ну, та в нього небагато годин... Може б, ви попоїли, Ніно Дмитрівно?

— Ні, спасибі, я там молоко пила.

— А в мене борщ, розігрію і призволяйтеся. Воно, звичайно, борщ селянський, не те, що у вас у місті, але з м'ясом і сметана є, га? Не хочете... Ви з Величаїхою, з Марфою, домовтеся, може, й харчуватиметеся в них, щоб самим було менше клопоту. Вони добре живуть, і вигід вам чимало. Електрика, праску, коли треба, можна нагріти, плитка електрична у них є. Воду з колодязя носити не треба, старий приладнав помпу і провів воду прямо в кухню. Правда, Павло допомагав йому, механік.

— Навіть вода в кухні? — здивувалась Ніна.

— У кухні. Отож у них вітряк свій, ну й качає воду. А яка це для старої полегкість, і не кажіть. Попотягай відрами і для себе, і для свині, а вона вже жінка підтоптана.

Катерина сіла на лаву, обіперлась руками об коліна, розпустила волосся, щоб просихало:

— Як же нам завтра... Я раненько піду, а потім прибіжу, допоможу вам речі перенести.

— Не турбуйтеся, Сергій сказав, що прийде й допоможе.

— А, Сергій, це ще краще... Тільки я залишу вам на столі оцю замикачку, як бачите, не дуже складна, — всміхнулась Катерина, показуючи звичайний коротенький гачок. — Нехай Сергій замкне, а ви вкиньте її в казанок, що висить отут проти дверей на жердині. Вода в сінях, молока я вам внесу вранці з погрібника і залишу на столі. Рукомийник теж у сінях.

Ніна подякувала, сказавши, що не хоче завдавати Катерині клопоту.

— Який там клопіт, — випроставшись, махнула рукою Катерина. — Господарство у нас невелике, чи багато нам, двом удовицям, треба... А вам, мабуть, важку-

вато буде перший час звикати. Та нічого, не сумуйте, обживетесь. З осені клуб відкриють, кіно буде, само-діяльність, бібліотека у нас непогана. А в школі невеличка. Та ще, скажу вам, молоді мало в селі, особливо хлопців. Повчився ото в школі, то в армію йде, то за-вербується на будівництво яке, чи на завод, або й на Донбас, на МТСи. Народу багато всюди потрібно. Коли б я молодша була, подалася б і собі кудись, світу побачити, а так...— Катерина якось безпомічно розвела руками, помовчала, наче зажурилась.— Що ж це я роз-базікалась? Ви ж з дороги втомилися. Я вам послала в тій кімнатці, зараз другу лампу засвічу, може, по-читаєте. Ходімо туди.

Зайшли в другу кімнату, чистеньку, привітну, на-віть при світлі лампи. Тіні поховалися по закутках. У тиші цвіркотів затишно цвіркунець.

— Добраніч вам. Я там ляжу,— Катерина вийшла і причинила за собою двері.

Ніна ще раз оглянула кімнату. На стіні висіли роз-цяцьковані візерунки на тонкому цигарковому папері, в центрі — фантастичні півники чи жар-птиці в різно-кольоровому офарбленні. Подібні бачила вона і в Киє-ві, на базарі. Їх охоче купували селянські жінки.

Звернула увагу, що речі її стояли в кутку біля коротенької лави. Довшу поставити ніде, не вмістила-ся б. Низеньке ліжко було чистеньке, заслане тонкою ковдрою, з-під якої видно було чисте бязеве прости-рало. Подушка, старанно збита, лежала пухкою гіркою, виставивши свої четверо ріжок по кутках. Ліжко мани-ло до себе.

Таки правда, дома Ніна читала лежачи, перед сном. Лампу над її ліжком, над самою головою, приладнав Валентин. Абажур був темний, і світло падало тільки на її книжку, на голову, щоб не заважати матері, з якою вони спали в одній кімнаті... А зараз читати не хотілося. Вихори думок швидко пролітали в голові. Від-чула свою самотність, відчула гостро, болісно.

Читати при лампі? Здається, ніколи вона не жила при лампі, навіть в евакуації, в далекому заводському місті на Уралі. Тільки у вагоні, коли пересувалися ту-ди, горіла малесенька лампочка, бо матерям з малими дітьми доводилося то одній, то іншій вставати до ді-

тей, коли вони вві сні гукали — мамо! І як би не гуркотів поїзд, мати чула, що кличе її дитя.

Та справді Ніна втомилася сьогодні від усього пережитого, від безлічі вражень, нових, дивних, часом химерних. Ці враження крутилися в голові, мов строката карусель.

Машиналино зняла годинник. Так само машиналино завела його, як робила це щовечора перед сном. Поклала годинник на маленький стіл, дбайливо присунувши до ліжка Катериною, під вікно. В кімнатці все було мініатюрне, навіть табуретка, пофарбована досить-таки яскравою червоною фарбою, навіть лампа була маленька, вона блимала, але Ніна не знала, як примусити її горіти рівно. Це блимання відбивалося на білій завісці коло маленького вікна.

В таку пору в Києві вона ще гуляла з друзями на вулиці, в парку або йшла з ними в кіно на останній сеанс, коли легше було дістати квитки.

Так само машиналино роздягалась, старанно, замислено, складаючи одяг на маленьку табуретку... Голову помити завтра, у волоссі, мабуть, кілограм пілюг. Плаття треба буде випрати після дороги. Це вона зробить сама і попросує сама. Так робила й дома, нікому не довіряла, тільки матері, але мати завжди зайнята, а пральням Ніна не довіряла.

Залишившись у самих трусиках, Ніна ще раз оглянула кімнатку, зняла ковдру — в кімнатці було душно і жарко. Цвіркунець невгамовно торохтів свій єдиний мотив, яким його обдарувала природа.

Згадала свою кімнату в Києві. Що там рідні роблять зараз? Батько, мабуть, радіо слухає, мати готує на завтра сніданок і обід, ворожить коло газової плитки. Вона завжди все звечора готує. Валентин, звичайно, десь зав'язвся з хлопцями й дівчатами в кіно або в товаришів сидить, зосереджено уткнувши ніс у шахову дошку...

Погасила лампу. Непрониклива темрява враз обгорнула дівчину, ніби вона міцно, до болю заплющила очі. Потім ледь замерехтів квадратик вікна. Ніна подивилась в темну ніч над завіскою. Просто перед її очима миготіла своїми гранями чи ворушила срібними вусяками далека велика зірка.

«Може, то моя провідна зірка?» — подумала Ніна і

повільно лягла, зручно вмостилась. В Києві, крізь світло ліхтарів на вулицях, зірок не побачиш, їх гасять ці ліхтарі. На вулицях там ще повно людей. А вона ось тут лежить на мулькому ліжку, скорчившись, підбгавши ноги мало не до підборіддя.

До болю защеміло серце, закололо, ніби хтось встромив у нього тонесеньку голку і поволі повертав її там.

Ніна віддихалась, неначе після швидкого бігу, ви-просталась, закинула руки за голову, і серце заспокоїлось. Дихати стало легше, і перед її очима в темряві, мов привид, став Сергій з прямими, строгими, наче навислими над очима бровами. Це робило його спомуреним.

Цікавий хлопець Сергій. І, видно, розумний, начитаний, певно, і обдарований. Може, й він такий, як батько, самородок?.. Тільки химерний з такими своїми міркуваннями, як про фотсграфію. Та це від молодості, це з часом одвіється... Подумала про нього, як про малого хлоп'яка, задерикуватого, зухвалого, непокірливого. А вона здається собі значно старшою за нього, із значно більшим, ширшим життєвим досвідом... Десь мимохить в глибині душі заворушився жаль, що Сергій поїде звідси, що не можна буде з ним часом пройтись, так безпосередньо, невимушено поговорити, пожартувати, як сьогодні.

А які вони різні з Аркадієм! Той самовпевнений, манірний, вдає з себе скептика, як сказав Грибоедов: «И слова в простоте не скажет, все с ужимкою». А цей...

Раптом несподівано, десь зовсім близько спросоння, але гучно і протяжно, загорлав півень. Від цієї несподіванки Ніна злякано здригнулась, і в неї вирвалось злякане:

— Мамо! — серце затріпотіло, але Ніна вже посміхнулась і прошепотіла: — Ох, і дурепа ж ти, Нінко! А ще вчителька...

Пригадалося, що вона не з хоробрих — боялася мишей, особливо собак, навіть різних кузьок. Як поїдуть навесні чи влітку на прогулянку в ліс, хлопці, знаючи її боягузтво, знайдуть рогатого страшного жука-оленя і зненацька піднесуть його до обличчя Ніни. Вона закричить несамовито і давай тікати, а хлопці женуться

за нею з гиканням, з сміхом, аж поки дівчата-подруги не проженуть їх або не віднімуть того капосного жука. Тоді вони впіймають ящірку або вужа — Ніна мало не зомліє, коли піднесуть до неї таке «страховище».

Малою в школі ніколи не задиралася з хлопцями, навіть коли вони, розбишаки, смикали її за коси, набивали чорнильницю папірцями, ховали її книжки. Тільки одного разу настирливий, противний хлоп'як з її класу вже надто надокучав, Ніна не витримала і так ляснула його по спині, що він поточився і мало не впав. Але Ніна невідомо чому раптом заплакала. Здається, їй шкода стало хлопця, хоча більше він до неї не в'язнув...

О! Ніна прислухалася. Першому півневі відповів другий, третій.

І під цей півнячий концерт Ніна міцно заснула.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Хлопчиків стало гірше. Підвищилась температура, пульс ледве прощупувався, дихання переривчасте.

Галина Степанівна домовилася з терапевтом Феофаном Тихоновичем Довгоскоком, що сьогодні вночі чергуватиме по лікарні вона, а він іншим разом почергує за неї. Треба було самій стежити за Костиком.

Та, власне, й дома залишатись на самоті не було сил. Всі ці години не могла ні на чому зосередитись, знайти собі місце. До того ж, увечері міг приїхати Павло, а їй протилежно було з ним зустрічатись, а розмовляти й поготів.

Вона сиділа біля хлопчика, тримала його за руку. Рука була гаряча, іноді він легенько ворушив пальцями, але більше був у напівзабутті. Губи бліді, аж білі, на обличчі ні кровинки.

Іноді Костик неначе видихав, майже безшумно, з стоном — мама... Галина Степанівна нахилилась до хлопчика, тихо говорила:

— Нічого, нічого, Костику, воно загоїться. Загоїться вавка...

Найтяжче для дорослої людини дивитись, переживати, як мучиться хвора дитина, та ще коли ця людина безсила допомогти. Легше було б, якби сама лежала і мучилась, а не таке мале.

Замислившись, Галина Степанівна не почула, як здалека долинув гуркіт мотоцикла. Тільки раптом здригнулась від несподіванки, коли машина вже була майже під вікнами і розітнула тишу, мов навіжена. Ясно, що

додому приїхав Павло. Навіть Костик поворушив повіками.

— От падлюка! — процідила крізь зуби Галина Степанівна і знову схилилась над хлопчиком.

Скільки так минуло часу — хтозна. Тягар важких думок не давав спокою, давив так, що навіть серце щеміло.

Тихенько підвівшись, Галина Степанівна вийшла з палати. Треба було в ординаторській заповнити деякі історії хвороб, заповнити велику відомість, раз немає Михайла Трохимовича. Назустріч їй вийшла з передпокою чергова медична сестра і патронажна.

— Галино Степанівно, там вас просить Павло Трохимович.

Галина Степанівна відчула, що вона зблідла, але зразу взяла себе в руки.

— А ви сказали, що я тут?

— Авжеж.

— Підіть до хлопчика, якого сьогодні оперували, і не відходьте від нього, поки я не прийду. А ви чого це тут, Оксано Василівно?

— Сьогодні мав чергувати Феофан Тихонович, мені треба з ним порадитись, а він поїхав на виклик.

— Який виклик?

— У Сидірівку. Фельдшер ввечері прислав записку, що лежить ціла родина з п'яти чоловік. У нього підозріння на черевний тиф, — в'яло, байдуже сказала Оксана Василівна.

— Цього ще не вистачало. А де ж ми для них окрему палату візьмемо? Доведеться транспортувати в район. Ага, щоб не забути, завтра зайдіть до хворої дівчинки, якій я сьогодні зробила невелику операцію на нозі, зробіть перев'язку і введіть пеніцилін. Зверніть увагу на червоність. Скажете мені ваші враження. Якщо застанете вдома батька або матір хворої, поговоріть з ними. Там стара баба несповна розуму, так вона на рані вгамовувала кров павутинням, а лікувала коров'ячим кіз'яком, ну й, звичайно, велике зараження. Ще б кілька днів — і ампутація безумовна, почалася б гангрена. А зараз треба простежити, щоб сепсису не було.

— Добре. Ви не знаєте, коли приїде Феофан Тихонович?

— Я його зараз, перед від'їздом, не бачила.

Звичайно, Оксана Васи́вна прийшла не поради- тись з терапевтом. Всі знали, що вона не байдужа до нього і нишком підсміювались над нею, хоч нічого в цьому дивного не було. Феофан Тихонович був нежонатий, жінка в нього давно померла, а він не пропускав випадку поупадати за підходящою молодичкою.

До Галини Степанівни тихо підійшла санітарка, одна з кращих санітарок лікарні, яку збирались послати на курси медсестер.

— Що вам, Віро?

— Хлопчик, якого сьогодні привезли, дуже мучить- ся. Голова так болить, що він весь час стогне, плаче. Що робити?

— А що сказала Софія Марківна?

— Вона поставила діагноз, що у нього якесь усклад- нення після грипу. Сказала давати пірамідон. Йому, правда, від пірамідону деякий час легше. Але...

— Не знаєте, Софія Марківна не радилась з Фео- фаном Тихоновичем? — спитала Галина Степанівна.

— При мені не радилась.

— Продовжуйте давати пірамідон, а вранці ми огля- немо й порадимось.

Галина вийшла в передпокій. З кутка в куток на- пружено ходив Павло, а коли побачив її, прийняв по- хмуру войовничу позу. Вона до нього не підійшла.

Не привітавшись, хоч вони не бачились три доби, Павло різко спитав, ніби наказував, щоб відповіла:

— Ти читала лист?

— Читала.

— Це хамство і підлота! — рубонув кулаком повітря Павло.

— Є вчинки деяких людей, які заслуговують силь- ніших слів,— стримуючи себе, відповіла Галина.

— Я твоїх листів ніколи не читаю! — вигукнув Пав- ло і ступив до неї, стиснувши обидва кулаки.

— Прошу не галасувати, тут лікарня, а не трактор- на бригада. А листи мої можеш читати, вони лежать в шухляді стола,— Галина боялась втратити самовла- дання, треба було зібрати всю силу волі. Голос її тремтів.

— Мене твої листи не цікавлять! — вже просичав Павло.—А яке ти мала право?

— Нікого не питала про право. Побачила — зворот-

на адреса з прізвиськом Настусі, цікаво було знати, що вона робить. Адже всю війну працювала зі мною на фронті, я її любила, про що вона й зараз пише. Звичайно, не так любила, як ти,— вдавано посміхнулась Галина.

— Ходімо додому, поговорити треба!

«Ось розкрилось його справжнє обличчя»,— подумала Галина і сказала:

— Поговорити нам, можливо, і треба буде, тільки не зараз. Я чергую в лікарні, там лежить тяжкохворий, залишити його я не можу і на кілька хвилин... А тобі категорично забороняю в'їздити в двір на мотоциклі.

— Ти забороняєш? — криво посміхнувся Павло.

— Так, я забороняю, бо заступаю зараз головного лікаря. В селі понад двадцять таких пекельних машин, що гуркотять, як скажені. А власники їх гасають повз лікарню. Тут хворі. Механік МТС їм дає приклад... Приїде Михайло, вимагатиму, щоб сільрада ухвалила постанову про заборону їздити біля лікарні на мотоциклах. А не зроблять цього, поскаржусь в райвиконком і райвідділ міліції... Я вважаю, що це хуліганство!

Галина Степанівна повернулась і пішла, тихо зачинивши за собою двері.

Ступнувши кілька кроків, з наміром покликати її, Павло раптом спинився. Такою він ніколи не бачив своєї дружини. Завжди лагідна, ніжна, м'якої вдачі, вона ось зараз іншою постала перед його очима.

«А, власне, нічого ж особливого не сталося! — подумав він.— Ну, був гріх. А хто ж із нас безгрішний?»

Знизавши плечима, Павло повільно вийшов з лікарні.

А через хвилин десять Галина Степанівна почула, як десь далеко на вулиці загуркотів мотоцикл. То поїхав Павло.

Вона, стомлена розмовою, сиділа сама в ординаторській, втупившись очима у чорний квадрат вікна... Голова ніби розламувалась на частини. А в душі така порожнеча, неначе звідти все видуло диким, шаленим вітром.

Костик помер на світанку.

Життя його погасло так, як гасне жаринка, що в ній ледь жеврів вогник.

Галина Степанівна сиділа в ординаторській за столом, коли зайшла медсестра. Глянула на неї Галина Степанівна і нічого не спитала. Тільки стиснулося серце і охопила тяжка втома. Було таке почуття, ніби вона втратила рідного брата, безсила щось зробити для його порятунку.

Закрила обличчя долонями, спершись ліктями на стіл. Звичайно, знайдуться такі, що обвинувачуватимуть її, а в першу чергу мати хлопчика. «Ось вони труднощі праці в такій сільській лікарні. А де перспектива? Де можливості до наукової роботи, про яку мріяла? Врятувати Костика, певно, міг би нейрохірург, та все одно потрібний рентген. Коли Михайло дістане рентгенапарат, треба буде почати займатись нейрохірургією, у неї велике майбутнє...»

В лікарні було тихо... На вулиці промчав грузовик, заторохтівши на вибоїнах.

Треба було б подивитись хлопчика, про якого говорила санітарка, але підвестись несила. Та краще зробити це ранком, при денному світлі, а може, він заснув, навіщо ж будити. Глянула на годинник. Так, скоро світанок...

Сиділа, втупивши очі в стіл, у зелену чорнильну пляму, яка чомусь нагадувала тихе озерце... Неначе задрімала — бездумна, пригнічена цим тривожним днем... Може, й задрімала, бо незчулася як вранці несподівано появився Михайло Трохимович. Він зайшов зразу в ординаторську, де сиділи Софія Марківна і Галина Степанівна, яка збиралась додому, але затрималась, щоб оглянути хлопчика.

Високий, навіть якийсь масивний, з широким обличчям, трохи зсутулений, і тому здавався він старшим за свої роки, Михайло Трохимович був схожий на матір. Привітався з лікарями за руку, пильно глянув в обличчя Галині Степанівні, помітив її втому і синці під очима, яких раніше не було.

— Зараз підемо, — сказала Софії Марківні Галина.
— Куди? — спитав Михайло Трохимович.

— Тут хлопчика привезли позавчора. Якийсь дивний стан у нього, думаю, що грип, а може, ускладнення,— сказала дитяча лікарка.

— Зараз і я піду з вами, почекайте... Що тут у вас за ці дні? — звернувся до Галини Михайло.

— Один важкий випадок з породіллею. Щоб врятувати дитину, а може, й матір, довелося зробити кесарів розтин.

— Ну?

— Все проходить нормально. Немовля, хлопчик, живе. З матір'ю, на мою думку, все закінчиться благополучно,— потім, потупивши очі, Галина додала: — Сьогодні на світанку помер хлопчик. Операцію робила я. Дуже важке поранення черепної коробки. Упав з високого дерева і вдарився об різок діжки. Привезли майже непритомного, втратив багато крові. Могли занести й інфекцію, бо якоюсь ганчіркою була обмотана голова. Треба б просвітити, та чим же? А до району його все одно не довели б, нетранспортабельний. Помер сьогодні на світанку,— повторила Галина.

— Погано, дуже погано,— промовив Михайло Трохимович і, знявши окуляри, почав старанно витирати їх. Це він завжди робив, коли був невдоволений. Окуляри дещо старили його.

«Так тобі й треба»,— подумала Софія Марківна, але, знизавши плечима, сказала:

— Що ж, чимало буває випадків, коли лікар безсилий допомогти.

— Буває,— відповів замислено Михайло Трохимович, не глянувши на неї.— Халат,— звернувся він до санітарки, що саме зайшла. Одягаючи повільно халат, спитав: — А де Феофан Тихонович?

— В амбулаторії вже, приймає,— сказала санітарка.

— Пішли,— коротко сказав Михайло Трохимович і рушив до дверей.

Зайшли в палату, де лежала дівчинка з тяжким переламом ноги і хлопчик, про якого говорила Софія Марківна.

Михайло Трохимович підійшов до дівчинки:

— Ну, як у нас справи, Марійко?

— Додому хочу,— капризно, протяжно вимовила Марійка і наморщила кирпатенький носик.

— Ще рано тобі додому, треба трохи у нас полежати,— сказала Галина Степанівна.

— Му-у,— замукала Марійка, але посміхнулась.

— Ну, як нас звати, молодий чоловіче? — звернувся Михайло Трохимович до хлопчика, що лежав, якось дивно відкинувши голову назад. Ноги в колінах зігнуті. На обличчі написана мука, яку він переживав від страшного болю.

— Васько,— тихо промовив хлопчик, і на очах у нього виступили сльози. — Дядечку, зробіть так, щоб я помер, більше не можу,— благально, з тяжкою скорботою в голосі сказав Васько, і губи його мимоволі скривилися. Васько заплакав.

— А ми ось візьмемо і вилікуємо тебе,— відповів Михайло Трохимович, оглядаючи хлопчика. Він спробував нахилити голову хворого вперед, але той застогнав. Ноги теж погано розгинались.— Так...— замислено протягнув лікар і тихо, зло звернувся до Софії Марківни: — Оце вважаєте за грип? Ускладнення? Вам ковалом бути, а не лікарем!

Софія Марківна густо почервоніла і задержувато сказала:

— Прошу не ображати в присутності...

— Це ж саме я скажу і на п'ятихвилини... Чому не порадилися з Феофаном Тихоновичем? — і повернувся до санітарки: — Покличте Феофана Тихоновича. Коли привезли?

— Позавчора,— відповіла Софія Марківна.

— Скільки днів дома лежав?

— Не спитала.

— Дасте історію хвороби... Галино Степанівно, я ж доручав тобі доглядати за всім,— під час роботи він називав її на ім'я й по батькові.

— У мене вчора був дуже тяжкий день. А Софія Марківна звернулась до мене тільки сьогодні.

— Дуже тяжкий день,— повторив Михайло Трохимович.— Для лікаря немає тяжких і не тяжких днів. Всі дні тяжкі. Цим не виправдуються. Чорт би вас забрав!..

Швидко увійшов Феофан Тихонович, привітався:

— З приїздом. Ви мене кликали?

— Так. Огляньте цього хворого. На мою думку, всі ознаки менінгіту.

Феофан Тихонович підійшов до ліжка, проробив

те ж саме, що й перед тим Михайло Трохимович, довго вдивлявся в гримасу болю, тоді витягнув з кишені сірники, запалив один і підніс хлопчику до очей, нахилившись над ним.

— У мене немає ніякого сумніву, що менінгіт,— повернувся до всіх Феофан Тихонович.

— От вам і грип,— презирливо кинув Михайло Трохимович Софії Марківні.— Ех, ви!.. Зараз же пункцію, рідину на аналіз. Допоможете й ви Галині Степанівні,— сказав він Феофану Тихоновичу.

— Обов'язково...

— Операційну,— різко кинула сестрі Галина. Сама швидко вийшла. Відразу зник з голови Павло, що невідступно стояв перед очима після вчорашньої розмови. Втоми як не було. Треба рятувати життя людини.

3

Після пункції хлопчику Василькові стало краще. Він заснув, дихав спокійно, пульс вирівнювався. Тепер треба почекати аналізу рідини, глянути на аналіз крові. Чомусь Галина була певна, що все буде гаразд. Сказала сестрі, коли Васько прокинеться і попрохає їсти, дати щось легеньке і небагато, потім чаю або молока. Хлопчик кілька днів, певно, нічого не їв.

Проглянула історію хвороби. До чого ж недбайливо заповнила її Софія Марківна! Звичайно, молода лікарка могла не визначити менінгіт, але дивно, навіщо вона пішла вчитись у медичний, коли ця спеціальність її не цікавить. А що її цікавить? Над цим Галина не думала, та й думати не було часу.

Тепер Галина особливо відчула втому, мабуть, більше від думок, від переживань, від розпачу, що тяжко давив серце, яке ніби заходилося від болю.

Вона схилилася на стіл, поклала голову на руки, заплющила у знеможі очі, але перед ними стали Павло, Настуся. Галина здригнулась і знову підвела голову, дивилась у вікно, та нічого не бачила. Потім струснула головою, щоб відкинути від себе всі ці примари. Не хотілося вірити, що таке сталось. Коли б Павло відмовлявся, вибачався, може, легше було б. А він підлотно дивився вчора їй в очі, неначе те, що він вчинив, є

звичайною, дрібною пригодою в його житті. Ні, навіть коли б і виправдувався, вибачався — все одно не легше.

Раптом промайнула думка — може, він і тут зустрічається з... може, з кількома зразу? Звідки їй про це знати? Адже вона ніколи ні з ким не розмовляє про своє родинне життя, близьких подруг у неї немає, та й робота заклопує і вдень і вночі. Десь читала чи чула, що чоловік або жінка останніми довідуються про зраду когось із них...

Проти вікна з'явився Михайло в халаті, значить, закінчив обхід. Він розмовляв з завгоспом, видно, вичитував його, бо сварився пальцем, як сваряться на малих дітей. Така в нього звичка.

Галині не хотілося нікого бачити, Михайла теж. Може, саме його, Павлового брата, ніби гріх Павла переходив і на нього. Але в чому ж провина Михайла? Цього трудяги, який кожну хвилину віддає роботі, поставив лікарню, завжди заклопотаний... Для власного, особистого життя у нього майже не залишається часу. Та яке в нього особисте життя? В хвилину одвертості скупо розповів якось, що в нього була жінка, така жінка! Інженер-електрик за фахом, вона евакуювалась з сином, хлопчиком Ігорком. Вже під кінець війни раптом перестала писати і більше нічого не чув про неї Михайло. Лише долинули певні чутки, що вона одружилася в Новосибірську, потім виїхала з новим чоловіком кудись на Далекий Схід, на велике військове будівництво. І жодного разу не озвалася, хоча знайти Михайла було легко, адже вона знала адресу батьків...

Після цієї гіркої історії Михайло не звертав уваги на жінок, жартома називав себе старим, переконаним холостяком і всього себе віддав роботі в лікарні. Йому хотілося жити і працювати в рідному селі, коло батьків, яких він любив якоюсь особливо ніжною, глибокою любов'ю. Про те, щоб жити в рідному селі і працювати в своїй лікарні, він мріяв ще на війні, а повернувшись, дуже зрадив, що може їхати до себе. У відділі кадрів теж були задоволені з того, що такий досвідчений лікар поїде завідувати лікарнею, де не вистачало людей і був неймовірний розгардіяш, безладдя.

Це зразу побачив Михайло, коли приїхав провідати батьків, перед тим як з'явиться у Слобожанський відділ охорони здоров'я. Лікарня дійсно була занедбана,

занежаяна, порядку не було, не вистачало звичайнісінького хірургічного інструменту, знаряддя, обладнання, білизни не вистачало. Між лікарями точилися чвари. Михайло знав, як це відбивається на роботі...

4

Додому йти не хотілось. Зайти в кімнату, залишитись там самій було навіть страшнувато. До того ж, міг знову з'явитися Павло... Ну, що ж — це буде остання їхня розмова. Подумавши так, Галина відчула, ніби якесь тихе світло осяяло її душу. Що це, приходить спокій? Як вона його зараз хоче!

Побачивши, що Михайло прямує в лікарню, Галина рішуче підвелась, повернулась до дверей і лише тепер помітила, що в ординаторській поралася санітарка Ліда. Коли Галина почала скидати халат, Ліда допомогла їй і співчутливо сказала, дивлячись в обличчя.

— Стомилися ви, Галино Степанівно. Я ніколи не бачила вас такою втомленою,— суто жіноче, може, інтуїтивне співчуття було в її словах.

— Так, стомилась, Лідо,— зітхнула Галина, а сама подумала, що від роботи вона ніколи не втомлювалась, тільки нерви напружувалися вкрай. Але варто було якусь годину поспати, і знову могла працювати на повну силу.

За це її поважав і любив персонал лікарні, особливо сестри і санітарки. Здавалось, вони горді були, що з ними працює ця вродлива жінка, яка вміє робити складні операції, вміє працювати невтомно. Цього не знала Галина і завжди була вимоглива, часом різка, а під час операцій коротко лаяла за кожен невдалий рух чи навіть випадкову помилку. Але всі розуміли, що саме під час операції нерви хірурга напружені до краю, треба тримати себе в рівновазі, щоб рухи були точні, виврені.

Галина швидко вийшла в коридор і в другому кінці побачила Михайла. Він розмовляв з патронажною сестрою, але дивився на Галину, яка мимохідь притишила крок. Розмовляти з ним не хотілось, бо знову ворухнулося в серці неприязне почуття.

Михайло ставився до Галини, як до рідної сестри. Коли вона приїхала і він поговорив з нею,— зрадів, що в лікарні буде досвідчений хірург, який пройшов фронтову школу. Яка це школа — він добре знав. Йому приємно було, що Галина має два бойові ордени і медалі, хоч вона ніколи їх не надівала.

Ще більше зрадів він, коли довідався, що Галина ввійшла в їхню родину — родину Величаїв, якою дещо й гордився Михайло.

На не дуже бучному, скромному весіллі, де були тільки найближчі товариші і родичі, Михайло навіть випив більше, ніж дозволяв собі, і зухвало кричав «гірко», милуючись, як ніяковіє невістка...

Залишивши патронажну сестру, Михайло пішов назустріч Галині. Порівнявшись з нею, спитав:

— Додому, Галинко?

— Додому, може, відпочину трохи,— не дивлячись йому в очі, відповіла Галина і, щоб приховати своє збентеження, сказала: — Хлопчик Васько спокійно спить, намучився був, бідолашний.

— Знаю... Ходім, я тебе проведу, надворі чудово. Спека трохи спала.

Він пішов поруч, обоє мовчали. Галина йшла, похиливши голову.

— Як Павло? — спитав раптом Михайло, щоб розвіяти цю дивну ніяковість.

Галина мовчки знизала плечима. Так само мовчки вони спустилися по сходах, яскраве сонце вдарило в очі, вранішнє повітря п'янило, приємно було вдихнути його на повні груди.

— А мене підвозив з району директор МТС, так розхвалював Павла. Каже, невтомний, як паровоз. Де тільки якісь нелади з машинами, він уже там, хоч це й не входить в його прямі обов'язки. В майстернях налагодив роботу, порядок. А директор такий, що даремно хвалити не буде, нещедрий на похвальби, хоч Павло і мій брат... Бачиш, якого тобі чоловіка бог послав! — посміхнувся Михайло.— Треба сьогодні неодмінно зайти до старих, бо гніватись будуть. Може, разом підемо ввечері, Галинко? Культуренько вип'ємо чаю,— посміхнувся Михайло.

У відповідь Галина мовчки похитала головою. Михайло спинився на вузькій стежці, що кривулястою

смужкою вела до будинку лікарів, у якому жила Галина. Пильно глянув їй в обличчя і стурбовано спитав:

— Галино, що з тобою?.. Так стомилась?

— Стомилась,— підтвердила Галина, нахмуривши брови.

— А додому до нас не заходила?

— Ні. Заходив до мене Сергій, за кілька днів збирається їхати. Як з рентгеном? — байдуже спитала Галина.

— Дають, тільки РД-110. Це так, іграшка. Та що ж, доведеться цим користуватись поки що. Я думав, кого б нам на курси послати? Дуже хотілося, щоб ти взялася за це. По-перше, не всім можна довірити, ну й півставки на місяць,— намагаючись заглянути Галині в очі, говорив Михайло.

— Побачимо,— коротко промовила Галина.

Михайло взяв її за руку. Велика рука була холодна. Що за диво! Галина так охоче з ним розмовляла про справи лікарні, так уболівала за все разом з ним.

— Галинко, скажи мені, що сталося? — стурбовано, лагідно спитав ще раз Михайло. Він тільки зараз помітив, що в неї хворобливі фіолетові кола навколо очей, як буває іноді навколо сонця, під час туману восени. Очі сухі, гарячкові, ніби їх висушили пекучі дикі вітри пустелі. І вона майже не чує, що він говорить, десь далеко в своїх думках. Не знав же Михайло, що перед її очима стоїть перекошене злобою обличчя Павла.— Галинко, скажи, що з тобою? — вкрай здивовано, але знову лагідно спитав Михайло.

— Стомилася, Михайле Трохимовичу...— похитала головою Галина. Раптом вона підняла голову, глянула йому просто в очі.— Послухай, Михайле, у мене є до тебе величезне прохання, яке, благаю тебе, задовольни.

— Будь ласка, Галонько, говори! — розкинув руки Михайло.

— Відпусти мене звідси! Я поїду, місце для мене в житті знайдеться.— Галина благально склала на грудях руки.— Тільки не подумай, що тікаю від труднощів. Звичайно, працювати важко в сільській лікарні. Про наукову роботу в нашій лікарні зараз смішно й говорити.— Галина говорила швидко-швидко, неначе боялась щось забути.— З часом, може, все владнається... Справа

не в цьому, відпусти мене... Я хочу й спеціальність по-
мінати. Покину хірургію.

— А як же Павло? — холодно спитав Михайло.

— Павло залишиться тут, — так самó швидко відпо-
віла Галина.

Михайло трохи відступив від неї і крижаним голосом
промовив:

— Ні, не відпущу! — повернувся і важкими кроками
пішов до лікарні. Потім повільно обернувся і, сердито
посварившись, за звичкою, пальцем, недбало кинув: —
Піди проспись, ти, здається, сп'яніла від втоми. Стара
любов, певно, об'явилась? Все ясно!

Кинув презирливий, знищуючий погляд, гнівно по-
хитав головою і зник за рогом будинку. О, він сам пере-
жив, знає, що значить, коли кидає чоловіка коварна
жінка, яка присягалась у вічному коханні...

Михайло Величай не міг же уявити собі, що його
брат зрадив таку, як Галина. Навіть смішно!

Входячи в лікарню, Михайло насилу стримався, щоб
від люті не грюкнути дверима.

Галина безпомічно стояла на доріжці. Щось підко-
тилося до горла і душило так, що, здавалось, вона за-
раз задихнеться, захлинеється. Але плакати ж вона не
вміє. Єдиний раз заплакала в Києві, коли побачила
зруйнований будинок і коли довідалась про смерть ма-
тері та брата.

А тепер Галині хотілося розпачливо щось вигукнути,
так, щоб цей вигук розтяв їй груди. «Стара любов об'-
явилась? Все ясно!»

Повернулась і швидко пішла, майже побігла до-
дому...

5

Ніна прокинулась пізно.

Зразу широко розкрила очі — не могла згадати,
де вона. Потім промайнув на мить вчорашній день, і їй
стало так сумно. Здалося, що вона сама одна на всьо-
му світі, в цій дивній, непорушній тиші, закинута в
якусь безвість, безпомічна, мов маленя, що відірвалося
від маминої спідниці і заблудилося в пустелі.

Хотілося заплакати, заголосити на весь голос.

Коли б ще не цей страшний сон... Ніна любила сні, коли сниться щось радісне, барвисте, як жар-птиця. Ось вона підводна царівна, іде в короні по своєму царству серед химерних водоростей, риб, молюсків, і всі вклоняються їй. Оточив її почет з найвродливіших мавок, у них чудові обличчя, довге хвилясте волосся, а хвости риб'ячі. Гойдається блакитно-зелена вода, бліки сонця золотими плямами всміхаються їй, виблискує сукня, виткана з тонесеньких, як павутинка, різнобарвних куширів. Замість черевичок — рожеві, прозорі мушлі з гірляндами медуз на них, що самі несуть Ніну, і здається — вона тихо пливе по дну...

Такі сні снилися їй в дитинстві, пам'ятала їх, розповідала матері, яка гладила свою вигадницю-дочку по голівці і приказувала: «Мавонько моя, королівно». От коли б зараз мама поклала свою теплу, ласкаву руку на голову, певно, Ніна заплакала б від щастя...

А тут приснилося таке страхіття, що й згадати моторошно!.. Серед безмежного поля, потім через гори женеться за нею заврайвно — Олександра Трохимівна Кривенко. У неї в руці вогнений, кривий ятаган, яким вона ось-ось зрубає Ніні голову. Ніна біжить, задихається, а Олександра Трохимівна летить на чорних, як розведена туш, величезних крилах, зуби вишкірила, а замість носа у неї дзьоб із розпеченого, аж білого заліза. З цього дзьоба пашисть на Ніну страшним жаром. Виростають перед втікачкою гори, вона стрибає по високих скелях, через ущелини і урвища, але зовсім задихається. Ось Олександра Трохимівна вже за спиною! Десь далеко внизу шумить океан, величезні хвилі люто б'ють у скелі, бушує, клекоче чорна вода. Іншого виходу немає — Ніна з розгону кидається з височенної кручі в океан, скрикує несамовито... і прокидається в холодному поту.

Ніна ще тяжко віддихується, переживаючи цей кошмар. Добре, що тепер вона забуває сні зразу, тільки встане з ліжка і «почне жити», як казала в дитинстві.

Підвелася на лікоть. Спала ж міцно, не пам'ятає навіть, як натягнула на себе ковдру. Мабуть, уже пізно. На підлозі лежав золотий квадрат, переплетений віконними рамами бронзового, а може, синього кольору. Золотий квадрат мав дивні відтінки, по ньому наче пробігали прозорі хвилі, він ворушився, мінився. А брон-

зові грати теж — то звужувалися, то ставали товстішими, грубшали.

Згадався Сергій. Ніна знову поклала голову на подушку, якусь хвилину дивилася на стелю в синюватих смужках від щітки, якою мазали хату.

Рука сама знайшла на столі годинник. Він був холоднуватий, але зразу нагрівся в руці. Ніна підхопилася, сіла на ліжку, ноги знайшли хатні черевики...

Солодко позіхнула, а думки мчали, обганяючи одну одну...

Від своїх звичок не слід відмовлятися, до того ж, у неї є час, поки з'явиться Сергій. Відчинила вікно, в кімнату влетів, як пташка, вітерець, свіже прохолодне повітря і тихі шуми. Прогуркотіла машина, потім прозеленчав віз.

Перед відчиненим вікном Ніна зробила зарядку, так само, як вдома. Накинула халатик і вийшла в другу кімнату, що була разом і кухнею.

На лаві стояло відро холодної води, велика світло-коричнева череп'яна миска і алюмінієвий кухоль з погнутими боками. В мисці лежала записка, написана нерівним школярським почерком: «Нін. Дмит. холодна вода у цебрику, гаряча на припічку в казані, молоко, перепічки на столі. Катерина».

Ніна посміхнулася — до чого ж хороша, чудесна людина ця Катерина Юхимівна!.. Приклала руку до казана — вода справді була ще гаряча. Поки Сергій приїде, можна встигнути помити голову, от ідея! Але насамперед — хлюпала холодною водою на груди, на руки, навіть на спину і здригалася від дотиків свіжої, прозорої, як повітря, води.

Вже щасливо посміхаючись, розтерла себе рушником.

Холодну воду з миски вихлюпнула просто за поріг, як це робила вчора ввечері Катерина.

По цьому почалася складна процедура миття голови. Потім розчісування волосся і викладання зачіски. Все це зайняло чимало часу...

Нашвидку випила холодного молока з неймовірно смачними перепічками, смаженими на салі. Ніні здалося, що вона ніколи нічого смачнішого в своєму житті не їла, хіба, може, морозиво в дитинстві...

На хвилину уявила собі, як Катерина швидко пора-

лася коло печі. На сковорідці сердито шкварчить сало, коли вона кидає туди шматки тіста, сковорідка покір-на в її руках, відсвіти полум'я блимають на обличчі моторної господині. Ще вчора у Ніни склалося вражен-ня, що повільно робити що-небудь Катерина не може. Ось вона нахиляється, підкидає в піч хмиз, нагинається вона легко, мов дівчина. Та й стан у неї гнучкий і тон-кий. Це теж вчора здивувало Ніну.

Наспівуючи безжурний мотивчик, Ніна почала скла-дати речі. Але тут виникла проблема плаття. Те, в яко-му приїхала, одягати не можна, воно наскрізь про-йнялося курявою. Так...

— Одягнемо це,— проказала сама собі Ніна і ви-тягла кремове, в дрібненьких світло-блакитних цяточках, улюблене її плаття спортивного крою.— Комірчик ми зараз прихопимо ниточкою. Десь тут, здається, мій за-пас приладдя для шитва. А, я й забула, це мама вкла-дала, тепер шукай! Ось куди воно заховалося...

Витягнувши з дерев'яної, різьбленої коробочки гол-ку й нитку, Ніна пішла до вікна, вділа нитку у вушко і, згадавши про школу, знову тихо наспівуючи «Что день грядущий мне готовит, его мой взор напрасно ло-вит», вміло припасувала і пришила комірчик, кинула плаття на ліжко. Поверх усього поклала в чемодан ха-лат, замкнула замки. Здається, все... Ще раз оглянула кімнату, все...

Швидко одяглася, пішла в другу кімнату і старанно розглянула себе в маленьке дзеркало, що висіло на стіні. Оглядання це було досить умовним, так би мо-вити, по частинах, але Ніна лишилась задоволена. По-мацала пальцями обережно волосся — воно ще було вогке. Ніна проказала вголос:

— Отже, товаришко Дума, птичка-синичка, птичка невеличка, нова русачка повної середньої школи села Вишневого, ви вже й готові. Вийдемо на сонечко і про-сушимо свої патли, ні, ні, кучеряве волоссячко.

Вийшла в двір, глянула навколо, подивилася на ву-лицю і здивовано пішла до хвіртки. За низенькою хвірт-кою походжав Сергій, шось тихо насвистуючи.

— Сергію, доброго ранку! Чого ж це ви так рано, мабуть, і не виспались?

— Ну, я встаю... Ой, не спиться, не лежитья, і сон мене не бере, як співається в пісні. Доброго ранку,

Ніно! Як вам спалося першу ніч у нашому селищі неміського типу?

— Спала, як убита,— Ніна відчинила хвіртку і простягла Сергієві руку.— Тільки приснився під ранок страшний кошмар.

— Розкажіть, люблю слухати страшні сни.

— Ви знаєте, вже й забула. Сни і анекдоти забуваю враз. Мабуть, пам'ять уже стареча,— розвела руками Ніна, посміхаючись.

— Авжеж, бабусю Ніно, це правда,— Сергій виструнчився.— Шановна Ніно Дмитрівно, у ваше розпорядження з'явилася ваша технічна сила, обслуговуючий ваш персонал, ваш роздутий штат, так би мовити.

— Дуже приємно, заходьте. Тільки в хату зразу не підемо, я оце помила голову, нехай руса коса до пояса на сонечку висохне.

— А я й не поспішаю нікуди.

Ніна відразу помітила, що Сергій розглядає і милується нею. Такі речі жінки завжди помічають, особливо на дозвіллі.

Так воно й було... Сергій не міг приховати, затаїти в собі подив, коли розглядав цю дівочу вроду — тендітну, скупую, але чудову, в таких дивних пропорціях. Чистий овал засмаглого обличчя в м'яких лініях, ніжний рум'янець на свіжих після сну щоках, такі ж самі свіжі очі, ніби в них переливалась чиста, мов кришталь, вода. І оголені, теж засмагли руки, маленькі, але міцні в згині ліктя, тільки пальці довгі, тоненькі, рожеві, як пелюстки степової квітки, обритої вранішньою рососою. Маленьке вухо світилося наскрізь від сонця, здавалося, його вирізьбив геній з карарського мармуру. І вся Ніна в цьому світлому платті нагадувала маленьку струнку яблуньку, що за ніч розквітла на лісовій зеленій галявинці.

— Чому я вас жодного разу не зустрів у Києві, Ніно? — якимось дивним, хрипкуватим голосом спитав Сергій.

Ніна засміялась:

— Тому, що я жила замкнена двадцятьма замками в страшному лабіринті і мене охороняли люті десятиголові дракони.

— Добре вигадали,— посміхнувся й собі Сергій.— Щоб визволити вас, я кинувся б з ними на герць.

— О, та ви, виявляється, хоробрий рицар!

— Авжеж, я такий... А які у вас плани на сьогодні?

— Сьогодні? Головне, вручити вірчі грамоти завучу.

— Харитині Тарасівні Туркот? Так... А якщо зустрінете тітку Катерину, вручіть їй вербальну ноту, що ми речі ваші забрали...

— Добре. Вона дуже хороша жінка,— замислено промовила Ніна, ніби бачила її перед очима.

— Хороша... Тільки належить до тієї породи людей, яким палець в рот не клади — миттю одбатують руку по саме плече, — вдавано суворо сказав Сергій.

— Мені один школяр пошепки сказав, що її навіть десятикласники бояться, що вона й з директором грізно розмовляє.

— Це правда. Але позбутись її директор не хоче, бо тітка Катерина дуже працьовита і віддана людина. А головне — розумна і кмітлива.

Ніна пробувала своє волосся рукою, чи ще не просохло. Цим замилувався Сергій, йому рух Ніни здавався вишуканим і принадним. Стежив разом і за незрозумілим для нього, замисленим поглядом примружених від сонця очей дівчини. Чи вона скептично приглядається до нього, чи напружено думає щось своє? А насправді Ніна дивилася на нього з влячністю, що він тут є, допомагає їй. Адже важко було б перші дні починати життя на новому місці. Але разом промайнула думка — повідати йому про це? Ні, не треба, пізніше можна сказати, коли трохи більше знає його.

— Мені мама наказали, щоб я вас неодмінно нагодував: Сніданок залишили, — перебив її думки Сергій. — Інакше з хати не випускати.

— Що ви, я вже поснідала. Тітка Катерина насмажила на салі якихось чудових, нечуваної смакоти коржиків. Ніколи в житті я такого смачного не їла, — Ніна навіть ніби облизала губи. — Тільки не знаю, як вони називаються.

— Називаються вони — перепічки. О, це винятковий делікатес, виключно для гурманів, — посміхнувся Сергій. — Але поснідати вам ще раз доведеться. Бо наказ мами все одно, що наказ головнокомандуючого. Виконується неухильно, без ніякісінських заперечень, — знижав плечима, безнадійно розвів руками Сергій і при-

гладив своє трохи хвилясте волосся, що неначе було прозоре від сонця.

— Скажіть, Сергію, я рідко бувала на селі, власне, майже не була. Ось я чую, ви кажете, «мої мама». Та й інші називають батьків на «ви». Це всі так? Може, я глаголю дурниці, не здивуйтеся. В місті я такого не чула. Чи немає в цьому, ну, як вам сказати, якогось ханжества?

Сергій нахмурих брови, обличчя його відразу здався сердитим.

— Ні! — різко кинув він.

— О Юпітере, ви вмієте гніватись? Навіть коли у вас питають невинні речі? — засміялась Ніна. І тут-таки подумала: «Характерець є у юнака!»

— То вам так здається,— ніяково, кінчиками губ, піднятих трохи вгору, посміхнувся Сергій.— Я на дітей не гніваюсь. А ви нагадуєте мені дитину, яка ставить дорослим несподівані запитання та сама робить безглузді висновки.

— Безглузді? — здивовано підняла брови Ніна і знову подумала: «Чемності вам, Сергію, трохи більше не завадило б мати».

— Ну, може, це дещо різкувато, вибачте. Але ханжества ніякого тут немає. Називати батьків і старших на «ви», це в давній традиції нашого народу. І мені таке звернення до батьків і до старших подобається. Є в мене старший брат, найстарший з нас трьох, Михайло. Він хороший лікар, завідує чи головний лікар нашої лікарні. Ви з ним познайоміться, йому вже за сорок років, дуже освічена людина, а мати у нас майже неписьменна, про батька я вам уже розповідав. Та коли б Михайло звернувся до матері чи батька на «ти», вони б вважали це блюзнірством,— знову нахмурих брови Сергій.

— От ви мене й просвітили,— з іронією в голосі промовила Ніна.— Я знаю, наприклад, що в англійців навіть подружжя звертаються одне до одного на «ви». Тільки до бога на «ти». Мені здається, що це снобізм.

— Даремно вам так здається. Це теж традиція. Мемні, наприклад, і це подобається. Величай Марфа Петрівна, моя матуся, іноді повторюють народний вислів: нема краю без звичаю...

Помовчавши деякий час, Ніна замислено сказала:

— В якійсь мірі ви мене переконали, що це добрі традиції,— і зовсім іншим, розважливим тоном сказав: — Ми з вами, здається, й помирились. А то тинь гніву чи журби не сходить з вашого чола, як кажуть поети. Давайте, мабуть, рушати. Бо коли я щось іше у вас запитаю, ви відмовитесь допомогти мені доволоти мої шматки-манатки,— вона повернулася і пішла до хати. Сергій мовчки пішов за нею, він не міг відразу збагнути, що їй відповісти, тільки подумав: «Єхидна особа і гостра, як шило».

Вже в хаті Сергій крізь посмішку сказав:

— О, даремно ви такої думки про мене. По-перше, ми не сварилися, а по-друге, я завжди ваш вірний лицар.

— Оце інша розмова. Люблю патетику,— похитнула головою Ніна, обережно розчісуючи волосся.

Сергій знову замилювався нею. Плаття Ніни чомусь відсвічувало рожевим. Він прикидав оком, який би вийшов чудовий портрет на весь зріст. І назвати: «Молода сільська вчителька».

6

Сергій хотів нести всі речі сам, але Ніна запротестувала:

— О ні,— вхопила вона рюкзак і торбинку з харчами. Жартома блиснула очима.— Ще подумайте, що ви носій-професіонал. Незручно майбутньому Репіну...

— Також незручно тягати корзини майбутньому Ушинському,— зразу відповів Сергій.

Обоє засміялись.

— Ушинський в спідниці,— крізь сміх сказала Ніна.

— А чому ж... Зараз не дев'ятнадцятий вік, коли жив Ушинський, а епоха радянська... Отже, вирушили у великі мандри від землі тітки Катерини до землі Величаїв,— вдавано урочисто промовив Сергій, беручи чемодан і корзину, підважуючи речі в руках.

— Прізвище у вас цікаве. Виходить, я маю вас величати? — спитала Ніна, ідучи попереду.

— Не обов'язково... Походження нашого прізвища досить повчальне. Мені розповідав батько, а йому мій дідусь. Ще за далекої панщини був у мене прадід,

коваль і непокірливий чоловік. На прізвище Сіряк. А пан — шляхтич, гоноровитий і лютий до людей. Вимагав, щоб йому низько вклонялися при зустрічах до самої землі, примовляючи: «Ясний наш вельможний паночку, ви наше сонечко ясне». Одного разу вийшов мій прадід напідпитку, а назустріч верхи цей панок, за ним служки його чи гайдуки. Коваль іде собі, ніби не помічає свого пана. Той вигукнув: «Чому, бидло, не величаєш?» А коваль зухвало відповідає приказкою: «Багато дурня всі величають!» Розлютився пан, його служки вхопили коваля, насилу скрутили руки, бо дебелий він був. Зв'язали ті руки і тут-таки, на вулиці, давай шмагати канчуками, а пан за кожним ударом кричить: «Величай! величай!..» Люди, що збіглися, бачили і чули все це. І прозвали коваля по-вуличному — Величай. А потім це прізвисько і стало його прізвисьмом.

— Родовід у вас, так би мовити, трагічний, якщо це не легенда.

— За що купив, за те й продаю, як кажуть. А село наше до революції звалось Батоги. Давно колись воно стояло в іншому місці. Селяни підпалили панський маєток. Тоді пан звелів усіх відшмагати, від малого, старого, до великого. Багатьох забили на смерть. Але люди не виказали, хто підпалив. Тоді пан переселив усе село сюди, на друге місце, і назвав його Батогами... Це вже мені розповідав Калістрат Свиридович Дремлюга, наш поштар і листоноша. Цікавий чоловік, ви з ним познайоміться. Хтось мені казав, що він таємно пише історію нашого села, після революції перейменованого у Вишневе.— Сергій поставив на землю речі і перемінив руки.

— Вам важко?

— Ні, я з охотою, навіть з радістю допомагаю вам.

— Дякую.— Ніна не втямила, чи він відповів серйозно, чи з іронією.— А ви, Сергію, таки справді мій просвітитель. Скільки цікавого я взяла за цей час.

— Теж дякую... Ондечки ваш, висловлюючись урочисто, заклад,— Сергій кивнув головою в бік школи, що височіла над хатами.

— Так...— стривоженим поглядом пильно подивилася на школу Ніна. Її неначе холодом обвіяло, швидше забилося серце. Обличчя застигло, навіть очі ніби пригасли. Невже страшно?

Сергій впіймав її настрій і погляд — глибокий, замислений. Деякий час помовчав, неначе не хотів перебивати думок Ніни, чекав, доки мине її збентеження.

— Страшноувато починати роботу, Ніно? — співчутливо спитав він.

— Хто знає... Люди нові, невідомі. Вперше в трудовому колективі. Сил своїх я не знаю, Сергію, — так само замислено, опустивши голову, відповіла Ніна. Лоб її перерізали тоненькі риски зморшок. Від цього обличчя стало якимось здивованим, ніби Ніна дивувалася своїм думкам.

Деякий час знову йшли мовчки. Сергій розумів, що ні порадити він дівчині нічого не може, ні розрадити теж. Коли б він був тут, не спускав би її з очей, допомагав би, скільки зміг. А так... Над хатою напроти літав великий білий, з чорними плямами, птах, майже не ворущачи крилами.

Ніна стежила за ним з якоюсь дивною заздрістю. Літає собі вгорі, полетіти може куди завгодно. Ніякого клопоту у нього немає.

— Дивіться, птах літає, як планер, — обірвала вона Сергієві думки.

— Лелека?.. У нас їх багато на хатах. Уже в табуни збиваються, скоро подадуться у вирій, — сказав Сергій, зрадівши, що Ніна перебила свій смуток.

Булицю переходила якась молода жінка з підстриженим рудуватим волоссям, присадкувата і тому здавалася огряднішою, ніж була насправді. Жінка зупинилася на цьому боці, мабуть, чекаючи їх.

— Наша молода лікарка, педіатр, Софія Марківна Дружко. Здається, я вчора про неї згадував, — з іронією посміхнувся Сергій. Але Ніна вже забула, що він про неї говорив.

Підійшли ближче, і, як ведеться, жінки в першу чергу оглянули одна одну з ніг до голови. Жінки при зустрічі спочатку приглядаються одна до одної, а потім уже слухають.

Ніна зразу помітила перманент, трохи підфарбоване волосся, вищипані тоненькі брови, ледь підмазані вії, великий, ніби хижий рот з вузькими довгими зубами. Софія Марківна посміхалася Сергієві як стара знайома, але очима нишпорила по Ніні.

— Я вже догадуюсь, хто це! Мені сказали, що ви

приїхали, і я думала знайти вас сьогодні ввечері,— дзвінким голосом привітно сказала Софія Марківна.— Так хочеться розпитати про Київ.— Вона простягнула руку.— Софа.

Ніні нічого не залишалось, як опустити речі на землю і познайомитись:

— Ніна.

— Сергію, здрастуйте. Куди це ви пересуваєтесь?

— На квартиру Ніни. Вона житиме у нас,— стримано відповів Сергій.

Софа висловила своє задоволення, проте додала:

— Значить, і ви потрапили в це заслання? Не заздрю,— струснула вона своїми густими кучерями.

— Чому ж заслання? — здивовано знизала плечима Ніна.

— О, не кажіть! — заторохтіла Софа. Говорила вона швидко, самовпевнено, ніби дослухаючись до свого голосу.— Я вже тут другий рік, знаю. Оце одержала від тата листа, поплакала над ним. Хоч він і пише, що вживає заходів, аби витягти мене звідси назад у Київ...

— А що ж робить ваш тато, такий всемогутній? — спитала Ніна.

Софа не відчула іронії і цілком серйозно відповіла, що, на жаль, він не всемогутній, працює в справі постачання в одній артїлі на Подолі.

— Ну, як там мій любий Київ? Як пляж? Ви на Подолі давно були? — сипала вона запитання, не чекаючи відповідей.

Проте Ніна коротко відповідала на всі запитання, сказавши, що на Подолі вона не була давно. Проходила тільки тоді, як їздила на пляж.

— Сергію, чому ви такі надуті, мовчазні? — раптом звернулася Софа до юнака.

— Я не надутий, а зосереджений.

— Скільки раз я просила вас намалювати мене, ви обіцяли. Ех ви, вайло! — похитала головою Софа.— Повчилися б у наших молодих людей.

— Вже навряд чи встигну. Днями виїжджаю назад. Справ багато перед від'їздом... Дуже багато. До того ж, щоб намалювати вас, треба бути геніальним, як Рафаель, а я...

— Та я знаю! — вигукнула Софа і знову звернулася

до Ніни.— Мені багато, багато про що треба поговорити з вами, Ніно. Я до вас зайду, розпитаю про все, бо зараз треба поспішати до одного сопливого пацієнта. Койок не вистачає...

Сергій враз нахмурих брови, але Софа цього не помітила.

— Заздрю Сергієві, що їде в Київ. Якби він був справжнім джентльменом, викрав би мене з собою,— засміялась Софа.

— Ви ж кажете, що тато вас виручить,— підкреслено озвався Сергій.

— Не знаю, коли то буде,— зітхнула Софа і звернулася до Ніни.— Гарненьке у вас плаття. В ательє шили, чи приватна кравчиха? Я завжди шию у приватної. У мене є на Подолі просто талановита одна жінка з величезним смаком. Прийдете до мене, я вам покажу деякі плаття. Звичайно, я не всі привезла сюди. А босоніжки оце у вас наші чи закордонні? У мене й швець є один, чудово шиє взуття. Закордонні? — показала вона на босоніжки.

— Ні, наші, в універмазі купила ще навесні,— байдуже задовольнила цікавість своєї співбесідниці Ніна.

— В універмазі? Наші? — здивувалась Софа.— Дуже гарненькі... А оця ось складочка на вашій сукні зроблена без смаку. Ой, треба поспішати, бо поки повернусь, вже і в лікарні чекатимуть мої улюблені пацієнти. Я до вас зайду, Ніно. До побачення. Бувайте, Сергію!

— Будь ласка, заходьте, буду рада.— Ніна взяла свої речі. Сергій — свої.

— Вона вас розглядала так, ніби ви манекен в ательє мод,— з неприхованим ехидством сказав Сергій, беручись за речі.

— Ну, що ж, це притаманно всім жінкам, від народної артистки до, скажімо, хатньої робітниці. Коли вони ще більш-менш молоді, звичайно. Але є й такі, що до самої смерті молодяться.

— Невже справді будете раді, коли оця... до вас ходитиме? — в'дливо спитав Сергій.— Невже ви вмієте кривити душею, Ніно?

— Мене цікавлять різні люди, Сергію. А вона — дівчина як дівчина. Я зустрічала значно гірших...— Ніна на ходу перекинула торбу в другу руку, поправила

пасмо волосся, що впало на лоб. Повіяв вітерець.— А ви, Сергію, занадто вже вимогливий до людей.

Сергій хотів відповісти: «А ви занадто ліберальні»,— але промовчав.

7

Олександра Трохимівна помішувала ложечкою чай. Харитина Тарасівна теж помішувала ложечкою чай. Мовчали...

Сиділи в кімнаті Олександри Трохимівни за великим обіднім столом. Розмовляти двом подругам особливо не було про що. Вже Олександра Трохимівна розповіла про розмову з головою райвиконкому, про нові інструкції з облвно. Харитина Тарасівна — про ремонт школи, про господарство.

Хоч уже й вечоріло, але спека ще вповзала гарячим подихом у вікно, тому подруги сиділи одна проти одної з лискучими від поту обличчями. Іноді витирали хусточками лоби, носи, лінивим помахом руки відганяли мух, які настирливо крутилися над ними і все намагалися поповзати по обличчях.

— Не могу позбавитись мух, вижену, відчиню вікно, хмарами налітають знову,— присьорбувала чай Олександра Трохимівна.

— Мухомору дістань, коли він є,— присьорбувала й собі чай Харитина Тарасівна.

— Та в нашому містечку й мухомору немає. Треба з Києва привозити,— ліниво проказала Олександра Трохимівна.— От окаянна, таки вперлася в чай,— сердито підвелась і пішла в кухню вилити з чашки чай, куди з розгону пірнула муха.

— Покінчила життя самогубством,— посміхнулася Харитина Тарасівна.— А я хотіла набрати Андрійкові на костюмчик, обійшла всі крамниці, нічого путнього немає. А в Київ навряд чи вже вирвуся.

Знову помовчали.

Дві старі подруги — заврайвно і завуч середньої школи села Вишневого наче й зовні схожі одна на одну. Правда, Харитина Тарасівна нижча і огрядніша, а рисами обличчя чимось скидається на Олександрю Трохимівну. Тільки зараз вона засмагла, бо весь день то

на городі, то в садку. А заврайнво весь час у своєму кабінеті. Та ще у Харитини Тарасівни сині кола під круглими очима, і вона чимось нагадувала сову. Так її й прозвали учні. Бо й ніс у неї маленький, гачком опускається на верхню губу. Рідке, невиразного кольору волосся туго зачесане, а біля шиї стирчить ззаду невеличка туга гулька.

— Може, Харитю, в мене заночуєш? — байдуже спитала Олександра Трохимівна і ліниво глянула у вікно, куди, здавалось, вповзала вся спека, що ніби затужавіла надворі.

— Ні, Шуро, поїду. Господарство ж, хай би його грець забрав. Та й Андрійко сам гасатиме по вулицях... А в старого ж, сама знаєш, яка гарячка зараз. Прибіжить пізно, встигне тільки перекусити, ледве голову до подушки притулить, вже й підскаче, і знову на весь день. І в неділю спокою немає,— присьорбуючи чай, відповіла повільно Харитина Тарасівна.

— Для нього зараз пора важка.

— Невже, Шуро, не надішлють нам вчителя російської? Варвара Іванівна сама не потягне.

— Забула сказати тобі. Була в мене одна, мабуть, уже поїхала до вас, коли тут не затрималась.

— Була? Молода чи з стажем? — швидко запитала Харитина Тарасівна.

— Який там стаж? Просто з університетської лави... Така собі київська фітюлька. Ніби на дачу приїхала. А з гонором, норовиста! Зразу кинулась зі мною сперечатись, вичитувати. Ну, та ми їй роги вкрутимо,— сердито постукотіла пальцем по столу Олександра Трохимівна.

— Вкрутимо... То поки в клас, до учнів заїде. Тоді смирною стане. Це їй не по київських вулицях швендяти та морозивом ласувати. Я їй дам класне керівництво в сьомому, а там у мене такі шибайголови, що швидко ворсу втруть,— в'яло посміхнулась Харитина Тарасівна.

Олександра Трохимівна й собі блідо посміхнулась. Але висловила сумнів, чи потягне вона класне керівництво? Та, правда, треба ж колись навчатися. Тільки доглядати, стежити за нею треба. Частіше на уроках бувати, якомога суворіше їх розбирати. А там пізніше спеціально приїде Маруся Риловська, нехай вона послухає та приструнчить її. То така...

«Якби ж та Маруся сама щось тямилася»,— подумала Харитина Тарасівна, але промовила:

— Нехай приїжджає. Проте ми й самі її прикоцькаємо, як треба буде. Ото тільки наш Петро Сидорович, мов та м'якушка, ліберальничася. Не пощастило нам з директором,— не витримала, щоб не штрикнути свого директора, завуч, яка не могла простити, що не її призначили три роки тому директором школи. Вона ж і в партію збирається подавати...

— А де ж ти його, кращого, візьмеш? Та і в райкомі наполягали, щоб він їхав до вас. Я сперечалася, не послухали. Сказали, досвід у нього, викладач добрий. А скільки там йому викладати? — знову ліниво витерла піт з обличчя Олександра Трохимівна.— Оце ж згадала, треба мені в райком зайти. А ти, Харитю, відпочинь.

— Та ні, не до відпочинку. Вийдемо разом, ще зайдучи в крамницю, обіцяли, може, на кінець дня щось там із складу викинуть. А холодком і додому,— підвелася Харитина Тарасівна і подякувала подрузі за частування чаєм із свіжим варенням.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Голова розколювалася від болю. Дві таблетки пірамідону не допомогли. Та і все боліло, ніби від тортур. Біль притискав до землі, як дужий вітер пригинає до землі хиткий кущик. І голова здавалася пустою, неначе звідти витягли мозок, схожа на вакуум з викачаним повітрям. Дошкуляв тупий біль в серці, якого давно вже не було в неї, ще з того дня, як довідалась про смерть матері і братика.

Галина, одягнена, лежала на непостеленому ліжкові, бездумно дивилася в стелю, праву руку поклала на серце, іноді притискуючи його, щоб не так швидко билось, щоб не так нило.

Якби заснути! Але не могла. Приймати снотворне не хотіла, нехай біль карає її за легковажність, за дурницю, яку зробила собі на все життя. Їй же не стільки років, як було бідолашній Настусі, коли та піддалася на лестоші Павла. І досвід життя не той, що в Настусі...

Взяв би Павло і покинув її, Галину, навіть не сказавши причини,— такого болю не відчувала б. Розлюбив — от і все. А насильно милим не станеш!

Різно підвелася на ліжкові, посідила, задихаючись від перебоїв серця. Швидко пройшла по кімнаті, неначе бажаючи кудись втекти. Ходила, мов сліпа, як сновида, наткнулася на низеньке, тверде крісельце в кутку, опустилася на нього і, нахиливши низько голову, якомога міцніше охопила, здавила її руками. Але стиснуло горло, ніби не могла вдихнути повітря, бо воно стало тверде і застрягло, не проходячи в легені. А сліз не було. Може, коли б полилися сльози, легше стало б?

Пам'ять відмовилась фіксувати, скільки часу про- сиділа так Галина, коли тихо рипнули двері. Галина не підвела голови:

— Ти вдома, Галю? — почувся голос Павла. Тоді Галина різко підняла голову, випрямилась, ніби її зне- нацька хльоснули батогом. Прикипіла до спинки крі- сельця, злякано, мовчки дивилася на свого чоловіка, що був для неї тепер такий далекий і чужий. Навіщо ця чужа людина зайшла сюди, навіть не постукавши в двері?

Павло теж дивився на неї, ніби не впізнавав.

— А я зайшов у лікарню, сказали, що, певно, ти вдома. Михайло зустрів мене якимось жалісливим по- глядом. Невже ти, Галю, йому сказала? — покірно, але з докором спитав Павло.

Галина повільно, мовчки, заперечливо похитала го- ловою.

— Навіщо нам мучитись, Галонько? Давай погово- римо. Ми ж дорослі люди! — запинаючись на кожному слові, промовив Павло. Він теж змарнів, крізь неголену бороду було помітно, як зблідли його шоки. Сухі очі помутніли, губами ворушив стомлено, навіть вуса ніби поблякли. Він носив коротенькі вуса, які закривали ру- бець на верхній губі.

Павло напружено чекав відповіді, не відриваючи очей від померклого обличчя Галини.

Вона знову похитала головою, тихо відповіла:

— Я тебе просила, не називай мене так...

— Адже то була війна, розумієш, війна! — майже скрикнув Павло і ступнув до неї, поклавши руку на розстебнуті засмагли волосаті груди.

Галина стріпнулась вся, брови зійшлися над пере- ніссям, очі спалахнули:

— Не треба все звалювати на війну. Не кожен вчи- нок людини можна пояснювати війною. Виправдуватись війною... Що таке війна, я знаю. Мабуть, не гірше, ніж ти, — карбуючи кожне коротке речення, заговорила Га- лина. — Війна... Тільки ти був далеченько від передової, ремонтуючи танки. А я в медсанбаті. Скільки я бачила пролітої крові! Я боялась, що ця кров утопить мене. Ця кров і зараз мені сниться страшними кошмарами, я чую її запах. А в мене ще й особистого горя вистачило. І я витримала, бо знала, що треба рятувати поранених лю-

дей. Іноді таке здійснювалося в серці, в душі, та ще втома... Іноді з'являлася настирлива, звичайно, малодушна думка, досить грішечки ціаністого калію, щоб вмить скінчилося для мене все...

— Галю, не муч мене! — з розпачем вигукнув Павло, схопившись за лоб.

Галина враз підвелась:

— Ти сам прийшов сюди. Я не хотіла ніяких розмов з тобою. Ну, а раз прийшов... Раз ти думаєш, що все так просто, що я займатимусь всепрошенням... Ні, я не християнка, я атеїстка і другої щоки не підставлятиму, коли мене вдарили в одну, та ще і в душу плюнули.

— Галю, послухай мене, — перебив її Павло. — Зрозумій же, помилка... скороминуще, випадкове захоплення!

— Скороминуще, випадкове... — Галина сумно посміхнулася.

— Адже ти мені розповідала про того студента, з яким ви кохалися, пам'ятаєш? І картка його в тебе є, — швидко заперечив Павло, ступаючи ще ближче. — Я ж не ревнував!

Галина зупинила його рукою, неначе їй було страшно, щоб він наблизився до неї.

— Дико ревнувати до мертвих, — низала вона плечима.

— Так само, як і ревнувати до давноминулих, випадкових вчинків.

— А я і не ревную... Мені просто бридко, неначе облив ти мене найогиднішим калом з ніг до голови. І цей бруд попав мені навіть у серце, в мозок.

— Ну, це вже занадто! — роздратовано кинув Павло.

— Занадто?.. Може... — Галина помовчала трохи. — Ти не розумієш одного, Павле. Ти зраджував своїй нареченій. Нареченій!.. Ти ж пропонував мені негайно одружитись, клявся мені. І тут же, коли ці клятви були в тебе на устах, цілував Настусю і спокушав її... Ні, ні! Настусю я не обвинувачую. Певно, вона думала так, як і ти. Війна... Мені пригадалося все, всі, так би мовити, деталі. Коли я не мала змоги тобі перев'язати палець, кидалася Настуся, ти казав їй: «От добре, кирпата!» І щось шепотів їй, а вона тихо сміялась. Ти зраджував свою наречену! Коли б ти зраджував мене

зараз, не знаю, як би я до цього поставилась. Ну, вже чимало років живемо, набридла. Та, признатись одверто, я не певна, що ти не зраджуєш...— скорботно посміхнулась Галина.

— Галино! — Павло кинувся до неї, вона знову зупинила його, піднявши долоню. Зупинився як вкопаний, застиг. Гримаса болю перетяла обличчя.

— Вислухай спокійно. Навіщо піднімати кулаки? — Галина пройшла по кімнаті, глянула у вікно, але нічого там не побачила.— Ти прийшов до мене розмовляти. Думаю, що коли скажу тобі все, хоч трохи звільню своє серце від тягаря... Ти згадав про того студента, про якого я розповідала тобі. Коли б той студент був живий, я б з тобою не була. І не переживала б такої ганьби і болю, як зараз... Почекай, не перебивай... На хвилинку уяви собі таке: зустрілися ми з тобою в тому самому містечку, де тоді стояли на відпочинку. Запалала любов, як говорять у романах. Я клялася тобі, що не була ніколи одружена, що я чиста і невинна. Ми вирішили побратися після закінчення війни. Але ти познайомив мене, і ми, може, й подружилися, на війні люди швидко сходяться, з якимось підлеглим тобі офіцером чи сержантом. Стояли ми в тому містечку недовго... Бої розлучили нас, нареченого і наречену. Після війни ми побралися. І ось випадково потрапляє тобі в руки лист від того твого підлеглого, лист, в якому він пише мені, що я сповіщала його, мовляв, завагітніла від нього, і він хоче бачити свою дитину. Що б ти вчинив? Кажи, одверто кажи! — різко хитнулася до Павла Галина.

Павло мимохіть відступив назад. Обличчя його стало напруженим, на лобі заграли зморшки. Прошепотів крізь міцно зціплені зуби:

— Не... не знаю.

— Не знаєш? — підвела брови Галина й похитала головою збоку вбік.— Запевняю тебе, ти б не кинувся у веселий танок від радощів. Ти б показав і свій характер, і свою чоловічу силу. А я тебе трохи знаю... Тепер ти зрозумів цинізм твоєї поведінки тоді зі мною?

Павло мовчав, заглибившись у свої думки, низько опутивши голову.

— Галонько...— тихо прошепотів Павло.

— Я тебе просила не називати мене так! — різко ки-

нула Галина.— Я дуже радію, що ти не хотів мати дітей.

— Чому ж?

— Мабуть, відчував, що наша дитина ростиме безбаченком.

— Ах, так...

— Так...— твердо сказала Галина.

— Слухай, Галино, коли ти...— Павло стиснув кулаки так, що пальці зблідли.— Коли ти... то пам'ятатимеш все життя.

— Я й так пам'ятатиму все життя, на жаль... І не боюсь тебе. Налякав уже...— повільно, журливо сказала, важко зітхнувши, Галина.— Оце і є твоє справжнє обличчя, Павле.

— Я зроблю що завгодно, щоб ти повірила... Я люблю тебе, Галю! — з благанням в голосі вигукнув Павло, махнувши рукою, мов підстреленими крилами.

— Чула вже, коли ти вимовив це слово ще тоді, вперше... І в цей час, ці ж самі слова, одночасно, ледве я відходила на кілька кроків, шепотів Настусі, і спокусив її цими ж словами... Своєрідне любовне дворушництво! — нервово засміялась Галина. Відчувала, що більше не може витримати цієї розмови. Стомила так, ніби кілька діб підряд, не відходячи, стояла за операційним столом. Здавалося їй, що зараз зомліє і впаде.

— Галю...

— Годі... У мене вже немає сил розмовляти. Стомила. Іди, Павле. Я не зможу жити з людиною, яку я презираю,— справді з тяжкою втомою в голосі сказала Галина.

— Що ти сказала? — кинувся до неї Павло.

— Те, що ти чув, і не кидайся на мене,— погрозила пальцем Галина.— У мене є до тебе прохання. Останнє прохання,— Павло з цікавістю глянув їй в обличчя.— Поговори з Михайлом, щоб відпустив мене звідси. Я його вже просила, звичайно, не сказавши причини. Він зневажливо поставився до цього, певно, подумав, що це якась примха.

Павло мовчав, важко насупивши брови. Плечі йому опустилися, безсило повисли руки.

— Все одно я ж свого доб'юся. Тільки не хочеться вплутувати в наші особисті справи ні райздороввідділ,

та там мене і не відпустять, ні відділ кадрів облздорввідділу, а може, навіть і міністерство...

— Ні,— тихо промовив Павло, похитавши заперечливо головою.

— Тоді ще одне прохання: не приходь до мене. Ні бачити тебе, ні зустрічатись з тобою я не можу і не хочу,— категорично вимовила Галина.

Швидко повернувшись, Павло пішов до дверей і хряпнув ними з усієї сили у себе за спиною так, що двері знову відчинилися навстіж.

Галина підійшла до дверей, причинила їх. Було таке відчуття, ніби промчала страшна буря, ураган, який вивув все з свідомості і смертельно виснажив тіло, коли вона боролась з ним. Впала на ліжку, головою на подушку, і так застигла. Знову не могла заснути...

2

— Прошу, розпоряджайтеся далі вашим особистим роздутим штатом в моїй особі,— вклонився Сергій, забивши в стіну ще один гвіздок, куди Ніна вішала плаття на плічках, привезених з дому. Мати наполягала, щоб взяла з собою. Хто зна, як воно там, мовляв, буде...

— Дякую, товаришу роздутий штате,— так само вдово ввічливо озвалася Ніна, завішуючи плаття протиралом.— Книжки можна буде потім витягти і розкласти.

— Тепер ваш маршрут до школи? Дозвольте бути вашим гідом серед нетрищ села Вишневого.

— О, прошу,— Ніна ще раз оглянула кімнату. Було затишно, сонце навкіс прослало золоті доріжки на глиняній долівці.

— Цікаво, тільки доторкнеться жіноча рука до порядку в кімнаті, стає затишно. А ми — бурлаки...

Сергій не закінчив своєї думки. На вулиці прогуркотів і затих мотоцикл. Хряпнула хвіртка. Сергій вийшов у двір. Почулась уривчаста фраза. Хтось разом з Сергієм зайшов у сіни, потім у другу кімнату. Більше розмови не чути.

Ніна засунула рюкзак під ліжку. Поставила зручніше, в куток біля столу, чемодан. А корзину лишила

на місці, щоб була напхвваті, коли треба буде розкладати книжки. А куди їх розкладати? Доведеться частину на стіл, частину на лаву... На вікнах стоять квіти. Бач, полити треба... Глянула в дзеркальце, воно вже висіло на стіні. Шкода, що більшого не взяла. Не послухала матері... Причесала кучері, поправила і почистила напилочком нігті.

Знову дико заричав мотоцикл і рвонувся з місця, мов навіжений.

Сергій постукав у двері і, не чекаючи відповіді, переступив поріг.

— Братуха, Павло, мимоїздом заскочив. Дивний якийсь,— трохи стурбовано промовив він.— Ніколи не бачив його таким.

— Може, неприємності по роботі?

— Може... Тільки він не з тих, що бояться тих неприємностей. Його цінують на посаді... Значить, залишилося вам ще поспідати, Ніно.

— Не мучте мене, Сергію,— вдарила себе в груди дівчина.

— А що я мамі скажу, га?

— Я сама скажу, що ви мене замучили вашим сніданком!..

— Я розумію, ви гребуете нашими харчами. Звикли до фешенебельних ресторанів. Але в наших умовах важко зварити консоме з грінками, засмажити бризоль по-московському, київську котлету, біфштекс по-англійському, судак орлі та інші делікатеси...— жартома розвів руками Сергій.

Ніна сміялась і зауважила, що він добре вивчив ресторанні меню.

— Аякже... А ось мій тато на сніданок нічого не визнає, крім кулешу, заправленого салом з цибулею. І скільки я пам'ятаю, лише й снідає куліш. Ото дві миски оглушить і на цілий день ситий. Я привіз із Києва ковбаси й сиру. Так він ковбасу покуштував, а сиру гризнув трохи і насилу проковтнув. «І що ото люди їдять!» — вигукнув і більше не доторкнувся. А ви кажете...

— Я нічого не кажу. Мабуть, давайте рушати, пішли? — Ніна кивнула на двері.

Вони вийшли в двір, зарослий споришем, лободою, аж сизими від куряви, що припорошила зелень.

— Давайте, Ніно, я вже зразу покажу вам наші матності. Оце ось могутня безплідна смоковниця. Простий люд називає її берестом. Отакою широкою, густою, гіллястою я пам'ятаю її з дитинства. За оцим столом, під нею, ми в неділю влаштовуємо обідню трапезу, коли всі дома. Ото — пекельна машина, вертоліт, зветься вітродвигун, що дає нам електрику. Сконструював і побудував батько з своїм напарником Самійлом Заводієм... За тим сарайчиком простяглися наші лани широкополі — володіння мами, вони все колупаються на городі і в саду. Вхід стороннім суворо заборонений. Але вам можна, бо ви перебуваєте на нашій території. Все ясно? — спитав Сергій.

— Ясно.

— Значить, пішли.

Вийшли на порожню вулицю. Людей дорослих не було видно, тільки двоє малих хлоп'яків зосереджено порпалися в куряві, будували якісь свої складні споруди, насипали вали, підпирали їх камінцями, обсаджували бур'яном.

З хати напроти вийшов високий юнак з чорним, розкудлаченим, кучерявим чубом, що неслухняно падав йому на лоб. Він пішов їм назустріч, швидко перетинаючи вулицю, гукаючи на ходу:

— Здоров, малювальнику-мордописцю!

— Здоров, славний діяче на культурній ниві. Підходь ближче,— вони привіталися за руку.— Знайомтесь, Ніно, директор нашого Палацу культури, скромніше кажучи, завклубом. Їх ясновельможність і секретар комсомольської організації, ваше безпосереднє керівництво Семен Микитович Засядько. Бачите, який кучерявець і чорнобривець.— Коли Ніна подала руку Засядькові, Сергій продовжував: — А це нова вчителька нашого коледжу. Ніна Дмитрівна, комсомолка. Твого полку прибуло. Май на увазі, чудово грає на різних інструментах, розуміється на музиці і взагалі...

— О, це здорово! — захоплено вигукнув Засядько.— Здорово! У мене для вас і дорученнячко підходяще є!

— Уже? Постривайте з дорученням,— відмахнулася жартома Ніна в той час, як Засядько оглядав її.— Я ж викладач-початківець. Дайте трохи в школі оговтатись.

— Злякались? — широко посміхнувся юнак.— Це не зараз, я ж весь час там.— Він махнув рукою в степ.—

На токах, у бригадах. Оце заскочив книжок взяти ще трохи.

В хлопця були чорні широкі брови і темно-карі допитливі очі. Щоки неголені, вкриті рідким, видно, цупким волоссям. В кучерях заплуталась курява. Ніна помітила, що у Засядька немає на лівій руці чотирьох пальців. Самотньо ворушився тільки великий.

— А коли мені на облік ставати? — спитала Ніна.

— Встигнете. Ніколи зараз. Трохи впораємося, тоді вже. А ви обживетеся трохи на нашій території.— Засядько звернувся до Сергія.— Слухай, малювальнику. Май на увазі, не випустимо з села, поки не намалюєш того, що обіцяв.

— А я вночі поза городами майну і гайда! — показав пальцем Сергій, куди він тікатиме.

— Наздоженемо. У нас ноги прудкі. На третю швидкість переведемо шестірні і за тобою. Не втечеш,— посарився Семен.

Сергій пообіцяв зробити все, що від нього вимагав Семен. Адже ще кілька днів пробуде дома.

— Ну, я пошкандибав далі, ніколи. Ще побачимося,— Семен попрощався і пішов, гортаючи балетками пилюгу.

— Здається, хороший хлопець? — тихо спитала Ніна, чи сказала сама до себе.

— Авжеж. Ми з ним разом вчилися. Закінчив десятирічку, але продовжувати навчання далі не міг. Мати у нього хвороблива, батька немає... Лишився біля матері. Іздив на курси по культосвітній роботі. Люблять його у нас,— похвалився Сергій.

— А чому у нього пальців немає на лівій руці? На війні ж він не міг бути?

— Звичайно, ні. Він є жертва власної допитливості,— посміхнувся Сергій.— Коли наші прогнали гітлерівців, Семен розкопав чи знайшов на полі патрони, від яких нібито міни вибухають. Я на цьому ділі не дуже розуміюся. Ну й почав розколупувати. Щоб подивитися, що там у патрона в животику, як кажуть маленята. Патрон вибухнув, і чотири пальці наче ножем одбатувало... Мучиться тепер. Ми з ним в школі товаришували. А оце питаю, чому не жениться? Відповідає: якій дівчині я потрібний з оцим цурупалком. І очі такі сумні...

— Бідолашний юнак,— співчутливо сказала Ніна.

— Не любить, коли його жаліють. Гордий він у нас...

Коли повернули в провулок, в бік грєблі, побачили, що попереду повільно йде висока жінка, низько опустивши голову, ніби уважно розглядаючи щось у себе під ногами. Сергій впізнав Галину, сказав Ніні, що це їхня невістка. Запропонував іти швидше. Треба спитати: чому це вона не приходить? Вже мати бідкалася.

Дома Галина сидіти не могла і пішла в лікарню. Михайло Величай мовчки кивнув їй головою. Подивився на неї так, ніби вона була прозора, як шибка, через яку все видно.

Спитала у лікаря Довгоскока, як хлопчик Василько. Той відповів, що, судячи з попередніх даних, у Васька менінгіт серйозний. Хворий почуває себе краще.

Тоді Галина знову вийшла на вулицю і повільно побрела до ставка. З людьми їй було ще важче... Тут її наздогнали Сергій з Ніною. Сергій гукнув:

— Галино!

Від несподіванки вона здригнулась, знизала плечима і швидко повернулась.

— А, Сергій...— Галина зупинилася, чекаючи на них.

Привіталися. Галина стомлено сказала, що з Ніною вони вже познайомились. А Сергій почав дорікати, чому вона не приходить.

— Роботи багато, втомлююсь...

І Сергій, і Ніна справді звернули увагу на її зблідле обличчя, синці під очима і байдужий голос. Так само байдуже Галина спитала, що нового у них дома.

— А нічого особливого,— відповів Сергій і посмінувся.— Ось Ніна у нас поселилась. Батько культурненько щось там метикує з своїми раціоналізаторськими та винахідницькими ідеями. А мама, як завжди, добродушно його полаює. Все культурненько...

— Культурненько,— сухо всміхнулася Галина.

— Сьогодні залетів Павло, мовчки зайшов у хату, взяв кусенець хліба, посолив, але їв, видно, без ніякого апетиту, дивився у вікно, нічого не бачачи, ніби читав свої власні думки. Я спитав, як його справи. Він тільки плечима знизав. Ніколи за останній час я таким його не бачив. Потім так само мовчки завів свою ракету і з місця дременував з такою швидкістю, ніби йому тер-

міново треба було дістатися на Місяць,— стурбовано закінчив Сергій, а тоді спитав: — Ви не знаєте, Галино, що з ним?

Галина мовчки знизала плечима. І мабуть, щоб приховати свою ніяковість, спитала:

— А ви куди?

— Провожу Ніну в школу, щоб не заплуталась на наших паралелях. Їй треба відрекомендуватись безпосередньому начальству.

— А я повернуся до лікарні. Голова чомусь болить... Заходь, Сергійку, заходьте, Ніно Дмитрівно.— Галина повернулася і швидко пішла назад.

Сергій довго дивився їй вслід, мовчки розвів руками. Так само мовчки дійшли до школи.

— Ви самі додому втрапите?

— Думаю, що не заблукаю,— всміхнулася Ніна.— А ви додому?

— Ну, ні пера ні пуху, як кажуть мисливці. Піду, попрацюю трохи, а там видно буде. Почекаю вас... Ондечки тітка Катерина на ослінчику з нашим уславленим листоношею, ветераном праці. Вона вас проведе до учительської. Бувайте...— Сергій повернув назад, а Ніна зайшла в двір.

3

Підійшовши до ослінчика, Ніна привіталась з Катериною і Калістратом Свиридовичем. Спитала, чи є зауч.

— Недавно прийшла... Ну, як влаштувались, Ніно Дмитрівно?

— Вже перебралась і навіть речі розібрала... Спасибі вам, Катерино Юхимівно, за притулок, за те, що допомогли мені, за смачний сніданок, одне слово, за все, за весь клопіт, якого я вам завдала.

Катерина махнула рукою. Який там, мовляв, клопіт. Оце вдосвіта як вийшла, то тільки зараз присіла погомоніти з Калістратом Свиридовичем, новини послухати.

— Теревені правимо,— додав листоноша, посміхнувшись у борідку. В куточках лагідних виразних очей його збіглися гострі зморщечки, мов тихе проміння.—

Чим же ти, Катрусю, так догодила своїй гості, чим частувала? У нас же їжа проста, не те що у вас у місті.

— Е, не кажіть,— зауважила Ніна.— Перепічки, на смажені Катериною Юхимівною, смачніші за тістечка. Слово честі!..

— Таке скажете,— знову відмахнулась Катерина.

— Правда, правда, зготувати наша Катерина вміє,— ніби запишався Калістрат Свиридович.— То це, значить, я вам листа приніс? — спитав раптом листоноша.

— Мені? Від кого б же це? — здивувалась Ніна.

— А ось зараз довідаєтесь,— Катерина серед кількох конвертів знайшла рожевенький і подала Ніні.

Розірвавши конверт, Ніна пробігла очима початок листа і посміхнулась. Лист починався так: «Здоров, любе мое мавпенятко!» Валя писала, що батьки страшенно зраділи її приїзду, не знають, куди посадити і чим пригостити. В райвно зустріли дуже добре, директор школи, завуч і вчителі теж. Вона ж більшість їх знає, вчилася в них. Правда, директор новий і деякі вчителі теж.

— Це пише одна моя добра подруга, разом закінчили університет. Тільки вона раніше поїхала в своє рідне село, до батьків. Там і учителюватиме,— згортаючи листа, щоб дочитати потім, Ніна знову посміхнулась, глянувши на його початок.

— А мені ото приємно, що ви почитали листа і посміхаєтесь. Люблю добрі, радісні вісті людям приносити. Дітям листи з народних демократій чи пакунки з насінням. А старшим звістку бадьору від сина з армії, від дочки з вуза,— зауважив Калістрат Свиридович.— Тільки мені ніхто й не напише, сам один, як перст,— зітхнув він, глянувши на Катерину.

— Ось мене пошлють куди-небудь на курорт, то я й напишу вам. Не журіться,— сказала Катерина.

— Добре, почекаю. Я терплячий, як віл у ярмі... Ну, то я почовгаю далі, а ти, Катрусю, покажи Ніні Дмитрівні, як їй пройти в учительську,— листоноша підвівся, кивнув головою на все добре і, за багаторічною звичкою поправивши свою розбухлу торбу, швидко подався на вулицю.

Катерина підвелась і пішла поруч Ніни. Піднялися на другий поверх, Катерина провела дівчину, показала на двері.

— Ото там... Звуть Харитина Тарасівна. А я не зайду, бо спробувала вже було сьогодні на мене гримнути, а я їй відповіла...— Катерина пішла назад.

Ніна на секунду зупинилась, огледілась. Коридор був вузенький. З одного боку двері в класні кімнати, з другого — вікна в двір. Глянула у вікно — ген далеко ішов якийсь чоловік, здалека він здавався маленьким, мов карлик. День розквітав десятками барв в прозорому повітрі під глибоким темно-блакитним небом... Знову оглянула коридор — в ньому почувалася рука Катерини, така була тут чистота.

Біля дверей знову зупинилась. На серце неначе якась паморозь упала. Таке почуття, ніби привели її, маленьку, в перший клас. Тоді вона мало не втекла з переляку. А тепер...

Рішуче постукала і, почувши за дверима голос, зайшла, привіталась, пішла до столу, помітивши, як огрядна жінка окинула її оцінюючим поглядом круглих, холодних, мов гудзики, очей. Коло столу Ніна подала руку, назвалась і пояснила, хто вона.

— Добре, сідайте,— показала жінка на стілець, що стояв збоку.— Ще не учителювали? — голос у Харитини Тарасівни був якийсь скрипучий, хрипкий.

— Ні, оце починатиму вперше,— ледь посміхнулась Ніна.

— Добре, що завчасно приїхали, треба підготуватись. Беріть класне керівництво в сьомому класі. Тільки пам'ятайте, клас важкуватий,— похитала головою Харитина Тарасівна.

— Зразу й класне керівництво? У мене ж досвіду немає! — злякано відповіла Ніна.

— Ну, колись же починати треба,— постукуючи товстими, довгими пальцями по столу, категоричним тоном заявила завуч.— Візьміть і уважно прочитайте характеристики учнів, тільки додому не беріть. Ці документи зберігаються в школі. Розкладу уроків ще немає. Приїде директор, тоді будемо дещо уточняти. А зараз готуйтеся, не гайте часу. Зустріньтесь з Варварою Іванівною Горошко. Вона старий викладач і досить досвідчений,— суворо навчала Харитина Тарасівна.— Теж російську викладає в старших класах. Цими днями вона вже повернулась із своїх поїздок.

— А де мені її знайти?

— Спитайте в технічки, в Катерини Юхимівни,— так само суворо сказала завуч.— Або в когось з учнів, вони все знають,— недбало додала вона.

Ніна зрозуміла, що Харитина Тарасівна знає, де живе вчителька, але не хоче опускатись до таких дрібниць із своїх високостей. Суворий тон розмови трохи дратував Ніну, їй здавалося, що Харитина Тарасівна ніколи не сміється, навіть не посміхається.

— В райвно були, оформлялись?

— Була. Там мене зустріли не дуже привітно,— спокійно сказала Ніна.— Не знаю, чи товаришка Кривенко з усіма так...

— А ви хотіли, щоб вас зустрічали поцілунками та оркестром? — скривилась Харитина Тарасівна.— Олександра Трохимівна — людина справедлива. Може, ви самі винні? — з непроникливим обличчям зауважила завуч.

— Не знаю,— коротко відповіла Ніна, відчувши, що даремно сказала так про заврайвно, бо Харитина Тарасівна не спускала з неї презирливого погляду.

— Ну, що ж, починайте роботу. Влаштувайтесь,— сказала вона, натякнувши, що розмову скінчено.

Підвівшись, Ніна скромно попрощалась і пішла до дверей, відчуваючи на собі погляд завуча. Думки в голові плуталися, вона не могла їх вгамувати, не могла взяти себе в руки. За дверима зупинилась, передихнула, ніби піднімалась на високу гору.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

I

Ні до чого руки не лежали, а роботи стільки, що, здається, ніколи не переробиш, не впораєшся. Проте Павло приліг під кушем, хотів сховатись у тінь. Лежати було муляко, тінь була ріденька. Але до вагончика не поїхав, не хотілося бачити людей. Вже десь далеко загорялася зоря, а спека не спадала.

День такий важкий. Різко відповів головному механіку — молодому інженеру, якого недавно надіслали на роботу. Павло думав, що призначають його, та йому натякнули — їде інженер, людина з вищою освітою, якої Павло не мав. Він колись закінчив технікум і все ніяк не подасть документи в інститут механізації на заочний відділ. Та, признатися, не кортіло йому вчитись, готуватись до іспитів, потім п'ять років бути студентом...

Полаявся з бригадиром другої бригади, де молодий тракторист мало не заповор мотор, не перевіривши воду. Добре, що проїздив Павло, зупинився і почув, що мотор працює з дивними перебоями. Перевіривши, він визвірився на тракториста, брудно вилаяв його, хоч той тільки винувато кліпав очима. Зустрівся з бригадиром, кинувся на нього. Але з цим розмовляти було важче. Вони ще навесні посварилися під час підготовки машин і майже не розмовляли.

Коли бригадир і собі вилаяв тракториста, той вислухав знову мовчки, тільки й сказав, похмуро нахиливши голову:

— Що з нашим механіком робиться? Як оса кидается межи очі.

— Буде кидатись, коли таких водіїв, як ти, бог по-слав,— сердито кинув бригадир.

— Та трактор же цілий!

— Цілий, цілий! А коли б випадково не наскочив Величай? А в нього таке вухо, що здалека чує, як працює машина. Записали б мені, а ти навряд чи всидів би за кермом... Величай справді якийсь дикий в останні дні, наче сказився.

Подібні слова вже чув Павло у себе за спиною, і в майстернях, і на полі. Та думати над цим не було охоти. Бо з голови не виходила Галина.

Що ж далі робити? Ніколи не бачив дружину такою. Змарніла зразу, ніби навіть постаріла. А особливого ж нічого не сталося. Ну, ще одна пригода на війні. А скільки ж їх було. Одне слово — війна... Таку веремію підняла! Подумаєш, які чесноти, яке самолюбство, недоторканість. А та дурепа, Настуся, написала, чорти б її взяли там іще, на фронті.

Як же бути з Галиною? Кілька разів хотів заїхати до неї, та все не наважувався. Гордощі, чи що? Ні, мабуть, зробився боягузом. Стояла перед очима така, як під час останньої розмови,— зла, непокірлива, бліда, тільки з очей неначе полум'я пашить.

Вчора випадково зустрів на вулиці, зупинив машину, їхавши напроти. А вона навіть не глянула в його бік, хоч, звичайно, помітила. Пішла далі, зосереджено дивлячись перед собою.

Довідаються родичі, на роботі люди і в селі, тьфу! Павло перекинувся на бік і люто плюнув. А її ж дуже поважають і люблять. Михайло ставиться до неї з великою повагою і цінує на роботі. І батьки шанують свою невістку-лікаря. Коли приходить Галина до них, мати не знає, куди й посадити, чим почастувати. А батько задоволено поскубує борідку, ділиться з нею своїми проектами, думками. І вона старих теж поважає і любить. Не раз казала про це...

Може, спробувати сумирно, лагідно поговорити з Галиною? Не так відчайдушно, задерикувато, як останній раз. Кулаки підняв! Свиня! Невже вона так зразу розлюбить його, справді покине? Може, нехай Михайло поговорив би з нею? Тільки щоб нікому нічого не розповідав. Сам же війну пройшов, знає добре, що во-

но таке... Ні, не треба нічого говорити Михайлові. Він людина сувора, пряма, не простить і своєму братові.

Треба проситись на роботу в сусідню МТС, може, не так щемітиме серце. Не пустять, людей бракує. Почнуть допитуватись, що йому заважає працювати тут. Що тоді скажеш? Вона ж залишиться. Скажуть, покидаєш дружину. Адже там лікарні немає. Коли б вони разом з Галиною просилися в район, то інша справа. Але Михайло нізащо її не відпустить. От і проблема нерозв'язна...

Все-таки треба спробувать поговорити з Галиною. Попросити, щоб простила. Як же без неї? Треба поговорити, хоч і навколішки стати, аби все забула... Ні, не забуде ніколи. Така вже в неї вдача. Ні!

Павло підвівся на коліна. Отак!.. Потім послухав, як туркотів трактор за горбом. А вдалині комбайн вимахує маховилами, мов птиця, що не може відірватись від землі.

Знову ліг, болісно охопив, стиснув голову руками і так припав до землі, не почувуючи, як трава лоскоче шию, лоб...

2

Вже темніло. На заході замиготіла, трепетно заблинала зеленавими крильцями перша зірка. Здавалося, що вона зовсім близько, заплуталася у верхівці он того клена з рідкими вітами, що їх тихо ворухить вітерець. На вулицях майже нікого не було, тільки проїхала машина, витріщившись жовтими фарами. Мов чорна тінь, накреслив несподіване коло в повітрі кажан і зник за деревом.

Все це навівало роздуми, і Михайло йшов повільно, умиротворений тишею і вечірньою красою. Багато років прожив він тут перед війною, та й після війни чимало, але все це не набридало, було завжди новим, свіжим.

Тільки гірко, що не виходила з голови Галина і остання розмова з нею у дворі лікарні. Сьогодні знов уникала зустрічей з ним, опускала очі і на запитання про справи в лікарні відповідала коротко, дещо роз-

дратовано. Він зразу помітив, як вона змарніла, щоки трохи запали, чорні очі горіли ніби в пропасниці... Спитати у неї чи продовжити тодішню розмову, Михайло не наважувався. Та, певно, вона нічого й не скаже...

Може, поговорити з Павлом? Та він ніде не з'являється. Кажуть, весь час в майстернях або в полі. І питати ж незручно. Втручатись у життя дорослих людей, хоч і своїх близьких. Ну, як запитаєш? Скажи, Павле, що у вас сталося з Галиною? А він у відповідь зниже плечима і замовкне або візьме й піде геть. Уперту, непокірливу, потайну вдачу свого меншого брата Михайло знав від самого дитинства. Ну, що ж, час покаже, що там у них, не приховаєте!

Ще здалека Михайло побачив світло в кімнаті Сергія. А коли підійшов до двору, вдарило золоте проміння і з кухоньки, яку прибудував батько і взагалі перебудував хату. Він-то інакше не може...

Михайло поправив вузол під пахвою і пішов до дверей. Дійсно, мати поралася біля печі, витягала звідти горщик, що весело парував.

— Здрастуйте, мамо!

Мати спокійно поставила горщик, повернулась до дверей.

— Михайло? Таки зайшов... А я вже думаю, зайду в лікарню та начубчу добре при всіх, щоб знав, як батьків забувати. Коли приїхав...

— Та отож тільки приїхав з області, в лікарні не порядок, загруз у справах. А тут терміново викликають у район на нараду. Там пробув два дні. Ви вже не гнівайтесь, мамо,— Михайло повільно пройшов, поклав на лаву свій пакунок.

— А чого ж мені гніватися? Що, я вас не знаю? Повиростали... Павло тут, та за останні дні і очей не покаже. Здалека тільки й побачиш, як промчить на своїй чортопхайці,— мати знову підхопила на рогац горщик і поставила в піч.

— А батька ще немає?

— Батька! Хіба ти його не знаєш? Ото ж замудрюються з Самійлом, про все забувають. А вдосвіта, ще чорти навкулачки б'ються, а Самійло вже тут. Ідуть в майстерню, сперечаються, щось там шкрябають терпугами. Потім знову сперечаються. Насилу встигає ку-

лешу посьорбати. Отак щодня. І в неділю не відпочине,— Марфа прочинила двері в кімнату до Сергія.— Сергійку, іди, ось гість нагодився!

Сергій став на порозі:

— А, брат-ескулап!.. Ніно, ходімо я познайомлю вас з найстаршим із могутнього роду Величаїв.

Ніна вийшла з кімнати, подала руку Михайлові.

— А я вже чув, що ви зайняли у нас келію. Лікарка наша повідомила мене про це, Софія Марківна. Навіть спробувала намалювати ваш образ, та мені не було часу вислухати її. А як у тебе справи, мазило рафаельювичу? — звернувся до Сергія Михайло з посмішкою. Ніна зразу помітила, що брати люблять один одного і цю любов прикривають жартами, іронією.

Сергій відповів, що днями повертається назад, в інститут. Заходив до Михайла, але йому сказали, що той поїхав у район на якусь нараду.

— А чому ж Галинку з собою не захопив? — втрутилася мати.— Я її давненько не бачила. Вдень у полі, а ввечері отут товчуся, як Марко в пеклі.

— Вона сьогодні чергує в лікарні,— сухо відповів Михайло.

Несподівано, тихо на сінешніх дверях з'явився Трохим Трохимович. Перший помітив його Сергій.

— Струнко! Вітати появу батька! — вигукнув він.

— Чого це ти скрадаєшся в своїй хаті, як той злодюжка,— повернула голову Марфа.

Трохим Трохимович не звернув на ці слова уваги, а, примруживши очі, дивився на Михайла:

— А, синок пожалував! Не забув адреси батьків. Це добре... Та знаю, знаю, що зразу виїхав у район. Сергій казав... Оце гуртом і повечереємо,— зауважив він.

Марфа Петрівна випроводила всіх у більшу кімнату і сама зайшла приготувати на стіл. Ніна хотіла прошигнути до себе, але Сергій помітив це і зупинив її, затуливши собою двері. Та Ніні й самій хотілося побути тут, серед цих людей, до яких вона пильно приглядалась. Багато було цікавого для неї — їх взаємини, ставлення одне до одного, навіть побут.

Трохим Трохимович присів на лаву, скинув кашкет, пригладив рідке вже волосся:

— Здається, притомився я трохи. Слухай, стара,

чого це ти все босоніж ходиш, подумують люди, що тобі й ноги всунути немає в що.

— Не бійся, не подумують... Боса ходжу, щоб завжди землю відчувати.

— Правильно, мамо! — підтримав матір Сергій.

— То ж тільки ти шкарбуни свої тягаєш, насилу ноги волочиш,— Марфа Петрівна показала пальцем на великі чоботи чоловіка.

— Е, я людина майстрова. Мені босому не можна.

— Не можна. Притомився він, бачите. Люди давно вже дома, а він ладніший би й ночувати в своїй майстерні. Прийшов би раніше та хоч у городі поколупався,— вже сердито сказала Марфа.

— В городі? Та що я там робитиму, на твоєму городі? На отому клаптику. Я люблю землю велику, що лежить переді мною, куди зір дістане. А на ній хліба, як туман, стеляться. Машини тисячами ходять, на допомогу людям,— урочисто проказав Трохим Трохимович і навіть руку простягнув до тих просторів землі великої.— А там далі заводи, фабрики димлять, під землею, в шахтах, гуркіт стоїть, мов весняна громовиця. І люди трудящі, люди, люди... Таку землю велику я люблю.

Михайло мовчки всміхався і розгортав свій пакунок, розмотував мотузки, що зв'язували його. Сергій позмовницькому підморгував Ніні, мовляв, послухайте, послухайте...

— Коли я сказав, що треба продати корову,— продовжував Трохим Трохимович,— ти аж заверещала: як це без корови в дворі! Насилу тебе переконав, культурненько, правда, що нас же двоє старих. Діти розлетілися на власні хліба. Нащо товктись біля тієї тваринюки, коли для нас молока можна взяти в сусідів. А тепер і не згадуєш більше, як тоді верещала. Отак, Марфо Петрівно...

Сергій розставляв стільці, підсував до столу лаву. Михайло стиха розмовляв з батьком. Ніна уважно дивилася на Михайла. Високий лоб, волосся з ледь помітною сивиною на скронях, засмаглі щоки, красивий вигин губ. Він був схожий на матір: такий сухорлявий і її ж замислені очі. Дуже личила й біла, в тоненьку смужечку, сорочка з розстебнутим коміром. Цікаво, скільки йому років? Окуляри взагалі трохи старять

людей. А вони в нього якись великі, стекла, видно, товсті, бо кольору очей не видно. І оправа товста.

— Сідайте, Ніно, до столу,— перервав її думки Сергій. Він встиг помітити, як уважно, зосереджено розглядає дівчина Михайла.— Сідайте біля мене,— показав місце з правого боку.

— Дякую, мені не хочеться їсти.

— Коли не хочете мати справи з мамою, краще сідайте,— погрозив пальцем Сергій.— Тату, Михайле, сідайте, бо я справді помру з голоду. А ось Ніна, навпаки, не хоче. Сідайте, Ніно...

Ніна покірно сіла поруч з ним.

— І чого б це? — присуваючи собі стільця, запитав Трохим Трохимович.— Наші прості найдки не подобаються?

— Ну що ви, Трохиме Трохимовичу. Все дуже смачне і навіть... екзотичне,— вона глянула на Сергія з усмішкою.

— Ніна сказала, що вона нічого смачнішого в житті не їла, як перепічки, що ними її частувала тітка Катерина,— урочисто промовив Сергій, посуваючись, щоб Ніні було зручніше.

— Нічого, Ніно Дмитрівно, звикнетеся. Перші п'ять років буде важкувато,— без посмішки, приховуючи жарт, проказав Михайло.

— Нащо ти лякаєш дівку, сину? Що вона, в безлюдну пустелю приїхала? — втрутився батько.

— Я не з лякливих, Трохиме Трохимовичу,— з непритаманним їй зухвальством зауважила Ніна.

— Ну, то й добре. Призвичаїтеся...

На столі заповум'яніла велика миска помідорів, сріблясті кільки, хрумтливі огірки, нарізане рожевувати пластивцями сало, запарувала смажена картопля, тарілка з сметаною. Все це якось по-мистецькому, спритно ставила на стіл господиня. Ніна підвелась:

— Марфо Петрівно, дозвольте, я вам допоможу.

— Та що тут допомагати, сидіть, сидіть,— махнула рукою Марфа Петрівна. А Сергій мовчки взяв її за руку і посадив.

— Ех, закусонька ж яка! Та сини зібралися, та гостя! — захоплено вигукнув господар.— Стара, чи не знайдеться в тебе хоч по малій скляничині чого-небудь такого? — він показав, як перехиляють чарку в рот.

— Та десь там трохи, здається, є.

— Тягни на стіл, швидше!

— Не клопочіться, мамо. Все передбачено,— коротко махнув рукою Михайло, порився у бганкові, куди було загорнено подарунки батькам, і витягнув пляшку вина і аптечну пляшку з прозорою рідиною.— Прошу, на різні смаки. На які завгодно. Це вже розведена власними руками, як в аптеці. Точно сорок градусів. Сергію, виконуй свої обов'язки виночерпія,— Михайло показав на пляшку вина.

— Розкубрячуй пляшки, синку,— потер руки батько, в передбаченні насолоди, мов справжній п'яниця.

— Це заняття я люблю,— розважливо сказав Сергій, витяг з кишені складаного ножа і вмить розкоркував пляшку, оголосивши:— Закарпатське, божий нектар. Це для присутніх тут благородних дам і для мене, аристократа духу. А це вам, простим мужикам, мужицький напій, сивуха.— Він витяг корок з аптечної пляшки.— Претензій і заперечень не буде?

— Ні, ми квасу не вживаємо. Нам, простим мужикам, треба таке, щоб горлянку продрало,— посмикував борідку, кепкуючи, батько.

Господиня моторно розставляла стопки. Чоловіки пожвавішали. Сергій розливав вино золотавого кольору, потім налив батькові й Михайлові розведеного спирту, перед тим понюхавши його і скривившись. По цьому підвівся, підняв стопку і проголосив:

— Будьмо живі, та здорові, та веселі і моторні, як говорили наші славні предки запорожці, піднімаючи в товаристві кухоль з медівкою.

— Добре говорили,— цокаючись з жінкою, з Ніною та синами, промовив батько.

— І де ото в нього береться? — зачудовано сказала мати, цокаючись з найменшим сином, що зразу почав уважно пригощати мовчазну Ніну. Вона трималася дещо сором'язливо, вина тільки пригубила. Сергій тихо зауважив, що так не годиться. У відповідь Ніна похитала головою.

Марфа Петрівна, смакуючи, випила свою стопку, оцінивши вино, мовляв, таке смачне, що й наливки такої не настоїш.

Закушували мовчки. Ніна майже не їла, тільки колупалася виделкою в тарілці. Сергій тихенько припро-

шував її, підкладаючи їй то помідорів, то картоплі, вона намагалася одвести його руку. Він показав на переміті кільки, залиті бурштиною духовитою олією:

— Дозвольте покласти вам цього балику?

Ніна посміхнулась і мовчки кивнула головою.

— Коли ви так їстимете, Ніно Дмитрівно, то зовсім охлянете. Мов курчатко, дзьобаєте. А ви ж і не велеть, — Михайло окинув її очима.

— Я й вдома так їла, мамі на клопіт, — блимаючи довгими віями, відповіла Ніна. Михайло дивився їй в очі, милуючись скромною дівчиною.

— Сергію, ти не по-ударному виконуєш свої обов'язки, — розохотився ще випити Трохим Трохимович.

— О, прошу! — Сергій налив знову. Проголосив батько, цокаючись з усіма:

— Будьмо, та людей не гудьмо! — він перекинув стопку, витер пальцями губи і додав: — Ну й ловко ж пішла, як Христос по раю ходить.

— Ото порівняє! — вдавано сердито проказала Марфа. Вона хоч і не ходила до церкви, але десь в душі побоювалася бога, особливо старого, білобородого Саваофа, перед яким колись у розпачі біла поклони.

— А мені подобається, — серйозно сказав Сергій. — І чарку випито, і антирелігійну пропаганду серед нас проведено.

Проте Ніна, й Михайло, і сам Сергій посміхнулись, нагнувшись над тарілками.

— А ти досі ще боїшся бога, стара? Дуже він нам допоміг, коли ми з тобою у куркулів батракували. Працювали, аж кістки тріщали. Та поховали двох малят. Вже як на кузню я збився, тоді трохи ліпше пішло. Бо коваль з мене був неабиякий: чи шину обтягнути, чи лемеша перекувати, коней підковував просто по-мистецькому. Десь якийсь халтурник заповорі ногу коневі, за десять верст було до мене ведуть...

— Вже почав вихвалитись! — вигукнула жінка. — Гречана каша сама себе хвалить. — Вона перша помітила, що Трохим Трохимович розчервонівся, неначе помолодшав.

— Ні, мамо, батько правду кажуть. Коли я трохи підріс, пробував допомагати їм, то чув, що про них люди говорили. Тоді батько і біля локомотива вправно поралися, — зауважив роздумливо Михайло. — А коли кол-

госп організували, тоді й пішов працювати на всю силу Трохим Трохимович Величай. До речі, тату, я там привіз вам деякі книжки та інструмент. Не все дістав, що ви просили, але дечого ще прикупив на свій розсуд. У вашому господарстві все знадобиться.

— А де ж воно? Полочків придбав? — жваво запитав батько, з цікавості нахилившись на стіл.

— Цілу колекцію. Не приніс зараз, бо тягти важкувато. Завтра ранком пришлю в майстерню.

— Оце уважив, оце спасибі. Розумієш...

— Почалося! Зачепив старого. Годі, потім про інструменти,— перебила мати і звернулася з посмішкою до Михайла.— Слухай, синку, чого б тобі не одружитися? Так хочеться рідне маля на колінах держати. Вас уже ж на коліна не посадиш.

Сергій і Ніна посміхнулись. Михайло нахмурився, повільно витягнув з кишені пачку цигарок, черкнув сірником, прикурив і глибоко зотягнувся димом, пустивши його волохатою цівкою під стелю.

— Не знаю, мамо,— він знову зотягнувся димом.

— Там же в тебе така гарненька лікарка є, що дітей лікує. Чом не наречена? — не вгавала мати.

Михайло скривився і кивнув головою на Сергія.

— Ось кандидат у женихи. А я...

— Е, ні, брате, не підманиш! — застережливо похитав головою Сергій.— У нас з мамою договір про ненапад підписано. Доки не закінчу інститут, не влаштуюсь як слід, не почну самостійно жити, навіть дивитись на дівчат не можна.

— Побачимо,— посміхнувся Михайло і глянув на нього і на Ніну. Вона відчула, що червоніє, а Сергій зробив вигляд, ніби нічого не сталось. Ніна квартирантка та й усе...

3

Невідомо, як пішла б розмова далі, але рипнули сінешні двері, Марфа Петрівна підхопилась, запитливо глянула на чоловіка,— мовляв, хто ж це? — і пішла до порога. Раптом проти неї став Павло.

— От добре, саме на вечерю нагодився,— ласкаво промовила мати.

— Пощастило. Здорові були, на смачне,— сказав Павло хрипким голосом, наче обвіяним степовими вітрами.

— Милості просимо, сину,— запросив батько.— Нарешті зібralися всі разом. А то й живемо недалеко один від одного, а... У нашого Омелечка невелика сімечка і зібралася вся. Шкода, що Галини немає. Сідай, синку.

— Піду вмюся, руки помию, а то, бач, які,— він показав великі, замащені аж до ліктів руки, пішов до дверей, за ним мати. Рукава картої сорочки закачані. Сергій крикнув услід Павлові:

— Зараз штрафну вип'єш! — схопився, вийшов у кухню і повернувся з тарілкою, виделкою і склянкою.

Ніна помітила, що Павло якимось не схожий ні на Михайла, ні на Сергія. Довгасте обличчя, засмагле до чорноти, рівний довгий ніс, рівне, трохи розпатлане волосся над невисоким лобом, а неголені щоки ніби запали.

Мовчали, чекаючи Павла... Він зайшов повільно, стомлено, на причesanому волоссі блискотіли краплини води.

— Сідай сюди, синку, біля мене,— показав батько, куди Сергій переставив його тарілку і склянку.

Проходячи на своє місце, Павло важким довгим поглядом з-під насуплених брів глянув на Ніну, ніби пронизав наскрізь. Її теж пронизало холодком.

— Познайомся, брате,— підхопився Сергій.— Ніна Дмитрівна Дума, нова вчителька нашої школи, набиватиме знаннями з російської мови та літератури голови юних шибеників,— скоромовкою проказав Сергій.

— Величай,— буркнув Павло, швидко потиснувши руку Ніні, і додав, здавалося, думаючи про щось зовсім інше: — Невдячне заняття.

Сів, замислено оглянувши стіл.

— Тут у вас просто бенкет.

— Авжеж,— підтвердив Сергій і взяв пляшку з спиртом.— Дозвольте, вельмишановний Павле Трохимовичу, налити вам штрафну.— Забулькотіла рідина, Сергій налив уже більш як три чверті склянки.

— Годі, годі, що ти робиш? — одвів його руку Павло.— Мені ще треба на поле: коли їхав сюди, трактор мовчав. Чи зіпсувався, чи тракторист заснув.

— Випий, синку: Душа міру знає, більше відра не вип'є, як казали колись. Ми вже трохи торкнули. Сергію, наливай уже всім.

— А я це й роблю.

— Тільки мені годі. Піду принесу яечню, яку ви так любляете з помідорами, на салі,— сказала мати.— А картопля вже й прохолола.

— Ну, будьмо,— кинув коротко Павло і випив склянку до дна з якимось відчаєм, не скривившись. Хоча взагалі пив мало.

Ів він жадібно, брав великі порції, очі втупив у тарілку, зосереджено звівши брови. Певно, дуже згоднів.

«Не скажеш, що Павло молодший за Михайла»,— подумала Ніна. У Павла рухи якісь нервові, а Михайло спокійний, врівноважений. Може, це тільки зовні? Він теж пильно стежив за Павлом.

— Як Галинка? — спитав батько.

Павло підвів очі:

— Працює,— враз знову насупивши брови, сказав він.— Мабуть, Михайло краще знає, бо я все гасаю по ступу.

Деякий час всі мовчали, тільки пошепки умовляв Ніну Сергій випити до дна першу стопку. Дівчина заперечливо хитала головою.

— Коли не вип'єте під геніальний витвір мами у вигляді яечні, тоді я подам їм скаргу і, самі розумієте...— так само пошепки сказав Сергій, не зводячи з неї очей. Ніна мовчки посміхнулась, кивнувши головою. Щоки її уже розжевілися, чи від вина, чи від задухи.

Відкинувшись спиною до стіни, іноді поглядав на Ніну й Михайло. Але вона не помічала цього, дослухаючись, що їй шепотів Сергій.

Коли Павло поклав виделку, втамувавши голод, Михайло зауважив, що шановному механіку не зашкодило б поголитись.

— Де там голитись, коли? — одвернув сердито від нього голову Павло.— Зрозумій, у мене чотирнадцять бригад. За день ледве встигаю обскакати всіх. А трактористи все народ молодий, недосвідчений. І більшість бригадирів таких. Іду, дивлюсь, загоряє тракторист біля заглохлого трактора. «Давно стоїш?» питаю.

«А хтóżна, давненько. Бригадира чекаю». — «Що в тебе приключилось?» — «Та ось став, проклятий, і нічого зробити не можу». — «Подачу перевіряв?» — питаю. — «Неначе перевірів. В електриці все гаразд». — «Давай подачу!» — Перевірив сам, справді все гаразд. Зняв карбюратор, а там півпуда бруду. Прочистив, поставив. «Заводь!» Мотор спокійно, ритмічно запрацював. «Ну!» — кажу. «Та як ото воно у вас виходить, Павле Трохимовичу?» Стоїть, роззявивши рота, вирячивши очі, як гусак на нові ворота. «Чого ж я вас, дияволів, взимку вчив? Отак ви вчилися, ледарі, бездарі!» — вилаєшся і далі. В іншому місці подібна ж історія, може, не з карбюратором, то з електроустаткуванням. Бувають і серйозніші речі. Коли треба полагодити якусь деталь, біжи в майстерню, бо в літучці запасних частин немає, та й майстер там не кращий, ніж ці трактористи. Щось зварити треба за три хвилини, на літучці немає зварювального апарата. Біжить у майстерню... Приїхав новий інженер, тільки з вузівської лави зсунувся. Яка там у нього практика! А тут кожну машину різних марок треба знати. Та не тільки знати, відчувати треба її душу, її серце... Кинувся на мене цей юнак, лає за простої тракторів. Я йому й відповів: «Сядьте на авто, он стоїть, поїдьте по бригадах і допомагайте трактористам, а я подивлюсь, що з цього вийде. В конторі сидючи, над зведеннями, в чистенькому кительчику легко загрожувати штрафами, покараннями!» Засікся зразу... А трактористи — що з нього питаєш, коли воно закінчило чотири класи та курси, де швидкісними методами готують трактористів чи комбайнерів, а техніки ж скільки йде — страх! — Павло говорив сердито, роздратовано, розмахуючи руками, ніби з кимось люто сперечався.

— Закінчили чотири класи, — невдоволено перебив сина батько. — Напрахтикуються... Не святі горщики ліплять!

Павло відразу впіймав батькову думку, зрозумів його невдоволення.

— Бачите, тату, — вже лагідно звернувся він до батька. — Коли б у всіх була така світла голова, як у вас, та горіла б творча думка, та нестримне бажання працювати на користь людей, на користь державі, тоді б все воно було інакше.

— І то правда, синку, — розчулено, тремтячим голо-

сом сказав батько.— Ех, коли б знайшовся на світі такий чаклун, щоб скинув з моїх плечей хоч половину літ. Я б показав...— він не закінчив, тільки махнув безнадійно рукою, і на очах у нього забриніли старечі сльози.

Всі зняковіли, помовчали. Павло знову:

— Коли б ми на війні так ремонтували танки та так їх використовували, то німці б нам, як курчатам, в'язи поскручували.

— На війні, Павле, ми мали змогу підібрати собі найкращих людей.

— Не заперечую, Михайле. Але й там були різні люди. Головне, була дисципліна. Не лише просто дисципліна, це ще не все. Була й внутрішня, як би тобі сказати, моральна дисципліна, величезна відповідальність. А зараз поговори з ними... А ми, комуністи, за все відповідаємо.

— На те ми й комуністи,— з спокійною гордістю промовив батько.

Ввійшла мати, несучи чаплійкою велику сковорідку. На ній шкварчало, буркотіло, парувало. Вона в дверях рішуче заявила:

— Годі вже вам! Як зберетесь, так і суперечки. Аж у вухах лящить. Поїжте хоч спокійно.

— Зауваження слухне з боку представника жіноцтва,— скубучи борідку, сказав Трохим Трохимович.— Під таку яечню гріх не випити. Тільки вже по останній, бо завтра всім рано на роботу.

З цим мовчки погодилися. Сергій налив. Старий випив і раптом високим голосом затягнув:

Ой наступала та чорна хмара,
Став дощ накрапать...

Михайло з Сергієм підхопили:

Ой там збиралась бідна голота
До корчми гулять...

— Лишенько з вами! — сплєснула руками Марфа Петрівна, перекричала співаків.— Як тільки наш мужик підп'є, зразу починає співати. І ти ото, старий? Іжте, бо захолоне!

Павло перший закінчив їсти, підвівся, подякував, сказав, що йому вже час.

— А коли ж ти хоч поспиш? — стурбовано спитала мати.— Змарнів як, аж очі позападали.

— Нічого, мамо. Все обійдеться,— сумовито відповів Павло.— А чи посплю, ще й сам не знаю. Живіть здорові.

За хвилину затуркотів мотоцикл, зірвавшись з місця.

— Горе мені з вами. Малі були — клопіт. Повиростали — теж клопіт. Коли вже й поживеш спокійно? — журливо промовила мати, підперши рукою шоку.

Підвівся й Михайло. І йому теж час рушати. Ще в лікарню треба зайти, глянуть. Хворих повно.

— Ніно, нам, ледарям, можна вдосвіта не вставати. Ходімо проведемо Михайла? — запропонував Сергій.— А завтра я вас домалюю.

— Згодна.

— А ти вже нову жертву знайшов? Мучитель ти нещасний! Нащо людину катуєш на малювальницьких тортурках? — похитав головою Михайло. Сергій і Ніна засміялись. Михайло додав: — То ви йдіть уперед, а я вас наздожену.

— Гарзд, ми потихеньку пересуватимемось,— сказав Сергій.— Нам поспішати нікуди.

На вулиці Ніна зауважила:

— Знаєте, Сергію, у мене таке враження, що в Павла Трохимовича якийсь біль на серці. І виглядає він начебто старшим за Михайла Трохимовича.

— Я б цього не сказав. Просто заклопотаний. Він взагалі грубуватий, потайний. Характер у нього зовсім інший, ніж у Михайла. Вони надто різні...

Походжали біля двору, чекаючи Михайла. Більше мовчали в цій дивній, нічній настороженій тиші...

— Ніно, коли вас сьогодні не було, я малював карикатури і розмальовував стіннівки, про запас, для комсомольської організації і розмовляв з вами,— тихо, по-змовницькому сказав Сергій, ніби їх міг хтось підслухати.

— І цікава розмова?

— Захоплююча! Ми з вами сперечались, ви глузували з мене, а я сердився. Потім мирилися...

— Розкажіть, про що ж ви розмовляли зі мною на відстані, та ще й сперечались? Може, ви займаєтесь спиритизмом?

— Ні. Дурницями не займаюсь. А переказати дуже

важно, Ніно... Зараз і не пригадаєш всього. Але розмова була надзвичайно цікава. Я й зараз під її враженням.

— Навіть так?

— Так... Довго немає Михайла. Секретна нарада старійшин Величаїв. А мене, молокососа, не залишили на нараду. Мабуть, щось серйозне. Хіба спитати в Михайла,— не скаже,— Сергій заглянув у вікно, побачив, як хтось походжав по кімнаті.

Це Трохим Трохимович, заклавши руки за спину, ходив з кутка в куток. Так він робив, коли щось зосереджено обмірковував, нервувався чи сердився. Марфа Петрівна насторожено сиділа за столом, стиснувши руки, щоб не тремтіли.

Михайло курив підряд вже другу цигарку, розповідаючи про свою розмову з Галиною, і висловив припущення, що, може, у неї якісь старі зв'язки з колишнім другом, те, що йому спало на думку після розмови з Галиною у дворі лікарні.

Батько мовчав, різко звівши брови, на переніссі залягла глибока, гостра зморшка, мов рубець від рани.

— А моє серце відчуло, що в Павла щось ятриться в душі. Помітила зразу і хотіла оце сказати старому,— зітхнула Марфа Петрівна.

— Ні, сину, хоч ти у нас і високовчений, та висновок зробив не той,— зупинився враз батько проти сина.— Помиляєшся. Тут щось не тее. Я Галину, значить, краще знаю, ніж ти. Культурненько знаю. Вона не яка-небудь крутихвістка, ось що... Ти не здивуй, що я так, як тобі сказати, не зовсім чемно. Тут не до висловів, сину,— з болем у голосі промовив батько і пройшовся по кімнаті. Знову став проти Михайла, який нараз насторожено підвівся.— Які в тебе є підстави обвинувачувати Галину? А ти не подумав, що, може, Павло винний?

— Павло? — нахмурився Михайло.

— Еге, Павло... Чи ти думаєш, коли він мій син, а твій брат, то вже й безгрішний? Тут треба добре розібратись.

— Значить, вона сьогодні не чергує? — різко спитала мати.

Михайло, застуканий зненацька цим запитанням, похитав головою:

— Ні...

— Он як!

— А він сказав, що чергує?.. В твоєму віці брехати старим батькам не личить, Михайле,— з докором сказав батько.

— Слухай, Трохиме...— хотіла ще вставити своє слово Марфа Петрівна.

— Помовч!— одмахнувся від неї рукою Величай так, що жінка відсахнулася на спинку стільця. Давно вона не чула від свого завжди лагідного чоловіка такого тону.— Ось що,— продовжив він, трохи заспокоївшись, і, знову заклавши руки за спину, пройшов по кімнаті.— Ти, Михайле, ласкавіше з нею. Сказати б, приголуб її. Не подавай виду. У неї серце розколюється, відчуваю. Випитувати нічого не треба, не скаже тепер, у неї характер суворий, хоч і добра душа. Павло теж не скаже, ти ж знаєш його вдачу. Я, принагідно, зайду провідати Галину, може, що натякне. Ми з нею ніби добрі друзі й поза тим, що вона наша невістка. А не натякне, почекаємо, час покаже.

— А я ж дивуюсь, чого це не видно Галини? То було хоч на часинку, та завітає ввечері, а тут... на тобі, якась халепа,— нарешті спромоглася сказати Марфа Петрівна.

— Халепа,— почухав потилицю Михайло.— Ви кажете, тату, що я збрехав вам. Я ж, ідучи сюди, збирався все сказати. А вона все одно не пішла б. Я помітив, що цурається вона людей, тільки люто рветься до роботи... Ну, піду я, загаявся.— Він глянув на годинник, попрощався і повільно, дивлячись собі під ноги, пішов до дверей. Мати мовчки провела його до воріт.

Побачивши його постать у темряві, Ніна й Сергій попрямували назустріч.

— Ну, як вас прийняли у нас, Ніно Дмитрівно?— без зацікавлення спитав Михайло, коли всі йшли разом.

— Добре, сердечно прийняли мене лише в хаті ваших батьків, а так... сказати б, не дуже щиро.

— Он як?..

— І Сова теж?— перебив Сергій свого брата.

— Яка Сова?— здивувалась Ніна.

— Завучиха. Так її учні прозвали.

— Влучно прозвали, справді сова,— вголос посмінулась Ніна.

... Михайло раптом зупинився:

— Нічого, обійдеться. Не все зразу. Ось що, друзі мої, мені треба швиденько. Ви собі погуляйте, а я подамся. Якщо треба щось, Ніно Дмитрівно, не соромтеся, заходьте. А ти коли їдеш, Сергію?

— Мабуть, позавтра, а може, за два дні. Я до тебе ще зайду.

— Неодмінно... Добраніч,— він повернувся й пішов.

Сергій дивився йому вслід. Заклавши руки за спину, як робить батько, Михайло, низько опустивши голову, йшов повільно, поки його не вкрила чорна запона ночі.

— Серйозна була нарада старійшин,— протяжно, тихо сказав Сергій.— Та мені нічого не скажуть, хоч і не питай... А чому, Ніно, ви не сказали мені, що вас завучиха погано прийняла? Я її мало знаю, тільки рік вчився при ній.

— А що ж розповідати? Прийняла так, як і заврайвно. А про той прийом я вам розповідала... Мабуть, Сергію, я теж піду до себе. Треба листа написати по друзі, мамі. Завтра в школу піду і взагалі...

— Тільки я вас рано розбуджу, Ніно.

— Я тут уже й сама рано встаю... З незвички до тиші.

Деякий час ішли мовчки, в нічній щемливій тиші. Тільки з далекої далини долітало стрекотіння трактора, приглушене відстанню, та неугавно цвіркотіли цвіркунни, поспішаючи, перебиваючи і доповнюючи один одного.

— Не могла собі уявити, що може бути стільки цвіркунів,— прислухаючись, тихо сказала Ніна.

— Цікаво, вдень його рідко коли побачиш, а вночі виявляється, що їх тисячі.

— І ви знаєте, я оце слухаю їх, не всі однаково цвіркотять. На якусь маленьку частку тону, а кожний по-різному.

— Ну, для мене такі тонкощі недосяжні! Можу тільки сказати, що поети оспівали соловейків, як добрих геніїв закоханих. Я б додав сюди й цвіркунів. Ось зараз солов'ї вже давно не співають, а закохані мовчазно дослухаються до перебоїв своїх сердець під музику

цвіркунів... Ніно, ви коли-небудь, чи й зараз, когось любили або любите? — раптом спитав Сергій.

Ніна прикро зупинилась і навіть ніби поточилась назад від здивування. Не встигла нічого відповісти, бо з-за їхніх спин безшумно виринула постать якоїсь жінки. Ніна навіть злякалась і мало не скрикнула. Жінка, звичайно, чула безглузде Сергієве запитання і, пройшовши кілька кроків, швидко повернулась, намагаючись розгледіти їх.

— Хто це, ви не знаєте? — тихо спитала Ніна.

— Здається, ваша завучиха, Харитина Тарантасівна, як ми її називали.

— Не на добре така зустріч.

— Не на добре? А ви марновірні, виходить, Ніно.

— Взагалі ні, але тут у вас, мабуть, повірю в забони.

— Боятиметься ходити повз цвинтар до болота, еге? Там мертвяки вилазять з могил, а тут чорти? Боятиметься зустрічей з попами та завучихою, як з відьмою, так?

— Зустрічатись з Харитиною Тарантасівною, як ви кажете, мабуть, таки боятимусь,— засміялась Ніна, і вони повільно пішли далі.

— А ви на моє запитання так і не відповіли. Завучиха перебила, чи немає бажання відповідати на безглузді запитання?

— Чому ж, раз ви такі настирливі... Любила і зараз люблю.

Сергій швидко, безмовно, запитливо повернув до неї голову.

— Так, так, дуже любила, і люблю, і любитиму свою маму, тата і молодшого брата, десятикласника Вальку-лобуряку. Задовольнила вашу настирливу цікавість чи ні?

Сергій відчув у її голосі іронію. Зрозумів, що запитання його було справді дурне, і коротко кинув:

— Цілком.

Обов'язково сам собі зіпсує настрій! То запитаннями, то поведженням. Гнів стискав груди, і Сергій мовчки плентався за Ніною.

На порозі зустріли Трохима Трохимовича, його гнітила задуха в кімнаті, і він виходив у двір. Жінка не зверталася до нього, та це й краще. Що ж тут скажеш?

Коли й сам нічого не второпаєш. Ех, Павле, Павле, завжди сам собі, нишком, потайний, ніким не цікавився, хлопче. І листи з фронту посилав рідко, коли заманеться, аби відписатись...

— А, молодь,— зустрів Величай Ніну з Сергієм.— Чому ж це так швидко?

— Поспішав Михайло. Швиденько сам пішов,— відповів Сергій.

— Поспішав? — якось невиразно спитав батько.— Ага... Ніно Дмитрівно, покажіть же, як ви влаштувалися у вашому купе? Ніколи було й зазирнути до вас. Задоволені?

— О, прошу вас, Трохиме Трохимовичу! Дуже задоволена, й сказати важко. Не знаю, як і дякувати вам, що приютили.

— Що ж там дякувати. І ми раді хорошій людині. А кімната все одно порожня стоятиме,— говорив він, ідучи за дівчиною.

Ніна увімкнула світло. Трохим Трохимович оглянув кімнату:

— Затишно у вас... Оце тільки мені не подобається, що книжки на підлозі, на газеті складені. Не годиться так, дитино. Книжку шанувати, любити треба. Книжка — це дитя людської творчості, частка мозку людини.

Ніна бачила, як дбайливо зберігає свої книжки Трохим Трохимович у великій кімнаті. Стоять вони в порядку у заскленій шафі, оздобленій народними візерунками. Мабуть, сам робив.

— Не годиться так, не годиться...— продовжував Трохим Трохимович.— Ми ось що... Завтра, а може й сьогодні вдосвіта, я зіб'ю вам полицку, у мене й дошки обстругані лежать. А оцей ось малювальник її прикрасить, у мене в банці і лак є.

— Це я з охотою,— швидко проказав Сергій.

— А коли б не з охотою, все одно зробиш... А примантачить полицю можна ось сюди,— він показав у куток.— Щоб зі столу простягнули руку — і все.

— Навіщо турбуватись, час витратити, Трохиме Трохимовичу.

— Турбот, дівчино, небагато і часу теж. Матеріал готовий,— він підняв кілька книжок, вголос прочитав назви: — «Методика преподавания русского языка в

п'ятих — сьомих классах неруських школ», «Диктанти для п'ятих — десятих класов», «Справочник по орфографії і пунктуації», «Справочник по глагольному управленню в руськом язюке». Премудрість сурійозна. Хіба й глаголами можна управляти, Ніно Дмитрівно? — спитав Величай, посміхаючись доброю посмішкою.

— Можна. Така наша професія, що й глаголами треба управляти. Та, власне, вони самі собою управляють, а нам тільки знати треба та дітей навчити. А це найважче.

— Так, так, премудрість... Ну, то я піду, бо вже пізно,— це батько натякнув Сергієві, який зрозумів натяк, і, побажавши Ніні на добраніч, пішов слідом за батьком.

В листі своїй подрузі Ніна написала докладно, як зустріла її заврайвно та завуч і свої враження від цих діячів народної освіти. Коротко тільки згадала, що живе в окремії кімнаті в дуже хороших, добрих людей. А матері, навпаки, розповіла, що все в неї з роботою гаразд, треба тільки підготуватись як слід. Та це вже залежить від неї самої. Зате дуже докладно описала родину Величаїв, кожного зокрема, згадавши й Галину, особливо докладно описала, навіть з діалогами, сьогоднішню вечерю. Згадала також, що за кілька днів до Києва приїде їхній син-студент Сергій і занесе від неї ще одного листа. А чому вона, мама, мовчить?

4

Величай ніяк не міг заснути. Якесь ліжко мульке, жарко навіть без ковдри, душно в кімнаті. Та він розумів, що не в цьому справа. Думки бурхливо, невгамовно крутилися в голові, збуджені розповіддю Михайла. Що ж там могло статись? Не може бути, щоб винна була Галина. Не вкладається в голові, не вкладається в серці! Невже те, що збрело в думки Михайлові? Треба якось, ніби мимохідь, зайти, неначе нічого й не знає про їхні відносини. Просто питати не можна. Не скаже... Така жінка, скільки горя у війну сприйняла, стільки пережити...

Яка ж воно година? Засвічувати сірника не слід, хоч він добре почуває, що Марфа теж не спить. За

весь час жодного слова не вимовила, тільки все мовчки зітхає.

Настирливо, набридливо дзижчить над вухом комар. Звідки його сюди принесло! Вікон же за весь вечір не відчиняли. Мабуть, на комусь вперся.

Трохим тихенько встав. За вікнами ще темно, непрокиливо для ока, ніби темно-синіми важкими брилами закладено шибки. Так темно буває перед світанком, хоча зорі ще й не гаснуть.

Намацавши штани, Трохим безшумно натягнув їх і крадькома, босоніж пішов до дверей, обережно, щоб не зарипіли, відчинив їх і вийшов у двір. Земля була прохолодна, трохи вогка. Свіже, чисте повітря обвінуло обличчя, мимоволі здригнувся, погладив себе по грудях, так легко було дихати. Присів на призьбу, прислухався до перегукування півнів у різних кінцях села. Комар нечутно сів на лоба, Трохим змахнув його і пригладив волосся.

Хороше надворі, але думки переслідували його й тут. Трохим вирішив піти в майстерню зробити полицю для Ніни. Може, робота прожене непрохані, важкі ті думки. Хотів уже підвестися, коли побачив, що за низенькими ворітьми хтось повільно походить. Невже Сергій? Той може. Непосидячий і невислуцкий!

Нечутно, босими ногами підійшов до воріт, виглянув через них, тихо спитав:

— Сергійку, ти?

— Ні, це я, дядьку Трохиме. Я, Самійло,— так само тих відповів Заводій і підійшов до Величая.

— Чого це тебе так рано тут бенеря носить, Самійле?

— Здрастуйте. Та... не спиться. Думаю, піду, може, як-небудь розбуджу дядька Трохима. А ви самі вийшли,— неначе вибачаючись, сказав Самійло.— Бачите, думав про наші сьогоднішні розрахунки транспортера. Невірні вони.

— Невірні? Здається, ми все урахували? — здивувався Трохим і додав: — А мені теж не спиться. Задуха в хаті, та й літа вже такі, коли багато не проспши. Ну, ходім у майстерню, подивимось, щоб нікого не будити...

Звичайно, Трохим не помітив, що у вікно пильно вдивляються Марфині очі, намагаючись розпізнати, з

ким же то розмовляє її невгамовний чоловік. Невже й Сергій не спить? Щось відчуває, чи як? Впізнавши, нарешті, Заводія, прошепотіла, але без зла.

— От чортові вовкулаки! І ночі для них немає!

І сама вже більше не лягала, все одно не спиться. Треба приготувати сніданок, а разом уже й обід, бо воно хоч і неділя, а раніше, ніж завжди, не прийдеш з поля. Могла б, звичайно, й не піти, та перед людьми незручно, хоч ніхто нічого їй в спину не скаже. Що ж від неї, старої, питати? Скільки тієї роботи поперекидали її руки за це довге і трудне життя. Оце як сини вийшли в люди, то воно вже й полегкість прийшла.

Накинула спідницю, запнула хустку, розчесатись можна й потім.

А Трохим, ідучи з Самійлом через двір до сарая, жартував:

— Ти, Самійле, ото як кажан, або сова, або вовк у темряві нічній живеш.

Самійло тихо, не відповідаючи, засміявся.

— А до нас учора звечора зібралися всі сини, та квартирантка наша надійшла. Михайло оце з області повернувся. Подарунки привіз. Спасибі, не забув для мене інструменту. Приніс горілчини й винця, посиділи, добре погомоніли за чарчиною. А сон все одно не бере...

— Шевченко здорово сказав: «Не спалося,— а ніч як море». Ще з школи запам'ятав.

— Добряче сказав, лихої години розумник!

— А зараз і за книжку ніколи присісти. Ото хіба взимку...

— Ти взяв малюнки?

— Ага.

— З пресом доведеться почекати... Просто диктатором став наш твердолобий. Зустрів оце його знову, почав розмову, а він: заліза не дам, грошей не дам, соломи людям цієї зими не дам! Уже виходить, Самійле, не правління, не збори, а він сам. Замакітрилося щось у нашого голови. Я йому кажу: ти що ж думаєш, колгосп — це твої власні маєтності, а ти поміщик? Закліпав очима, замовк. Доведеться йому це й на зборах сказати. Дружба дружбою, а служба службою.

— То правда,— коротко підтримав Самійло.

Вони присіли на лаві біля дверей майстерні. Величаєві треба було виговоритись.

— Вчора додому повертаюсь, просто мені назустріч Базило Віктор. Як кинеться на мене: де вас носить, посилає по вас, нікого не знайдеш. Правильно, кажу, нам всюди треба встигнути. Господарство велике, а нас двоє з Самійлом, а що трапилось? Тільки спокійно говори, я не люблю, коли отак на мене гримлять та розмахують руками, мов порожній вітряк крилами. Він таки почав говорити спокійніше, хоч і образився. Виявляється, в нашому зерноочисно-навантажувальному агрегаті у нього перебої. Весь час очищав і вантажив до дванадцяти тонн зерна на годину, як ми й розраховали, а тепер насили шість витягає, та ще й з браком. Кажу, в дурні руки машина потрапила, а вона любить розумні. У вас, кажу, вже тричі давала перебої машина, а та, що у Василя Ціпана, жодного разу. Чому ж це так? Бо ми самі підбирали туди людину. Пропонували, кажу, вам нашого Семена, ми його на цей час і з майстерні б відпустили, а тобі захотілося поставити якогось там... А він говорить: комсомол настоював, молодіжний агрегат. Так ти ж, відповідаю, хазяїн там, а не комсомол. Нехай спочатку повчиться той комсомол, а тоді стає до машин. Розгнівався, кричить: чорт зна, що зробили! Тут уже і я розгнівався, але спокійно, культурненько пояснюю: з десятків колгоспів приїжджали до нас, щоб перейняти наш агрегат, міністерство зацікавилось, а там сидить народ, якого рідко чим здивуєш, кабінетний народ. Питаю його, значить, не подобається тобі, Вікторе, наш агрегат? Гаразд. Двома своїми агрегатами ми вивільнили на цей час для інших робіт у колгоспі вісімдесят шість чоловік. Від правління подяка і премія, в газетах про нас написали, Ціпан аж танцює, що є такий агрегат, тільки тобі не подобається! Руки у вас дурні, кажу. Зупинили на ніч? Зупиняйте. Завтра впіймаю Степового, він тебе за горлянку вхопить, Семена поставить. Ти на нас не звалюй, агрегати перевірені. Так комсомол же, каже... А ти комуніст, а Семен кандидат партії, та знає машину, з нами її збирав...

Він помовчав трохи, переживаючи й зараз свою образу. Поставлять такого метушливого невдачу не на своє місце, от воно й не виходить нічого. Проте спокійно сказав:

— Поїдеш до них зразу, не заходячи в майстерню. Там, мабуть, дрібниця якась. Тільки інструмент наш

візьми. У таких хазяїнів, як вони, мабуть, і гайку нічим загвинтити... Ходім, подивимося, що там у нас виходить, бо вже он, бач, на сході жевріє...

Величай відімкнув замок, і вони зайшли в майстерню. Загорілося світло. Назвати цей закуток майстернею навряд чи можна. Колишній хлівець, свіжопомазаний, без стелі. Все збирається Величай перебудувати його, поставити стелю, поширити, та хіба на все вистачить часу? Але тут є все необхідне — допотопний верстат, зібраний і змонтований на свій кшталт Трохимом Трохимовичем, великі лещата роззявили свою пащу, ковадло приладнане, чимало інструменту, в кутку горбик різного металевого брухту, завжди потрібного майстрові, що тільки сам знає, як його використати при потребі, жмути дроту. Та повернутись двом у цій тісноті досить-таки важко.

— Ну, давай, що там тобі не подобається?

Самійло розгорнув на верстатові один рисунок, накреслений олівцем на розгорненому аркуші, вирваному з учнівського зошита.

— Ось бач,— коротко сказав він і показав пальцем на довгі паралельні лінії, що перетинали по діагоналі аркуш.— Тридцять сантиметрів. Вузко. Там у нас правильно для ковшового, а тут...— Він витягнув з кишені ще один такий самий аркуш, розгорнув його.— Думаю, треба щонайменше п'ятдесят, а може й шістдесят. Тут ходитимуть шипи для роздрібнення, а так граблі — накидати.— Сказавши зразу стільки речень, Самійло наче аж захекався.

Величай зосереджено почухав борідку, провів пальцем по рисунку:

— Так... Сюди, значить. Між шипами вісім, як ми говорили, мабуть, можна й вужче. Так, культурненько. Ну, ще перевіримо, час у нас є. Макет робити будемо, як ти думаєш, Самійле?

— Нащо? Практика у нас уже є... То ж ми макет агрегата робили, бо ніхто нам не вірив, що можна нашими руками зробити таку машину. Глузували. В очі сміялися...

Величай знову нахилився до креслень.

Самійло мовчки стояв над ним, замислившись. Скільки разів уже їм не вірили. Які тільки прізвиська не вигадували... Дед-Архімед!

— Знаєте, дядьку Трохиме, думав, чи не зробити нам і цей на кінному приводі? — раптом спитав він.

— Е, хлопче, думав і я. Так у нас же агрегат на місці стоїть, там можна кінний, а тут весь час пере-сувається.

— Знаю. Та вигідно дуже. Електрики не треба, а коней у нас... Однієї пари досить. А ремонт двигунка. Йому вже на брухт пора...

Величай знову почухав зосереджено борідку і насупив брови, обмірковуючи слова свого напарника.

— У мене вночі була якась думка, та поки встав, загубив її,— всміхнувся Самійло.— Тут треба буде поставити довгий вал, тільки знайти для нього точку. А як? Де?

— Нічого, знайдеш свою думку. А я свою. Ну, ходімо, Самійле, кулешику посьорбаємо. Бач, уже й на світанок пішло,— він показав на відчинені двері, в які тихо, ніби крадькома, обережно зазирає ранок, дмухаючи в лице свіжим вітерцем. На заході полум'яніла багряно-жовта завіса, перерізана вузькою, як меч, фіолетовою хмаркою.— Вітер сьогодні буде...

— Спасибі за куліш. Піду. Бо Меланка не чула, як я вийшов. Та вранці їй і найбільше клопоту з нашими орлятами. Допоможу,— Самійло пішов до дверей, за ним Трохим швидко замкнув майстерню.

І знову в думках розмова з Михайлом... Нахиливши голову, Трохим пішов до хати. Постояв, послухав, як, захлинаючись, перебиваючи один одного, перегукувалися півні. Десь замукала корова у сусідів, кличучи господиню.

Починався ще оди́н трудовий день. Як же хутко тікають дні, місяці, роки. Не наздоженеш, не повернеш. Як молодим був, то здавалось, безконечне життя стелеться. А тепер дні доводиться лічити... Трохим важко зітхнув. Роботи ж тієї скільки незробленої! А старість непомітно й прийшла...

Коли він заходив у кімнату, Марфа вже насипала кулешу в миску, що густо парував, заповнюючи приміщення духмяним запахом старого, товченого з цибулею і часником сала. Хліб уже був нарізаний. Трохим швиденько одягнувся, взувся, мовчки взяв ложку, втягнув носом улюблений запах кулешу, відчув, що зголоднів. Марфа вийшла на хвилину, але зразу повернулася

з рішучим виглядом, з блиском у погляді вже погаслих очей. Її ніби прорвало, як греблю навесні під час повені. Стала близько, обіпершись рукою на стіл. Трохим почував її переривчасте дихання.

— Ти собі як хочеш, а я думаю, Галина у всьому винна. Ось що...— Вона трохи подалася вперед усім тулубом.— Тобі своєї дитини не жаль, бач.

— А ти думай собі, як хочеш, думай,— стримано відповів Трохим.

— Думай, думай,— перекинула вона чоловіка.— Справедливець! Тобі байдуже, що з твоєю дитиною робиться. Янгола, бач, знайшов, Галину, невістоньку. Я всю ніч думала, очей не скліпила!— Марфа майже закричала болісно.

Трохим мовчки сьорбав куліш, не маючи бажання втручатися в розмову. Він мав свою думку, і поки все не з'ясується — нехай і жінка, і Михайло міркують, як хочуть.

— Я вчора помітила зразу, що Павлусь наче сам не свій. Аж руки в нього тремтять, склянка об зуби цокала. Подумала, може, стомився бідолашний, але ж ніколи з ним такого не було, невтомний він у нас, від роботи тільки міцнішає, сила ще дужча до нього приходить.

— Знаю,— сіпнувши голову від миски, Трохим на мить глянув у тривожні, мов у спійманої птиці, очі Марфи. Йому до болю стало жаль її, але висловити цей жаль він не міг. У самого обертом ішла голова.

— Знаєш? Чому ж ти дитину обвинувачуєш надаремно?.. Каже Михайло, що вона винна. Він на вітер слів не кидає, думає перед тим, як сказати.

Трохим витер ложку об маленький кусень хліба, що залишився в руках, і поклав у рот, пожував. Підвівся...

— Заспокойся, Марфушо, нічого страшного поки що немає, а ми мало не б'ємося,— Трохим хотів покласти руку жінці на плече, але вона ухилилась.

— Нічого немає, а в хлопця щоки позападали, мов у хворого, на обличчі тільки очі світяться,— і люто просичала, додала:— Невинна, бач, Галина! Коли не їла душа часнику, то не буде й смердіти!

Трохим безнадійно, мовчки махнув рукою, зняв кашкет, швиденько пригладив волосся, насунув кашкет на лоба і вийшов, причинивши за собою двері.

Ніна розплющила очі. Сонячний зайчик, що проскочив крізь шибку, ворухив срібними променястими вусяками на стіні. Мабуть, це він її й розбудив. А збиралася рано встати! Але й зараз не хочеться. Солодко потяглася. Смішно, як в дитинстві, поворушила пальцями ніг. Смішно! Підняла коліна під простиралом і знову випросталась. Потім — раз! Підхопилась, сіла на ліжкові, ноги самі знайшли пантофлі, а потім відкинули їх — приємно походити босоніж. А волосся впало на очі, хитнула головою, і воно стрибнуло назад. Два! — починається зарядка. Разом прийшли і веселі думки. Вчорашній вечір, особливо діалог між Марфою Петрівною і Трохимом Трохимовичем, який чимось нагадував батька. Подібні діалоги і у них вдома бувають. Мама досі не написала, за що одержала догану в листі.

Накинула халатик, на плече рушник, почала хлюпатись коло умивальника. Розчесала волосся, приколола по боках, щоб нахабно не лізло в очі. В дзеркало глянула. Ой, яка противна, заспана, аж опухла! Спала так, що навіть всі сни приспала, жоден не прийшов.

Ой, майже вісім! Сергій же обіцяв розбудити. Мабуть, пожалів, а може, й сам ще п'ятий сон бачить.

Вмить сорочку одягла разом з платтям, так робила дома, коли запізнювалася в університет, коли залишались лічені хвилини, а мати підганяла.

Все залите вранішнім сонцем, очі самі примружуються, в деревах щебечуть якісь пташки, і в синяві тінявих віт ще блискотить роса. От коли б нанизати росинки на тоненьку шовкову павутинку, було б надзвичайне намисто. В кожній намистинці відбивалося б і оте сонце, і квіти, і кожна гілочка. Всі питали б — що це за намисто? Як звуться ці чарівні намистинки? Це мені мавка подарувала і не сказала, як звуться...

Як далеко видно в чистому, прозорому повітрі! Тільки он там, вдалині, клубочиться і мутніє туман.

— Ну й сплюха ж ви, Ніно! Добрий ранок! — почулося зненацька. — Так можна й царство небесне проспати, як говорить вельмишановна Марфа Петрівна, моя матуся.

Ніна враз обернулась, здригнувшись. З садка йшов Сергій.

— Дуже добрий ранок, Сергію!

І пішла йому назустріч.

— Виспались?

— Так спала, ніби вперше в житті виспалася. А ви давно вже розгулюєте? Чому мене не розбудили, ви ж обіцяли?

— Я вже давно на ногах. Хотів розбудити, мама не дозволила. Навіть за чуба посмикали. Я провів їх трохи. Цікаво: розказали, що ще задовго до світанку прийшов батьків напарник, Самійло Заводій. Засіли в майстерні і вирішували якісь винахідницькі проблеми. Дед-Архімед. Невгамовний народ! І ночі для них не існує...— Проминули хатні двері, пішли чомусь до воріт.

Раптом Ніна почула за ворітьми дзвінкий знайомий голос:

— Здрастуйте, Ніно Дмитрівно!

— Здрастуй! Хто то?

— Я, Валерій-Кавалерій,— чорна голова Валерія просунулася в прочинену хвіртку. Кепку він затиснув у руках. Тримався з Ніною, як з людиною давно знайомою.— Здрастуйте,— це вже до Сергія.

Ніна вийшла на вулицю.

— Ну, як справи, Валерію? Чого це ти по вулиці гасаш?

— Я не гасаю, мене послали на колгоспний двір, треба там... То я під'їхав трохи, а тепер біжу на своїх,— він м'яв у руках кепку.

— До школи готуєшся?

— Та де там,— сумно махнув рукою Валерій.— Не знаю. Мабуть, перший час не доведеться ходити.

— Чому? — здивувалася Ніна.

— Трудодні треба виробляти. Мама знову лежать. Оце забіжу й до них на хвилинку. Чи вони поїли, чи попили? — Валерій опустив голову, по-дорослому почухав потилицю.— Зварив вранці молочну кашу, чай скип'ятив. Ще в лікарню треба забігти, нехай лікаря пришлють. Попрошу Галину Степанівну, щоб послали, бо мама насилу підводяться. Не дійдуть самі,— в голосі його прозвучала туга.

Ніна мовчала, потім спитала:

— Може, я чимось допоможу?

— Спасибі, чим же? — Валерій глянув швидко на

неї своїми чорними жвакими очима.— Лікар тільки. Ну, побіжу. До побачення.

— Валерій, а ти не знаєш, де живе вчителька Варвара Іванівна Горошко?

— Варвара Іванівна? — Хлопець знизав плечима.— Десь на тому кутку,— він махнув рукою назад.

Повз них проходила височенька дівчина в картатому платтячку, з якого, видно, вона вже виросла. Дівчина привіталась, чемно вклонившись Ніні і Сергієві, проминула їх, але Валерій гукнув до неї:

— Лелеко, чуєш, Лелеко! — Дівчина одмахнулась назад рукою і пішла швидше.— Ох, ти! Валю, Валько,— знову гукнув хлопець. Дівчина зупинилась і мовчки повернулась до нього.— Іди сюди, тут до тебе справа є,— він показав на Ніну Дмитрівну.

Дівчина поволі підійшла. Справді, вона була довгонога, а ніс довгий, гострий. Може, вона й справді нагадувала лелеку.

— Ти не знаєш, де живе Варвара Іванівна Горошко — Принцеса Горошинка? — строго спитав Валерій.— Ось їм треба.

Дівчина закліпала світлими віями і, перебираючи пальцями кінчики хустки, відповіла, що Варвара Іванівна живе у Нечаїв.

— У якого Нечая? — допитувався Валерій.

— У Петра, що за крамницею.

— А, знаю. Зараз я вам поясню, Ніно Дмитрівно,— авторитетно сказав Валерій.

— Спасибі тобі, Валю,— подякувала Ніна.

— Ні за що,— тихо відповіла дівчина і пішла.

— Добре, Валерію, я знаю, де це, і проведу Ніну Дмитрівну,— сказав Сергій.— А чия це дівчина?

— Лелека? Політухи, завгара, що з нами їхав... Побіг я. До побачення,— і він справді не пішов, а побіг по вулиці, лише один раз озирнувшись... А й справді дочка Політухи була дуже схожа на батька.

— У вас уже й такі знайомі завелися, Ніно?

— Аякже. Ми з Валерієм друзі, в одному кузові машини мандрували з району у ваш населений пункт, як каже Валерій. Хороший хлопчина. Бачите, як ото про матір турбується... І ось я прочитала його характеристику, яку давала класний керівник в минулому році. Не знає вона своїх школярів. А цього хлопчину зразу

видно. Ну, може, пустує в школі. А вам подобається, як вони влучно прізвиська дають, Сергію?

— Самі такі були,— з удаваною гордістю ударив себе в груди Сергій.

— Вже й мене охрестили,— засміялась Ніна.

— Уже? Як?

— Синичка, птичка-невеличка. Здорово?

— Ну, вони просто вас пощадили. Ще почекайте, не таке приклеють... Ніно, мершій снідати!— він за руку потягнув її в двір.

Ніна трохи пручалась і сказала Сергієві, що їм треба порадитись про буденні речі. Йй дуже незручно. Необхідно сьогодні ж поговорити з Марфою Петрівною, скільки їй платити за їжу і за послуги.

Нема чого особливо турбуватись про це. Його батьки люди не жадібні і ніколи такими не були. А зараз їм веселіше буде, коли Ніна житиме у них.

— Ввечері за круглим столом вирішимо всі спірні питання,— сказав Сергій, коли вони сіли за стіл, де стояв сніданок, залишений Марфою Петрівною.— Не думайте, що це все. Там ще в печі щось гаряче є. Прошу вас,— підсунув він Ніні тарілку.

Ніна помітила, що Сергій сьогодні надто зосереджений, серйозний, таким вона його ще не бачила. Ів він неохоче, здавалось, через силу, а думав про щось інше, очі дивилися в далечінь, крізь стіни і крізь неї. Спитати, чому він такий, було незручно.

У дворі повз вікно промайнула людська постать. Сергій підвівся і, сказавши, що хтось поспішає до них,— вийшов. Тільки відчинив двері, назустріч йому ступнув листоноша Калістрат Свиридович. Окинув очима кімнату.

— Хліб-сіль вам та добрий ранок, — якимось нарозспів, жваво проказав він.

— Милості просимо, славетний пішохід-скорохід. Сідайте ось сюди до столу, поснідаєте з нами,— запросив Сергій, присуваючи табуретку.

— Спасибі, мені ще треба ось бачите скільки рознести,— листоноша показав на свою розбухлу торбу, проте, знімаючи її з плеча. Поклав біля себе, щоб була під рукою. Сергій поставив миску і склянку, дав виделку.

— А ви на ходу, Калістрате Свиридовичу, перехва-

тіль,— запросила Ніна і, поклавши в миску духовитих млинців, щедро полила їх густою сметаною.

— Ото хіба що на ходу. Весь день на ходу, тільки й того, що хвилинку з добрими людьми посидиш, душу одведеш,— промовив Калістрат Свиридович не для того, щоб поскаржитись, а так, для розмови.

Сергій спитав, що нового в світі. Та що ж нового, те ж саме, що і вчора, тільки колгосп знизив темпи вивозки зерна, а начальство гнівається. Ну, та на те воно й начальство, щоб підганяти підлеглих, так було завжди і зараз не змінилося. Начальство є начальство, його, як нас учили в старій армії, треба їсти очима. Листоноша засміявся, засміялися й Сергій з Ніною.

Калістрат Свиридович порився в торбі, продовжуючи розмову.

— Зайшов до Катерини, а вона каже, навряд, каже, щоб Ніна Дмитрівна була сьогодні в школі, неділя ж. Ну, кажу, занесу, бо й Величаям пошта є. А вона відповідає, каже, а коли б Величаям не було, ви б ото й не порадували дівчину листами? Каже, такого бути не може. Будь ласка, Ніно Дмитрівно, два листи.

Ніна подякувала і майже вихопила два конверти. Глянула на них — один від матері, по почерку взнала, а другий... прочитала зворотну адресу — Аркадій Розсіяк. Так швидко спромігся написати.

— Це газети й журнали старому, а це лист тобі, Сергійку. І ото ж диво дивовижне! — вигукнув раптом листоноша.— Ось же ж недавнечко зовсім ти, Сергійку, без штанців отам у піску повзав, а тепер уже й на «ти» називати незручно,— засміявся Калістрат Свиридович.

— Ну, що ви, дядьку Калістрате, при молодій дівчині таке скажете, без штанців повзав! — докірливо сказав Сергій.

— Е, синку, а хіба дівчата так само не повзають у тому віці. Така, синку, діалектика, так би мовити, філософія життя... Всі ми такими були, а тепер воно й дивно, звичайно. Дивно...— скрушно сказав листоноша.

— Призволяйтеся, дядьку Калістрате,— підсунув йому тарілку Сергій.

Калістрат Свиридович мовчки з'їв два млинці, а потім уже сказав, зробивши перерву:

— Ех, смачне яке! Почувається добра рука Марфи.

І ото ж так воно ведеться: котра жінка приготує, то й за вуха тебе не відтягнуть від миски, а котра наверхає, то тільки про людське око посьорбаєш чи проковтнеш. У Катерини, що в школі працює, у тієї теж золоті руки до цього, талант, сказати б,— в голосі його прозвучала неприхована ніжність, лагідність.

— Беріть ще, Калістрате Свиридовичу,— припрохувала Ніна і налила в склянку холодного молока.

— Один можна, бо сметана, бач, залишилася. І молочком зап'ємо... Прочитав я сьогодні вночі брошурку про атомну зброю. Не дай господь, війна, яке нещастя, страхіття для простих людей доброї волі,— похитав головою листоноша.— Добре, що Уолл-стріт нас боїться і не кинеться воювати.

Ніна і Сергій швидко переглянулись. Мовляв, ось які у нас листоноші!

А Калістрат Свиридович випив молоко, витер вуса, підвівся. Час уже й далі, засидівся. Перекинув торбу через плече, подякував, попрощався і пішов до дверей. Сергій рушив його проважати.

— Ви ж заходьте, Калістрате Свиридовичу! — гукнула йому вслід Ніна.

— Спасибі. Аякже, такі наші обов'язки,— відповів листоноша вже з сіней. Раптом він повернувся, став на дверях.— Ніно Дмитрівно, може, у вас листи є написані, вкинути чи телеграму дати треба, то я можу це зробити. Однаково ж я там, при місці. Щоб вам не ходити, не шукати скриньку.

— Якщо не важко, вкиньте,— Ніна винесла йому два листи, написані вночі.— Дякую вам, тільки утруднювати...

— Яка ж труднація! Всі знають, у всіх беру з охотою,— він поклав листи в окремий відділ торби і, ще раз попрощавшись, швидко вийшов. І вже видно було, як він розмірено, випробуваною роками ходою, міряв землю, переходячи на той бік широкої вулиці.

— Як вам наш ветеран праці? — спитав Сергій, увійшовши.

— Надзвичайна постать. І грамотна постать,— сказала Ніна.

— Грамотна... Не знаю, чи в селі знайдеться хтось більш начитаний, ніж він. Ну, я не беру вчителів там, може, когось з лікарів. Всі книжки в бібліотеці перечи-

тав, всі новини знає перший... Добре, давайте доснідувати, тоді ви читатимете мені ваші листи, а я малюватиму вас. Зроблю ще кілька ескізів. Все одно до Варвари Іванівни рано,— Сергій вийшов у кухню, а Ніна розірвала конверт листа від матері.

Лист такий, як пишуть, певно, всі матері, що люблять свою дитину,— вболівання, клопіт про неї, нарікання... Чому досі не написала? Невже не можна вирвати якусь годину для матері?.. Далі все гаразд, батько втомлюється, Валентин готується до навчання, тобто вдень на пляжі, ввечері в кіно.

— Дивно, Сергію, мама пише мені так, як писала, коли я працювала в піонертаборах. Стільки різних напучувань, повчань. Здається, вона думає навіть, що я в четвертому чи п'ятому класі.

— А чого ж дивуватись. Не кажу про себе, мама й на Михайла можуть нагримати, ніби він той хлопчисько, що бігав на березі ставка, закотивши холоші. Всі матері однакові, Ніно. Бачу, що ви більше їсти не будете. Невчасно прийшов скорохід-пішохід, не дав вам і поснідати.

— Ні, чого ж...

В себе в кімнаті Ніна витягла з конверта блідо-блакитнуватий аркушик листа від Аркадія.

— Сідайте, Ніно, ось сюди, щоб світло падало збоку,— Сергій підставив їй стільця, а свої причандали розіклав на столі, присів, з хвилину пильно вдивлявся в обличчя. Ніна тільки піднесла до очей листа, широко посміхнулась, потім раптом розсміялась і вигукнула, забувши, що рядом сидить Сергій:

— Блазень, ну блазень же!

Враз схаменулась і, ніби злякано, глянула на Сергія:

— Я вам заважаю? Ну, правда ж, цирковий блазень!

— Хто, я? — вкрай здивований, спитав швидко Сергій.

— Що ви, Сергію! Це є в мене один знайомий, приятель, Аркадій Розсіяк. Він аспірант з історії, займається археологією, дотепний скептик і трішки цинік. А може, вдає... Розмовляти просто він не може, а все з примхами, з дивацтвами. Але цікавий хлопчина, з ним весело вештатись вулицями, хоч багато хто не любить його. Особливо дівчата не любили за гострий, як брит-

ва, язик, за байдуже ставлення до них, за його кепкування, а всі разом ще й за те, що Аркадій, здавалось, ніколи нічого не вчив, а складав заліки та екзамени на п'ятірки. Інші зубрили днями й ночами, а складали на трійки. Крім того, Аркадій встигав читати всі новини не лише з історії, але й з літератури та мистецтва, встигав побувати в концертах, в театрах і кіно. Взагалі цікавий хлопець.

Що з більшим захопленням Ніна говорила про Аркадія, то чорніша хмара спадала на обличчя Сергія. Ніна помітила це і замовкла, але все одно стриматись не могла. Знову засміялась і запропонувала:

— Ось послушайте, як він починає свого листа, цей комік у житті.

Сергій промовчав, насупившись, міцно стиснувши зуби.

— «Bonjour, mon petit ange!»¹

Не льпо ли ны бяшетъ, братие, начяти старыми словеса трудныхъ повестий о пълку Игореве...²

Золотостольний град Київ у жалобі трудній, ібо дщерь його Ніна побегоша в весі дальнії. Люд київська в скорботі. Каштана київська всплакашася вельми, посивіша від печалі і пилу, никне жалощами. Славутич старий сивий слізьми стікає, бо не може більше омити чресла твоя водами чистими на пляжі своя. Аркадій, буї тур твій, посипаша главу пеплом, під злаченим шоломом своїм, меч харалужний його притупися, див-птиця кличе над ним вгорі на дереві...»

— Оце він такий весь, Аркадій. Але...— Тільки тепер Ніна помітила спохмурніле обличчя Сергія.

Він відповів їй запитанням:

— Скажіть, Ніно, ви любите цього Аркадія?

— Я, Аркадія? — Вона закинула голову назад і з такою щирістю засміялась, що навіть Сергій не стримав посмішки.— Ой, смішний ви! — крізь сміх вигукнула вона.

— А Аркадій вас? — не вгавав Сергій.

— Аркадій? Він нікого любити не може, певно, крім себе. Надто милується собою. Але Аркадій чудовий співбесідник і непоганий товариш. Проте довіряти йому

¹ Здрастуй, мій маленький янголе! (Фр.)

² Початок «Слова о полку Ігоревім».

особливо не варто. От ми з ним і товаришуємо, звикли одне до одного. Він з мене келкує, а я відповідаю тим самим. У всякому разі він для мене цікавіший за інших хлопців, моїх друзів і добрих знайомих. Але любити? — Ніна знову засміялась.— Дочитаю листа, щоб вам не заважати.

Ніна схилила голову над листом, весь час посміхаючись, а Сергій швидко, зосереджено черкав олівцем, теж посміхаючись сам до себе, та іноді тихо примовляв:

— Так...

Далі лист продовжував Аркадій такими словами:

«Здоров, славетна шкілробихо! Годі дурня валяти з французько-слов'янськими вибриками! Теж вигадася мені! Не може нормальною мовою листа написати, блазениха нещасна!.. Як ти там почуваш себе серед люду колгоспного та шибеників неприкаяних, яким маеш голови набивати науками? Як зустріли тебе? Оваціями, з прапорами колгоспні маси вийшли назустріч, в добровільно-примусовому порядку, і піднесли букети живих квітів? Я так і думав, інакше бути не могло. («Ой, дурень, неприкаяний!»—подумала Ніна, але вголос нічого не сказала, щоб не заважати Сергієві). У нас все гаразд. Борисфен¹ тече собі, поспішає влити води свої в Понт Евксинський². Людці київські, і я в першу чергу, знемагаємо від спеки, побоюємося, що сонце розтопить нас і залишиться від мене сама ворвань (прошу вибачити за такий натуралістичний реалізм. Є такий стиль чи немає? Це тобі краще знати, як великому знавцеві літературних стилів!) Чи ти влаштувалася з житлом? До речі, я вже підібрав для твого вігвама подарунок на новосілля. Чудово прикрасить мій подарунок твій робочий стіл, тільки весь час не спускай з цього подарунка очей. Я надішлю тобі днями череп неолітичного брахіцефала. Надзвичайної краси череп! Громадяни, що носили на своїх плечах голови, від яких залишилося кілька черепів, певно, полювали примітивною кам'яною зброєю на мамонтів. Череп цей чаруватиме твій зір, він такий вишуканий, як бутоньєрка з найкращих, найхімерніших орхідей. Можна малювати з нього натюр-

¹ Стародавня грецька назва Дніпра.

² Понт Евксинський (Море привітне) — давня грецька назва Чорного моря.

морт. (Як правильно — натюрморт чи натюрморт? Знати це — теж твоя прерогатива!) («Ой йолоп, ой кривляка ти, Аркадію!») Також збираюся вчинити для тебе один несподіваний сюрприз. Писати не буду який, ще треба пройти між деякими Сціллами і Харібдами. Якщо пройду, тоді ти матимеш такий сюрприз, що закачаєшся!.. Працюй, Нінусю, служи народові. Як до міністра дослужишся, я в твоїй прийомній принизливо чекатиму черги, доки ти зволиш мене прийняти... Заходив до твоїх додому. Там все гаразд, тільки дуже скучають за тобою, особливо стара мати козака, тобто твоя матуся. Все про тебе розмовляє... Отже, кінчаю. Попереджаю, що довгих листів писати не можу. Заочно цілую, коли не дозволено наочно. Хід конем, який я зробив у павільйоні морозивному, залишається в силі.

На віки вічні твій Аркадій.

(Неграмотний підпис Аркадія Розсіяка стверджую. Безвідповідальний секретар: Козявко).

Зважаючи на те, що ні казенної, ні власної графської печатки не маю, дактилоскопічний відтиск великого пальця правої руки притискую. А. Р.»

Поглянувши на відтиск, Ніна насилу стримала сміх. На самоті вирішила ще раз почитати листа і тоді вже висміятись досхочу. Який же сюрприз він готує? Мабуть, знову вигадка, як і отой череп. Але, здається, про це він говорить серйозно. Та хіба його в ступі влучиш?

Сергій зосереджено черкав уже на третьому аркушику паперу, іноді поглядаючи на Ніну з таким виглядом, ніби вона була річ нежива. Захопившись, забув про все, тільки іноді покусував нижню губу, як дитина.

Деякий час Ніна стежила за ним, тоді спитала:

— Сергію, а мені говорити можна? Запитати щось можна?

— Скільки завгодно,— ніби прокинувшись, відповів юнак.— Скоро будемо кінчати.

— Сергію, ви знаєте Варвару Іванівну Горошко?

— Дуже добре знаю. Кілька років вона втовкмачувала в мою тупу голову російську мову та літературу. І, на жаль, досить-таки безнадійно. Але педагог вона прекрасний, талановитий, як кажуть, від самого господи бога.

— А чому ж Харитина Трохимівна досить стримано сказала мені про неї?

— Сова? Вона належить до тих людей, які ні про кого доброго слова не скажуть. Є така огидна категорія індивідуумів. Зробити прикрість ближньому своєму вони миттю зроблять, навіть не розібравшись ні в людині, ні в справах її. А коли треба зробити добро або сказати про людину добре слово, вони довго думають і зроблять чи скажуть зло.

— Диво дивне...— замислено промовила Ніна і подумала, як вона ще мало знає людей.

— Що ж тут дивуватись, Ніно. Майте на увазі, що Сова як педагог в латані підметки Варварі Іванівні не годиться. Це я кажу вам з певністю, бо і та, й друга мене вчили в школі. Тоді я багато чого не розумів, а потім уже втямив,— Сергій помовчав.— Мені, та і всім нам, дуже шкода Варвару Іванівну. Вона пережила тяжку трагедію... Єдиний син її загинув на початку війни, обороняючи Москву. А чоловік, теж учитель. вже в останні дні війни, в самому Берліні. І мені здається, що любов її, вся любов перейшла на дітей, на школярів... Ось побачите, як діти її люблять, та не лише діти, а й старші школярі. Варвара Іванівна ніколи не підвищує голос, завжди чепурна до педантизму, клас свій тримає в руках не якимись крайніми заходами, так би мовити, репресіями, а розумом своїм і великим педагогічним мистецтвом. Вона була у нас класним керівником восьмого класу, а зараз не знаю...

— Сергію, а чому не вона завуч школи?

— Важко сказати, Ніно... Варвара Іванівна весь час хворіє, нездужає. Іноді доводиться силою відправляти її додому під час уроків. А в завуча є ж, крім педагогічних, ще й в якійсь мірі, хоч і невеликій, і адміністративні обов'язки... Зате Варвара Іванівна беззмінний і чудовий керівник предметної комісії в школі і кушового методоб'єднання... Це мені тітка Катерина розказувала, а та все знає. Йй уже самій професором треба бути... Ось така вона, Варвара Іванівна. Ну, давайте поглянемо, що я тут намарюював. Тільки майте на увазі, над цими ескізами треба ще працювати. Хоча, мушу сказати, що часом, навіть частенько, отакі безпосередні начерки бувають цікавішими, ніж старанно зроблені, тому й засушені готові малюнки. Але я ще спробую вирізати гравюри. Та це вже в Києві, не захопив з собою ні інструментарію, ні дерева... Ех, шкода, зникають на

Україні такі чудові речі, як гравюра на дереві, на металі, на камені. Майже відмовилися від них наші художники...

Розмовляючи, Сергій розкладав ці нові ескізи на ліжкові. Обернувшись, щоб взяти ще один, Сергій глянув на вікно.

— Хтось іде до нас,— швидко підійшов до вікна.— До вас на провідини — Софа. Я потім покажу.— Швидко зібрав малюнки, пішов назустріч Софії Марківні.— Заходьте...

Софія Марківна, в картатому сарафані, з пишною короною золотого волосся на голові, переступила поріг, в одній її руці був плетений кошик, в другій — хлібина. Привітавшись, заторохтіла:

— Сергію, ви ще не поїхали? А я думала, що вас уже немає.

— А ось збираюсь. Одержав листа від товариша, мною цікавляться... Сьогодні намалюю ще карикатури, кілька малюнків для стінгазет, домовлюсь з хлопцями, щоб веселіше було їхати...

— З якими хлопцями? — здивувалась Ніна.

— А тут у нас студентів десятків зо два в селі.

— Чому ж я жодного не зустріла? — знову спитала Ніна.

— Не встигли ще. Та не так просто їх і зустріти. Частина в пропагандистській групі працює, а інші допомагають батькам трудодні заробити. Головне, звичайно, що Семен Засядько спокою не дає. Той кожному роботу знайде. Ось він і до вас добереться, тільки на облік візьметесь,— погрозив Сергій.— То я піду до себе...

Сергій вийшов. Софа розглядала кімнату, пройшлася, сіла на стілець, поставивши кошик біля себе.

— А я на базар ходила, там, правда, нічого й немає зараз... А у вас затишна кімнатка. І електрика є. Цілу ніч? — Ніна кивнула головою.— А в мене кімната вогкувата, а світло дають тільки до дванадцятої. В лікарню на всю ніч... Ой, як мені тут все набридло! — з розпачем вигукнула Софа.— Скільки неприємностей! Загрожує головлікар відчислити мене. Подумаєш, злякав. Мене в Києві тато з якою завгодно характеристикою влаштує на роботу. Та деякий час і не працюватиму зовсім. Подумаєш, стаж!..— Вона відмахнулась рукою.— Так хо-

четься пройтись по вулицях на Подолі з друзями, з хлопчиками, які мене чекають. Тут же й плаття порядного нема куди одягнути. А одягнеш — дивляться на тебе, як на дивище. Ми шовечора в кіно ходили, потім в ресторан забредемо, потанцюємо, весело! А тут...— Вона зробила гидливу гримасу і, помітивши, що Ніна хоче щось сказати, швидко продовжувала: — Іноді заревти хочеться від нудьги. Нікого ж навколо тебе, мов у пустелі. Лікарі нуднюші, а інші нецікаві. Один, правда, є, молодий лікар, приїхав разом зі мною. Але не наважиться й зайти до мене. У нього молода жінка, закінчує медичний, він її боїться, як вогню, навіть на відстані... Ви не звернули уваги, Ніно, які модні капелюшки на осінь та нові фасони жіночих костюмів?

— Ні. Ніколи було. Костюм у мене один є, простого англійського крою. А на голові ношу беретку, найзручніше.

— Ну, що ви, беретка.— Софа надула густо нафарбовані губи трубочкою, від презирства, чи що.— От уже примітив. Це для школярки сьомого класу, а не для жінок нашої категорії,— знизала плечима і розвела руками Софа.

Які це жінки «нашої категорії», Ніна не розуміла, питати не захотіла. А Софа продовжувала:

— А як ви з харчуванням влаштувалися, Ніно?

— Договорилася з господинею, разом з ними й харчуюсь...

— Істе оті примітивні страви? Мені готує наша куховарка, що в лікарні. Сама й продукти добуває. Непогано готує. Хочете, я й вас влаштую?

Ніна подякувала. Почнеться навчання, ніколи буде їй займатись подібними справами. Та вона й так задоволена. Іжа як їжа. Вона й дома часто забувала, що їсть, а мама сердилась.

Ні, Софа так не може. Їй батьки регулярно посилають в пакунках або передають при нагоді шпроти, сардини, балики, печиво, здобні сухарики, варення, навіть апельсини та лимони. Тут же нічого немає. А цукерки шоколадні присилають обов'язково. Вона ж не може жити без найкращих цукерок. Нехай Ніна прийде, Софа і її почаствує «Тузиком», «Мишкою», «Трюфелями». Ці цукерки і в Києві не завжди є, але тато на Подолі для неї здобуде, особливо коли Софа напише сльозливого

листа, а мама натисне на нього,— дістане за всяку ціну, з-під землі видере... Осінь іде! Аж у дрож кидає!.. А дома ввечері вони з невісткою одягають котикові манто, накидають на плечі чудові чорнобурки і — в кіно або на таксі в оперу, в російську драму, в концерт... Батько щоразу каже їм — дівчатка, ну хоч не обидві разом одягайте котикові манто та чорнобурки. Люди ж навколо, скільки їх, заздрісних, незадоволених. Не приндіться разом, по черзі одягайте ваші хутра! А їм і море по коліна... Старший брат її завідує скупочним пунктом. Коли щось дістає, то вже для обох, для своєї жінки Іри і для Софи. Плаття у них завжди з найкращої матерії, найкраще пошиті. Прийдуть в театр або в концерт, не тільки жінки, навіть чоловіки обертаються. Так само і влітку, на вулицях, не тільки на Подолі, а й в центрі...

У Ніни лящало в ушах від цієї бездумної торохкотні. Вона сиділа ніби пригноблена, було таке враження, що на плечі навалився якийсь тягар. А Софа неугавно базікала дзвінким одноманітним глосом, крикливо, майже без інтонацій. Ніна помітила, що рухи в Софи були дивно некоординовані, вона змахувала руками так, ніби, пливучи, горнула під себе воду.

— Давайте товаришувати. Ніно? Ви мені подобається, та й обоє ми киянки, є про що поговорити. Будемо часто зустрічатись. А то глушина...— Софа показала на вікно і заплюшила на секунду очі від жаху.

— Я зайнята буду, особливо перший час. Для трьох різних класів готувати матеріал. А там зошити підуть,— спробувала відвернути несподіваний, настирливий наступ Софи.

— Нічого. Однаково всього не переробите. Будемо товаришувати! — безапеляційно заявила Софа і продовжила: — Не заздрю вам, Ніно, що доведеться возитися з цими дітьми. Примітив, розумієте, примітив... Я вже більше не можу! — в розпачі вигукнула вона.

— Чому ж? — аби щось сказати, спитала Ніна.

— Трагедія, розумієте, трагедія! Діти сопливі, брудні. Починаеш розпитувати матір, що з дитиною? А вона своєю примітивною мовою егекає там щось — еге та еге, нічого не второпаш, — Софа заклала очі під лоб, безнадійно закинувши голову. — От вам і лікуй! А головний лікар прискіпується, теж мені...— Софа махнула

обома руками: — Все одно я свого доб'юсь, одчислить він мене назад, у Київ. Ви його знаєте?

— Михайла Трохимовича? Один раз бачила,— стомлено відповіла Ніна.

— Один раз... бачили... попрацюйте з ним, тоді знатимете, що він за фрукт... Та годі вже! Ніно, ви привезли хоч одне плаття нового фасону? — раптом спитала Софа, підвелась і пішла до стіни, де висіли плаття Ніни, завішені простиралом. Безцеремонно одхилила простирало, розглядаючи кольори матерії. — Оце гарненьке. Штапельне полотно? Наше чи чехословацьке?

— Наше... Модних особливо у мене немає, я ж тільки з студентської лави.

— Ого! Я теж була студенткою, а шила тільки за останніми картинками.— Софа опустила простирало, цікавого для неї нічого не було.— Не знаєте, білизна зараз є хороша?

— Не знаю. Перед від'їздом мама подарувала дві пари... Я ще не одягала. Мені подобається, а вам...

— Покажіть, Нінонько, покажіть!

Ніна нехотя полізла в чемодан і витягла дві пари тонкої трикотажної білизни. Софа жадібно вихопила у неї з рук, розгорнула. Чудові аплікації! І колір — ніжний фрез. І світло-блакитний комплект теж. Звичайно, це не наші, це — або чехословацькі, або австрійські,— з виглядом справжнього знавця вирішила Софа. У мамі Ніниної є смак. А що вона робить, її мама?

— Працює в їдальні на Солом'янці,— відповіла Ніна і подумала: «Коли ж це все скінчиться?» Проте слухала ніби уважно. Адже один знайомий вчив її, що треба вміти слухати.

— А, в їдальні,— протягла Софа таким тоном, ніби її мама була принаймні рідною сестрою англійської королеви Єлизавети Другої.

«Тепер уже вдосталь наглузується з мене Сергій! — подумала Ніна, приховавши посмішку.— Так мені й треба!»

Софа перескочила вже на інше:

— Ніно, вам подобається оцей Сергій? — Відповіді вона не чекала, а продовжувала крикливим голосом, без інтонацій, не думаючи про те, що Сергій може почути.— Такий якийсь він пришелепуватий, мрійник, вай-

луватий тюхтій, навіть танцювати не вміє, спортом не займається. Хіба це мужчина? Тільки й знає свої етюди, гравюри. Необтесаний зовсім, ніби й не в Києві вчиться, а десь у провінції... Ось на Подолі у нас компанія: один молодий лікар, Толька, закінчив разом зі мною, але пощастило викрутитись, не поїхав за призначенням. Молодий інженер, Йоська, послали його в МТС, то він працював так, що його з радістю відчислили. Ну, робота ж для нього брудна в МТС. Влаштувався в Києві, в якесь конструкторське бюро. І робота чиста, і зайнятий навіть неповний день. Він закоханий у мене, чекає, поки я повернусь, хоча, признатись, він мені не дуже подобається, нижчий за мене і взагалі... Ще один молодий юрист, Юрка, ще аспірант фізико-математичних наук Вадим та інші... У мене й подруги інтересні. Мало не щодня збиралися у нас. Квартира велика, чотири кімнати, у мене своя. Є у нас телевізор, радіола, піаніно. На піаніно, правда, ніхто не грає, та навіщо, коли у мене більш як сотня найрізноманітніших пластинок, на який завгодно смак. Зберемося: танцюємо, дурня валяємо, в карти граємо до пізньої ночі. Хлопці завжди знають найостанніші анекдоти! Весело! А Сергій оцей просто вайло! — Софа презирливо скривила губи.

«Ну, пропала я зовсім, засміє мене Сергій! — подумала Ніна, пропускаючи мимо вух половину базікання Софи.— Як би мені оце від неї ушитися? — зосереджено напружувала мозок.— Треба ж уже йти до Варвари Іванівни...»

6

— Я знаю, що ви приїхали. Забігала до мене Катерина Юхимівна і розповіла. А як ви влаштувалися, Ніно Дмитрівно? — Варвара Іванівна сиділа на ліжкові, в простенькому, чистому, старому, витертому халаті, так запряному, що вже важко було розібрати, якого кольору на ньому квіти. Обличчя в неї стомлене, хворобливе, під очима темною-сині смуги, які нижче на щоках розтікалися в жовтувато-оранжеві патьоки. Дбайливо причесане волосся взялося сивиною; чистенька, вона доповнювала затишок і чистоту в кімнаті. Тільки здиву-

вала Ніну, закуривши тоненьку цигарку і глибоко за-
тягаючись димом.

Ніна розповіла, що знайшла окрему кімнату, навіть з електрикою, недалеко від школи. Назвала прізвище господарів.

— А, Величаї,— посміхнулася стомлено Варвара Іванівна.— Цікава сім'я. Мене, спасибі, й підтримує Михайло Трохимович, завідуючий лікарнею. Хворію я, з печінкою погано. То відпустить, потім знову. Живу отут у старенької бабусі, вона й доглядає мене, зварить, спече. Я ж на дієті, того не з'їж, того не покуштуй. Важко, коли людина хвора, дитино моя. Їздила оце в Київ, там у лікарів була. Ну що ж, нічого нового не сказали. Правда, якісь нові ліки приписали, допомагають. Треба було б в санаторій з'їздити, в західні області, десь біля Дрогобича. З путівкою дуже важко. Може, взимку, коли ваша ласка, підмініте мене днів на двадцять, під час канікул я й поїду. Михайло Трохимович обіцяє неодмінно дістати путівку.

— Я охоче підміню, Варваро Іванівно, тільки я ж не ви,— безпомічно розвела руками Ніна.

Нічого. На той час уже ввійде в роботу молода вчителька. Важко буде перший час. І вона, Варвара Іванівна, колись так само починала, хвилювалась, мучилась, тяжко переживала перші невдачі, в розпач впадала. А потім прийшов досвід, впевненість. Головне, полюбити свою працю, полюбити дітей, розуміти їх, навіть відчувати серцем, душею. І не боятись, коли чогось не знаєш. Всього знати не можна, книги, досвідченіші люди допоможуть. Чи привезла Ніна Дмитрівна з собою нову методичну літературу? Дещо й вона купила в Києві, а дечого не здобула. В школі бібліотека маленька, надіятись на неї не доводиться. Мало грошей дають на бібліотеку. А треба ж і художню літературу купувати, виписати газети і журнали.

Ніна відповіла, що частину книжок привезла, решту вишлють і стежитимуть за новинками. Це вона доручила братові, він хлопець справний. Виписала для себе обидві учительські газети — російську й українську, журнали — «Російська мова в школі» та «Російська література в школі».

— Це добре. Книжки ваші і я подивлюсь, а журнал «Російська мова в школі» я жодного разу не ба-

чила тут. Тільки в Києві проглянула кілька номерів. Дуже потрібний журнал. Якщо можна, і мені даватимете знайомитись. Там зараз цікаві речі намічаються із деякою зміною в російському правописі, в пунктуації. Поки нові підручники вийдуть, чекай, — в'яло махнула рукою Варвара Іванівна. — Може, чаю закип'ятити, Ніно Дмитрівно?

Навіть і думати про це нічого, заявила Ніна. Щойно поснідала. Вона хотіла попросити Варвару Іванівну, щоб та проглянула плани перших її уроків.

Але Варвара Іванівна сама їй запропонувала не соромитись, звертатись до неї, коли тільки треба буде. Виховання молоді, навчання — це справа спільна, колективна. Тут уникати один одного не можна. Є і серед учителів такі, що радіють, коли в колеги невдача, неприємність. Мовляв, ось, бач, який я хороший і яка вона погана. Дуже прикро, але, на жаль, є такі, і немало. Тут і егоїзм, і кар'єризм, і просто небажання допомогти товаришу по роботі.

Ніна стежила за кожним словом Варвари Іванівни. Стара вчителька якось зразу приваблювала до себе, вражали її великі, спокійні, колись, видно, красиві карі очі, невеликий рожевий, як на її вік, лагідний рот, високий лоб, майже без зморщок. Говорила Варвара Іванівна повільно, мабуть, це звичка старого педагога — намагання вкласти кожне слово в пам'ять чи серце молодого співбесідника. Тепер Ніні стало зрозумілим — чому цю стару вчительку люблять і поважають учні, та, мабуть, і вчителі.

— Бачите, Ніно Дмитрівно, в чому ще труднощі нашої з вами роботи, викладання російської мови. Школа українська, діти вдома і між собою розмовляють рідною мовою. І нам треба ще уважно стежити за правильною російською мовою, за наголосами, так би мовити, за всім комплексом, що складає процес вивчення хоч і близької для дітей мови. За цим треба стежити дуже уважно, бо інакше випускатимемо не зовсім грамотних людей. А на це ми не маємо права. Ні в якому разі!

Довгими, тонкими, сухими пальцями Варвара Іванівна пригладила і без того причесане волосся, замислилася трохи і ще раз повторила:

— Ні в якому разі...

— Мене ще дуже бентежить, Варваро Іванівно,— нарешті наважилася Ніна сказати головне,— що мене Харитина Тарасівна призначила класним керівником сьомого класу.

У Варвари Іванівни від здивування зморшки раптом застигли на високому лобі.

— Сьомого класу? — нахмурилася Варвара Іванівна.— Дивно.— Вона трохи помовчала, ніби збиралася з думками.— Хм... А Петра Сидоровича, директора, ще немає?

Ніна мовчки похитала головою.

— Справа не в тому тільки, Ніно Дмитрівно, що сьомий клас у нас труднуватий.

— Мені про це говорили.

— Навіть не в цьому основне... Ви мені вибачте, що це торкається і вас. Але я глибоко переконана, що класним керівником, справжнім, звичайно, має бути вчитель, який набув уже досвіду викладача, вихователя. Може, хоч не дуже значного досвіду, але педагог зі стажем.

— Варваро Іванівно, я сама це чудово розумію і говорила Харитині Тарасівні, що мені важко зразу брати керівництво класом. Вона не зважила...

— Не зважила... Що ж, почекаємо трохи. Я постараюсь допомогти вам, скільки зможу. Що основне для класного керівника? Повести роботу в класі так, щоб згуртувати колектив учнів, щоб цей колектив ви відчували і щоб такий колектив відчував весь клас. А саме такого колективу в нашому сьомому класі й немає. Клас, коли так можна висловитись, розпорошений. Гаразд, про це ми поговоримо іншим разом, коли приїде Петро Сидорович. Складемо з вами план роботи на першу чверть. Звичайно, скласти найкращий план не так уже й важко, а виконувати його значно і значно важче, бо ви маєте справу з десятками юних індивідуальностей, з яких у кожного свої нахили й уподобання, і коли на вас, в процесі роботи, чекають десятки, а може, й сотні різних несподіванок...

Варвара Іванівна дістала з полиці товсту книжку — «Класний керівник». Немає цієї книжки в Ніни Дмитрівни? Слід уважно її прочитати. Звичайно, навчитись по книжці мистецтву керівництва класом навряд чи можна, але в ній є чимало необхідних практичних по-

рад. Цуратись книжок ніколи не варто... А в цій книжці є приклади роботи класних керівників, педагогів з великим стажем і досвідом, яким вони й діляться...

7

Таке яскраве сонце. Здається, проміння його пронизує наскрізь геть-чисто все. Цікаво, коли б сонце просвічувало і метал. Ну, скажімо, метал просвітити сонцеві важкувато, а ось коли б людину. Не так, як рентген, бо там все нівелюється і не завжди щось розбереш на знімкові. З рентгеном навіть спеціалісти помиляються. Ні, а якби просвітити людину і показати все їй самій. На, дивись, ось твоє серце, черстве, сухе, зашкарбле в злобі твоїй. А це печінка, на ній жовч, вона розлилася від злості. І тому всі люди здаються тобі не те щоб ворогами, а нікудишніми, тому треба ставитися до них, про всяк випадок, підозріло...

Яке прекрасне сонце!.. Мабуть, варто було б скупатись. Сергій прийде, попрошу і підемо.

Зграйка малих рибалок пробігла з вудками на плечах, а один несе консервну бляшанку з черв'яками. Роздобичати, як каже Трохим Трохимович, рибу пішли.

Піти з Сергієм купатися... Здорово він говорив, проводжаючи Ніну до Варвари Іванівни, — що найвишуканіше, найкрасивіше в світі з живих істот, які створила природа? Ніна відповіла — квіти. Вірно, але з тих, що можуть рухатися? Ніна сказала — пташки і метелики. Ви молодець, Ніно, я теж такої думки. Тільки додам: і красиві жінки. Але найвища краса — це краса матері і... просто жіноча краса. Я вважаю, що дуже красива моя мати, чудова тітка Катерина. Під час операції я спостерігав Галину. Обличчя її я не бачив, воно було закрите маскою, лишалися руки, очі... Дивився тільки на її руки, на руки віртуоза, а відчував усю її красу. Коли вона закінчила цю дуже важку операцію, яка тривала майже півтори години, зразу рвонула з себе маску, почала скидати гумові рукавички, сестра стягла з неї халат, Галина повернулася до мене і посміхнулася. Слухайте, Ніно, яка це була посмішка! Лоб, ніс, щоки в кришталевих краплинах поту, на верхній губі теж алмазні краплинки. Я подумав, господи, як я вас

люблю, Галино! Як я вас люблю! За цю скромну, стриману посмішку, за те, що ви ніби соромитесь переді мною за зроблене добре діло,— врятували життя людини. За те, що знервовано вилаяли хірургічну сестру, бо вона не те вам подала. Але руки ваші не тремтіли, не здригнулись, вони діяли з точністю абсолютного механізму. У мене дурна професія художника, я стежив, як падає світло, як проміння відбивається на обличчі Галини, на розрізі тіла, на хромованому металі, на руках хірурга, на халатах сестер, на стінах операційної. І тоді мені стало ще ясніше, що таке «Урок анатомії» Рембрандта...

Але Галина оперувала звичайного шофера, розтинала йому груди, щоб дістатися до серця, яке ледь тріпотіло. Скажіть, Ніно, як написати таку картину? Як? Отут відчуваєш свою безпомічність, своє нікчемне безсилля.

Сонце яке!.. Ага, Варвара Іванівна... Людина великої скромності, чистої душі. Нінко, ти її не знаєш, лише раз з нею поговорила з годинку, але любов — це почуття, знання тут ні до чого. Так чи ні? Звичайно, ні! Та нехай в серці живе тепло, яке залишила в ньому розмова з Варварою Іванівною. Нехай собі живе. Розчарування ніколи не прийде. Така людина навіть коли погудить, то в очі, і це піде лише на користь...

Ще Галина Степанівна... З розповідей Сергія така жінка варта найвищої, найбільшої любові...

— Ніна Дмитрівна, коли не помиляюсь?

Ніна прикро зупинилась і повернулась, наче її розбудили. Виявляється, позаду йшла Галина Степанівна.

— Здрастуйте, Ніно Дмитрівно. Іду ззаду, а ви замислились, пересуваєтесь, мов уві сні. Довго не хотіла вас будити. Потім таки наважилась. Не будете гніватись? — спитала Галина, знаючи наперед відповідь Ніни.

— Що ви, Галино Степанівно! Я така рада вас бачити, зустріти вас. Думала все зайти, та...

— Та?..— підхопила Галина.

— Та, може, вам хочеться побути на самоті, відпочити від роботи і від думок,— Ніна глянула на змарніле обличчя Галини, яка зразу впіймала цей погляд.

— Від роботи я не стомлююсь, а від думок... розрада була б, якби зайшли,— Галина секунду дивилася

в землю, ніби там чогось шукала.— Що ви зараз маєте робити, Ніно?

— Особливого нічого. Ось книжку дала мені Варвара Іванівна, але проглянути її я можу коли завгодно,— Ніні страшенно хотілося, щоб Галина запросила її прогулятися чи до себе.

— Ходімте до мене... Я оце була в місцевому гастрономі, накупила різноманітних делікатесів, а дома у мене є кава-кава, як казав один мій сердешний, веселий приятель. Лежить, прикиданий землею, біля Сталінграда, а ніяк не вірив у свою смерть, фаталіст... От ми й зваримо каву-каву, поговоримо, пліток сплетемо цілу в'язку. Жінки ж без пліток жити не можуть, як голубка без голуба... Потім підемо покупаємося, погріємо на сонечку наші грішні тіла. Адже це вже, мабуть, останні сонячні дні, а потім починається пора багнюки. Ви захопили з собою високі боти, Ніно? — раптом спитала Галина.

— Ні, Галино Степанівно, мені пришлють їх. Нікуди було взяти.

— Неодмінно треба мати. Інакше втонете в нашій первісній осінній і весняній багнюці. За моїми сумарними підрахунками, тротуари тут можуть з'явитися щонайменше через вісім п'ятирічок. І це, нагадую, за моїми сумарними підрахунками, а то, може, й через десять, — вони обидві розсміялися. — То підемо пити чорну каву-каву, Ніно? У мене є духовитий мед у стільниках.

— Звичайно, підемо! Так добре, що я вас зустріла, Галино Степанівно! Ще ясніше на душі стало,— Ніна зупинилась, глянула Галині в очі, окинула поглядом гарненький легкий сарафан, що так добре облягав її фігуру. І зовсім не вірилося, що це той хірург, про якого сьогодні розповідав Сергій. Галина запитливо, мовчки дивилася на Ніну.— Не дивуйтесь, Галино Степанівно. Я зараз розмовляла з чудовою людиною, з Варварою Іванівною. Ви її знаєте?

— Тільки як пацієнтку. Кажуть, що вона хороший педагог.

— У неї ясна душа і думки такі ж... Потім я думала про вас, Галино Степанівно. А ви саме й гукнули...

— Про мене, Ніно? Чому б це? — здивувалась Галина.

— До Варвари Іванівни мене проводжав Сергій і розповідав про вас...

— А, Сергійко! Чудовий хлопчик, коли не зіпсується, Ніно.

— Ні, не зіпсується...— впевнено сказала Ніна.— Сергій розумний і вдумливий. І у мене таке враження, що він справжній митець. А справжні люди не псуються, вони створені з твердого матеріалу, який не піддається ні спокусам, ні модам часу.

Галина Степанівна довго, пильно подивилася в очі Ніни. Під цим поглядом Ніна знітилась і почервоніла.

— Вашими устами цілуватись і мед пити, Ніно. Тільки червоніти необов'язково...— лагідно, мов до дитини, посміхнулась Галина.

— Ну, Галино Степанівно...— заблагала Ніна і ще більше зашарілася.

— Нічого, Ніно, є люди, які втрачають цю здатність червоніти за півгодини після народження. Це вже значно гірше... Подобається вам Сергій? — просто, звичайним тоном спитала Галина.

Ніна промовчала. Правду кажучи, вона й сама не знала — подобається їй Сергій чи ні? Навіть не встигла ще подумати про це. Та й навіщо думати таке? Хіба немає про що більше думати?

— Мені приємно, Галино Степанівно, що ви називаєте мене просто Ніна,— сказала дівчина замислено.— Дуже приємно.

— О, ви дипломат, Нінонько! — засміялась Галина.— Молодця! Так і треба, не допускайте, щоб кожен ліз у серце, навіть чистими руками... А ви теж називайте мене — Галина. Це зближує людей, особливо коли вони приємні одне одному. Звичайно, якщо доведеться вам лягати на операційний стіл, під мій ніж, тоді в лікарні називатимете мене офіційно Галиною Степанівною. Негарзд називати хірурга, який має потрошити вас, тільки на ім'я. Неетично, субординації не почуваш... А ось є у нас у лікарні молодий педіатр Софія Марківна Дружко, знаєте її?

— Була у мене. Сьогодні заходила...

— Цікавий екземпляр людської породи. Як ви думаєте, Ніно?

— Цікавого нічого не помітила. В Києві подібних екземплярів чимало вештається по вулицях. Особливо

вдень, коли інші на роботі, а ці бігають по крамницях, з точним знанням, куди прибули модні матерії, черевики, капелюшки, сумочки. Хизуються перед такими ж, як і самі, своїми зачісками, що їх робить їм який-небудь чарівний Поль Харитонович. Цей самий Поль Харитонович в курсі всієї підноготної їхнього життя і любовних пригод, навіть поради дає на всі випадки життя. Хизуються вони, як облягає модна матерія їхні жирні, широкі, розвезені стегна. Адже шиє їм теж тільки який-небудь Поль Харитонович, наймодніший підпільний кравець... Нічого цікавого не бачу! — рішуче заявила Ніна.

— О Ніно, ви надто суворі до людей своєї статі! Аскетизм? — з іронією мовила Галина.

— Ні, чому ж? У мене в Києві є один добрий знайомий, археолог. Корчить із себе сучасного нігіліста, скептика, навіть циніка. Я показала йому якось чудово одягнену, за останньою модою, одну співачку, артистку, ніби щойно зняту з картинки французького модного журналу, тільки огрядна, бідолашна, нівроку. Вона недавно повернулась із закордонної подорожі... Він окинув її з ніг до голови скептичним поглядом, скривився і каже мені: «Пам'ятай, Ніно, все це умовність, і оте шовкове лахміття теж...»

Галина засміялась:

— Здорово сказав! Розумний у вас знайомий, хоч і скептик та нігіліст, як ви кажете. Мені доводилось спостерігати багато різних людей і саме в таких умовах, коли люди, сказати б, особливо розкриваються в походах, перед холодом смерті. І я помітила, що скептики майже завжди розумні. А скороминущим захопленням, розмахуванням руками, скоромовством розуму не прикриєш. Так чи ні? — спитала Галина, з великим бажанням почути думку Ніни.

— Мабуть, що так... Авжеж... Тільки мій знайомий просто грає роль. Так мені здається... А коли його роздягти, то король залишиться голим,— з роздумом зауважила Ніна.

— Це вже інша справа...— теж замислено сказала Галина, дивлячись вдалину, де крізь дерева виблискував сріблом ставок.— Так ота сама Софія Марківна Дружко весь час набивається, щоб я називала її на «ти» і просто Софою. А в мене язик не повертається. Незручно якось, а вдіяти з собою нічого не можу. А во-

на ж настирлива дівка! Уявляю собі, як почуватиме себе коло неї її чоловік, особливо якщо трапиться розумний. А в таких, як вона, майже обов'язково чоловіки розумні... Ось, Ніно, ми й перейшли на плітки! — зупинившись від сміху, промовила Галина, поправляючи легеньку квітчасту косинку. Ніна й собі засміялась.

Людей сьогодні на вулиці було більше. Але всі кудись поспішали, на ходу чемно вітаючись з Галиною і Ніною.

— Оце у вас стільки знайомих тут, Галино... Степанівно? — Ніна ще не могла наважитись називати свою супутницю тільки на ім'я. Галина це помітила, але пропустила без зауваження.

— Ні, не всі, Ніно. Просто в наших селах така традиція, вітатись з зустрічними людьми, особливо коли це людина для них нова. І мене не всі знають, а вас і поготів. Але вітаються...

Промчала машина, навантажена зерном, залишивши за собою хвіст мутної куряви, яку навіть сонце не могло пробити своїм гострим промінням...

... — Без кінця хліб везуть, — зауважила Галина. — І куди він дівається?

— Як куди? Нам є кого годувати, Галино... Степанівно. Ми ж ударна бригада комунізму. Так нас вчили, — з удаваною гордістю заявила Ніна.

— Так, ударна бригада... Ось ми й причвалали додому. Їсти захотілось, кави-кави хочеться. Пішли швидше. Я потім в лікарню забіжу. Операцію вночі страшенно важку робила. Мало в кишках не заплуталась під час розтину живота... — Обличчя в Галини зразу стало втомленим, ніби вона щойно закінчила цю операцію. — Але найстрашніше те, що саме під час операції раптом погасло світло.

— Світло погасло? — з жахом скрикнула Ніна.

— Я думала, що збожево... — похмуро промовила Галина. — При газових лампах закінчувати таку операцію — безумство. Але довелось піти й на це... Якась там аварія. Коли вже зашила розтин, з'явилося світло... Ах, коли вже доживемо ми до справжніх порядків? — Галина похитала головою. З будинку вибігла санітарка Ліда. — Ви не до мене, Лідо?

— Ні, до Михайла Трохимовича. Пошту носила. А ваша в дверях.

— Як той хворий, Чернець, що я оперувала вночі?

— Нічого. Розмовляє потроху. Я напоїла його міцним чаєм, з ложечки посьорбав з охотою.

— Ви міряли температуру?

— Я. Тридцять сім і шість, здається.

— Тридцять сім і шість? — повільно повторила Галина. — Скажете Поліні Кіндратівні, щоб на обід зробили йому бульйон, не дуже наваристий, і процідили в чашку через марлю. Дати півчашки, а решту залишити на вечір. Ні хліба, ні сухариків ні в якому разі не давати. Ідіть.

— Добре. — Ліда не пішла, а побігла, повільно ходити не вміла. Така вже в неї вдача. Раптом вона прикро, враз зупинилася, повернулась і швидко сказала: — Забула, Галино Степанівно, приїжджали Павло Трохимович, питали вас.

Галина нічого не відповіла.

Ніна швидко оглянула кімнату. Видно, що господині немає часу налагодити затишок. Всюди книжки, на столі неприбраний рушник і немита тарілка, чашка. На постіль накинуте покривало, прямо на подушку.

— Зараз будемо бенкетувати. Вмить каво-кава буде готова. У мене в кухні вся техніка у вигляді такої пекельної машини, як керогаз. Він мене й рятує, бідолашний, бо я його безпардонно експлуатую. Ви знаєте, Ніно, я дуже люблю готувати на стіл, частувати близьких, друзів, навіть страви готувати... Тільки прибирати, ой, не люблю! Тут уже в мене Ліда хазяйнує...

— У нас мама така. Рідко коли допустить когось у кухню, тільки тоді, як дома немає або десь забариться. Шкода, що ви вчора не завітали до ваших сватів. Така бучна вечерея була. Михайло Трохимович приніс горілки й вина. Тости шикарні проголошували, навіть співали. І Павло Трохимович приїздив. Але швидко поїхав. Робота кликала... — Ніна не помітила, як спохмурніла Галина. Взяла баночку з кавою, рушник, чашку. На стіл поставила печиво і тарілку з медом в стільниках.

— Прогляньте тим часом газети, я миттю, — і швидко вийшла.

Ніна сіла на широкий, продавлений диван, ще раз оглянула кімнату. Низенька, майже така, як і в неї, тільки, видно, давно не мазана. А вікно велике, мало не на всю стіну. Звичайний стіл, засланий дешевою, заце-

рованою в двох місцях скатертиною. На стіні над тумбочкою, що служить і туалетним столиком, велике, побільшене, мабуть, фото — високий чоловік, жінка з приємним обличчям, маленький хлопчик і старша за нього дівчина. Ніна підійшла ближче і впізнала Галину. Вона була схожа на матір. Цікаво, де її родина? Але спитати не наважилась.

— Ніно, ви чорну каву-каву питимете чи з молоком? Я чорну, заявляю заздалегідь. Люблю покейфувати,— говорила Галина, розставляючи чашки.

— І я чорну.

— От і добре. У мене, як у старого п'янички, є й трохи лікеру. В районі його ніхто не купує, мабуть, тільки сама я, дурна. Ми з лікером і вип'ємо. Розкішно, правда? — Галина раптом зупинилася проти Ніни, вхопила її голову в свої руки. Нахилилася близько до обличчя Ніни, пильно, з хвилину, мабуть, дивилася в її очі і, зітхнувши, сказала:

— Хороша ви. Коли б у мене була така сестричка чи братик, я б дуже любила їх,— випустила голову, певно, від ніяковості заметушилась, вибігла гукнувши: — Ой, треба ж каву-каву ловити, коли ще не втекла!..

Ніна залишилась трохи приголомшена такою несподіванкою. Треба розпитати Сергія про родину Галини. Якось дивна вона... Взагалі дивна, незрозуміла. Не те що Софа, яка за годину сьогодні розкрилася, мов афіша, і вже більше ніскілечки не цікавить її особа. Вся на виду, більше ні цікавішого, ні дотепнішого нічого не скаже і не зробить. Аристократка з Подолу... А Галина... бачили її сьогодні з Сергієм, коли йшли до Варвари Іванівни. Вона йшла другою стороною вулиці якось зажурена, навіть скорботна, з опущеною головою, гірко зведеними на переніссі бровами. Вони не наважилися гукнути її, привітатись...

— Каву-каву подано! Прошу! — вклонилася Галина, урочисто несучи у витягненій руці чайник з пахучою кавою. — Беріть ондечки стільця і сідайте до столу. Будьте як дома, дівчино моя!

Ніна сіла до столу, а Галина налила кави в чашки, полізла в тумбочку і витягла звідти неповну пляшку з рожевим лікером, схожим на лак для манікюру, і малесенькі чарочки.

— Прошу, хто як любить, можна налити в каву,

можна посмокувати з чарочки. Я волію друге, щоб відчути смак цієї рожевої терпкої рідини. Ви знаєте, Ніно, я побоювалась, що зроблюся алкоголіком. На фронті взимку, або коли просто запаморочиться вкрай голова, розведеш півсклянки спірітус віні, перекинеш у пашу і за роботу або в похід. І так всю війну. А в гражданку повернулась, спочатку кортіло іноді, особливо в хвилини тяжкого розпачу, а потім пройшло... І дуже шкодую, що пройшло, — сумно закінчила Галина. — Ну, нате вам меду, давайте пити каву-каву.

— Невже жалкуєте, Галино? — здивовано спитала Ніна.

— Ех, Нінонько, Нінонько, маленька моя!.. Зараз би оце так напитись, щоб забути все на світі! — з лютою гіркотою вигукнула Галина і вже стиха додала: — Але треба терпіти, терпіти треба. Витерплю! — нараз стукнула вона по столу кулаком так, що кава виплюхнулась з чашок. — Ви-тер-плю, пе-ре-не-су, — сказала вже тихо, поворухнувши зблідлими враз губами, і на деякий час замовкла, зосереджено помішуючи каву.

Ніна чудово розуміла, що нічого питати не сміє, щоб не поставити себе в ніякове становище. А так хотілося знати, що коїться на серці у цієї, такої цікавої для неї жінки. Хірург... Як можна втямити таке? Оця вродлива, сповнена жіночності людина. На таку молитись можна.

— А ви чого похнюпились, Ніно? Не зважайте на мої витребеньки, це так, скороминуше, — і зовсім іншим, розважливим тоном спитала: — Ніно, чого вам зараз, в цю мить, найбільше хочеться? Скажіть, тільки одверто, добре?

Ніна здивовано підняла голову від чашки, глянула просто в очі Галині:

— Мені? По-перше, хочеться якомога довше побути з вами, бо ви така... така... ні, мало сказати, хороша. І хороші, і привабливі, і... все, що хочете!

— Та неуже? — з іронією сказала Галина. — Це ваше бажання легко задовольнити, упивайтеся моєю присутністю, скільки вам захочеться, досхочу.

— Поки не виженете? — засміявшись, спитала Ніна.

— Ну, що ви! Я людина вихована, і, до того ж, мені приємно з вами. А в останній час мене люди дратують. Я стала відлюдною, хоч у монастир записуйся, схиму приймай. А друге ваше бажання?

— У мене з самого ранку якийсь світлий настрій, ніби розцвіло щось у серці. Особливо після розмови з Варварою Іванівною і зустрічі з вами. І мені так хочеться зіграти на роялі мій улюблений дванадцятий етюд Шопена або послухати його, — і Ніна тоненькими, ніби дитячими зігнутими пальцями обох рук кілька разів ударила по столу, неначе брала акорди на роялі.

— Е, це вже в наших широтах протипоказано... Я б і сама побринькала. Є в селі лише одна гармонія, в клубі. Але завклубом, Сеня Засядько, він же місцевий комсомольський вождь, замикає ту гармонію в шафу на два замки, ще й заковує ланцюгом, як собаку на цеп. — Ніна засміялась. — Видає тільки для самодіяльності. Сам не грає, бо на одній руці не вистачає в нього чотирьох пальців... Отже, на превеликий жаль, ваше друге бажання я задовольнити не можу, — вдавано сумно похитала головою Галина.

— Нічого. Годі з мене й того, що задоволите мое перше бажання...

Раптом Галина підхопилась на ноги, зачепивши стіл так, що він похитнувся. Гучно ляснула себе по лобі:

— Еврика! Ідея! Ніно!

— Що таке? — стривожено спитала Ніна.

— Ідея, розумієте? Ідьмо зараз в район! Прикінчуйте каву, нате вам ще лікеру, і я теж ще потягну. Ваше здоров'я!.. Поїхали в район, зараз же, а скупаємося ввечері, холодком.

Ніна не зводила здивованого запитливого погляду з обличчя збудженої вкрай Галини.

— Чого ви так дивитесь? Мащини йдуть без кінця й краю, туди й назад. У мене в Слобожанах є чудові друзі, у них піаніно, вони дочку, Людку, вчать музичної премудрості. Він теж хірург, віртуоз у своїй галузі, я проти нього нещасне цуценья, розумієте? Теж фронти пройшов, всю війну пройшов. Ви не здивуйтеся, що він лисий товстунець, але який моторний, жвавий, веселий чолов'яга. Завзятий мисливець і рибалка, пасічник. А дружина, Оленка, теж надзвичайно мила людина, ось побачите. Вона десь там плановиком працює. У них свій будиночок... Поїхали, Ніно! Кидайте каву, ми там вимагатимемо кави з медом. Оце меду вони мені передали... Пішли, пішли! Вийдемо на дорогу і гайда, — метушилась Гали-

на, прибираючи з столу солодке, щоб мухи туди не лізли. — Пішли!..

Ніна ніяково оглянула себе, подивилась на ноги..

— Галино... Степан... треба ж хоч переодягнутись, перевзутись, косинку...

— Навіщо? Переодягатись? Що ви, на дипломатичний прийом їдете, де чоловіки у фраках, дами у вечірніх туалетах, з декольте. Чи, може, на парад, коли в наказі написано: «форма літня парадна»... Це прості люди! От сюрприз буде! Я ж давно в них, чортів, не була... А косинку я вам свою дам, у мене є така, що буде дуже личити вам, — Галина кинулася до маленької білої лікарняної шафи, наспівуючи без слів опереткову арію. — Будь ласка. Сама й запну вас. — Вона миттю зав'язала голову Ніни косинкою, вхопила за плечі, крутнула на місці, підвела до дзеркала. — Подивіться, які ви гарнесенькі, неначе лялечка. Ех, коли б я була парубком, тут-таки на місці й зомліла б, спопеліла від кохання. Пішли, мерщій!

— До чужих людей незручно якимось, — зам'ялася Ніна.

— До них незручно? Що ви вигадуете! Подивитесь, яка радість буде!.. У мого приятеля прізвище аристократичне: Трибіда. Зразу видно, що його татонько був лорд або віконт, правда? — спитала Галина, хапаючи замок з ключем.

— Прізвище могутнє!.. Ви знаєте, Галино, я хочу зайти в книжкову крамницю. Забіжімо, я грошей візьму, — попросила Ніна.

— Гроші? Я візьму грошей. Ви ж віддасте? Чи, як казав один мій приятель, той самий, що каву-каву вигадав казав: я кому винен, прощаю... — І сама розкотисто засміялась. Ніна теж не витримала. — Пішли, мандрівники! Кроком руш! — І Галина знову за плечі вивела з кімнати Ніну.

Невідомо, чому Галина так квапилась, але йшли вони швидко, хоч сонце вже добре припікало. На небі тільки в одному місці юрмилися пухнасті хмарки, що їх зганяв вітер, мов заблукану отару.

Галина розповідала про своїх друзів. Оленка чудова господиня. А ще з ними й мати її живе, така ж сама аматорка справ господарських. Варення шоліта варять пудами. Восени квасять, солять, маринують цілі діжки капусти, огірків, помідорів червоних і зелених, кавунів,

грибів. Годують гусей, кабана. І ото як зима прийде, починають посилати всі оці соління їй, Галині, відрами. Ніколи не доводиться купувати. А то раптом який-небудь шофер притягне від них гусака, вже одгодованого, випотрошеного. Як зарізали кабана — передають і сала, і ковбас, і м'яса. Скільки не гризлася з ними Галина, нічого не допомагає, тільки сміються. А як вони приготувати все вміють! Їси, не відірвешся...

Тільки вийшли на шлях, показалася машина.

— Погляньте, Ніно. Повезло: коней подано! Прощу! — Галина підняла руку. Машина, навантажена зерном, різко зупинилась. Почувся голос шофера:

— Сідайте, Галино Степанівно!

Галина заглянула в кабінку:

— А Федько! А це хто? Хто ж може бути, як не Надійка!

Гарненька молода дівчина, низько запнута білою хустиною, враз зашарілася, як кумач.

— Чого ж ти соромишся, Надійко, я нічого, — заспокоїла її Галина і звернулася до водія. — Ану, Федю, вилазь, я поведу. Давай, давай!

— Галино Степанівно у мене ж вимпел, гляньте, — заблагав шофер.

— Бачу, що вимпел. Тільки не розумію, як ти на цій дримбі його заслужив, — Галина з презирством вдарила ногою по шині.

— В цьому й мистецтво, Галино Степанівно. Не треба, я сам, — знову благальним голосом попросив шофер.

— Федю, ти хочеш, щоб я щось сказала. Давай, давай, громадянине! Хіба я з тобою вже не їздила? Бач, з Надійкою пристроївся! Не червоній, Надійко, все одно наші дівчата бачили, як ви цілувалися в прихожій лікарні, коли оцей автокучер почав дибати по коридорах після операції. — Надійка швидко одвернулася і сховала своє обличчя на Федоровому плечі. — Ще що сказати, Федю?

— Ой, годі, годі, Галино Степанівно! Лапки вгору, сідайте, здаюсь! Капітуляція повна. Ходімо, Надійко, на свіже повітря. Ви ж тільки дивіться на вибоїнах, бережіть ресори, бо я знаю, як ви їздите, Галино Степанівно, — напучував Федько.

— Вчи, вчи... Я вже думала, не даси сісти за кермо, потрапиш знову до мене на операційний стіл, неодмінно заріжу, як курча, — строго сказала Галина.

— Ой, не лякайте так, Галино Степанівно! — нарешті подала голос Надійка.

— Гаразд, не буду, я тітка добра. Сідайте, Ніно, біля мене.

Машина рушила, набираючи розгону, і мчала, підминаючи, підкочуючи під себе курявий шлях. Посвистував вітер у вухах, Галина недбало тримала бублик, іноді повертаючи його трохи на поворотах.

— Де ви навчилися, Галино? — здивувалася Ніна.

— Де? — Галина на хвилину повернула до неї голову. — Був у мене один товариш, наш студент, ми кінчали разом. Той самий, що говорив: кава-кава... Одверто сказати, любили ми дуже одне одного, Нінонько. Так любили... — Галина помовчала, здивувавшись з своєї одвертості. — А батько його завідував великим гаражем. От ми й упросили, ублагали його, щоб навчив нас правувати машиною. Він і вчив нас строго, добре вчив, не лише крутити бублик, це дрібниця, а ось знати весь механізм, вміти знайти пошкодження і самому полагодити. Правда, довго вчилися ми, бо мали змогу тільки в неділю цим займатись. А таки здали, права одержали. Потім разом пішли на війну, і вона нас розлучила... навіки. Загинув він... — Галина зітхнула і знову помовчала. — Коли б я не вміла їздити, навряд чи ми б оце з вами каву пили та на прогулянку їхали... Попала наша частина в оточення, недалеко від Харкова. Ну, ви на війні, слава богу, не були, не знаєте, яка починається каша в такому становищі. Машини наші забрали вивозити поранених. Поїхали з ними дві сестри. Ще була невелика щілінка, куди можна було проскочити, там наші на смерть стояли, щоб дати можливість хоч частині війська вискочити з пастки. А ми бредемо пішки, напрямок знали. Бредемо майже безнадійно. Потомилися страшенно. Вже вечоріє. Дивлюсь, машина тритонка стоїть край дороги. Підходимо, в кабіні лежить шофер, убитий осколком. В замку ключ стирчить. Попробувала сигнал, звучить добре, значить, заведеться. Скомандувала витягти шофера, і посідали. Завела я машину, і як чкурнули ми... Звичайно, машину у нас швидко відібрали, знову ж для поранених, та якийсь полковник тяжкохворий... Але везти ж наказано було мені, більше нікому. В кузові лежали дві каністри бензину, вилила я їх у бак і помчала. Тепер уже ніхто не міг відібрати машину. По-перше, поранені, по-друге, полковник

хворий в машині... Вискочили ми. З наших ще тільки четверо вийшло, а решта... Скільки там людей загинуло і потрапило в полон... Скільки я крові бачила, Ніно. Оце мрію перекваліфікуватись на рентгенолога або ще краще на кардіолога... Не можу більше різати!..

— А хіба не виробляється професіональна звичка до...

— Я вас розумію. Звичайно, в якійсь мірі виробляється. Але все одно важко, не можу...

Машина летіла по добре накачаній дорозі, ніби й не торкалася ґрунту. Галина вела її недбало, неначе бавилась, але то тільки так здавалось. Вона уважно стежила за кожною вибоїною, кожним найменшим поворотом. Довго мовчали, упиваючись швидкою їздою. Попереду закучерявилася курява на шляху, Галина кивнула вперед головою:

— Вітер добрий віє, повіває.

Потім враз відкинула голову назад і низьким, грудним голосом м'яко, тепло почала:

Ой у полі вітер віє,
А жито половіє.

— Підхоплюйте, Ніно! — скомандувала вона, махнувши рукою.

А козак дівчину та й вірненько любить,
А зайнять не посміє.

Ой тим її не займає,
А що сватати має.

Галина знову махнула правою рукою.

Ой тим же він, ой, та й не горнеться,
А що слави боїться.

Сидить голуб на черешні,
А голубка на вишні,
Ой скажи, ой скажи, серце дівчино,
А що в тебе на мислі...

Галина примруженими очима мрійно вдивлялася вперед. Потім раптом перегнулася до Ніни на якусь секунду і притулила свою голову до голови Ніни.

Несподівано з лівого боку вилетів мотоцикл на граничній швидкості. Можливо, що водій давав сигнал, та хіба його почуєш? Мотоцикл, випереджаючи машину,

взяв круто вбік, проскочив на кілька сантиметрів від кювету, куди за якусь мить міг звалитися, коли б міцна досвідчена рука водія не вирівняла його...

Галина здригнулась, стиснула пальці на кермі так, що вони защеміли, на мить заплющила очі. А мотоцикл уже був далеко, серед довгої прозорої стрічки куряви, просвічуваної наскрізь сонцем, було видно лише пухир надуті на спині, мабуть, розстебнутої спецівки.

— Здається, Павло Трохимович? — спитала Ніна. — От відчайдушний! Він, правда, Галино?

Галина мовчки хитнула головою. Ніні здалось, що вона раптом зблідла. Щоки ніби аж посіріли...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

Проводжати Сергія на вокзал Ніна не збиралася. Повернувся директор, і їй неодмінно треба було піти до нього. Може, все-таки пощастить відмовитись від класного керівництва в сьомому класі. Принаймні хоч на цей учбовий рік.

Сергій урочисто вніс у кімнату дбайливо зроблену полицю для книжок. Він її добре пополірував, а перед тим прикрасив візерунками на мотиви народної різьби, які сам і вирізьбив.

— Отут ми її й примантачимо, як каже батько, — сказав він, приставляючи до стіни полицю, щоб намітити, де заганяти цвяхи. — Чудово виходить, правда, Ніно?

Ніна погодилась. Сергій, забиваючи цвяхи, розповідав, що батько любить вигадувати нові слова. А письменники не завжди полюбляють це.

— Днями якось приходить батько й каже: оце роздобичив чудовий підшипник... А потім розповідає: проходив повз ставок, діти бігають на березі, школяррики малі. Хлопці кличуть з собою дівчинку, а вона гукає до них: та почекайте, ось жабу прикандичу! І б'є холудиною жабу. Такого слова і я ніколи не чув — прикандичу! — Сергій засміявся. — А діти ж дуже люблять словотворчість. Ось, скажімо, така лічилка, пам'ятаю з дитинства, коли ще в піжмурки грали: ані бані барабані, скаче баба на барані... Подумайте, як ритмічно і звучно!..

— Справді, здорово. Алітерації які! — підтвердила Ніна. — А разом і асонанси.

— Ну, такі тонкощі я вже забув з того самого часу, коли здав якусь теорію літератури. Відразу й вивітри-

лося з голови. Не дуже любив я ці теорії, — засміявся він.— От ми й примантачили полицю!.. Ніно, а ви будете згадувати мене, га?

— У вільний час, звичайно. Бо, мабуть, тугувато мені прийдеться, особливо попервах.

— Та хоч у вільний... Тепер приб'ємо малюночки і портрети ваші. Окантував я їх не дуже дбайливо. Привезу з Києва рамочки, розміри я записав... Тільки коли ж воно буде? Мабуть, аж на зимову перерву спробую вивратись на кілька днів.

— Спасибі вам, Сергію. А як у вас з машиною на станцію?

— Хотів батько у голови просити, та хіба зараз до цього? Сам домовився з водієм Федьком, той дав слово, що заїде годині о дванадцятій: йому майже по дорозі хліб везти на станцію... Тепер треба ще забігти до Михайла, Павла не зганяєш, а з Галиною попрощатись треба.

— Галина... — перебила його Ніна. — Враження у мене таке, що в неї якийсь важкий тягар на серці... Але що тільки вона виробляла в неділю у своїх друзів, у Трибіді! Важко собі уявити. А Олена Олександрівна, дружина Трибіді, теж на витівки моторна. Будинок ходором ходив... І ось Галина веселилась, жартувала без кінця, танцювала, одне слово — дурня валяла, ніби хотіла хоч на якийсь час забутись. Та, видно, — не могла... Галина істерично веселилась, коли так можна сказати.

Мати на роботу не пішла, хотіла сама провести сина. Батько навряд чи зможе — роботи, казав, сила-силенна... Зайде лише додому, попрощатись вирветься. Марфа Петрівна зайшла в кімнату.

— Як у тебе, Сергійку, все готове?

— Так точно, Марфо Петрівно! — виструнчився Сергій.

— Бач, як йому весело, що від батьків тікає, — сумно сказала мати. — Там я тобі вузлик харчів нав'язала.

— Знаю я ваш вузлик! Напевне, не вузлик, а вузляку. Все одно не візьму вузляку. Так і знайте, мамо!

— А тобі що, на плечах його нести? Це ж домашні харчі, не те, що у вас по їдальнях та чайних. Знаємо ми... До станції я допоможу, а там у вагоні довезеш. Та хоч пиши іноді, чуєш? Бо як вирвешся, зразу й забудеш.

— Писатиму. Ви тільки тут Ніну не кривдіть.

— Оце ж все й чекали, щоб ти нагадав... Не кривдять. Бач, який дбайливий, — забуркотіла мати, не зводячи очей з сина.

Сергій сказав, що піде зараз попрощатись з Михайлом та Галиною.

— З Галиною... — зітхнула мати.

— А що таке, мамо? — насторожився Сергій. Мати мовчки знизала плечима.

Може, й Ніна піде разом з ним? Це ж по дорозі до школи. Ніна глянула на годинник і відмовилась. Ще рано, незручно. Вона поки прибере в кімнаті, поставить на полицю книжки, а потім уже й піде...

— Ну, то я подався,— сказав Сергій, прямуючи до дверей.

— Спасибі вам ще раз, Сергію,— сказала вслід йому Ніна.

— За що? — здивувався юнак, зупиняючись.

— За полицю, за малюнки, за все...

— За полицю дякуйте батькові, а малюнки я робив з великим задоволенням. До того ж, ви так дисципліновано позували, замучив я вас зовсім. Через якусь годинку побачимося!

Сергій вийшов, мати пішла за ним до воріт, попереджаючи, щоб не барився, щоб Федір не чекав. Бо він же прапорця заслужив...

2

Харитина Тарасівна закінчувала свою інформацію. Говорила вона скупко, дещо стомлено, черкаючи олівцем папірець, що лежав перед нею. Але директор добре знав свого завуча і слухав мовчки, не перебивав. Здавалося, він думав про щось своє, стороннє, далеке від теми цієї розмови.

Закінчуючи, Харитина Тарасівна повідомила, що інтернат уже відремонтовано, можна й учнів приймати.

— А ви заходили туди? — раптом перебив її Петро Сидорович Гринь.

— Ні, ще не була. Не вистачало часу... — підвела олівець Харитина Тарасівна, зробивши чомусь великі очі, ніби дивувалася такому безглуздому запитанню.

— А я був... Не все зроблено. Доведеться дещо пере-

робляти й доробляти. Не можна покладатись на саму Катерину Юхимівну. Ясно? — нахилився до неї директор.

«Вже наябедничала, стерва! — подумала Харитина Тарасівна. — Ну, знатимеш ти у мене!»

Ніби між іншим, Петро Сидорович спитав про нову вчительку російської мови. Яке враження вона справила на завуча?

— Як вам сказати, — знизала плечима Харитина Тарасівна. — Тільки поріг переступила, почала скаржитись, що її в районі і в нас погано прийняли. Неначе треба було зустрічати її з оркестром і з квітами, — блідо посмінулась завуч. — Київська фітюлька. Гарненька, правда, таких малюють на коробках з цукерками. Навряд чи з неї вийде справжній педагог. Легковажна надто...

Гринь поморщився.

— Звідки ви це знаєте, після однієї розмови з нею? Варвара Іванівна протилежної думки, ясно? — нетерпляче перебив її Гринь.

Звідки? О, відчуваються зразу столичні звичаї. Цими днями йшла вона години після дванадцятої ночі. Стоять на вулиці під осикою двоє. А підійшла до них безшумно, в тапочках поверталась додому. Чує, шепочуть одне одному — люблю, кохаю. Кинулися б в обійми, та саме вона обминула їх, — відсахнулися одне від одного злякано. Не повірила своїм очам і ушам — озирнулась. Справді вона, з молодшим сином Величая, що на художника вчиться в столиці. А перед тим бачила їх здалеку і вдень, так ніжно йшли, близенько тулилися, хоча б людей посомілися.

— Кінець кінцем, це їхня особиста справа, — нахмурився Гринь.

— Особиста справа! — заскрипіла Харитина Тарасівна, піджала губи, відкинулася на спинку стільця. — Особиста справа... З таким моральним обличчям виховувати молодь у комуністичному дусі? Зараз з молодим Величаєм закрутила роман, а цей поїде, почне переслідувати найстаршого, Михайла, він же теж неодружений...

— Родина Величаїв, на мою думку, цікава. Сам старий... — перебив її нетерпляче Гринь, щоб припинити цю розмову.

— Отой, може, коваль, посміховисько? — перебила і його Харитина Тарасівна і, не розтуляючи губів, засміялась крізь зуби.

— Ваша думка про Величя мене не цікавить,— роздратовано сказав директор. — Справа не в цьому... Ви призначили цю молоду вчительку класним керівником сьомого класу.

— А чому ж, нехай спробує попрацювати, — здивувалась Харитина Тарасівна. — У нас же всі так завантажені, що...

— Знаю. Розвантажимо, коли треба. Це я поламаю, ясно?

— Поламаєте? — аж підскочила на стільці Харитина Тарасівна. — Ви підриваєте мій авторитет в очах молодій вчительки. Кінець кінцем, я радилася з Олександрою Трохимівною. Вона теж з першого погляду розкусила цей київський фрукт.

— Авторитет ваш я не підриваю, а виправляю зроблену вами помилку, ясно? Чому ви не почекали мене? А Олександра Трохимівна тут ні при чому. Це внутрішня справа нашої школи! — роздратовано кинув Гринь.

— Ну, коли для вас завраївно не авторитет... Я змушена буду сказати Олександрі Трохимівні, що ви зневажаєте і мене, і її,— з істеричними нотками в скрипучому голосі, обурено відповіла завуч.

— Можете говорити хоч самому міністру, — недбало кинув директор. — Для мене тільки неясне одне: ви вже встигли розкрити а-мо-раль-не обличчя молодій вчительки, з якою розмовляли всього один раз, і цю аморальну, на ваш погляд, особу ви, без мого відома, призначаєте класним керівником найтруднішого класу. Де логіка, ясно?

— Ясно... — Харитина Тарасівна різко підвелась і грюкнула стільцем. Обличчя її враз взялося блідо-рожевими плямами. — Більше на цю тему розмовляти я не буду. Годі! Можете навіть призначати іншого завуча на моє місце, коли я не годжуся!

Вона, демонстративно грюкаючи каблуками, мало не бігцем, пішла з кабінету і навмисно хряпнула дверима.

Петро Сидорович витягнув пачку цигарок, пом'яв одну, вдарив кілька разів мундштуком об стіл, повільно закурив, пустив угору прозору шапку диму.

— Що ж, може, й доведеться зняти. Тільки тоді вже не уникнути серйозної сутички з завраївно... — пошепки, замислено промовив він. — Нічого, одійдете, заспокоїтесь, Харитино Тарасівно. Не вперше, ясно?

Та ні, пригадалося, що така розмова справді — вперше. Розперезалась шановна Харитина Тарасівна — очі й уші Олександри Трохимівни. Навіщо воно здалося заврайнво — незрозуміло. Але й думати про це не хотілося.

В кабінет зайшла дружина Лукія Остапівна, викладач природознавства. Як звичайно, волосся в неї трохи розпатлане, неслухняно вилазить з-під косинки, на чудово окреслених устах з химерно загнутими вгору куточками губів — рідна така посмішка. Петро Сидорович, та й не тільки він, знає, що Лукія Остапівна, навіть коли сердиться, все одно посміхається. Та сердиться вона рідко. Люблять її всі, — невгамовну, непосидячу, невтомну. Ото ж вона й садок розвела при школі, ставить з школярами-мічурінцями якісь фантастичні досліди, що ними цікавляться і в Києві, на дитячій агробіостанції, з якою вона і її гуртківці регулярно листуються, щоосені надсилають на виставку виведені ними нові гібридні сорти сільськогосподарських рослин, фрукти, овочі... А школярі-мічурінці завжди оточують її, як курчата квочку.

— Замкнувся? — примружила очі, посміхаючись, Лукія Остапівна і своєю легкою ногою подошла, поклала руку на голову чоловікові. — Зрозуміла зараз, що ти поговорив з Харитиною. Пішла, мов чорна хмара з-за лиману, а вітаючись, просичала щось крізь зуби. Думала я, що вкусить мене отрутними зубами.

— Розмову провадила досить агресивно, — зауважив Петро Сидорович.

— Руку відчуває. А ти злякався? — здивувалась Лукія Остапівна.

— Страшенно. Мало не зомлів, — замислено посміхнувся Петро Сидорович. — Добре, що зайшла. А малий де? В садку, звичайно?

— Допомогай мені, квіти толочив... А що таке?

— Доведеться тобі, Лук-Стріла, взяти класне керівництво в сьомому класі, — розвів руками директор.

— Ой, лишенько мені! — раптом сіла на стілець Лукія Остапівна і поклала на стіл свої робочі руки, прикрашені сірими плямами землі. З самого рання колупалася в саду, на ділянках. — Я так до своїх уже звикла, думки кожного читаю, мов по книзі.

— Нічого не вдієш, Лукіє. Не бачу більше нікого в колективі. Нехай працюють там, куди поставлено, — розмірковано промовив Петро Сидорович.

А кого ж замість неї? В шостий кого? Тетяну Панасівну? Молода дуже, чи впорається?

— Впорається. Вона впорається... Допоможеш їй перший час. Шкода, що її досі немає. Беручка дівчина, протягом одного року зарекомендувала себе, школярі її люблять, певно, за деяку інфантильність, за настирливість у роботі, за веселу вдачу, за вигадливість.

— Що ж, Петю, коли іншого виходу немає, прийму сьомий. Перший час доведеться повоювати з ними, поки паламаю їх трохи, — Лукія Остапівна звичним рухом захувала під косинку пасма попелястого волосся, яке через короткі хвилини знову почало визирати і лоскотати щоки.— Ходімо, Петю, пройдемося в садку. Ще встигнеш насидітись. Ввечері я тобі допоможу.

— Ходім... Треба було б у сільраду зайти, пора й про дрова думати. І Степового побачити б варто було. Але того тільки ввечері й застанеш...

Вони вийшли в двір. Катерина замітала коло ганку.

— Катерино Юхимівно, коли хтось питатиме, я в садку. Пошта прийде, принесете, там і прогляну...

— Добре, — розігнула свій стан Катерина і провела очима подружжя. Посміхнулась, коли Лукія Остапівна взяла під руку чоловіка. «Бач, неначе молодята», — подумала Катерина і задрісно зітхнула.

3

Ніна розставила книги, відійшла від полиці, глянула. Чудово! Тепер треба прибрати в кімнаті. Можна було б зробити це й пізніше, коли повернеться з школи, але так хотілося провести хоч до машини Сергія.

Вийшла, знайшла в сінях віник, туго зв'язаний Марфою Петрівною з нехворощі, намочила його в діжці з водою, як робила це її господиня, струснула. Срібні прозорі бризки метнулися у всі боки, на землі вивелися враз тісною сім'єю коричневі цяточки, мов ластовиння на щоках. Налила в миску води, принесла в кімнату, побризкала глиняну підлогу. Вологе повітря запахло полиною від нехворощі. Старанно почала замітати, щоб не залишилося й пилинки... Ще треба буде пилюгу витерти, де ж воно ганчірочка?

Вдома на її обов'язку давно вже лежало прибирання

кімнати. Тільки прибіжить з університету, переодягнеться, починає пританцьовувати, приспівувати, натираючи паркет. Скільки не воює з батьком і Валькою, все одно затопчуть паркет, а їй натирати. Матері ж ніколи! Потім мити підлогу в кухні, витерти всюди пилюгу, поставити все на місце...

Як там тепер без неї порається мати? Мабуть, сутужно доводиться. Від чоловіків яка ж користь у хаті, тільки насмічують та й усе.

Вранці ніколи не встигнеш нічого зробити. Ледве сьорбнеш чаю, портфель в руку і гайда, щоб не запізнитись. На ходу стрибне в трамвай, стурбовано поглядає на годинник. З трамвая стрімголов кидається в натовп, маневрує серед прохожих, які теж поспішають, іноді ненароком когось штовхне, не встигне вибачитись і чує за спиною не дуже похвальний епітет на свою адресу. Та гаразд, нехай би вони побули на її місці...

Ніна збрала сміття, винесла і зустріла Марфу Петрівну, що йшла з городу.

— Навіщо ото вам підмітати, я б сама, — сказала вона.

— Що ви, Марфо Петрівно! Заходьте, — попросила Ніна, вона бо розуміла настрої Сергієвої матері.

Марфа Петрівна охоче зайшла, присіла на кінчик лави, поправила спідницю, стомлено склала на колінах руки.

— Щоразу проводжаю і кожного разу на серці гризота... Розумію, так гірко, мабуть, і вашій мамі було проводити вас, та ще й надовго, — сумно сказала Марфа Петрівна. — Вперше на самостійну нову роботу.

— Заплакала трохи на вокзалі, така вже материнська доля, — в тон проказала Ніна.

— Гей, хто там є? — почувся чоловічий голос з двору. Ніна вискочила в відчинені двері. Запросила заходити Калістрата Свиридовича. Він, на ходу привітавшись, зайшов до неї. — А, молодичка Марфа? Здорові!

— Еге ж, молодичка, хоч навприсядки, — поглузувала Марфа Петрівна.

— А ти ж, Марфо, таки й танцювала навприсядки, коли дівувала, а я парубкував. Як врїже, то не кожен парубок так одіб'є закаблуками. Герой!.. — звернувся листоноша до Ніни, перебираючи пошту в торбі.

Марфа Петрівна тільки журливо похитала головою.

— Скільки хлопців за нею було чередою ходило... — з гордістю промовив Калістрат Свиридович. — Що, Сергійка проводиш? Бачу по очах. Чого б ото я сумував? Не на війну ж...

— І на війну проводжала... Напроводжалась і назустрічалась за своє життя. Хіба ви, мужики, це зрозумієте? Вам що...

Калістрат Свиридович помовчав, зітхнув...

— Гірше, Марфо, коли нікого проводити і в хаті нікого... Встав оце, зварив кулешу, наївся по саму зав'язку та скоріше з хати. Немає ж до кого і слова приїтного мовити.

— А ти женись на молоденькій, кучерявій, чорноокій, — з неприхованою іронією промовила Марфа і моргнула Ніні.

Калістрат Свиридович знову довго мовчав, перебираючи газети, листи. А потім серйозно сказав, що, коли б погодилася яка чесна та розумна молодиця, прийняв би в хату. Сирітку якусь ще взяли б, щоб ото бігало, белькотало... Сил у нього ще досить, роки свої не дуже навіть відчуває.

Видно було, що старий листоноша часто міркував, думав про це, і зараз воно вирвалося в нього з грудей з щемливим болем.

Він мовчки, замислено віддав пошту Марфі, потім Ніні листа й газету, підвівся, звичним рухом поправив на плечі торбу. Глянув у вікно, ніби когось виглядав. Попрощався...

— Може, молока холоденького пригубиш, Калістрате? — упадливо запропонувала Марфа. Вона добре відчувала настрої бадьорого, старого свого друга ще з юнацьких років, коли дівка вже не соромилась зустрічатися на вулиці з хлопцями.

— Спасибі тобі, Марфушо. Іншим разом, — розчулено подякував Калістрат Свиридович, завжди говіркий, невтомний. Мовчки показав на свою розбухлу торбу, кивнув на прощання головою і, неначе раптом зсутулившись, повільно пішов з хати.

— Теж горя сьорбнув, — похитала головою йому вслід Марфа. — Із старшим сином у партизани пішов, а жінка з малою ще дівчинкою лишилася. В сорок другому, саме у страсну суботу, влетів загін німців і поліцаїв. Прямо до його хати. Почали допитуватися в жінки

та в дівчинки, де батько й хлопець Ванько. А вони й справді не знали. Допитували страшно. Люди збіглися. Так вони, фашисти, витягли їх обох на вулицю і тут-таки біля хати, на очах у всіх, один наколов у груди ножем матір і відкинув убік, а другий дитину, так само... Люди кинулися тікати... Повернувся наш Калістрат у село сам, вже після війни. Іванко теж загинув у партизанах. Он воно як буває, дитинко моя...

Ніна стояла, застигнувши, насилу переводячи подих, заплющивши очі, ніби хотіла позбавитись цього страшного видовиська...

4

Як це й буває частенько перед від'їздом, під час прощання, розмова була безладна, аби не мовчати.

Трохим Трохимович, за звичкою заклавши руки за спину, походжав по кімнаті, підсміювався. Мати перекопувала Сергія, щоб він поїв на дорогу, а той жартував, що помре з голоду у вагоні, особливо коли зважити, що він везе з собою вузляку харчів, вагою мінімум в півтора центнера.

Зойкнула автомобільна сирена біля воріт. Сергій підхопився, хотів взяти чемодан, але мати суворо промовила:

— Постривай, сядьмо перед дорогою, щоб лихе сідало.

Всі покірно сіли, помовчали з хвилину, і Сергій знову схопив чемодан, картини, батько взяв вузол з харчами.

Федько вийшов з кабіни і вигукував:

— Гей там, не баріться! Ударна робота!

— Не горлай ти, їздовий з вимпелом. Самі знаємо, — відповів Сергій.

— Це ви там, у Києві, на таксах можете прохолоджуватись, а у нас урожай.

Речі швидко склали в кузов. Федір з кабіни випроводив якусь дівчину і показав їй на кузов, а в кабіну запросив Марфу Петрівну.

Трохим Величай поклав важку руку Сергієві на плече:

— Ти ж там шануйся, сину, та батьків не забувай.

— Хто вміє шануватися, той не буде начуватися... — додала мати, сідаючи в кабіну.

Батько поцілував сина, очі в нього стали теплі, він закліпав повіками, ніби в око попала порошок. Більше нічого й не мовив.

Сергій міцно потиснув руку Ніні і тихо сказав:

— Відповідайте на листи, Ніно. Про все пишть, особливо як у вас підуть справи перший час, — ще раз глянув їй в очі і спритно, по-спортсменському, стрибнув у кузов.

— По конях! — вигукнув Федько, хоч всі вже всілися. Завів мотор, машина затуркотіла, Сергій ще раз махнув рукою, і все розтануло, ніби в легкій жовтавій хмаринці. Величай і Ніна постояли мовчки.

— От і поїхав син, — промовив він, зітхнув і, нахиливши голову, пішов у двір.

Ніна ще на хвилинку зайшла в кімнату, глянула на себе в дзеркало, перев'язала косинку, поправила плаття і вийшла.

— Ідете, Ніно Дмитрівно? — спитав тихо Величай, стоячи біля дверей.

— В школу треба... Велике спасибі вам за поліцію, Трохиме Трохимовичу. Така гарна і зручна.

— Ет... — махнув рукою Величай. — Зайду ввечері, гляну, як той студент вам її прилаштував... Хату я замкну.

По вулиці, в хмарі куряви, промчала легкова машина «Победа». Примруживши очі, Величай провів її, повертаючи за нею голову.

— Високе райкомівське начальство покотило. У нас вони не зупиняються, робити нічого. І голову нашого недолюблюють, хоч, правда, його й любити ні за що, але не за те, за що начальство не любить, — хитнув головою вслід машині Величай і пішов у хату.

Трохи сумно стало, що поїхав Сергій. Відчувалося, когось не вистачає. Встигла звикнути вже, що він супроводжує її і так уважно слухає про зустрічі тут, про справи її... І здається, що залишилась сиротою. Сиротою... Ніна посміхнулась. Закрутиться Сергій в Києві, хіба йому там буде до неї? Та, певно, і їй не буде часу думати про нього. Так все й потече, як мусить бути.

Ніна поспішала. Хотілося скоріше поговорити з директором, може, з'ясується щось нове. Поставити питання просто — класним керівником їй зараз, без досвіду, буде важко. Так думає і Варвара Іванівна — добра, сер-

дечна і проста. Ось їй можна сказати все. Ніна ще піде до неї з наболілими думками, сумнівами. А ввечері треба зайти до Галини. Як вона там з тягарем своїм, про який уперто мовчить.

Он уже й школу видно. Ніна притишила крок. Боязко було зустрічатись вперше з директором, хоч Катерина Юхимівна розповідала, що він справедливий, вдумливий, розумний чоловік, який єдине про що дбає — про школу. І по ставленню до роботи судить про вчителів. Але часом важко доводиться йому, бо не вистачає вчителів, нікчемних замінити ніким. Воює з ними, а вони копають під нього, заяви пишуть, лаються на зборах, на засіданнях педагогічної ради...

Верхи на палиці прострибав маленький хлопчина, підганяючи свого «коня» лозинкою. Добре йому, клопоту немає... А цей ось уже прогресивніший — механізатор. Він міцно тримає в руках невеликий обруч, трохи повертає його вправо і вліво, зосереджено пихкає, надуваючи рожеві шоки, — цей уже тракторист... Який гарний метелик сів на стовбур дерева, розкриває і стулює барвисті, непередаваних кольорів крильця. Метелик зірвався з місця, затріпотів крильцями, але тільки розігнався летіти — з густого гілля дерева випурхнула червоногруда пташка, враз наздогнала метелика і в дзьобі з ним зникла в густому листі...

Нахиливши голову до самої землі, повільно, зосереджено перейшла дорогу Ніні ряба свиня. Щось підхопила, проковтнула і пішла далі. Вибравши місце з найглибшою пилюкою, свиня задоволено захрокала, урочисто лягла на бік, відкинула голову і, помахуючи хвостом від задоволення, приймала курну ванну...

Хто ж то вийшов з шкільної хвіртки і прямує сюди, таким рішучим чи сердитим кроком? А, Харитина Тарасівна! «Зустріч не на добро», — подумала Ніна і чомусь прискорила ходу, ніби поспішала зустрітись з завучем... Сова, здорово вигадали! Сова... Ніна мимохідь широко посміхнулась, не зводячи очей з Харитини Тарасівни, яка вже наблизилась. Уникнути зустрічі з нею було неможливо. Ніна привіталась. Але Харитина Тарасівна зупинилась, на привітання не відповіла.

— Чого це вам так весело, товаришко Думо? Сміється?.. — невдоволено спитала Харитина Тарасівна.

— Весело?.. Бо немає причин плакати, Харитино

Тарасівно,— знизала плечима Ніна на таке дивне запитання.

— Немає? Ага, ну це добре... добре, — якимось багатозначно промовила Харитина Тарасівна і рушила далі. Ніна спитала:

— Не знаєте, Петро Сидорович є?

— Не знаю, там довідаєтесь, — недбало кинула Харитина Тарасівна, навіть не повернувши голови.

Ніна знову вилаяла сама себе, що вдалася з запитанням до Сови. Тому йшла замислена, з якоюсь тривогою в серці. Чого вона така люта, ця Сова? Чи це тільки до неї, чи на всіх? А спитати нікого і незручно.

Біля хвіртки її зустріла випадково Катерина.

— Що це ви так замислилися, Ніно Дмитрівно?

— Є про що подумати, дорога Катерино Юхимівно. Чого ж не заходите на новосілля?

Стомлюється за день. Під вечір вже насилу ноги волочить, наганявшись по двору і по селу. Ось трохи з роботою впорається, тоді вже... Казав Калістрат, що Сергій поїхав. Директор? В саду. Як хто прийде, нехай туди йде. Він там з дружиною Лукією Остапівною і синком Бориском. Отак прямо доріжкою, там можна їх побачити.

Ніна увійшла в сад — назустріч їй ішов невисокий чоловік з рідким каштановим волоссям, маленькими, неначе хитрими очима, в парусиновому костюмі. Поруч жінка, яку вже Ніна зустрічала, — викладач природознавства Лукія Остапівна, засмагла до чорноти. В обох руках у неї були яблука, і Ніна потиснула їй руку нижче ліктя, як підставила вона. В кущах бігав хлопчик років шести в самих трусиках, аж чорний від сонця.

— Здрастуйте, Петре Сидоровичу, — привіталася Ніна.

Директор простягнув їй руку, стримано потиснув, познайомив з дружиною, показав на хлопчика:

— А то наш непосидячий отрок Борис, — посміхнувся батьківською посмішкою Гринь.— Добре, що прийшли. А я думав, ітиму в сільраду, зайду до вас мимохідь, познайомитись.

— Я щодня сюди приходжу. Сьогодні трохи затрималась... — відповіла Ніна.

— Гарзд. Не будемо сидіти в моєму задушливому кабінеті, розміром в оцю грядку, — показав він на гряд-

ку метрів з вісім квадратних.— Ходіте туди, в альтанку, в куток саду, там і поговоримо.

— А я піду додому, нагодую отого шибеника, покладу його спати і доварю обід, — якимось хороше, невимушено сказала Лукія Остапівна і простягнула Ніні яблука.— Прошу вас, покуштуйте, це наші кращі сорти, давно вже поспіли. Бачите, як гілки попідпирані. Мов насипано,— гордо показала вона на дерева.— Якщо застану ще вас, Ніно Дмитрівно, то покажу наші рослинні багатства. Подивитесь, що вміють робити власними руками мої мічуренята, майбутні перетворювачі природи.

— Дякую, нашо ж...— відмовилась Ніна від яблук, але Лукія Остапівна вже всунула їй в руку два яблука.

— Це ти що ж, даєш новій вчительці яблука розбрату? — спитав Гринь.

— Чому розбрату? Що нам ділити з Ніною Дмитрівною? — відповіла Лукія Остапівна і гукнула Бориса.

Петро Сидорович розпитував Ніну, як вона влаштувалась, як почуває себе тут, в селі?.. Він бачився з Варварою Іванівною, та говорила, що Ніна розмовляла з нею. Це добре... Зайшли в альтанку, сіли на ослін.

Йому сказала Харитина Тарасівна, що Ніна погодилась бути класним керівником сьомого класу.

— Я відмовлялась, скільки могла, але Харитина Тарасівна настояла на своєму. Я ж не знаю, з чого й почати!

— Розумію... Не подумайте, Ніно Дмитрівно, що вам не довіряють, чи що. Але я б теж не радив вам з самого початку братися за керівництво класом.

— Дуже прошу вас, Петре Сидоровичу, коли є змога, увільнити мене від класного керівництва.

— Ми так і вирішили... У нас є ще одна молода вчителька, прийшла з Харківського університету минулої осені, Тетяна Панасівна. Правда, вдача у неї не така, як у вас. — Петро Сидорович посміхнувся. — Настирлива, самостійна дівчина, з швидкими реакціями, з важкою хваткою. Ми дамо їй шостий клас, який веде Лукія Остапівна. А Лукія Остапівна погодилась взяти сьомий.

— А що викладає Тетяна Панасівна? Я не зустрічала її...

— Українську мову і літературу в тих класах, що й ви... Не турбуйтеся, тільки приїде, сама вас знайде, то така! — кивнув головою директор і засміявся.

Сміх у нього був спокійний, доброзичливий. Якось Аркадій доводив Ніні, що по сміху можна безпомилково визначити характер людини. Але цим мистецтвом Ніна ще не оволоділа, та не дуже й вірила Аркадієві. Той може вигадати що завгодно, для красного слівця, та щоб показати свою зверхність.

Але чому так насторожено поставився до неї директор? Цього Ніна не розуміла. Вона ж не знала про розмову Петра Сидоровича з Харитиною Тарасівною. І не зрозуміла, чому сказав їй директор, що треба вчительці шануватись, бо тут же всі люди на виду, нікуди не подінешся від людського ока і прихильного, і лихого...

5

Вони проходили коридором лікарні. Галина йшла глянути на хлопчика Васька. Вона не довіряла Софії Марківні, яка заявила, що вже пора його виписувати. Феофан Тихонович був іншої думки. Треба, щоб хлопчик ще полежав, цим можна уникнути ускладнень.

Про це Галина розповіла Михайлові, і він пішов з нею. Він згоден з Феофаном Тихоновичем, хлопчика бачив під час обходу хворих. Але йому хотілося поговорити з Галиною сам на сам, не заходячи спеціально до неї додому.

Всі ці дні Михайло Величай ставився до неї з якоюсь дивною упередливою люб'язністю. Галина відразу помітила це, шукала причин і не могла знайти. Що сталося? Адже тоді в дворі він її тяжко образив... Розмову почала Галина:

— Слухай, Михайле, ти нічого не говорив батькам про... нашу з тобою розмову тоді, в дворі?

Михайло зупинився, нахмурился трохи:

— А що таке?

— Нічого особливого, — обдумуючи слова, сказала Галина. — До мене вчора ввечері зайшов батько. Якось дивно розмовляв, намагався ставити якісь навідні питання... Я нічого не зрозуміла. Але розмови ми не закінчили, бо до мене прийшла Ніна, нова вчителька, що живе у старих. Така вона тиха, я б сказала, навіть безпомічна. Треба її підтримати...

Михайло зрадів, що можна перевести тему розмови

на інше, і заявив, що він дещо іншої думки про Ніну. Вона просто ще не звиклася тут. Обстановка для неї незвична, нова. Але постояти за себе дівчина, напевно, вміє.

Цими днями він мимохідь увечері зайшов до батьків, провідати. Сергій поїхав, Павло десь ганяє по бригадах, нудно старим.

Добре, що хоч Ніна живе у них. Особливо матері розрада, бо, видно з усього, Ніна сподобалась Сергієві. Помонів Михайло з батьками, вже було пізно, він пішов, а біля воріт стояла Ніна. Ніч була чудова, не дуже й темна. Ніна сказала, що упивається тишею, повітрям, спокоєм... Пішла провести його трохи. Розмова була у них невимушена. І дівчина ніби самим серцем розмовляла. Він переконався, що у неї воля є, цілеспрямованість, настирливість, почуття власної гідності...

— Пройшла якась жінка, — продовжив Михайло, — Ніна одвернулась. А жінка, ледь проминувши нас, сказала сама собі, але так, щоб ми почули: «Я так і знала, так і говорила». Ніна обернулась мовчки, жінка теж на мить повернула голову в наш бік. Я нічого в неї не питав, сказала сама, що то завуч школи Харитина Тарасівна, ми її знаємо. Крізь сміх Ніна промовила—вона переконана, що в цієї жінки є хвіст, це типовий зразок відьми. І додала: важко буде з нею боротись, але й вона, Ніна, попсує їй крові... Ось воно як, Галино. Вона мені теж подобається, — закінчив Михайло, і вони рушили далі.

В палаті було тихо. Зеленаві тині мрійно гоїдалися за вікном, звідти вливалася свіжа прохолода. На підвіконні сидів білий голуб. Він довірливо поглядав на дітей і щось дзьобав рожевим дзьобиком. Діти не зводили з нього очей.

Галина привіталась, усі повернули голови до них.

— Ну, Васильку, як у нас справи? — спитала Галина, глянула на температурний аркушик, сказала Васькові, щоб він довго не сидів, а більше лежав.

— А мені вже нічого, тьотю Галино.

— Нічого? — спитав Михайло. — Це добре, скоро тебе й випишемо. Додому поїдеш.

— Не хочу додому, — похмуро відповів Василько.

— Чому ж це? — здивувалась Галина.

— Мені тут добре. Я ще не всі книжки перечитав і

хочу встати й годувати голубів у дворі. Он цього ми зовсім привчили до себе... Голубів наших ми любимо, гулі-гулі-гулі, — покликав хлопчик. Схиливши голову, голуб глянув на Василька. — У них лапки рожеві.

— А хто ж то голубам їсти дає, га? — строго спитав Михайло.

— Тьотя Ліда приносить зернят. Вона така хороша, добра. Смішне нам розказує, книжки з картинками дає,— промовила дівчинка, що лежала напроти.

Михайло глянув на Галину. Вона зрозуміла його погляд, мовляв, а ми все гудимо Ліду...

— А ви знаєте? — з таким запалом, ніби він розповідав своїм хлопцям, товаришам, заговорив знову Василько. — Тут є один горобчисько, ой і хитрющий крадійко! Десь він там сидить і стереже вікно. Тільки тьотя Ліда посиплять зерняток, він зразу сюди, і, хитренько поглядаючи на нас, тільки скік, скік, скік, і швиденько дзьобає. Ми поворухнемося, а він мельк, і вже на гілці. Потім знову на підвіконня. Ох і крадійко!

Михайло з Галиною посміхнулись, а діти розкотисто, радісно зареготали.

— Значить, додому не хочеш? — звернувся знову до Василька Михайло. — А ми подаруємо тобі пару голубів, у нас їх багато. Дома й розведеш собі.

— Ну, дурите? — недовіжливо посміхнувся хлопець.

— Я ніколи нікого не дурю, знай це, хлопче, — серйозно сказав Михайло. — Раз сказав — значить, подаруємо.

— Мені теж здається, що ви дурити не можете, і тьотя Галина так само. А Софія Марківна кричить на мене. Не пускайте її сюди до нас, — раптом рішуче заявив Василько.

— Ну, коли заслужив, то... — розвів руками Михайло.

Василько заперечував свою провину. Просто він просив їсти, бо хотілося, а мати носити часто не може, працює. Софія Марківна як закричить на нього, що він ненажера, ледар, бо повільно поправляється, а щодо їжі, нехай звертається до Ліди, до веселої Ліди, що ходить за ним.

— І на мене теж горлає, — невдоволено озвалася дівчинка напроти. — Я назвала її тьотя Софія. А вона як гримне: я тобі не тьотя, а Софія Марківна! Шмаркاته дівчисько!.. А я зовсім не шмарката, шмарків у мене ніколи немає, мама завжди кажить, що я чистюха.

Михайло мовчки скосив очі до Галини, вона знизала плечима... Михайло пообіцяв, що Софія Марківна більше не буде на них кричати, і пішов до дверей. Василько гукнув до нього:

— А коли ж мені виписуватись?

Галина поклала руку йому на коротко стрижену голову, погладила шорстке, як щетина, волосся.

— Ага, кортить швидше голубів мати... А пам'ятаєш, як ти говорив, що вмерти хочеш? — посміхнулась вона.

— Пам'ятаю, звичайно... Так тоді ж як боліло, а зараз зовсім нічого не болить, — виправдався Василько.

— Добре, ляж, голуб'ятнику. Годі сидіти. Подивимся, скільки ще доведеться тобі тут пробути... Коли будеш отак підстрибувати, тоді довше, так і знай, — Галина поклала його, Василько покійно ліг, а вона вийшла.

Михайло був уже біля дверей свого кабінету. Раптом Галину наздогнала санітарка Ліда:

— Галино Степанівно, там у прихожій Павло Трохимович, просить, щоб ви вийшли до нього, — проказала вона гучно своєю скоромовкою.

— Знову, Лідо, кричите на всю лікарню... — невдоволено зауважила Галина і наказала: — Підіть скажіть Павлу Трохимовичу, що я зайнята і вийти зараз не можу. — Якись кілька секунд збентежена Ліда нерішуче переступала з ноги на ногу. — Ідіть передайте, що я сказала, негайно!

Ліда повернулась і повільно пішла.

Михайло чув цю розмову...

6

А час рухався досить дивно: то швидко, як шалений вітер, що б'є у відкриті груди, то раптом застигав на місці, неначе ота осика, яка, здавалось, виросла з своєї власної кудлатої, розпростертої під нею, волохатої тіні.

В школу Ніна не ходила, бачилася тільки ще раз з Варварою Іванівною, яка намагалася вселити в серце молододі вчительки впевненість, надію на краще. Ніна розуміла, що стара вчителька відчуває її настрій, тривогу. А тривога, невпевненість все зростали, набухали в серці, в'ялили його.

Довго просиджувала за столом, конспектувала уроки, перечитувала ще і ще раз методичну літературу. Надвечір голова чманіла, Ніна йшла пройтись по греблі, даль майоріла в мареві — та земля велика, про яку барвисто вміє говорити Трохим Трохимович. Але не так легко нагріти місце на цій землі великій, ввижалося, що хтось без неї десь вирішує її долю, може, завраївно, може, Сова. Тоді здавалося Ніні, що крізь верби на греблі проходить вона, мов крізь батоги, болісно здригалося все тіло...

Тепер якось особливо відчутно було, що немає Сергія. Де його вдумливі слова, його замислений, ніби відсутній погляд вдалину, за оті непевні лінії обріїв, за щоденну дійсність. З ним було просто і зрозуміло все... Про Аркадія не згадувала, навіть забула відповісти йому на лист. Жартувати так, як він, вона не вміла, а писати про себе, про свої болі і справи не хотілося, все одно не зрозуміє, тільки поіронізує з неї в черговому своєму посланні. Але треба відповісти хоч у кількох словах...

Іноді страшенно хотілося до людей. Якийсь письменник сказав, що найтяжче для людини, коли вона відчула, що їй немає до кого піти... Тоді заходила до Галини, яка завжди була їй рада. Господиня зразу починала готувати каву, і вони невимушено базікали про все, що спадало на думку. Галина розповідала про війну і про сьогоднішню операцію, Ніна — про університет, про смішні випадки з товаришами, аби тільки не чіпати своїх справ і сумнівів... Каву пили вже без лікеру, бо його не було, і Ніна обіцяла привезти з району, коли поїде на учительську конференцію...

Сьогодні нікуди не хотілося йти, охопила дивна втома, чи млюсть вселилася в душу. Вийшла в двір. Вже повільно падала ніч, дні стали помітно коротшими. Густий присмерк вдарив в очі, накрив непроникливою імлюю.

На призьбі, під густим берестом, сиділи Величай і Заводій.

Відповівши на привітання, Трохим Трохимович запросив Ніну сісти рядом з ними:

— Погуляйте з парубками, Ніно Дмитрівно. Бо давно вже ми не парубкували, — зауважив Величай, поскубуючи борідку. — А молодиці моєї щось довго немає. Чи не туркоче там, голубка, з яким-небудь сивим голубом під осичиною. Культурненько...

Ніна присіла. Свою розмову Величай з Заводієм продовжували далі. Власне, говорив Величай, а Заводій іноді вставляв одне коротке слово і безупинно крутив в руках гайковий ключ, як чотки.

— Значить, наздогнав мене оце твердолобий, сідай, каже, підвезу. Ну й почав знову про агрегат на першому току, в Базила. Я йому й виклав усе, як у ноті міністра іноземних справ, те, про що ми з тобою міркували. Розлютився, аж побагровів, як тільки кров не бризне крізь шкіру. Допекло йому... Наказав, щоб увечері з'явився до нього Базило. Кажу, оце правильно.

Заводій швидше закрутив у пальцях ключ. Це ознака того, що він переживав сказане Трохимом Трохимовичем.

— Ну, а посварилися ми остаточно. Назвав я його двічі твердолобим, заявив, що не будемо ми робити для колгоспу ні транспортера, ні вітродвигунів, нічого,— рубнув рукою Величай. — Буд ласка, те, що нам положено як робітникам майстерні, робитимемо, а голову лама-ти більше зась!

Мовчки, запитливо Заводій повернув голову до Величай, нагнувши ліву щоку до плеча.

— Кажу йому, гаразд, ми зробимо прес для соломи на кінному приводі. Людям же полегкість яка! Ти, кажу, уяви собі. Коли ми землю та машинами уквітчаємо, мов квітами. Скільки людської сили збережемо, скільки добра зробимо! А він кричить: годі, не дозволю, нічого не дам! Ага, відповідаю, гаразд! І ми для тебе нічого робити не будемо. Все офіційно. Все... Культурненько... Зупиняй свою тачку, на якій треба було б тебе вивезти на смітник, чортового себелюбця, срібллюбця, чарколубця. Я, кажу, пішки піду! Не хочу з таким типом їхати! Зупиняй, кричу... Зупинив. Пообіцяв я йому, що на перших зборах колгоспників поговоримо, встав і пішов. А він мовчки стьобнув коня віжкою і помчав. — Помовчавши, Величай сумовито додав: — Здається, нашій з Архипом дружбі капут, можна над нею ставити надгробний пам'ятник...

— Помиритеся... — коротко, безклопітно сказав Самійло. — Як же його з кінним приводом?

— Отут і вся заковика, Самійле! Це треба нам добре розкумекати...

— Для себе, може, спочатку зробити прес? — нарешті

повільно, замислено озвався Заводій. — Моторчик свій я полагаджу. На перший час буде, а там...

Величай підтримав цю думку. Справді, для себе збити, нехай люди подивляться, чия правда. З нового саману він собі й майстерню збудує... Шнек і прес не первина робити. На це матеріалу можна знайти, в МТС зварять хлопці, що треба...

— Нудно вам, мабуть, слухати наше базікання, Ніно Дмитрівно? — раптом повернувся до Ніни Величай.

Ніна відповіла, що їй дуже цікаво. Справді, було цікаво слухати, стежити, як народжувалась творча думка у цих двох колгоспних майстрів. Але, признатись одверто, багато чого вона зовсім не розуміла.

— Не для себе стараємося, Ніно Дмитрівно, — довго помовчавши, зауважив Величай. — Для людей землі нашої великої, для них. Ми що... — махнув він рукою. — Нам самим небагато треба...

Раптом різко відчинилася хвіртка, в двір хтось увійшов. Можна було по обрисі розпізнати жіночу постать.

— Тут живе Ніна Дмитрівна Дума? — спитав дзвінкий голос, і, не зупиняючись, дівчина розмашистим кроком пішла до призьби. Здавалось, що вона бачить, як кицька.

— Тут... Оце я, Дума, — підвелась Ніна і ступила до незнайомої жінки.

— Тоді здрастуйте, — вона підійшла впритул до Ніни і подала руку. — Я теж місцева вчителька, Тетяна Панасівна Горич. — Потиснула вона маленьку руку Ніни майже по-чоловічому. — Нічого, що так пізно?

— Ну, що ви! Заходьте, мені про вас говорили, — пішла вперед Ніна.

— Певно, щось погане? — без ніякої зацікавленості спитала Тетяна Панасівна.

— Навпаки... І я вас чекала, — Ніна увімкнула світло, обидві примружились, проміння на мить заслпило очі.

Тетяна Панасівна оглянула кімнату, відразу оцінила її досвідченим оком і сказала, що Ніні пощастило. Вона, Тетяна, теж непогано влаштувалась, але немає електрики. До гасу звикати було не так просто. Оце привезла з собою величезну лампу, та гас теж коштує немало. А головне, що не завжди він є в кооперації. Доводиться робити запаси. А хіба запасешся...

Походжаючи по кімнаті, Тетяна Панасівна зупинялась на хвилину то біля книжок, то біля малюнків, що висіли на стіні. І тоді Ніна уважно розглядала свою нову знайому. Не подобатись Таня не могла. Особливо кидались в очі дві світлі товсті коси, химерно переплетені і заколоті кінцями у волосся. Вони звисали на спині двома товстими гронами і відразу привертали до себе увагу. Сповнені рішучості світло-сірі холоднуваті очі під рівними темними бровами. Невисокий, чистий, упертий лоб, такі ж уперті тонкі губи, високі, видно, тугі груди і дещо товстуватий стан. Тетяна була вища за Ніну, мабуть, на півголови і здавалася старшою, хоча вони були майже однолітки.

Тетяна Панасівна походжала, роблячи кілька кроків з кутка в куток, ніби давно вже обжила цю мініатюрну кімнату.

Рухалася Тетяна Панасівна з таким виглядом, ніби кожної хвилини була сповнена наступального устремління чи бажання сперечатись з кимось, лаятись, чи кудись поспішати своїм рішучим кроком, може, щось підштовхувати широкими, як для дівчини, плечима, а може, підхопити довгуватими чіпкими руками.

Тетяна Панасівна зупинилася біля двох портретів Ніни, показала пальцем і не спитала, а констатувала:

— Син хазяїна намалював...

— Звідки ви знаєте? — здивувалась Ніна.

— Звідки?.. Я ще й більше про вас знаю, — засміялась Тетяна Панасівна, показавши рівні зуби. Кілька секунд вона упивалась здивуванням і збентеженням Ніни. — Зустріла інформбюро в особі тітки Катерини Юхимівни та шановного поштового гінця Калістрата Свиридовича. Вони мені дали точну інформацію про вас і координати, як знайти. Я точно і потрапила сюди...

Вона приїхала рано, але в школу не зайшла, а пішла на поле знайти секретаря комсомольської організації Сеню Засядька. Познайомилася з ним Ніна, це добре... Чудовий хлопець, розумний, ентузіаст і всіх уміє захопити, кожному знайти роботу. А вона, Таня, член бюро, відповідає за агітпропроботу. Пізніше в це повинна включитися й Ніна. Спокою все одно не буде. І оце договорилися з Семеном восени влаштувати шанування Калістрата Свиридовича в зв'язку з тридцятиріччям його бездоганної роботи листоношею. Саме комсомол

влаштує. Буде урочисте засідання, подарунки, представники зв'язку з району й області, стаття в газеті... Ось як! Тільки це секрет.

— Тепер розповідай, як тебе тут прийняли, і взагалі про свій настрій. Я трохи його розумію, бо минулої осені була в такому ж становищі. Тільки давай без особливих церемоній, а просто — ти Ніна, я Таня — і все. А китайських церемоній будемо додержуватись в офіціальній обстановці, в школі деякий час. Добре? — рішуче спитала Таня.

— Звичайно, що за розмови! — погодилася Ніна і розповіла про приїзд у Слобожани, розмову з заврайвно, потім з завучем і з директором.

Таня сиділа, поклавши ногу на ногу, і уважно, навіть напружено слухала, зціпивши зуби, насупивши брови. Коли Ніна закінчила, Таня деякий час помовчала, потім різко сказала:

— Дурниці ти робиш, Ніно, вибач для першого разу.

— Чому?

— Тому... А я дивлюсь, у тебе якийсь зляканий чи помітно знервований вигляд, — щось обмірковуючи, сказала Таня. — Навіщо ти з ними заїдаєшся? З начальством? Це ж тобі не комсомольський секретар, а вершитель твоєї долі. Треба бути дипломатом. Навіть посміхнутися там, де хочеться плюнути в пику. Та ще тут, на місцях...

— Не можу, — уперто відповіла Ніна.

— Іноді треба!

— Не мо-о-жу! — вигукнула Ніна.

— Дурна! Вибач ще раз.

— Назвати співбесідника дурнем — найкращий і найлегший спосіб виграти зразу спірку, як хтось сказав. Не люблю бюрократів у всіх видах, навіть маринованих в помідорному соусі, — всміхнулась Ніна.

— Цю стіну так не проб'єш, Ніно. Бюрократизм — гнійна пухлина.

— Але намагатимусь пробити... Може, скажеш, щоб я ще й з Рилівською панькалась, з інспекторшею?

— А, Марія Павлівна, унтер в слідниці? Нічого не можу сказати... Тільки знаєш, такі всюди є. Моя мама теж вчителька, в Харкові викладає російську, як оце й ти. Понад двадцять років викладає. В їхньому районному відділі освіти є точнісінько таке створіння, тільки

чоловічого роду. Татонько його заврайвно іншого району, не там, де мама. Татонько і всунув синочка інспектором. А ми разом з ним вчилися і разом кінчали. Бездара, нікчема, насилу випхнули його з університету. Я приїхала, а мама мені розповідає, регоче. Прийшов він до мами на екзамен, в десятий. Учень слабенкий відповідає. Так-сяк літературу витягнув, а з мовою скандал. Щось белькоче, нічого не знає. А мама сидить, головою похитує, мовляв, добре, добре... Асистентка натискає їй на ногу, а мама не звертає уваги. Директор здивовано застиг. Закінчив цей учень відповідати, мама не поставила йому жодного додаткового запитання, відпустила на місце і питає інспектора: ну, як вам, Денисе Васильовичу?.. Чудово, просто чудово!— відповідає той. Асистентка закрила рота хусткою, директор витріщив очі, а мама незворушно виводить велику трійку. — А чому ж трійка? — здивовано питає інспектор. — Тому, що на випускних іспитах ми намагаємося не ставити двійок, яку він заслужив. Треба його випустити. Більше нічого з нього не витягнеш, весь рік його цікавили лише танці, модні піджачки, галстуки. Все одно у вуз не попаде ніколи, хіба, може, татонько кому-небудь в лапу суне. Буває й таке. Світ не без добрих людей... — Інспектор посидів ще кілька хвилин і зник. Регіт потім стояв в учительській після закінчення екзамену, — Таня теж засміялася, а з нею й Ніна.

— Це все добре, але Рилівська б не зникла. Вона надто самовпевнена, за її спиною дядечко, голова райвику, — зауважила Ніна. — Мені про неї дещо розповідав чудовий чоловік, теж інспектор, Минайло Кіндрат Іванович...

— Ну, Кіндрат Іванович! — вигукнула Таня і підхопилася на ноги. — Цей знає, розуміє, допоможе! Серце у нього світле. Тільки ти, Ніно, не подумай, що ото він такий лагідний, смирний. Ні, вимогливий. Та коли він побув на уроці, обдумав усе і під час розбору уроку робить зауваження, прислухайся, зважуй на його слова. До речі, він теж мовник... Сперечатись з ним — будь ласка! Теж вислухає уважно, коли вважає, що висловив невірну думку, ти його переконала, погодиться. Ніякої начальницької зверхності ніколи не покаже, в нього одне бажання — допомогти вчителеві все зробити на користь навчання... Ех, начальники! — знову вигукнула сердито

Таня.— Хай воно згорить, те начальство! Тут, у селі, є чудові прості люди. Я тебе познайомлю, та, правду сказати, по ширості, воно й само прийде, те знайомство. Візьми Варвару Іванівну, Семена Засядька, твого хазяїна Величая, його сина Михайла і невістку Галину, Гриня, Лукію Остапівну. А ти ще не бачилася з Юлею Базилію, зоотехніком. Ні? Цікава дівка, теж член нашого бюро. Вона закінчила технікум і приїхала працювати сюди, в рідне село. Настирлива, розумна, працьовита, чесна. Всі полюбили її на фермах, як рідну приймають... І ось почалася у неї боротьба з головою, з Степовим. А він у нас як упреться, хоч кілок на голові теши... Хотів звільнити Юлю, позбавитись її. Вже й сказав їй про це. Довідались доярки, свинарки, конюхи, їздові і оголосили мало не страйк. Заявили, не вийдемо на роботу, поки не відновить нашої Юльки... Скандал! Дійшло до райкому, хтось туди помчав. Викликали Степового та як дали, зразу відновив... Ось як!..

Таня глянула на годинник, заквапилася. Засиділась, забазікалась, а треба ж хоч відпочити... Значить, позавтра їхати на районну вчительську конференцію. В школі сказали, що спеціальної машини не буде, аврал у колгоспі — треба закінчувати з вивозкою хліба. Доведеться їхати попутними. Та зараз машин багато, підкинуть.

— Разом поїдемо, Ніно?.. — сказала Таня вже біля воріт. — Завтра побачимось. Я годині о дванадцятій зайду до директора... Приходь і ти, тільки не бійся вовка, Ніно! Комсомол не дасть, Сова не з'їсть! Добраніч! — І Таня потроху розтанула в темряві, тільки чути було, як вона напівголосно, безтурботно наспівувала:

Ванька Таньку полюбив,
Ванька дудочку купив...

Від цього вечора Ніна й Таня стали нерозлучними подругами.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

1

Харитина Тарасівна поїхала в район на день раніше. У неї було там чимало особистих справ та хотілося наговоритися з Олександрою Трохимівною, у якої вона, звичайно, й зупинилась.

Вдень ходила по крамницях, треба було на осінь дещо набрати з матерії, багато доручень дав їй і чоловік.

Під кінець дня зайшла в райвно. В першій кімнаті товпилися вчителі, реєструвались, одержували якісь талони, допитувались, де їм зупинитись. З цілою групою розмовляв Кіндрат Іванович, його всі знали, дехто хотів і порадитись, почути і розповісти новини. Він нікого не пускав до завідуючої, бо вона працювала над завтрашньою доповіддю, хоча робити їй з нею було нічого. Як завжди, написав доповідь для неї Кіндрат Іванович. Проте Олександра Трохимівна глибокодумно вчитувалась в доповідь уголос, іноді репетирувала деякі місця, радилася з Марією Павлівною Рилівською, яка сиділа поруч. Олександра Трохимівна знала, що Рилівська нічого путнього порадити не може, але робила приємність сестрі голови райвику, нехай думає собі, що вона права рука завідуючої...

Привітавшись до всіх, Харитина Тарасівна звернулась до Кіндрата Івановича, кивнувши головою на двері:

— Є?

— Над доповіддю працює, — багатозначно відповів інспектор.

Нічого не сказавши, Харитина Тарасівна відчинила двері в кабінет завідуючої, зазирнула туди і зайшла.

— Не заважатиму тобі, Шуро? — спитала вона. — Здрастуйте, Маріє Павлівно.

— Сідай, Харитю. Нічого, все одно голова розколюється.

— Клопоту не обберешся за ці дні, — зітхнула Марія Павлівна, поправила зачіску, обсмикнула плаття біля вирізу на грудях.

Для годиться Олександра Трохимівна спитала, як там справи вдома, в школі?

Дома все гаразд, а в школі... З директором довелось серйозно зіткнутись, частково саме й за неї, завідуючої районним відділом освіти. Харитина Тарасівна докладно розповіла про те, як Гринь відмінив її розпорядження відносно нової вчительки, наказавши, щоб вона не була класним керівником сьомого класу.

Олександра Трохимівна слухала уважно. Не зводила очей з Харитини Тарасівни і Риловська.

— Я йому заявила, що він підриває мій авторитет в очах молодій вчительки, — ніякої уваги... — сердито звузила в щілинку очі і підігала губи Харитина Тарасівна. — Мовляв, чому його не почекала! Тоді я кажу, що радилася з заврайвно, а він як загорлає: до дідька мені заврайвно, яке вона має право втручатись в справи моєї школи! Подумаєш, начальство! — перебріхувала все Харитина Тарасівна.

— Що? — враз почервоніла Олександра Трохимівна.

— Зарвався Гринь, треба його обсмикнути! — стукнула кулаком по столу Риловська.

— Вправити роги, — додала Олександра Трохимівна, швидко схопила олівець і на окремому аркуші написала великими літерами: Гринь! І кілька разів підкреслила.

— А та, київська розпутниця, розкладений, аморальний тип, тепер сміється мені просто в очі!.. Уявіть собі, що це за особа. Через кілька днів після її приїзду я випадково, мимохідь, наскочила, коли вона на вулиці пізньої ночі освідчувалася в коханні, цілувалася з сином її хазяйки, студентом, — з обуренням скрипіла Харитина Тарасівна.

— Ну й ну, — плямкнула губами і скрушно кілька разів похитала головою Риловська.

— Той студент поїхав, я вже бачу, ніжно ходить вночі під ручку з найстаршим сином хазяйки, літнім лікарем. І, здається, пішла до нього додому. Його давно вже

покинула дружина за любовні пригоди, чи що... Ось така вихователька молодого покоління в комуністичному дусі! — мало не скрикнула Харитина Тарасівна, знизала плечима і широко розвела руками. — Я, звичайно, сказала Гриню про все це і додала, що, напевно, у неї і в Києві не один є, бо мало не щодня одержує по кілька листів. А він відповідає з презирством до мене: це не наша справа, а її особиста, і нема чого нам втручатись у її життя...

— Так і сказав? Став на захист якоїсь проститутки? Ну й ну... — процідила Риловська.

Олександра Трохимівна тільки міцно стиснула губи, вони стали ще блідіші, знову взяла олівець і ще кілька разів підкреслила прізвище: Гринь.

2

Коли Ніна й Таня зайшли в райвно, в першу кімнату, Кіндрат Іванович Минайло, залишивши своїх співбесідників, пішов їм назустріч.

— А, наша квітуха молодь! — промовив він, радо тиснучи їм руки, по-батьківському оглядаючи їх примруженими, близькозорими очима. — Тетяно Панасівно! Як же ви погарнішали за літо.

— Дякую за добре слово, Кіндрате Івановичу. Просто мадонна, еге? — розкотисто засміялась Таня.

— Авжеж... українська мадонна... Вона не кривдить вас, Ніно Дмитрівно?

— Так, так, її скривдиш. Тит Титич сам кожного скривдить, — обняла Таня свою нову подругу.

Кіндрат Іванович розпитав Ніну, як вона влаштувалась, чи задоволена людьми, з якими їй доводиться зустрічатись, а далі й працювати... Але довго розмовляти з дівчатами він не міг, весь час хтось до нього звертався, кликали.

Проробивши всі формальності, Ніна з Танею пішли в свій гуртожиток. В кімнаті, крім них, було ще троє незнайомих, літніх вчительок, з якими Таня зразу почала жваву бесіду, розпитала, звідки вони, що викладають, як працювалось минулого року.

Потім дівчата помилися, переодяглися. Непосидяча Таня запропонувала йти шукати морозиво. Загрожувала

з'їсти порцій зо три, бо як же в таку спеку без морозива? І в кіно неодмінно треба піти...

Дорогою вона напучувала Ніну:

— Плани уроків неодмінно зберігай, вони тобі придатуться. Може, й на той рік доведеться викладати в молодших класах. От уже й полегшення. А писати плани тобі треба буде досить детальні. Бо раз в'їлася Сова, то перевірятиме обов'язково і буде присікуватись. Перший час показуй Варварі Іванівні, вона ніколи не відмовиться допомогти... І май на увазі, коли вчитель не зробив плану, завуч має право не допустити до уроку... Мені було гірше в минулому році, напочатку. Лідія Данилівна робила вигляд, що страшенно заклопотана, і я не наважувалась до неї звертатись. І ще май на увазі, Сова лізтиме зразу до тебе на уроки. А ти не пускай. За інструкцією не можна приходити на урок перші десять днів навчання. Звичайно, це не завжди виконується, але ти не здавайся. Вона захоче тебе скомпрометувати. Зі мною Сова не дуже любить задиратись, бо я в зуби не дивлюсь, коли вона неправа... А присікатись до мене їй нема чого... Хіба за невдалі уроки, то вони у всіх трапляються...

Вислухавши все це, Ніна важко зітхнула.

— Зітхаєш? Я ж тобі вже казала, що коли комсомол не дасть, Сова не роздере! — Таня міцно на вулиці обняла Ніну, засміялась і сказала: — Знаєш, Ніно, ти така тендітенька, тоненька, як хлопчик, навіть дівочі стегна майже непомітні. Не то що в мене.

Оглянувши ще раз подругу, Ніна промовила:

— Позаздрити тобі можна...

— Ех ти, не завидуй багатому, сказав Тарас Григорович. А ти красивіша за мене, Ніно. Я бачу, як на тебе чоловіки баньки свої витріщають, — тепер уже зітхнула Таня і раптом спитала: — Ніно, у тебе хлопець є, який тебе любить?

— Хтозна, Танюхо... — замислено відповіла Ніна, згадавши зразу Аркадія і Сергія.

— Як — хтозна? — з вдаваним обуренням спитала Таня. — Дівчина завжди це відчуває. Серцем відчуває. Ну, кажи!

— Чого ти в'язнеш, Танько! Йй-бо, не знаю. Так, товаришуємо, а чи любить — навряд. Себе любить, археолог один, дотепний, цікавий юнак. — Але в мене до нього... нічого немає, — знизала плечима Ніна.

— Нічого немає!..— перекинула Таня.— А ось у мене є. Здорово вміє говорити про кохання, цілуватись теж уміє смачно. Тільки я почекаю, що вийде далі, коли побудемо на відстані. Перевірю, так би мовити, не лише лабораторним, харківським способом. Дочекається мене мій Льонька чи... Він конструктор, винахідник, блискучий математик і спортсмен. Ми з ним могли на цілий день піти на лижі, на ковзани, в мандрю...

Свою загрозу Таня виконала — відразу знищила дві порції морозива і замовила третю, на заздрість якогось хлопчиська з опуклим, замурзаним животом. Трусики в нього ледве тримались на якійсь поворозці, яку він не випускав з руки, ніби трусики можуть втекти.

Ніна купила і йому порцію морозива, з трудом допитавшись, що зветь його Грицько Павлович. Грицько сором'язно поводив плечем, не наважувався взяти морозиво, хоч і не спускав з нього жадібного погляду. Він, певно, не міг собі уявити, щоб якась чужа, незнайома тьотя частувала його за свої гроші, такого мацапуру і розбишаку.

— Що це в тебе на пузі, Грицьку Павловичу? — ткнула хлопчика в живіт пальцем Таня.

— Це? Гразука... — гордо відповів Грицько.

— А, гразука... А я думала, чистука, — серйозно протягла Таня. — І зовсім це не гразука, і не чистука, а зовсім інше. Поглянь, — вона почала пальцем водити по Грицьковому животу. — Оце Кавказькі гори, це річка, тут хатка, в якій живе пуп, ось деревце розкинуло гілки, під трусиками океан. — Грицько мовчки, здивовано стежив, що ця дівчина стільки цікавого знайшла на його звичайному брудному животі. — А куди поділися оці два передні зуби, га? — раптом спитала Таня. Грицько не розгубився, помовчавши, відповів:

— Мама сказали, що це мишка вкрала їх, а вони просто випали. Бо я одного зуба навіть заховав у саду під деревом. Нехай собі там живе...

— Тетяно, годі тобі! — вигукнула Ніна. — Дивись, морозиво танає, вже зараз по пальцях потече. Хапай швиденько, Грицьку Павловичу!

Грицько вхопив морозиво і зразу його в рот, забув подякувати і чкурнув по курній дорозі, залишаючи за собою прозорі хмарки пилуги.

Дівчата разом з продавщицею сміялися йому вслід...

Коли дівчата прокинулись наступного ранку, трьох літніх вчительок вже не було в кімнаті. Вони ще вчора збиралися встати рано і піти на базар та по крамниціях. Ніна глянула на годинник, скрикнула і підхопилась на ноги, стала посеред кімнати в трусиках, закинувши руки за голову, і вигукнула:

— Підйом!

Таня схопилася й собі, підійшла до вікна. Дерево шуміло і гнулося од вітру за вікном. Важкі, ніби цементові хмари котилися по небу, вовтузилися там у височині, нашттовхуючись одна на одну. Сіримі непроникливими хвилями котилася курява над низькими будинками.

— Деньок сьогодні буде! — показала Таня на вікно. — Бач, як вітер хуліганить. Певно, й дощ врпиться...

— Саме для засідання, а не для прогулянок погода, — зауважила Ніна. — Ну, давай зробимо бадьореньку зарядочку або, як кажуть спортсмени, розминочку. Р-раз! Бо сидіти ж доведеться довго.

— Та довгенько, поки прослухаємо шановну Олександру Трохимівну, — позіхнула Таня в передбаченні зборів. — А потім такі ж самі методичні нуднології...

— А ти заздальгідь знаєш, що все нудотне?

— Я ж її, заврайвнониху, вже двічі слухала. В минулому році, як приїхала, потім у січні на зимовій конференції, де вона майже те саме повторила і ніхто її не слухав. Ніякої сенсації не почувеш, — розмахуючи руками, присідаючи і підводячись, сказала Таня. — Тільки давай поспішати. Нашвидку поснідаємо, і пішли. Спізнюватись на перше засідання незручно. Ходімо, бризнемо водичкою на наші чудові, заспані пики і в їдальню, трасу туди мною давно вже прокладено. Хоча б чаю сьорбнути. Мерщій!..

Накидаючи на себе халат, Ніна глянула у вікно:

— Поглянь, Тетяно, яку страшнющу куряву жене вітер!

— Бачила. Тут завжди так, у цьому чудовому слобожанському містечку. Навіть дерев не насаджать побільше. Здається, Гейне сказав, покидаючи якийсь німецьке місто: це місто сподобалося мені тоді, коли я повернувся до нього спиною. Побігли, Ніно! Сміятимешся дорогою.

Вхопивши рушники й мило, дівчата вибігли в коридор.

— А ось приїдемо, зразу й закрутимося, як тріска в ополонці, — скривилася Таня. — Двадцять дев'ятого перша педрада. Подивимось, як там уроки нам розподілять. Хоча б один день на тиждень був вільний. В минулому році я домоглася цього. Та Петро Сидорович і сам добре знає...

— Слухай, Таню, хто у нас в селі секретар парторганізації?

— А ти в партію подавати збираєшся?

— Та ні, не зараз... Просто так...

— Бригадир третьої бригади, Корж Данило Власович. Хороший дядько, я оце бачила його на полі, тільки трохи слабкуватий характером. Не має сили протистояти голові колгоспу, Степовому, цьому щедрінському самодуру. І ти уяви собі, оце останній час самодурнішає на очах, коли можна так висловитись. У мене в минулому році сутичка з ним була за сінка — ледаря і задаваки. Хотів у мене на уроках різні витівки чинити, я й дала йому перцю з маком. Татонько в школу прибіг скаржитись, що, мовляв, я навмисно присікуюсь до його недоростка. То я й татові теж відповіла як слід. Навіть з Совою посварилась... Ось матимеш щастя познайомитися з цим нездарою в твоєму класі, — Таня несподівано засміялась на подив Ніни. — Чого ти спинилась? Ти ж зрозумій, татонько, Степовий, не міг вигадати своєму нащадкові іншого ім'я, назвав його — Річард. Річард Архипович, — Таня знову засміялась. — Ну, а школярики, знаєш який народ? Був собі колись в Англії король Річард Левине Серце. А хлопці паростка Степового перехрестили на Річарда Заяче Серце. Просто наче в око влучили. Він таки боягуз і, як всі боягузи, задирається, хизується, бо за спиною татонько відповідально-номенклатурний... Ну, та грець з ним, помчали!

— А я ще хочу на пошту забігти, — поспішала Ніна за Танею. — Вчора ж ти, кіноентузіастка, примусила сидіти два сеанси. Я й запізnilась на пошту.

— Добре, біжи на пошту, я тобі біля себе місце залишу, десь ззаду, щоб можна було базікати під час доповіді й виступів... Все одно ніяких несподіванок для нас з тобою не буде, — сказала Таня. Але вона помилилась.

З пошти Ніна поспішала, майже бігла. До того, ще

пішов дощ — дрібний, густий, колючий. Вітер крутив водяні струминки, сплітав їх у пряткі джгути і хльоскав ними в обличчя. Добре, що не забула захопити з собою плащ, а то б пронизував дощ до самих кісток.

Конференція мала відкритися в тому самому кіно, де вчора дівчата дивилися картину. Клуб у містечку був зовсім маленький, занехаяний, там збирати людей незручно... Кінозал теж, видно, недавно був збудований нашвидкуруч — довгий, низький.

Ніна вбігла в кімнату, що правила за вестибюль, тут уже нікого не було, але чути приглушений шум голосів за дверима в залі. Ніна скинула плащ, струснула і взяла на руку. Назустріч їй своїм гвардійським кроком прямувала Риловська.

— Здрастуйте, — сказала Ніна, на секунду зупинившись.

Інспекторка зміряла дівчину з голови до ніг, на привітання не відповіла, але зупинилася проти неї.

— Не смійте спізнюватись, товаришко, — тоном начальницького наказу кинула вона.

— Треба відповідати на привітання, товаришко, — різко кинула й собі Ніна і, повернувшись, пішла до дверей в залу. Риловська від несподіванки на хвилину сторопіло застигла на місці, проводжаючи очима зухвалу молу вчительку.

Таня чекала Ніну і весь час озиралася на двері. Тільки Ніна показала в проході, Таня підвелася і, махнувши головою, показала на місце біля себе.

— Дощ іде? — спитала вона, коли Ніна всілася.

— Ще й противний, з вітром, колючий, — прошепотіла Ніна, бо якийсь учитель читав список кандидатів у президію зборів. Проголосували списком, члени президії зайняли свої місця за довгим столом. Через кілька рядів від себе Ніна побачила потилицю Гриня і поруч з ним трохи розпатлану, як завжди, голову Лукії Остапівни. Чомусь вона неспокоїно озиралась назад.

Від колективу школи села Вишневого в президію була обрана Харитина Тарасівна.

— Диво дивне коїться. Сова в президії... А на двох попередніх конференціях, на яких я була, в президії сиділи Петро Сидорович і Варвара Іванівна, Сови не було, — збуджено шепотіла Таня на вухо Ніні і не давала змоги почути початок вступної промови другого секретаря.

ря райкому партії, який виголошував загальні слова про роботу вчителів над вихованням юного покоління.

Але Ніні було цікаво, і вона не зводила очей з промовця — високого, дебелого лисого чоловіка, що виголошував свої загальники поганою мовою. «За таку мову йому треба було б поставити двійку», — подумала і посміхнулась Ніна.

Під оплески секретар закінчив читати свою промову і надав слово заврайвно — Олександрі Трохимівні Кривенко, але перед тим щось шепнув їй, глянув на годинник і вийшов.

Хрипким голосом почала вона доповідь про завдання вчителів шкіл Слобожанського району у наступному учбовому році.

Істини, які виголошувала заврайвно, були звичайні собі, про це говорилося щороку на кожній такій конференції. І коли вона перейшла до критичних зауважень, почала говорити про недоліки, присутні притихли, принішки, щоб не пропустити жодного слова.

Мабуть, чи не найрізче накинулася Олександра Трохимівна на школу в селі Вишневому, де директором Гринь. В минулому році була погана успішність, і це лишилося невиправленим до кінця учбового року. Чималий процент учнів довелося залишити на другий рік.

Ніна бачила, як на її очах поволі червоніла шия у Петра Сидоровича. Він швидко витяг з портфеля великий зошит і почав щось записувати.

А завідуюча продовжувала:

— Товариш Гринь не може спрацюватись з колективом, тримати його в руках. Заводить чвари з завучем, досвідченим педагогом, підриває авторитет завуча в очах викладачів, навіть наймолодших, які без ніякого педагогічного стажу. Занадто багато дозволяє своїй дружині, викладачеві природознавства, яка фактично є хазяйкою в школі...

— Це я? — швидко підвелася червона Лукія Остапівна і ткнула себе пальцем в груди.

— Не перебивайте! — грізно обірвала її Олександра Трохимівна, нахмуривши брови. Очі її блиснули злим вогником.

— А ви не плетіть з трибуни дурниць! — на весь зал вигукнула Лукія Остапівна. Присутні в залі заворушилися, глухо загомоніли.

— Що ви сказали?— ступнула з-за трибуни Олександра Трохимівна. Вона якось дивно вхопила повним ротом повітря, ніби виринула, побувши довго під водою. По обличчю повільно поповзли багрові плями.

— Те, що ви чули! Плітками займаєтесь! — махнула рукою до неї вчителька. Гринь смикнув за руку дружину, з трудом посадив на місце.

— Ось вам ілюстрація до моїх слів, — недоброю по-смішкою скривила губи заврайвно, показавши на Лукію Остапівну. — Там, у тій школі, у товариша Гриня, ніяких авторитетів не визнають. Ні він сам, ні деякі вчителі. Так він, як бачите, виховує колектив. Така в нього дисципліна в колективі...

Нарешті завідувачка скінчила доповідь, всі зітхнули з полегшенням і посунули з зали. Було оголошено перерву на п'ятнадцять хвилин. Потім почнуться дебати, може, пощастить закінчити їх до обідньої перерви. А завтра зранку почнуть працювати методоб'єднання.

Петро Сидорович під час перерви вичитував дружині, що вона так грубо перервала доповідача. Адже ж знає вдачу заврайвно, яка цього ніколи не забуде, — владна і мстива.

— Чорт з нею, нехай не забуває! Мені з нею дітей не хрестить! Подумаєш, вчиш мене мовчати, коли таке говорить перед вчителями всього району. Не буду мовчати!.. Це все Харитина наплела їй, і пальці знати, — Лукія Остапівна не захотіла більше розмовляти з чоловіком і пішла до своїх знайомих учителів з дальніх сіл.

Таня з Ніною ходили похмурі, злі, мовчазні, бо кожен розумів думки свого товариша. До них підійшов Минайло, теж помовчав...

— Даремно дружина Гриня так різко кинула репліку, — замислено, повільно промовив він. — Даремно...

— Даремно? — перепитали дівчата майже в один голос. І продовжила вже Таня: — Ні, даремно, Кіндрате Івановичу. Послухайте, що он вчителі кажуть.

— Молодець Лукія Остапівна. Правильно обірвала плітки про нашу школу і про директора, — додала Ніна. — Я там недавно, але...

— Бачите, друзі мої, я добре знаю Олександру Трохимівну, — зітхнув він на повні груди. — Давно не було у нас такої конференції, давно. Я навіть і не пам'ятаю...

А це ж тільки почалося, а що далі буде? Ходімо в зал...

Хоч Петро Сидорович першим записався на виступ, йому довго не давали слова, так само, як і Варварі Іванівні. Виступали місцеві вчителі, які підтакували завідуючій, вимагаючи в цьому році звернути особливу увагу на школу у Вишневому, коли там завелися такі неподобства.

Нарешті вийшов Гринь, спокійний, зосереджений. Він трохи помовчав, розкрив свій зошит і почав розмову взагалі про свою школу, сказав, що, звичайно, і у них є недоліки, мабуть, і немало. Треба їх виправляти. Але навіряд чи можна їх виправити, коли діяти такими методами, як це робить Олександра Трохимівна.

— Ви інших не заслуговуєте! — на весь голос кинула заврайвно.

— Можливо, тільки я вас не перебивав, — зауважив Гринь.

— Зате дружина старалась і за себе, і за вас, — кинула знову заврайвно.

— Не перебивайте промовця! Ми ці прийоми знаємо! — вигукнув хтось з зали. Присутні заворушились, озираячись, шукаючи очима того, хто вигукнув.

Олександра Трохимівна з-під низько насуплених брів повела очима по залу, шукаючи зухвальця, що сміє їй вказувати. Але промовчала.

— Коли про дружину директора таке говорять, хто б не говорив подібну нісенітницю, мовчати, звичайно, не можна. Адже це неправда, є ж колектив шкільний. Ми ж на виду живемо... Олександра Трохимівна сказала, що я не спрацював з колективом. Звідки такі відомості? — підвищив свій глухий голос Гринь. — Знову ж таки, є колектив, нехай він скаже... Повторюю, звідки ці відомості? За весь минулий рік у нас жодного разу не був інспектор!

— Тепер буде, не турбуйтеся! — на високому тоні перебила Риловська.

— Я не турбуюсь, ясно, навпаки, треба, щоб приїхав, приїздив, — натискував саме на ці слова Гринь.

— Приїде! — знову так само голосно перебила Риловська.

— Може, ви приїдете? — Гринь приховав посмішку і простягнув до інспектора палець. В залі вчителі знову

заворушилися, Таня вголос хихикнула. Олександра Трохимівна брязнула в дзвоник. Все стихло.

— Мені одне неясно, — продовжив знову глухо Гринь. — На конференції влітку минулого року, потім на зимовій, здається, четвертого й п'ятого січня цього року, Олександра Трохимівна жодного поганого слова про нашу школу, про нашу роботу не сказала. Та й бачимося ми часто, і так само жодного зауваження не було. Що ж сталось? Що змінилось?

— Ви б краще самокритично виступали, — сердито, не ховаючи цього, знову перервала директора заврайвно.

— Не підганяйте мене, Олександро Трохимівно, — знизав плечима Гринь. — Повторюю, я вас не перебивав. Ясно? А оратор з мене поганенький, — посміхнувся він. — Ви сказали, що я підриваю авторитет завуча. Ні, я вправляю його помилки. На моєму місці так зробив би кожен директор.

— Не розписуйтеся за всіх директорів. Для них існує авторитет відділу освіти, а для вас ні! — не витримала заврайвно.

— Не перебивайте промовця! — почувся голос Тані.

Повільно, докладно Гринь розповів історію з призначенням, без його відома, класним керівником сьомого класу молодій викладачці російської мови і літератури. Вона приїхала просто з університетської лави. Ніколи в школі не викладала. А відомо, що в університеті педагогічні дисципліни викладаються абияк, це дисципліни там другорядні. Випускники дають всього два практичні уроки... Він скасував це призначення і вважає, що зробив правильно.

— Правильно! — почувся голоси з місць.

— І ніякого підриву авторитету завуча тут немає...

— Правильно! — знову почувся голоси, головним чином директорів шкіл.

— Ось як воно було, товариші... — так само спокійно продовжував Гринь. — Я колись навчився стенографувати і застенографував з доповіді Олександри Трохимівни все, що вона говорила про нашу школу. Думаю, що нам з нею доведеться поговорити у деяких районних партійних інстанціях...

— Лякаєте? — не витримала заврайвно.

— Чого ж лякаю, — посміхнувся Гринь. — З яких це пір комуністів лякають вищими, об'єктивнішими органа-

ми. Ні, я вимагатиму, щоб нашу школу обстежила авторитетна комісія...

— Пришлемо їй комісію, — з загрозою в голосі перебила заврайвно.

— Ні, Олександро Трохимівно, я говорю не про таку комісію, яку ви надішлете, а про комісію, погоджену з райкомом... А потім буду просити, щоб питання про нашу школу поставили на бюро райкому. Там і поговоримо. А то вже мені переказували, що хтось розпускає чутки про якісь аморальні вчинки когось з викладачів нашої школи. Це, товариші, не жарт! За такі речі треба відповідати тим, хто дозволяє собі аморальні вчинки, а коли то є брехня, наклеп, тоді мають відповідати наклепники. Про ці чутки Олександра Трохимівна знає...

— Знаю, тільки це не чутки, а факти! — вигукнула Рилівська.

— Ось про це їй треба поговорити. Як бачите, я сам ставлю питання, не приховую, але я нічого у нас не помічав. Заявляю зборам з цілковитою відповідальністю, — вигукнув він.— Думаю, було б непогано, коли б за такої ситуації, яка склалася у нас, райком зібрав партійну групу конференції...

Варвара Іванівна вийшла, як завжди, чепурна, дбайливо причесана, вийшла майже безшумно, в своїх м'яких черевиках. Повільно одягла окуляри в тонкій оправі. Говорила коротко про труднощі у викладанні, особливо мови... Потім заявила, що вона з великим здивуванням вислухала ту частину доповіді, де заврайвно говорила про їхню школу. Колектив свій Варвара Іванівна добре знає чимало років, колектив, безумовно, здоровий. Ніяких хазяйнувань в школі Лукія Остапівна собі ніколи не дозволяла, а що вона чудовий педагог-природник — це факт. Цього від неї не відбереш. Що ж торкається класного керівництва нової вчительки в сьомому класі, то вона радила директору відмінити розпорядження завуча. Не лише з тих міркувань, що говорив Петро Сидорович, мовляв, не впорається з цим. Не лише це... В минулому і позаминулому році в молодших класах російську мову і літературу викладала вчителька, у якої була своя особиста велика печаль... Вона ж була і класним керівником теперішнього сьомого. Йї важко було викладати, вона багато пропускала уроків, класи занехаяні, дисципліна розхитана. Новій учительці неодмінно треба

буде створити додаткові групи в кожному класі і наполегливо працювати, може, й весь рік. Додайте до цього зошити. Ну й досвіду немає...

— Я, товариші, їй допоможу і допомагатиму, скільки зможу. Але не треба забувати, що я людина вже похилого віку, втомлююсь швидко, та ще й хворію...—похитавши головою, додала вона. — Оце, здається, і все... І треба, щоб у школу навідувалися інспектори, коли є якісь несподівані сигнали.

— Інспектори самі знають, куди їм їхати. Даремно ви їх вчите! — з якоюсь брутальною зухвалістю перебила її Рилівська.

Варвара Іванівна деякий час мовчки дивилася на неї, пожувала губами, посміхнулась так, як сміються з витівок малих дітей, які вдають з себе дорослих.

— Бачите, Маріє Павлівно, — нарешті почала вона. — Вчитися ніколи і нікому не завадить, вчитися в кого завгодно, аби з користю... Я, мабуть, більше як удвічі старша за вас. В школах працюю значно більше років, ніж вам є всього... До цього ще додаю, що ніяка найвища посада, яка дає право командувати людьми, ніяка, повторюю, посада сама по собі не додасть людині ні розуму, ні знання...

Під оглушливі оплески Варвара Іванівна повільно пішла на місце.

Харитина Тарасівна не виступила. Вона тільки весь час підтакувала Олександрі Трохимівні.

В своєму заключному слові Олександра Трохимівна пробувала ще нападати на Гриня, на колектив Вишнянської школи, але її майже ніхто не слухав, тільки Петро Сидорович старанно стенографував її виступ. Вчителі перешіптувались, стиха перемовлялися, пересміювались...

Коли завраївно закінчила, вона оголосила, що завтра з дев'ятої години починають працювати методоб'єднання в приміщенні другої школи. Керувати методоб'єднанням мовників, що викладають російську мову і літературу, було призначено Варвару Іванівну.

— Товариші, категорично пропоную не запізнюватись, — попередила Олександра Трохимівна, і в цей момент Рилівська подала їй записку. Завраївно швидко пробігла її очима і звернулась до зали.— Ось мене дивує, товариші, молода вчителька, яка ще тільки починає працювати в школі, про яку тут говорили Гринь і Варвара

Іванівна, ця вчителька запізнилась сьогодні на наші збори. Виходить, їй не цікавить конференція! Як прізвище? Дума, з Вишнянської школи.

Почервоніла до неможливого, Ніна так підхопилася з місця, ніби їй щось підкинуло. До неї повернулось багато голів, і вона, скільки ставало тремтячого голосу, вигукнула:

— Ви говорите неправду! Я прийшла вчасно, ще засідання не починалось! Ось біля мене сидять товариші, вони ж підтвердять, — вона показала на вчителів, що сиділи біля неї, але ті сторожко повбирали голови в плечі і поховалися за спини передніх. Швидко підвелася тільки Таня.

— Так, товаришка Дума, Ніна Дмитрівна, прийшла до початку засідання. Ось тут вона й сиділа весь час.

— А як ваше прізвище? — підозріло, суворо спитала заврайвно.

— Горич! — підняла голову Таня.

— З якої школи?

— З Вишнянської, — дивлячись їй просто в очі, відповіла Таня.

— А, з Вишнянської, — багатозначно протягла заврайвно, проте з докором зиркнула на Ріловську.

4

Перший самостійний урок... До пізньої ночі Ніна повторювала матеріал, зубрила, ніби перед відповідальним екзаменом в школі, потім в університеті. Ще і ще раз переречитувала свій докладний план уроку.

Хвилювалась ще звечора, а тепер стало просто нестерпно. Треба лягати спати, але чи засне?.. Вставати ж рано, встигнути помитись, причесатись, дбайливо одягтись, поснідати (правда, це необов'язково).

А раптом проспить! Дома було мати розбудить, стягне з ліжка, коли ходила Ніна на першу зміну в школу, потім в університет. А тут хто розбудить? Марфу Петрівну просити незручно. Поклала було мати будильник у чемодан, Ніна повернула його, бо дома потрібний. Тепер так придався б! А вони могли й купити собі...

Добре хоч Валентин скрутив їй руки і силком всунув у рюкзак кишеньковий електричний ліхтарик з запасом

батареюк та лампочок. Так у пригоді стали, спасибі тобі, бузувіре-братуку!

Прокидалася кілька разів вночі, хапала ліхтарик, присвічувала циферблат годинника. Все було рано...

Навіть Марфа Петрівна здивувалась, коли підвелась топити. Ніна вже сиділа за столом, потім вийшла митись.

— Що це ви так, Ніно Дмитрівно? Ще й сонечко десь спить, а ви вже на ногах? Горенько з вами,— забідкалася господиня.

— Сьогодні перший мій урок в школі, Марфо Петрівно. Треба підготуватись як слід, вчасно прийти...

Бідкалася Марфа Петрівна й коли Ніна майже нічого не їла. Може, несмачно приготувала? Може, з собою що візьме?

Нічого не чула Ніна, нічого не хотіла... Як же пройдуть уроки? Як зустрінуть її школярі в класах?.. Особливо в сьомому?

Перший свій вступний урок, в перший день навчання, Ніна саме й давала в сьомому класі.

Вийшла з дому рано, а якась тривога, невпевненість зразу поглинули її всю. Неначе морок раптом охопив серце, навіть підгиналися ноги в колінах, а руки тремтіли, ніби вона їх так безмірно натрудила. Нічого не бачила навколо, нікого не помічала...

У дворі збиралися діти, по-святковому чисто одягнені. Піонери в галстуках, що розквітали, розвіваючись на вранішньому сонці.

Чергувала по школі Таня. Вона розмовляла з цілою юрбою дівчат, щось їм розповідала, і ті сміялися, шебетали, як пташки. Піонервожата з іншим гуртком школярів бавилася м'ячем на спортмайданчику, зарослому за літо травою та бур'яном. Лукію Остапівну видно було в саду, який вона показувала втішним малятам-першокласникам. Вони слухали її насторожено, неухважно, більше поглядали на ганок школи, поріг якої вони сьогодні переступлять вперше в житті.

Школярів вишикували вчителі молодших класів і класні керівники. Таня стала попереду шостого класу як класний керівник.

Директор виголосив промову, привітала малят десятикласниця — відмінниця навчання. Малесенька першокласниця з урочистим, гордим виглядом подзвонила в дзвоник, і школярі пішли по класах.

В учительській зібрався весь колектив учителів, і тепер Ніна мала змогу познайомитись з тими, з ким випадково бачилася тільки на педагогічній раді.

Підійшла Таня, помітивши, що Ніна навіть зблідла, погляд був відсутній, далекий. Таня взяла її непомітно за руку і прошепотіла:

— Не дрейф, Ніно! Ні пера ні пуху.

Ніна мовчки кивнула головою, почала шукати журнал. Її гукнула Харитина Тарасівна і зажадала поглянути план уроку. Ніна мовчки подала їй зошит, завуч прочитала, не зробила жодного зауваження, тільки сказала сухо:

— Все залежить від того, як ви подасте матеріал. Варварі Іванівні показували?

Так само мовчки Ніна кивнула головою. Варвара Іванівна стежила за нею очима, здавалось, вона відчуває все, що робиться на серці молодої вчительки. Коли Ніна проходила повз неї, Варвара Іванівна посміхнулася їй.

— Не треба так хвилюватись, Ніно Дмитрівно, бо школярі неодмінно помітять, — промовила вона.

— Та я стараюсь, Варваро Іванівно.

Але привести себе до рівноваги не могла.

В клас зайшла, ніби навіть похитуючись. Ноги не дуже слухалися її. Привітавшись, — не впізнала свого голосу. Так само не чула себе, коли робила перекличку, знайомлячись з учнями. Характеристики їх вона знала, та хотілося зразу запам'ятати дітей в обличчя.

Але весь час почуття було таке, ніби її вкинули в гарячу воду.

Неохоче підвівся Річард Степовий, цибатий, вузькоголовий хлопець, вже вищий за Ніну, несхожий на батька. Так само недбало ледь підвелася Світлана Тригуб, дочка голови сільради. Таке враження, неначе вона робила ласку вчительці, ця кругловида, опецькувата дівчина з бантиками в косах невиразного кольору. Очі в неї маленькі, з якимись ніби підпухлинками сіруватого кольору. Характеристики їх Ніна прочитала уважно, характеристики добрі, ніби навіть підлабузницькі, коли згадала, що говорила про Річарда Таня.

Валерій Сомак сидів на другій парті. Коли Ніна назвала його прізвище й ім'я, він враз зірвався на ноги і посміхнувся вчительці. Щось схоже на посмішку промайнуло і на губах Ніни.

Урок Ніна приготувала в пам'яті так, що їй здавалося: коли б зненацька її розбудили вночі,— почала б розповідати, не заглядаючи в план і в підручник. Але зараз, під вивчаючим її поглядом десятків очей, все вилетіло з голови, ніби ніколи там не було жодної думки. Невже забула, все зовсім, безнадійно забула!

«Нінко, тримайся, візьми себе в руки. А ви слухайте, діти, уважно. Візьми себе в руки, Нінко!»—подумала Ніна, пройшла по класу перед партами, помітивши, що очі учнів стежать за кожним її рухом. Це ще більше бентежило. Підійшовши до столу, розкрила зошит з планом уроку, подивилась, і знову все відновилося в пам'яті, але голосу свого вона все одно не впізнала.

Говорила трохи хрипкувато, іноді неначе заїкалася. Адже коли давала практичні уроки, було куди легше — сиділо в класі десять таких знайомих студентів з її групи, викладач класу, керівник практикою. Обстановка для учнів дещо незвична, і вони сиділи уважні, насторожені, сиділи, не наважуючись навіть поворухнутись. Це було зовсім не те, що зараз, коли вона залишалася сама перед цими ось учнями, серед яких є на цілу голову вищі за неї, і вони дивляться, стежать за новою вчителькою, як їй здається, іронічними поглядами. Особливо ті, що сидять на задніх партах. Такий погляд вона спіймала у Річарда Степового, у його сусідки по парті Світлани Тригуб і ще в кількох, прізвищ яких вона ще не запам'ятала, а може, ті прізвища враз вилетіли з пам'яті.

Валерій сидів, трохи розкривши рота, широко розплющивши очі, поклавши руки на парту... Навіть він сьогодні одягнений чепурненько, скільки було можливо, бо жили вони з матір'ю не дуже заможнo. Про це Ніна знала... На першій парті сиділа Валя Політуха, та сама, що її прозвали Лелекою за довгенький, гострий носик. Але це не заважало бути їй гарненькою, миловидною, навіть привабливою. Вона з такою цікавістю, допитливістю стежила очима за Ніною, що, здавалося, ці сині очі випромінюють увагу, жадібно бажання знати, досягнути складну науку, про яку говорила Ніна.

— В сьомому класі ми завершуємо вивчення граматики, — вийшовши з-за столу, продовжувала Ніна. — Нам треба пройти синтаксис складного речення. Але, крім того, необхідно повторити граматику за п'ятий і шостий класи. Бо на екзаменах будете здавати усну гра-

матику за п'ятий-сьомий класи і писатимете письмову роботу. Як бачите, попрацювати нам доведеться добре. Ми знайдемо спосіб допомогти тим, хто вже забув, хто відставатиме. Закінчивши сьомий клас, ви повинні бути цілком грамотними, цілком грамотно писати. Адже дехто з вас збирається в технікуми після сьомого класу. А там доведеться складати іспити. Напишете неграмотно письмову роботу, це буде ганьба для всієї нашої школи, і вам самим також буде неприємно... Отже, повторюю, попрацювати нам доведеться багато, добре попрацювати. Та праці боятися не треба, аби було бажання...

Ніні здалось, що вона вже заволоділа увагою класу, що всі школярі, слухаючи її, погоджуються з нею...

Але що це?.. Серед тиші почувлися якісь дивні звуки, ніби в клас влетів великий джміль і дзижчав, то замовкаючи, то знову гудів. Школярі заворушилися, почали озиратись назад, дехто навіть трохи підводився. Вся увага пропала.

Ніна зразу зрозуміла, що це не джміль. Такі витівки пам'ятає і в своїй школі, коли учні хотіли зірвати урок... Ніби нічого не помічаючи, продовжуючи розповідь, вона пройшла по проході між партами до задньої стінки, зупинилась там, швидко відкрила кришку парти, на якій сидів Річард Степовий, і, не встиг він опам'ятатись, як вчителька висмикнула іграшку, прикріплену до кришки парти. Це була бляшана коробочка, в яку вставлено пружинку, і коли її зачіпати пальцем, коробочка дзижчала. Іграшка немудра...

Кинула погляд на іграшку, пішла до столу і поклала її на журнал. Зробивши вигляд, що нічого не сталося, хотіла продовжувати розповідь, але Степовий вимогливо, мало не басом, сердито гукнув:

— Віддайте!.. Я кажу, віддайте!..

— Що? — нахмурилась Ніна. — По-перше, коли розмовляють з учителем, треба встати.

Річард неохоче, повільно підвівся і знову так само вимогливо повторив:

— Віддайте!..

Клас заворушився, всі повернулися до Річарда, дивились на нього осудливими поглядами. Валерій посварився кулаком і крізь зуби промовив:

— Мовчи, Зяче Серце!

— А ти гляди мені! — кинув йому Річард і знову повторив: — Віддайте!

— Діти, сидіть спокійно... — не дуже голосно, але щоб всі почули її крізь галас, закликала Ніна.

— Діти... — захихикала Світлана Тригуб. Посміхнувся й цибатий Річард.

— Добре, Світлано, можу називати тебе бабусею, — посміхнулась і собі Ніна, а школярі засміялись. Світлана сховалась за спину переднього учня. — Ну, годі!... А ти, Степовий, одержиш назад свою іграшку на літні канікули. Тоді й зможеш бавитись нею з майбутніми першокласниками. Вона їм більше підходить, ніж такому... — Ніна показала рукою вгору. Клас знову засміявся. Ніна зрозуміла, що Річарда не люблять.

Це, видно, розізлило хлопця, і він повторив свою вимогу.

— Якщо ти, Степовий, будеш далі заважати нам працювати, доведеться тобі вийти за двері, — спокійно сказала Ніна.

— Я, за двері? — скипів Річард.

— Так, ти за двері. Сідай і слухай.

— Я, за двері? — повторив він.

— Так!

Раптом підхопився Валерій:

— Ніно Дмитрівно, дозвольте, ми його шпурнемо в коридор!

— Не треба, сядь. Сідай, Степовий, — різко сказала Ніна, і Річард неохоче сів. Вона попередила учнів, що зривати уроки нікому не дозволить, щоб це було востаннє.

— Подивимось, — промурмотів Річард до своєї сусідки по парті Світлани.

Але Ніна розуміла, що фактично урок уже було зірвано. Вона заспокоїла учнів, почала розмову далі, та слухали її вже не уважно, перешіптувались, озирались на Степового, що сидів з незалежним виглядом, нахабно розвалившись на парті.

Тільки Ніна сказала, що зараз повторимо просте речення, як помітила, що на задній парті хтось вимахує правою рукою. Світлана Тригуб?

Не припиняючи розповіді, Ніна підійшла до неї.

— Що ти робиш, Тригуб?

— А хіба ви не бачите? Вишиваю, — зухвало відповіла дівчина, не підводячись, роблячи ще один стібок.

— А для кого ж я даю урок?

— Он для них, — показала Світлана головою на клас. — А я їй так послухаю...

Учні всі повернулися назад, чекаючи, що буде далі. Ніна відчула, що зблідла від злості, миттю висмикнула вишивання з рук Світлани. Повернулась і пішла до столу, поклала полотно з вишивкою на стіл.

— Поверніть мені! — схопилась Світлана.

— Сядь, корова! — підхопилась з місця почервоніла Валя Політуха.

— А ти не в'язни, Лелека, гляди, щоб твій батько з роботи не злетів, — загрозово посварилась Світлана. Валя сіла, прищулившись. — Віддайте! — майже вигукнула Світлана.

— Вишивання своє одержиш після останнього уроку, в учительській, а скоріш за все в директора. Там і спробуєш вимагати.

— А я не боюся! Віддайте! — вийшла з-за парти Світлана.

— Сядь, я сказала! — гнівно, але неголосно наказала Ніна. Хтось з хлопців посварився Світлані великим міцним кулаком. Вона повільно, боком опустилась на кінчик лави, виставивши коліна в прохід.

Ніна глянула на годинник. Залишалось шість хвилин до кінця уроку. Треба встигнути ще дати завдання додому. Ще хвилина пішла на те, щоб заспокоїти клас. Не встигла вона закінчити давати завдання, як прогрімів дзвоник...

Учні збуджено схоплювались з місць, стукаючи партами. Ніна взяла журнал, зошит з планами уроків, іграшку Степового і вишивання Світлани. Вони обоє встигли їй назустріч, стали біля дверей, вимагаючи, щоб вона повернула їхні речі. Ніна зупинилась перед ними, стомлена, розстроена, знервована, — урок провалився! Боляче до сліз! Невже вона така бездара? Ніякої віри не має в свої сили!

Весь клас збився коло неї і Степового та Тригуб, що вимагали свої забавки. Близько опинився Валерій.

— Повторювати те, що сказала на уроці, не буду, — віддихуючись, повільно сказала Ніна. — Одержите тоді і там, де я говорила... І попереджаю, коли ще раз...

— Не турбуйтеся, Ніно Дмитрівно, не повториться! — вигукнув Валерій. — Як шовкові будуть!..

Вигуками, загрозами підтримала Валерія частина школярів. Ніна повернулась і вийшла. Світлана крикнула їй вслід, щоб не давала вишивання директорові, а Харитині Тарасівні.

— Злякалась, корова! — засміявся Валерій.

— А ти не чіпай! — наступав на Валерія Річард, виштовхуючи його в коридор, заміряючись кулаками.

— Кулаками не розмахуй, Заяче Серце! — вже в коридорі скрикнув Валерій, схопив Річарда за груди, швидко підставив ногу, і той полетів на підлогу. Почалася жорстока бійка. Річард вхопив Валерія, і обоє покотилися. Річард вищий за Валерія, але цей спритніший, вмить насів на свого ворога, товк його в груди, в обличчя, примовляючи: — Ох, ти, Заяче Серце! Ох, ти!

Потім вивернувся Річард і насів на Валерія, але той знову перекинув Річарда під себе й лупив його, хоча з губи Річарда вже текла кров. Хлопці вигуками підбадьорювали Валерія, щоб він не жалів задаваку... Завзятий семикласник, показуючи в повітрі кулаками, як треба бити, на весь голос гукав у захопленні:

— В нюхалку влучай його, Кавалерик, в нюхалку! Духопель його, духопель!..

Раптом налетіла Таня:

— Це що? Валерій, Річард? — Вона безцеремонно схопила Валерія за карк і відтягла від Річарда, що розмахнувся вдарити хлопця, але Валерій хвицьнув його ногою, і той одскочив.

Нагодилася й Лукія Остапівна, класний керівник:

— Що сталось? Валерій б'ється? А я думала рекомендувати тебе старостою класу... Що сталось? — грізно ще раз спитала вона.

Перебиваючи один одного, учні розповідали, як Річард з Світланою зірвали урок Ніни Дмитрівни. Річард приніс якусь дзижчалку і бриньчав нею на уроці, а Світлана вишивала, не хотіла слухати, що розповідала вчителька. Ще й загрозували...

Мимохідь зупинилась і Харитина Тарасівна. Довідавшись, в чому річ, піджала губи:

— Я так і знала, — промовила вона багатозначно до Лукії Остапівни, але та нічого не відповіла. Тоді завуч

звернулася до Річарда: — Підн вмийся. Потім поговоримо.

Вилізла наперед Світлана, почала й собі нападати на Валерія, що стояв з розірваною на грудях сорочкою, дівчина розмахувала руками перед його обличчям. Валерій враз ступнув до неї, вона боязко поточилася назад.

— Оця корова своїми ратицями вишивала під час уроку... Шкода, що ти дівчина, а то я б тобі показав. З такими, як ти, я не б'юся, а плюю на них. На, тьфу! — Валерій плюнув на Світлану, але в обличчя не влучив.

— Так... Нічого собі історійка, — протягла Харитина Тарасівна. — Лукіє Остапівно, цією справою займіться серйозно. Поговоримо на педраді про поведінку Сомака і взагалі...

Лукія Остапівна нічого не відповіла. Харитина Тарасівна пішла в учительську і, побачивши там Ніну, що похмуро сиділа в кутку і дивилась у вікно, підійшла до неї.

— Що у вас трапилося під час уроку? — спитала вона підвищеним тоном.

— Нічого особливого. В класі з дисципліною не...

— Нічого особливого, по-вашому? Так... На педраді поговоримо...

В учительську зайшла Світлана Тригуб і звернулася до Харитини Тарасівни, щоб Ніна Дмитрівна повернула їй вишивання, відібране нею на уроці.

Харитина Тарасівна спитала, де вишивання? Ніна мовчки подала його завучу.

— На, Світлано. Тільки пам'ятай, що вихованій дівчині не личить так робити. Іди, — сказала вона досить лагідно, віддаючи їй вишивання.

Тяжко перенесла Ніна свій перший урок в сьомому класі, хоч як не втішала її Таня. А втішило те, що в п'ятому і шостому класах уроки йшли без ніяких непорозумінь, може, тому, що по всій школі пішов розголос про той перший урок, і школярі навіть побоювались нової вчительки. Мовляв, вона вимоглива, все бачить і нічого не прощає. Потім поволі налагодились більш-менш справи і в сьомому класі. Тільки Річард і Світлана не дуже уважно слухали, дивилися на Ніну спідлоба, відповідали уроки неохоче і погано. Довелося виставити їм двійки...

На педраді питання про інцидент на першому уроці у Ніни не ставили. Поговорив з Ніною директор Петро Сидорович, зробивши їй деякі зауваження, зняв питання з порядку денного. Через кілька днів про це знала вже заврайвно Олександра Трохимівна... Адже знову компрометація завуча! Потурання хуліганам!

5

Дні помчали з такою швидкістю, ніби їх хтось підстьобував, неначе зграя швидкокрилих голубів, за якими гналися птахи-соколи...

Щодня уроки в школі, до яких Ніна старанно готувалась і писала плани, бо пунктуально, обов'язково їх перевіряла Харитина Тарасівна. В інших педагогів, навіть у Тані, вона переглядала іноді їхні плани так, про людське око. В плани Ніни — вчитувалась, робила зауваження, вимагала, щоб вони були детальніші, ширші. Ніна нічого не мала проти цього, адже їй треба не лише вчити дітей, а вчитись і самій мистецтву викладання своєї дисципліни...

Через кілька днів, перед одним з уроків в сьомому класі, Харитина Тарасівна, проглянувши план уроку з мови, сказала категорично:

— Я прийду до вас на цей урок, Ніно Дмитрівно.

Ніна трохи знітилась, але наважилась сказати:

— Дуже прошу вас, Харитино Тарасівно, не йти на мої уроки, поки я не ввійду, так би мовити, в курс роботи, не звикну до учнів, а вони до мене.

— Ну що ж, звикайте. Я можу й почекати, — з особливим притиском на останньому слові відповіла завуч.

Навіть Таню бачила Ніна тільки в школі. Бо, прибігаючи додому, нашвидку обідала, сідала працювати, читала. Тричі на тиждень займалася з додатковими групами відстаючих учнів. В сьомому класі не ходили лише Степовий та Тригуб, хоч Ніна попереджала їх кілька разів і вони ніяк не могли вилізти на трійку, зате завзято сперечались з нею, коли вона ставила їм заслужену погану оцінку...

Днями Ніна поверталася з школи пізенько, коли вже густо смеркло, та ще нависли густі хмари, яких вона не помічала, заглиблена в свої думки. Треба було неодмін-

но відповісти на кілька листів, зокрема Галі, що захоплено писала про свою роботу і ставлення до неї з боку колективу, завуча й директора... Ніна проходила, замислена, біля чийогось городу, біля рівчака, за яким росли густі чагарники, замість тину чи штахет. Раптом просто біля неї зненацька почулося голосне, злобне:

— Гав-гав-гав!

Від несподіванки і переляку Ніна кинулася вбік, упустивши свій портфель. Ніна й взагалі побоювалася собак, та ще коли вони нападають зненацька, як зараз... Щось іще блиснуло на неї, ніби злі очі. Потім вона догадалась, що то швидко блимнув електричний кишеньковий ліхтарик.

Шумно зашаруділо в кущах, щось тікало через них, почувся приглушений сміх. Тільки тоді Ніна збагнула, що це не собака, бо собак в селі майже не було... Але голос і сміх здавалися їй знайомими... Це був голос Річарда Степового. Так, його голос. А тікало двоє, певно, з ним була і Світлана Тригуб.

Ніна йшла і гнівно картала себе, що так налякалася, але наступного дня в класі зробила вигляд, ніби нічого не сталося. Тільки коли Степовий і Тригуб спробували пересміюватись, перешіптуватись, вона спитала — про що розповідає зараз класові? Не могла відповісти Світлана, не зміг допомогти своїй приятельці Річард. Допомогла Валя Політуха, яка настирливо найвище піднімала руку. Ніна дозволила Валі допомогти, бо не хотіла на цьому затримуватись. Але для себе вирішила і занотувала, що треба Степового і Тригуб опитати на наступному уроці...

Обідала Ніна частіше сама, бо не завжди встигала прийти пообідати Марфа Петрівна, вона брала з собою вузлик з харчами...

А цього дня господиня не пішла на роботу. Ранок був хмарний, вогкий, ніби гнилий. Хмари запнули небо чимось одноманітним, сірим, волохатим, неначе брудною вовною... Марфі Петрівні ломило поперек, крутило в ногах, стискувало подих — певно, перед дощем, як вирішила вона...

Ніна прийшла радісна, збуджена. Спитала, як себе чуває Марфа Петрівна, поспівчувала їй і зразу передала великий привіт від Сергія. Сьогодні одержала від нього листа.

— Ич, синок, батькам не написав, а зразу вам,— з вдаваними ревнющами сказала Марфа Петрівна і додала: — Нічого, аби частіше привіти передавав та живий-здоровий був. Що він там пише?

— Пише, що почав працювати, вчитись, все гаразд. Каже, що днями й вам напише, бо зразу закрутився дуже...

Та Ніні він ще писав, що був у її батьків, просидів вечір. Дуже йому сподобалась її сім'я, проста, затишна. Звичайно, розпитували про неї, особливо мати. Він все розповів, не обмовившись і словом про сутичку з заврайвно і завучем... Познайомився того ж вечора й з Аркадієм Розсіяком. Юнак справив на Сергія подвійне враження: з одного боку — вродливий, з розумним обличчям, дотепний. З другого — ця дотепність якась награна, самовпевнена, ламана, ніби юнак сам упивається своїми дотепами, несподіваними афоризмами, навіть своїм голосом... Валентин ставився до Аркадія дещо іронічно і не без успіху змагався з ним у жартах, які більше були спрямовані своїми вістрями проти Аркадія.

Аркадій теж все розпитував про Ніну і кілька разів підкреслив, що готує їй якийсь сюрприз. Навіть взяв слово, що Сергій не забуде написати про це Ніні, щоб готувалась до сюрпризу. Але який то сюрприз, говорити не хотів, сказав, що днями напише сам... Знаючи вдачу Аркадія, Ніна не ламала собі голову над таємничим сюрпризом, а все не могла надивитись на карикатуру, що прислав їй Сергій. Дуже смішний малюнок!

Під малюнком був підпис: «Птичка-синичка Ніна в пазурах хижої Сови Харитини...» Малесенька пташинка, з дуже подібним лицем Ніни, лежала горілиць з мукою на обличчі, з жахом в очах, а велика сова, з лютими рисами Харитини Тарасівни, запустила пазури в груди своєї жертви і націлилася дзьобнути в саме серце...

Коли Ніна в учительській, після останнього урску, показала малюнок Тані, дівчина мало не впала від сміху, і вони вискочили в коридор, бо Харитина Тарасівна підозріло стежила за ними очима, потім докірливо, мовчки похитала головою. Вона ніби сказала без слів: чого ж доброго можуть навчити дітей оці нікчемні реготухи!

З піднесенням чудовим настроєм Ніна прийшла й додому. Весела посмішка всю дорогу не сходила з її губів... Але показати малюнок Марфі Петрівні Ніна не наважи-

лась. Коли буде час, хоч на хвилинку забіжить до Галини і покаже їй. Адже вона розповідала Галині про свої печалі в перші дні приїзду, і Галина з усією своєю рішучістю порадила плюнути на все це... А давно вже Ніна не бачила Галини, як вона там? Навіть скучила за нею...

Марфа Петрівна повільно поралася, готуючи на стіл, потім гукнула Ніну, щоб ішла обідати.

— Що ж це ви самі, Марфо Петрівно? Я ж ішла вам допомогти, — забідкалася Ніна.

— Що там допомагати, дочко? На нас двох... Сідайте, і я з вами попоїм, хоч і не дуже хочеться, — застогнавши, Марфа Петрівна присіла на лаву, до стола.— Ех, яка то лиха личина старість. Не доведи боже. Та ще на таку погоду. Оце понесу й старому, нехай поїсть борщу та поласує варениками. Бо сам же не вирветься... А тоді полізу на піч та погрію кістки. Може, тепло витягне з них оте гемонське ниття. Ех, лихо наше? Тільки й пожити оце, а воно хвороби напосідають.

Ніна їла похапцем, збиралася ще швиденько збігати в крамницю і, коли Марфа Петрівна замовкла, неохоче підносячи до рота дерев'яну ложку, спитала, чи нічого не треба купувати в крамниці. Та що ж там треба — солі можна взяти, сірників, цукор і олія є. Може, оселедці чи тараня з'явилися — можна взяти... Значить, у Сергійка все гаразд, ну, слава богу, аби йому було добре. Великі діти стали, а клопоту та думок про них...

На вулиці заторохтіла машина, потім все стихло, і в кімнату ввійшов Павло, пригладжуючи розпатлане волосся, він ще їздив без головного убору, мов юнак.

— Здрастуйте в хаті, — проказав він, видушуючи по-смішку. — На обід встиг. Це добре. Я помию руки, а ви, мамо, дайте мені хліба та чого-небудь до хліба. Бо ще сьогодні в роті нічого не було, — знявши рушник, взявши з мисника мило, Павло вийшов.

— Отак воно в світі божому. Жінка, невістонька, й шматка хліба не покладе, — бурмотіла Марфа Петрівна ніби сама до себе, ставлячи на стіл миску. — А люди кажуть: і в лиху годину не кидай дружину...

Павло зайшов посвіжілий, бадьоріший, ніж його бачила Ніна останній раз. Навіть чисто поголений. Мати підсунула йому миску, ложку і мовчки стежила, як жадібно, швидко їв син, відкушував великі кусні хліба,

набирав повнісіньку ложку борщу. Павло спитав, чи не було нічого від Сергія.

— Ніна Дмитрівна одержала листа, привіти передає всім, обіцяє написати й нам, — з тією самою ревнивою ноткою в голосі відповіла мати. Павло пильно глянув на Ніну, піднявши від миски свої важкі очі. Ніна зробила вигляд, що не помітила його погляду.

— А ви, Ніно Дмитрівно, наче помарніли трохи. З чого б воно? — спитав він.

— Роботи багато, клопоту багато, а спокою і радощів мало, — зітхнула Ніна. — Я так давно не бачила Галини Степанівни, вже й скучила за нею. Як вона там? — спитала Ніна.

Помовчавши, не піднімаючи голови, Павло з неприхованим роздратуванням відповів:

— Я теж давно не бачив, мабуть давніше, ніж ви. Тому й не знаю, як вона живе.

Мати тривожним поглядом стежила за сином, але він знову мовчки жадібно їв. Ніна швидко підвелась, подякувала, сказала ще раз, що збігає в крамницю.

— Навіщо ж бігти? Давайте я вас підвезу, миттю доставлю, з вітерцем, — похвалився Павло. — Зараз доїм, і поїхали.

— Ні, ні, ні! — жартома замахала руками Ніна. — Я бачила, як ви їздите, дякую, боюсь.

— О, а я не знав, що ви боягузка. На те й машина, щоб на ній швидко їздити.

— Згоріла б вона, та твоя машина. Вночі проснуся, в дрож кидає, потом обливає, як згадаю твою їзду, — невдоволено сказала мати.

— Е, мамо, можна й пішки йдучи підсковзнутись і ногу вломити, а то й голову, коли вона дурна, — засміявся Павло.

— Та ти в нас розумний...

Попрощавшись з Павлом, Ніна вийшла. Може б, ще побула, але розуміла, що треба залишити матір наодинці з сином. Та Павло так само їв мовчки, тільки й сказав, що трохи легше з роботою стало, менше доводиться ганяти по степу. Тільки іноді, у виняткових випадках. Їв він так само швидко, побоюючись, щоб мати не спитала про те, на що він все одно не відповів би. Чим образив би стару...

Зазирнувши в кімнату, Ніна попередила, що пішла.

Павло й собі підвівся, і Ніна чула, як за спиною в неї скажено загуркотів заведений мотоцикл. Павло зірвався на ньому з місця. Обернувшись, Ніна побачила біля воріт Марфу Петрівну, вона, випроставшись, застигла, проводжаючи очима сина...

Пройти по вулицях села, та ще в таку пору, і не зустрінути когось із знайомих — було б дивно. Ніна поспішала, з голови не виходив Павло, а особливо непривітні слова Марфи Петрівни про Галину. Чому вона так про невістку сказала, навіть з деяким презирством? І Галина жодного разу за весь цей час не переступила порога хати Величайв. Щось там сталося... Замислившись, Ніна здригнулась, коли почула високий писклявий голос, що окликнув її. До неї через вулицю бігла Софія Марківна, розставивши руки для обіймів. Вона кинулась до Ніни, обняла за шию, почала цілувати в очі, в щоки, притискала її до себе.

— Що за екзальтація, Софо? — вириваючись з обіймів, невдоволено спитала Ніна.

— А я збиралася до вас! — не звертаючи уваги, що мимоходці здивовано озиралися на них, верещала Софія Марківна. — Збиралася забігти, щоб і ви порадили зі мною. Поздоровте мене, поздоровте!

— З чим?

— Ніно! Вирвалася я з цього заслання. Завтра і в Київ майну, щоб не передумали. Розумієте? Вам нічого не треба в Києві? — не вгавала Софа і, не чекаючи відповіді, збуджено торохтіла далі: — Одчислили мене з лікарні, зовсім! Зрозумійте, зовсім!

— Чому?

— А, чому?.. На п'ятихвилини таке робилося. Обвинувачували мене, що я поставила кілька неправильних діагнозів і прописала не ті ліки, навіть шкідливі. Що я грубо розмовляю з хворими дітьми, подумаєш, аристократи! Ну, там і ще щось... Я й не виправдовувалась. Особливо лютувала ота Галина Степанівна, Довгоскок, який весь час перевіряв після мене мої діагнози, та ще сам Величай... А потім викликав мене Величай і заявив, що я не хочу вчитись, що за покликанням я не лікар і більше використовувати мене він не може, бо нічого серйозного доручити в лікарні мені не має змоги. А я мовчу собі... Одчислив. Завтра вранці одержу характеристику. Плювала я на неї! У мого тата і в брата такі зв'язки, що з

будь-якою характеристикою влаштуюсь. Але я деякий час погуляю, — все це майже одним духом виклала Софа, не помічаючи, яке враження справляють на Ніну її слова.

— Ну що ж, їдьте, — знизала плечима Ніна.

— Заздрите, правда? Бідолаха, залишаєтеся тут. А я поїду... Мушу ж я жити в Києві, де є навіть собор мого імені, — засміялась із свого дотепу Софа.

— Який собор? — здивувалась Ніна.

— Як це який? А Софійський! Собор святої Софії, премудрості божої.

— Он який? — Ніна пригадала, з якою насолодою ходили вони туди з Аркадієм, годинами розглядаючи старовинні фрески, і могли невідомо скільки часу простоювати біля надзвичайних мозаїчних творів невідомих древніх майстрів. — А ви в ньому були, Софо?

— Навіщо? Ще накажете, щоб я в синагогу ходила, — здивувалась Софа.

— В Софійському соборі ж не служать, це музей.

— Музей? Нехай буде музей... Поспішаю, Ніно. Треба зібратись і сила всіляких формальностей. Побігла! До побачення. В Києві зустрінемося! — І несподівано для Ніни Софа знову обняла її і гучно цмокнула в щоку.

Фу, слава богу! Ніна посміхалась, але їй було і сумно, і соромно за ту лікарку.

«Неодмінно треба написати Сергієві, що матиме велику насолоду зустрінути несподівано Софу на вулицях столиці. Він же так її любить і поважає!» Ніна тихо засміялась, уявляючи лице Сергія, коли він читатиме в її листі про останню, прощальну розмову з Софою.

Це трохи розважило, і вона побачила, що назустріч їй наближаються дροжки, в які запряжений чудовий кінь. Спочатку вона впізнала коня, а потім і тих, хто сидів на дροжках, — голову колгоспу Степового, голову сільради Тригуба, сиділа ще якась невідома літня жінка в яскравому платті. Ніна хотіла привітатись, але Степовий натягнув віжки, кінь спинився біля неї. Не привітавшись, почав розмову Степовий:

— Слухайте, товаришко вчителько, не знаю, як вас звати, добре, що ми оце вас перестріли. Як ви смієте наших дітей в школі терзати?

— Знущатися з них! — вигукнула із злістю жінка.

— Я терзаю, знущаюсь? — Ніна, вкрай здивована, оглядала цих людей, їй здалося, що чоловіки напідпитку. А перед очима враз стали цибатий, височенний Річард і опецькувата Світлана. Таких потерзаєш! — Я вчу їх! — різко відповіла Ніна.

— Вчи-и-те? — запитав Тригуб. Він говорив начальницьким тоном, трохи розтягуючи слова, мабуть, когось наслідував. — Хіба так вчать? Чому це наші діти приносять тільки двійки з російської мови та літератури?

— Та й українська теж, — додала жінка.

— Не хочуть готувати домашніх завдань. Не хочуть ходити на додаткове навчання. Погано поводяться на уроках, — роздратовано сказала Ніна.

Степовий зскочив з дροжок і підійшов до неї:

— А ви забезпечте, щоб вони вчили! Розумієте, забезпечте нам...

— Правильно, забезпечте, — раптом втрутилася жінка. — В минулому році вони мали тільки четвірки, рідко п'ятірки. А ви прискіпуєтесь до дітей, зневажаєте їх! Ми це знаємо, вони нам розповідали, говорили про вас.

Ніна спробувала пояснити, що діти бувають в школі всього кілька годин, а більше вдома, і треба, щоб батьки стежили...

— А ви забезпечте! — начальницьким тоном рубнув Тригуб. — У минулому році...

— Те, що було в минулому році, мене не стосується. — перебила Ніна. — Коли вчитимуться як слід, я забезпечу...

— Он як вона розмовляє з нами, — повернув голову Степовий до Тригуба і його жінки. У зім'ятих штанцях, що широко висіли на ньому, в сіренькому виляючому піджачку, в запилених парусинових черевиках, в старому капелюшку, низенький, з хитренькими очима — той самий Архип Архипович, якого бачила Ніна на дорозі, коли їхала сюди. Тільки тоді він був лагідніший. А тепер, не приховуючи загрози, говорив далі: — Гаразд, ми знайдемо, з ким поговорити, щоб забезпечили, знайдемо, — він стрибнув на дροжки, сердито ляснув віжкою коня і помчав по вулиці.

— Нехай вона з'явиться до мене дров просити чи гроші за квартиру. Я поманіжу її, — Тригуб показав великим пальцем назад, де залишили Ніну.

— Нахваляйся, нахваляйся! Тільки нахваляйтесь і

вмієш. А моргне тобі київськими бровами...— сказала, одвернувшись, жінка.

— Не в'язни, гляди, щоб я тобі не моргнув! — гримнув Тригуб, і жінка замовкла.

«Ну й зустрічі в мене сьогодні»,— подумала Ніна. Серце в неї швидко билось, ніби аж перетинало подих. Прийшла якась втома, байдужість, потім злість на цих людей, яких ні в чому не переконаєш. Треба завтра поговорити з Лукією Остапівною, з класним керівником, може, вона допоможе, піде додому до цих начальників, поговорить на батьківських зборах.

З цими думками Ніна поволі піднялася на ганок крамниці і в дверях стикнулася з Політухою. Він простягнув їй руку, посміхнувся, як знайомий, розпитав, як влаштувалася... Ніна коротко відповіла, подякувала і подумала: «Ще один зараз почне нарікати...» Але Політуха раптом спитав:

— А ви дочку мою, Валюшку, знаєте?

«Починається»,— подумала Ніна і сказала:

— Аякже, в сьомому класі, хороша, старанна дівчинка, дисциплінована...

— Спасибі вам. Вона й дома така... А вами, Ніно Дмитрівно, не нахвалиться. Каже: так добре навчають, так цікаво розповідають, до дітей ставляться добре...

«Дивлячись до яких»,— подумала Ніна.

— Спасибі й вам на доброму слові.

Сказавши ще про деякі дрібниці, Політуха простягнув руку, бо поспішав і вчительку не хотів затримувати.

Ніна думала про такі дивні, навіть смішні контрасти в розмовах з батьками своїх учнів. Що ж зробиш, смішно — от і все. Але смішного в цьому було мало...

Наступного ранку, йдучи в школу, Ніна навіть не згадала про ці розмови. В думках було інше — цілий бурхливий, неспокійний день попереду, три уроки в різних класах, а в голові часто все змішується, і добре, що навчилася писати докладні плани — це таки справді допомагає...

На лаві, під будинком школи, сиділи Калістрат Свиридович і Катерина. Вони про щось тихенько розмовляли, бо школярів ще було небагато, галасу особливого не чути. Ніна мимохіть звернула увагу на якісь зосеред-

жені обличчя листоноші і Катерини, але значення цьому не надала. Катерина подала їй листа. Ніна глянула на адресу — від матері. Вона відійшла трохи вбік, розкрила конверт. Як звичайно, мати бідкалася, як там живе її дочка, готують їй пакунок з деякими осінніми речами. Далі мати писала про свої враження від Сергія — всім дуже сподобався юнак, ввічливий, вихований, видно, досить освічений і начитаний. Навіть Аркадій залишився задоволений, що, як відомо, буває рідко. Через весь лист у кутку першої сторінки Валентин наклав резолюцію: «З вищеізреченим цілком згодний. Відповідальний писар Валентин, раб божий, який тебе цілує, бажає успіхів на ниві просвітительній і днями надсилає тобі нові книжки з різних галузей знання...»

Ніна посміхнулася, побачивши перед собою Валентина, який всі оці викрутаси перейняв у Аркадія, хоча нізачо не хотів з цим погоджуватись... Позад себе Ніна почувала голос Калістрата Свиридовича, якийсь теплий, добрий:

— Таке воно життя, Катрусю... Подався я. Може, ввечері забіжу.

— Заходьте, Калістрате. Я теж піду, вже збираються...

В учительській сиділо лише кілька учителів, і Харитина Тарасівна проглядала журнал. Ніна привіталась, скинула жакет, розкрила портфель і мовчки подала зошит планів уроків завучу.

Харитина Тарасівна пробігла очима плани, нічого не сказавши, повернула Ніні, тоді ткнула пальцем в журнал:

— Слухайте, Ніно Дмитрівно, чому це ви так ретельно ставите двійки? Ось, скажімо, Річарду Степовому, Світлані Тригуб...

— Я ставлю те, що вони заслуговують, на скільки знають. Завдань домашніх не виконують, в...

— А вам рука відсохне, коли поставите трійку? — спалахнула раптом завуч.

— Рука не відсохне, але совість педагога не...

— Совість! Треба ще й розум мати! — голосно, щоб всі чули, проскрипіла Харитина Тарасівна. «Вкрутимо роги», — подумала вона, копіюючи свою приятельку, заврайвно.

— Дякую, — вклонилася Ніна.

— Ви не в театрі! Вклоняйтесь... По успішності судить

про школу райвно! Ви чули на конференції, на якому щоту наша школа? Запам'ятайте це!

Ніна нічого не відповіла, повернулась і вийшла з учительської. До дзвінка ще було вісім хвилин, можна походити по саду... Не забути поговорити з Лукією Остапівною...

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

1

Час у запасі був, і Ніна йшла в школу поволі, думки були ясні, прозорі, забула й про клопоти шкільні, що поглинули її всю. На мить помітила, як туман заплутався волохатими непроникливими патлами в тинах, деревах, кущах, повис на покрівлях. Проміння сонця ще було безсиле пробити волохату стіну. Трохи пізніше золоті спис розколять і розженуть цей сивий ранковий морок.

А ось листів з дому вже давно не було... Від Валентина й чекати нічого — нікчемне створіння десятого класу! Добре хоч книжки не лінується посилати... Тільки подруга Галя з захопленням часто пише, вихваляється, як добре їй працювати.

Чорні заздрощі до неї обволікають серце Ніни... І Аркадій... Ой, Аркадій! Вчора перед самим уроком взяла на столі листа, глянула на чіткий, дещо манірний почерк Аркадія, поклала конверт у портфель, пішла на урок, потім замоталась і забула. Як же це могло статись?

Зупинилась, почала похапцем ритись у портфелі, знайшла нерозпечатаного листа і раптом почула біля себе бадьорий голос:

— Добрий ранок, Ніно Дмитрівно!

Повернула голову — Валерій.

— Здрастуй, Валерику! Як здоров'я мамі?

— Уже дибають по хаті і в дворі. Біля печі пораються, а я вже на городі. Не пускаю її туди, сам копаю картоплю, ламаю кукурудзу, тягаю гарбузи, копаю буряки,— швидко поінформував хлопець.

— Молодець, Валерику!

— Радий служити Батьківщині! — вигукнув Валерій,

коротко засміявся і, розмахуючи портфелем, бігцем по-
дався вперед.

Лист від Аркадія був короткий і в його стилі:

«Здрастуй, моя вічна радість!

Як працюється в пейзажному коледжі? («Дурний базикало і сноб!»—майнуло в голові у Ніни). Після одержання цієї цидуленції чекай сюрпризу. Тому й пишу мало... Колупаюсь в десятках тисяч років, і крізь ці тумани людського існування, як вічність, як завершення тисячоліть виникає твій образ... Готуйся зустріти сюрприз!

На цьому і на тому світі завжди твій, власноручно підписуюсь, Аркадій».

Що за сюрприз? Чому така дивна таємниця? Мабуть, дурниця яка-небудь, на них Аркадій вигадливий...

Але думати про це довго не довелось, з нею порівнялась Варвара Іванівна, привіталась, і Ніна пішла поволі разом з нею. Стара вчителька розпитувала Ніну, як у неї йдуть справи, зокрема в сьомому класі... В сьомому вже краще, звичайно, декого ще доводиться приборкувати, але пощастило Ніні, що в неї такий чудовий класний керівник, як Лукія Остапівна. Своєю душевною привабливістю вона вміє підкорити учнів. Ну і досвід у неї великий. Вона відчуває, коли з класом треба повестися суворо, коли жартом, коли поглузувати, висміяти якого-небудь заводіяку. І ніколи ніхто на неї не гнівається. Клас вона вже взяла в руки, і тільки якийсь ледар чи пустун починає бушувати — повстає проти нього цілий колектив. Тому таким, як Степовий, і пискнути не дають. Проте вчить-ся він і досі на двійки і на трійки...

— Поволі вже звикаєте до самостійної роботи, Ніно Дмитрівно? — спитала Варвара Іванівна, і Ніні здалось, що вона натякає — чому це молода вчителька рідше стала звертатись до неї за консультаціями. Так воно й було. Після того, як Варвара Іванівна сказала на конференції вчителів, що їй, в її літах та з хворобою, не так легко буде допомагати Ніні, остання намагалася рідше турбувати її своїми сумнівами.

— Треба ж самій вчитися переборювати труднощі, Варваро Іванівно. Може, іноді й помилку зробиш. І на цьому вчусь. Не завжди ж за ручку водитимуть, — розсудливо, але дещо наївно відповіла Ніна і продовжила: — В мене на уроці в сьомому класі була Харитина Тарасівна, з нею й Лукія Остапівна.

— Як же це я не знала? — насторожилась Варвара Іванівна. — Я б теж пішла. Ну і як?

— Вас того дня в школі не було... Нічого. Харитина Тарасівна зробила кілька слухних зауважень, та були й зайві причіпки. З цим погодилась і Лукія Остапівна. Але я, звичайно, не перечила... Перш за все вона відзначила, що учні слухали уважно, відповідали осмислено, ставили цікаві запитання, на які я їм давала відповіді. Слушно зауважила Харитина Тарасівна, що я, захоплюючись, подаю матеріал ширше, ніж у підручнику. Учням це подобається, але не завжди залишається скільки треба часу на опитування та на повторення... Ну, чомусь сказала, що я, розповідаючи новий матеріал, надто показую свою зверхність над школярами і ще там різні дрібні зауваження...

— Так, все це спірні речі, Ніно Дмитрівно, — поволі, замислено зауважила Варвара Іванівна. — Навряд чи можна дати урок бездоганний, щоб інші педагоги не мали зауважень. Адже кожен викладач, це — індивідуальність. Я говорю про творчі одиниці серед педагогів, а не про байдужих чиновників, яких, на жаль, ще чимало серед наших колег по всій великій землі радянській. Але цей вияв індивідуальності в педагогічній роботі, так би мовити, свій стиль, приходить не зразу, як і в митця, чи винахідника, або конструктора. Проте не треба забувати, що ми маємо справу з живими людьми, з їх ставленням до навчання, і тому, мабуть, нам важче, ніж митцям чи конструкторам. Та не всі це розуміють і цінять нашу працю... Я говорю, звичайно, про окремих наших начальників, керівників, про деяких з них...

— Мені казали, Варваро Іванівно, що ви даватимете скоро відкритий урок? — спитала Ніна, коли Варвара Іванівна замислено замовкла.

— Ні, ще не скоро. Десь, мабуть, на кінець чверті... Ну, ось ми й прийшли.

З ними весь час віталися учні, що випереджали їх. Одним з старших учнів, певно, з того класу, де вона класним керівником, Варвара Іванівна спинила:

— Слухай, Сидоренко, коли здороваєшся з старшими, треба хоч трохи підняти головний убір. Я і в класі помітила, що ти намагаєшся перекричати всіх, перебиваючи вчителя, треба від цього одвикати, хлопче...

Кремезний, широкоплечий хлопчина трохи похнюпився, але відповів:

— Вибачте, Варваро Іванівно. Я буду одвикати,— і швидко пішов уперед.

Ніна ще не наважувалась робити подібних зауважень, особливо семикласникам, на півголови вищим за неї. Щоб не подумали: бач, якесь дівчисько робить зауваження!..

— Варваро Іванівно, мені надіслали з дому, я на домашню адресу передплатила, останні номери московських журналів: «Литература в школе» і «Русский язык в школе». Я вже проглянула їх. Завтра захоплю їх для вас.

— Спасибі вам. Бо звідси передплатити немає ніякої можливості.

— В Києві теж не так легко. Це я, як кажуть, по благу, — посміхнулась Ніна.

— Е, Ніно Дмитрівно, здобути книжку по благу не гріх, — промовила Варвара Іванівна. — Олексій Максимович Горький розповідав з посмішкою про те, що у нього начебто крали його книжки. Це не гріх... На жаль, не завжди ще можна здобути у нас потрібну книжку. Я була в Києві і проходила по Червоноармійській вулиці. Дивлюсь — черга в тисячі дві чоловік. Ну, звичайно, як завжди в черзі, суперечки, навіть лайки. Міліція регулює цю всю справу. Я не звернула уваги на вивіску крамниці і стереотипно запитую якогось юнака, студентського вигляду, що дають?.. Він відповідає розважливо: нічого, тітонько, не дають. Це приймають передплату на твори письменників... Ви знаєте, Ніно Дмитрівно, одійшла я, а на очах з'явилися сльози радості!.. Звичайно, це сльози старечі, — скрушно похитала вона головою.

Варвару Іванівну оточили її учні, а Ніна пішла в учительську, але в голові зразу постало питання: який же все-таки сюрприз готує їй Аркадій?

За кілька годин все з'ясувалося...

На другій перерві, після уроку в шостому класі, біля дверей чекала Ніну Катерина.

— Ніно Дмитрівно, там якийсь молодий чоловік питає вас. Каже, що з Києва.

Повз них пробігав Валерій, Ніна дала йому журнал віднести в учительську, а сама швидко пішла до виходу. Хто ж це може бути? Невже мама послала Валентина? Навіщо? Що сталось? З тривогою в серці Ніна поспішила

в двір, огледілась і... раптом побачила Аркадія. Він, радісно посміхаючись на весь рот, ішов їй назустріч від ослона, на якому лежав великий рюкзак, пузатий портфель, а на довгій палиці, прихилений до стіни, висіла сіра модна його кепочка, яка у київських молодих гультяїв зветься «копієчка». Аркадій був у лижних штанях отруйно-зеленого кольору і в пістрявій ковбойці.

— Аркадій, здоров! Де ти взявся? — вигукнула Ніна і, забувши, де вона, майже побігла йому назустріч. Аркадій теж пішов до неї.

— Нінко! — Він захопив її обидві руки в свої, тиснув їх, зазирає в очі. — Нінусь! Приймай печального пілігрима, з саквами і посохом, що забрів у ці пустельні місця, де ти прийняла схиму. Писав, що сюрприз буде?

— Як же ти, Аркадію?

— Дуже просто. Дали командировку виміряти дещо, перевірити, чи ніхто не вкрав оці два кургани чи городища, що прикрашають село Вишневе. Роботи сила-силенна... — засміявся юнак.

— І надовго ти?

— Відрядження на десять днів. Але якщо буде багато роботи, можна продовжити, — з своєю неперевершеною глузливою посмішкою відповів Аркадій. — Залежно від того, як мене тут прийматимуть.

— Як там наші?

— Все в мирі і благополуччі. Всі передали тобі тисячі привітань і найкращих побажань. Крім того, ще якісь речі там у рюкзаку, і Валентин з притаманною йому настирливістю всунув пакунок книжок. Прошу, лист від дорогої Одарки Миколаївни, матінки твоєї. — Аркадій засунув руку у широку кишеню сорочки і подав Ніні листа.

Вони розмовляли, перебиваючи одне одного, не звертаючи уваги, що здалека на них дивилися школярі, Катерина, поглядали вчителі. Пройшла Харитина Трохимівна, але її теж Ніна не помітила.

Ніна глянула на годинника:

— Зараз дзвоник, Аркадію. У мене ще два уроки, — стурбовано сказала Ніна. — Ти йди влаштовуйся і приходь до мене додому. Добре?

— Здоров, Ніно! — гукнула Таня.

— Таню, сюди йди, — покликала Ніна. Познайомила з Аркадієм. — В тебе зараз немає уроку, здається? Розкажи Аркадію, як пройти в сільраду, дай прізвище моїх

хазяїв. Бо в мене ще два. — Саме гучно задзвонив дзвоник. — Аркашко, я побігла. Чекаю тебе, чуєш?

— Чую... — не зовсім задоволено відповів Аркадій.

Швидко піднімаючись по сходах на другий поверх, Ніна подумала: «Ой, як же ти невчасно, Аркадію! Коли б я знала, що за сюрприз ти мені готуєш, написала б, щоб почекав з ним принаймні до свят. У мене ж стільки роботи. Де я час візьму... Завтра неділя, але треба ж і попрайти дещо, і попрасувати. Позавтра політінформацію робити для молоді тваринницької ферми другої бригади. Сеня Засядько казав, що сам прийде послухати. Це ж мій перший виступ, треба приготуватись. Семен запропонував, щоб розповіла і про Москву, про Київ, про... Ой, невчасно ти, Аркадію!»

Вчителі вже розходилися по класах. Ніна похапцем схопила в учительській журнал і, зміряна холодними очима Харитини Тарасівни, швидко вийшла, прямуючи в шостий. Не дійшовши кілька кроків до дверей, почувла з класної кімнати: «По місцях, Синичка мчить на всіх парах!» Ніна пригасила посмішку і з строгим виглядом зайшла в клас. Зразу вилетів з голови Аркадій.

Виконуючи наказ подруги, Таня заявила Аркадієві, що може бути його гідом на той час, поки не з'явиться Ніна.

Аркадій уважно стежив за Танею і вирішив, що в ній є щось провінціальне, типове для сільської вчительки, хоч він їх ніколи зблизка не бачив. Ноги в Тані тонкі, сухі, мов у дикої кози... «А Нінка змарніла і ніби дорослішою стала, виросла, чи що? — подумав він. — І очі якісь сумні, рухи заклопотаної людини. Розмовляючи, думає про щось своє... Ніби не та Нінка». Хотів сказати Тані про свої враження, але утримався. Необов'язково висловлювати перші, скоробіжучі спостереження.

Та перші враження залишилися для нього й надалі...

Влаштувавшись, Аркадій пройшовся по селу. Нуднувате, одноманітне. Як тут можна довго вижити? Перший час, певно, цікаво. На дорозі купалася в пилюзі мала птиця — горобець... Розставляючи ноги, щоб не власти, вгору повзла коняка, а на возі дрімав дядько-їздовий. Ось якась швидкокрила птиця, поставивши нерухомо крила назад, промчала, мов реактивний винищувач. Пробігло двоє школярів з перев'язаними ремінцем книжками, питають зустрічного товариша:

— Пискля, на який курс ліг?

— Норд-норд-ост, додому. Я тобі дам пискля! І своїх не побачиш!

Хлопець побіг за своїм курсом. Аркадій посміхнувся... Раптом дикі табуни вітрів налетіли з далекого простору, війнули по вулиці, закручуючи ще густі листя дерев. Півнеба закрила темна, важка брила лискучої, ніби асфальтової хмари. Сонце відсвічувало на ній. Несподівано упало кілька рідких крупних краплин дощу. Рівні, пронизані промінням сонця, вони, мов кришталеві списи, втиналися в землю, зникали в ній.

Аркадій пішов швидше, з рюкзаком за плечима. Там лежали якісь речі для Ніни та ще перець, лавровий лист, кілька пачок доброго чаю, книжки, передані Валентином. Треба все це передати Ніні зараз. З ним привіталася зустрічна жінка, Аркадій спитав — де хата Величая Трохима? Жінка дуже ретельно пояснила йому, показала високу деревину, що росла біля хати, вітродвигун, який здіймався вгору над верховіттям дерев.

У дворі нікого не було. Постукотів у двері — ніхто не відповів. Аркадій зняв рюкзак, поклав його на призьбу, підстелив газету і сів. Значить, Ніна ще не прийшла... Так, заздрити Ніні нема чого. Він би тут згинув від нудьги, а вона ніби тримається. Ну, правда, дівчина завжди чим-небудь захоплювалась, тепер, певно, своєю роботою.

До воріт підійшла Ніна з якоюсь високою чорнявою жінкою в білій хустині, з вродливим, у всякому разі, цікавим обличчям. Вони Аркадія не помітили, і висока жінка сказала:

— Беріть увечері вашого знайомого, Ніно, приходьте каву-каву пити. Я вже й нового лікеру з району привезла. Почнемо пляшку, бо самій не хочеться починати. Добре?

Ніна пообіцяла. Аркадій підвівся, і Ніна зразу побачила його.

— Аркадію, ти вже тут, чекаєш? Ходи-но сюди, — гукнула Ніна. — Знайомтесь...

Познайомилися. Обличчя жінки здалося тепер, зблизка; помарнілим, блідим, ніби мертвотним. Тільки блищали цікавістю очі.

— То приходьте ввечері. Я не прощаюсь. Піду, бо поспішаю, — і Галина швидко пішла назад.

— Цікаво, невже й тут люди поспішають? Це теж

вчителька? — спитав Аркадій з своєю скептичною міною.

— Ні, це лікарка-хірург. Чудова людина!

— А чи є тут у тебе і в Тані нечудові і нецікаві люди? Вона мені з піднесенням захопленням розповідала про твого хазяїна, про якихось вчителів, про зоотехніка, листоношу, секретаря комсомольської організації. Невже тут зовсім немає противних, огидних людей? Вони ж всюди є. Чи, може, у вас оазис серед безмежної пустелі наших просторів?

— Вистачає й цього добра на наші голови, не турбуйтеся... Ходім пообідаємо краще, — сказала Ніна і пішла попереду в двір. — Їсти страшенно хочеться.

Поки Ніна накривала на стіл, гріла обід, Аркадій розглядав кімнату. Вона йому подобалась, тільки низенька. Звернув увагу на те, що є електрика, а особливо уважно розглядав пейзажі і портрети Ніни.

— Це хто малював, Сергій?

Почувши відповідь, він з властивою йому зверхністю похвалив роботи Сергія, але не міг не зауважити, що юнак він не дуже цікавий, так би мовити, однобокий.

— А ти з ним багато разів бачився, розмовляв? — раптом перебила його Ніна.

— А навіщо багато? Один раз зустрів, коли він приніс від тебе листа. З мене цього досить.

— О, який ти могутній знавець людської душі! Всі археологи такі? По древніх кістках визначають і характер та духовні якості людини нашої епохи? — з неприхованою іронією спитала Ніна.

— Для того щоб визначити складний духовний світ таких, як Сергій, необов'язково бути професором психологічних наук, — трохи роздратовано відповів Аркадій. — Ти сама обід готуєш?

— Ні, готує моя господиня... А я вже навчилася рогаčem витягати з печі й ставити назад горщики і глечики, — похвалилася Ніна.

— Важка наука?

— Ні, не дуже. Але коли тобі дати в руки рогач, для першого разу перекинеш горщик.

Аркадій нічого не відповів. Думав про своє... Як змінилася Ніна. Почала міркувати безапеляційно, ніби справді у неї більший досвід, ніж у нього. Заперечень не слухає.

Помітивши, що Аркадій якийсь дивно замислився, а це в Києві Ніна рідко за ним помічала, вона вирішила перемінити тему розмови.

— Є тут цікаві люди, ентузіасти. Ось у нас викладач природознавства, Лукія Остапівна. Побачив би ти, який сад вона насадила з школярами-мічурінцями, які у них ділянки. І все школярі, під її керівництвом... А знають як все! Я навіть боюсь з ними розмовляти. Бо підходить до мене раз отаке завбільшки дівчатко і каже: Ніно Дмитрівно, слухайте, як Яшко пояснює! Ось поясніть ви йому, що таке структурний і безструктурний ґрунт... От, брате, посадила мене! Стою, мовчу, ніби обмірковую. А тут, слава богу, Лукія Остапівна нагодилася і все-все пояснила і дівчинці, й мені.

— Всього знати не можна, — знизав недбало плечима Аркадій. — Слухай, Ніно, як ти почуваєш себе, живлячись щодня такими екзотичними стравами? — спитав він, мляво мішаючи ложкою у мисці борщ, іноді неохоче підносячи її до рота.

— А чому ж? Мені подобається. Просто і смачно. Може, молока хочеш, зараз принесу з льоху. І сметана є. Яечню можу засмажити з салом...

— Тільки не з салом. Я терпіти не можу навіть запаху його. А цей борщ затовчений ще й старим салом, з часником, — гидливо струснув головою Аркадій.

— На жаль, масла у нас зараз немає. За хвилину я принесу тобі молока і сметани, а собі засмажу яечню. Люблю, ах!.. — Ніна жартома облизала пальці і вискочила з кімнати. «У Києві Аркадій зовсім інший, а тут... Бурчить... Все не до вподоби... Ні, не до цього сільського пейзажу він, не для прикраси нашого чудового пейзажу», — подумала Ніна.

Справді, за хвилину вона поставила на стіл високий глек молока і ринку сметани. Насипала повне блюдо сметани, налила чашку молока, підсунула духовитий хліб, спечений Марфою Петрівною, і вклонилася:

— Призволяйтеся, Аркадію Григоровичу. Не погребуйте нашим хлібом-сіллю.

— Та вже поїм ваш хліб-сіль, — він жадібно допався до сметани, аж під самим носом біліли плями. — В тебе немає серветок, Ніно?

— Цього не водиться. Забула написати, щоб прислали. На ось рушник. Цілком заміняє серветку, навіть для

вишуканих аристократів — лордів, маркізів та інших графів.

— Глузуєш, — нахмурився Аркадій.

— Ні, констатую... А ти знаєш, Аркадію, все-таки які цікаві штуки проробляють школярі. Ось вони поставили собі за мету вивести сорт озимої кукурудзи. Не виходить ще у них нічого. Але з якою упертістю працюють, листуються з науковцями і вірять, що вийде. А ти уявляєш, яке це матиме значення, коли справді виведуть?

— Уявляю... Нехай собі забавляються, — сьорбаючи молоко, промовив Аркадій.

— Ні, це не лише забавки... Щеплять до пасльону помідор і навпаки. Родять надзвичайно цікаві гібриди. Або диня з гарбузом!..

— Танцювала риба з раком, а петрушка з пастернаком... — засміявся Аркадій, щоб трохи пригасити запал Ніни. Але вона ніби й не помітила цього.

— Бувають страшенно смішні моменти в роботі. Нещодавно читаємо Пушкіна: «Навстречу северной Авроре...» Хлопчик, в п'ятому класі, на першій парті, питає свого сусіда: «Хіба тоді був крейсер «Аврора»?» А той відповідає: «Дурень, є таке печиво, зветься «Аврора», воно, мабуть, тоді було, і у нас в крамниці було, мама нам купували...»

Це вже розвеселило й Аркадія. Ніна йому ще розповіла, що, на жаль, не вистачає тут книжок для школярів, саме по техніці та мічурінській науці, класиків російських, навіть підручників. Про книжки з методики й говорити нічого. Добре, що вона підбрала собі в Києві, і Валентин, спасибі йому, регулярно надсилає новинки... А як в кіно хочеться, жаж! В газетах читає, які нові картини йдуть у Києві. А коли сюди дійдуть — невідомо. Та чи й дійдуть...

Аркадій переказав зміст деяких кінофільмів, які бачив останнім часом. Мають відкрити з часом ще широкоекранне кіно. Це надзвичайна річ! Куди там стереокіно! То вже примітив часів кам'яного віку в техніці... На Подолі, правда, відкривають. Чому саме на Подолі — незрозуміло.

Ніна раптом розсміялась.

— Чого ти смієшся? — здивувався Аркадій.

— Так, згадалося... Тут була у нас одна молода лікарка... — Ніна з відповідними деталями розповіла про

Софію Марківну. Аркадій вислухав мовчки, навіть не посміхнувся. Ніна зрозуміла, що він співчував Софії Марківні і нічого смішного не бачив у поведженні і вчинках молодого лікаря.

Помовчавши, Ніна з сумом сказала, що коли приїде в Київ під час перерви, то обійде зразу всі кінотеатри. Правда, ходитиме тільки на денні сеанси. Звикла вже рано лягати спати. О десятій — у ліжку. Бо вставати теж треба рано. Ото тільки в неділю можна поледарювати допізна. Та все одно не спиться довго.

— О десятій вже в ліжку? — вигукнув Аркадій. — Боронь мене боже!

Біля вікна промайнула постать, Аркадій встав, подякував Ніні, коли влетіла Таня.

— Досі обідаєте? Я вже скільки справ встигла зробити!

— Що ж ти зробила?

— По-перше, намочила білизну. По-друге...

— Друге можеш не говорити, бо перше я буду робити зараз і завтра вранці займусь пранням...

— Слухай, Нінко, як ти думаєш, зручно, коли я завтра прийду до тебе і попросю свої шмаття тут електричною праскою?

— Я ж тобі казала, що дуже зручно. Я вже питала Марфу Петрівну. Вона каже, електрика ж своя, некупована. Скільки завгодно... А я ще ось собі праску куплю.

— От добре. Бо не хочеться з тим вугіллям возитись, обридло.

Аркадій мовчки слухав, розглядаючи малюнки на стінах. Його дивувало, що дівчата з таким запалом говорили про прання білизни, неначе це була якась надзвичайної естетичної насолоди праця... «Так... Однобока, мов флюс, стала Нінка. Все школа, школярі, підручники, методики... Ніби якось опростилась чи опустилась дівчина. Немає того блиску, що був, живчика немає. І Таня ця, теж ентузіастка...»

Ніна звикла, що Аркадій полюбляє ставити несподівані запитання. Але зараз він зробив це, щоб перебити буденне базікання дівчат.

— Слушайте, товариші мовники і літературознавці! Скажіть, є в світі погані і хороші мови?

— Залежно від смаку, — швидко відповіла Таня.

— А незалежно, Нінко?

— Хтозна... А нащо тобі? — запитала й собі Ніна.

— Нащо? У вагоні я доводив одному невігласу, завідуючому якимсь будинком відпочинку, що мов поганих немає в народів. Йому не подобається українська.

— Правильно доводив. Поганих і хороших мов немає, як поганих і хороших народів. Є розумні і дурні люди. Дурним треба це доводити. Так я думаю,— впевнено сказала Ніна.

— Вірно думаєш...

— То ви, дівчатка, займайтеся своїми господарськими справами, а я піду гляну на курган. Не буду вам заважати. Потім постараюсь зайти... Ніно, ти ніколи там не була?

— Ні. А чого ж мені бувати? Здалека дивлюсь на нього та з машини. Ти ж пам'ятай, що нас запросили на каву.

— Навряд чи зможу, Нінонько, — скривився Аркадій. «Уявляю собі каву у Вишневому», — майнуло в голові. — Стомився я з дороги, мабуть, рано спати ляжу на сіні. В хаті буде душно, людей багато... А ти, звичайно, піди. Ну, та ще побачимось. — Він взяв свою довгу палицю і вийшов.

— Ходім каву пити увечері до Галини, Танюхо!

— До Галини Степанівни з радістю, — враз погоди-лась Таня, трохи подумала і сказала: — Ніно, ти говорила, що Аркадій такий дотепний, жартівник, а...

— Не знаю, Танюхо... Мабуть, у нашому селі, навіть у нашій з тобою присутності, пропадає у нього натхнення... Що ж зробиш... — покірно зітхнула Ніна.

...У вівторок, після другого уроку, коли Ніна виходила з п'ятого класу, її в коридорі перестрів Валерій:

— Ніно Дмитрівно, там отой товариш, що приїхав з Києва, в зелених лижних штанах, з рюкзаком і довгою палицею, сказав мені, щоб я вас покликав.

«Аркадій? Чого це він так рано?»

Ніна однесла журнал в учительську і вийшла в двір. Аркадій стояв біля лави, обіпершись на палицю, з рюкзаком за плечима, в дорожньому одязі. Портфель, видно, сховав у рюкзак. Що це? Зібрався в дорогу?

Розгублено і здивовано Ніна оглянула його.

— Не дивуйся, Ніно, пілігрим вирушає в зворотну путь, додому, — яюсь криво, може, ніяково всміхнувся Аркадій.

— Постривай, ти ж казав, що відрядження на десять днів?

— Та на десять... Але я згадав, що на мене дещо термінове чекає в Києві, — невиразно сказав Аркадій, одвівши очі вбік. Брехати він ще не навчився, до того ж, знав, що Ніна все одно йому не вірить.

— Ми ж з тобою, Аркадію, так мало бачилися, навіть не поговорили як слід, — промовила Ніна, ловлячи погляд його очей.

— З моєї вини? — швидко, невдоволено спитав юнак.

— Я говорю не про вину когось з нас, але.. Ну що ж, щасливої дороги... Скажеш нашим, що листа я не встигла написати. Та розкажеш їм... Привіт передаси. Зустрінеш Васию, Катю, Володю, всім найсердечніший привіт. На листи я їм відповіла. Тільки приїдеш, напиши.

Аркадій ствердно кивнув. Ніна дивилася кудись вдаль. Над головою розгорнулось по-осінньому вже густо-синє, ультрамаринове, оксамитове небо, ніби драпіроване на сцені.

Несподівано настирливо гримнув дзвоник. Ніна здригнулась, забула про нього. Швидко простягнула руку Аркадієві:

— Ну, ще раз бажаю щасливої дороги. Бажаю всього, всього... Спасибі, що провідав.

Аркадій міцно потиснув їй руку, ховаючи нахмурений погляд під віями. Ніна вирвала свою руку і, не озирнувшись, зникла в дверях школи. Тут вона зіткнулася з Харитиною Тарасівною, яка швидко, але докірливо зиркнула на неї.

Аркадій хотів гукнути Ніну, зупинити, може, вона піде з ним, проведе, потім повільно повернувся і пішов на вулицю.

Харитина Тарасівна підозріло провела його очима, похитала вслід головою...

2

Сонце вже сіло. Густі сутінки поволі накривали землю. В такий час не хочеться без діла засвічувати світло, бо ніч ще десь бариться, загаялася за обріями... Але думалося в таку пору на самоті легко. Думки напливали, потім тікали. День минув. І про цей день думалося...

Катерина сиділа на призьбі, чекала сестру Настю,

щоб разом повечеряти. І що вони хочуть від дівчини? Чого вона їм, як більмо на оці, та Ніна Дмитрівна? Бідолашна, нічого не знає, а плітки навколо неї плазують, повзуть, мов ті гадюки. Нашіптує їх Харитина, а дурні вірять. Мовляв, і така, і сяка, з Сергієм та Михайлом Величаями гуляє тут, з Києва приїздять хлопці. Отака вона, а скромну, мовляв, з себе корчить... Вірять дурні. Деякі вчительки очей не зводять з своїх чоловіків, щоб не спокусила їх ця ненаситна спокусниця. Скоса поглядають на неї, а вона не помічає... Сказати хіба Тетяні Панасівні, вони ж потоваришували зразу. Але то така гостроязика дівка, що вилає і її, Катерину... А плітки звиваються, звужуються гидким колом навколо Ніни Дмитрівни. А таке ж дівча беручке, працювите, чисте, як вранішня росинка. Діти полюбили її... Сказати Харитині, щоб не нашіптувала, не стрекотіла, як сорока? Визвіриться, як чортиця, ще один скандал буде. Почекати треба, а там, може, воно само розвидниться... Та дівчину ж як шкода. Що вона їм зробила? На який їхній відьомський хвіст наступила?..

Тяжко замислилася Катерина і про своє життя... Так і звікуеш самотньою. Ото тільки й розрада, що біля чужих дітей у школі.

То Калістрат забіжить було, а це вчора й позавчора не заходив вечорами. Що він там сам собі робить? Мабуть, якусь книжку цікаву доп'яв. То вже як присмокчеться, то й за вуха не відтягнеш. Ну, нехай хоч розкаже, що вичитав. Любить побазікати, людей повчити.

— Чи тут є хто? — раптом почувся голос Калістрата Свиридовича.

— А ви вже й не бачите? Тільки людей лякаєте... Згадай лихого, а він і роги виставить, — тихо засміялась Катерина.

— Невже про мене згадала?

— Та подумала, чого це вас немає два вечори? Сідайте відпочивайте, — посунулася Катерина.

Калістрат одягнений був не так, як завжди. В черевиках, а не в чоботях, поверх білої сорочки — просторий піджак, а борідка й вуса дбайливо підстрижені.

— Подій же скільки йде. Такі постанови і резолюції, що тільки упиваєшся, не відірвешся. Треба вивчити, людям переказати, розтлумачити. А то зустрічаю сьогодні доярку Палажку Рожкову, питаю: читала, які вам тепер ще нові вигоди йдуть від нашої держави, що матимете за

роботу? А вона: чула одним вухом, та не второпаю як слід... Довелося на ходу головне переповісти. Бач, агітатори наші ще до людей не добрили. На волах повзуть, а не на літаках... А як у тебе, Катрусю?

— Та як? В роботі, мов у золоті... Думала я оце. І що людям треба від хорошої людини?

— Про кого це? — насторожився Калістрат Свиридович.

— Та обкаляли тую дівчину плітками.

— А, нову вчительку, Ніну Дмитрівну? Чув, чув... Гавкають на неї, як сучки з-під воріт.

— І ви вже знаєте?

— А чого я не знаю? Думаєш, дарма по дворах та по бригадах швендяю? — запишався Калістрат.

Катерина спитала: за що вони в неї вп'ялися, мов п'явки чи кліщі? Калістрат розповів і про розмову Ніни з заврайвно, і про дружбу Харитини Тарасівни з заврайвно, і про суперечки на учительській конференції... Звідки він все знає? Сорока на хвості принесла. А дівчина молодець, що не дивиться в зуби. Ось він сам відкриє очі молодій вчительці на всі ці лихослів'я... Катерина заперечила. Навіщо? Тільки настрої зіпсувати людині та нерви потривожити до болю. Не варто цього робити, брехня сама собою розвіється, як суха порохня на дорозі.

Може, й так. Може, Катерина й правду каже... Калістрат довго мовчав, вагався, хоч це на нього й не схоже. Нарешті, наважився, бо вирішив уже кілька днів, що саме сьогодні поговорить. Це ж його щасливий день.

— Знаєш, Катрусю, тобто розумієш, — якось дивно, наче спіткаючись на кожному слові, почав Калістрат. Катерина здивовано повернула до нього голову. Він неспокійно човгав подошвою по землі, руками обіперся об коліна, голос притишив мало не до шепоту. — Бачиш, Катрусю... Самотні ми з тобою. В тебе, правда, сестра Настя є, а в мене нікого. Та й сестра твоя молодша, може, не на все життя вдовиця... Вдвох, Катрусю, воно й тепліше, і затишніше. Робота у мене в руках і у тебе. Добра хата моя, хазяйська, сама знаєш. Сорок соток землі, садок, бджоли стоять. На книжці тисяч понад п'ять грошей зібралось, премії щороку маю за чесну, сумлінну службу народові, а витратити ж ті гроші нікуди. Сивухи душа моя не сприймає. Давай за руки візьмемося,

та переходь до мене, запишемося, як годиться, заживемо... — Калістрат взяв обережно Катерину за руку, вона мовчала.— Сирітку якусь візьмемо, приголубимо. Воно ж як дитя в хаті, то й світла більше... Скажи, Катрусю!

— Ой Калістрате Свиридовичу! Так несподівано. Подумати ж треба, — якимось зляканим голосом проказала Катерина.

— Аякже, подумай, Катрусю, подумай. Нам не по вісімнадцять років, — Калістрат несподівано захихикав собі в борідку. — Пам'ятаю, було мені, мабуть, років тринадцять, чи що. Жену я корів повз вашу хату. Дош саме перед цим перішив, калюжі виблискують. Глядь, що за дивище? Що воно повзає в калюжі, закалялось чорною багнюкою, лише очі виблискують, навіть голова чорна, ну, чисте тобі негринятко? Підбігаю, а то ти, ледве перші кроки по землі робила... Вихопив я тебе і гидливо, щоб не закалятись, поніс у хату. Покійниця мати твоя тільки руками сплеснула, вхопила, ляснула тебе легенько по одному місці, потім засміялась, примовляючи, понесла до шаплика, що стояв біля колодязя повен води, і давай шурувати, — Калістрат знову засміявся вже разом з Катериною.

— І таке одоробло виросло! — вигукнула голосніше Катерина крізь сміх.

— Виросло... — Старий пустив руку Катерини, обняв її за плече, пригорнув до себе. — Виросло, може, на мою долю.

Катерина припала щокою до його щоки і тихо, ніжно проказала:

— Голубе мій сивий... Тільки борода щипуча, як кажуть школярі, зголи її, ради бога.

— Ні, не можна,— рішуче відповів Калістрат.

— Чому ж?

— Служба у мене така, державна. Солідність треба содержати навіть і в зовнішності, ясно? — Жартував він чи ні, Катерина не зрозуміла. — Щасливий я, Катрусю, зараз... А все здавалось, що я невезучий, нещасливий.

— А яке ж ми весілля справимо? — кокетливо спитала Катерина.

— Весілля?.. Прочув я одним вухом, що комсомольці на чолі з Семеном Засядьком та Тетяною Панасівною збираються мені ювілей бучний організувати незабаром, навіть до Жовтневих свят. Тридцять років протарабанив

на пошті... Тільки гляди, це страшна партійно-комсомольська, державна і військова таємниця! Особливо мені не кажи про це, Катрусю, щоб я не знав, — Калістрат весело, розгонисто зареготав.— Головне, мені нічого не можна знати. Сюрприз готують! Отам на ювілеї я й шепну Сені, щоб до президії запросили й мою дружину Катерину Юхимівну. От буде і всім сюрприз! — Калістрат міцніше притиснув до себе Катерину, а вона покійрно поклала голову йому на плече.

— Ех, коли я виходила заміж за Івана, яких тоді весільних пісень співали.

— Ну, яких? Може, я не знаю?

Катерина приглушеним голосом заспівала:

Світи, мати, свічку,
Ведуть твою дочку,
З скрипками, з цимбалами,
З хорошими боярами...
Доки ми тут та стоятимем,
Сиру землю топтатимем,
Ніжками та чобітками,
Золотими підківками...
Чого ви, свате, не виходите,
Хліба-солі не виносите,
Нас у хату не просите... ʼ

3

Так буває, коли гоїться рана. Зашерхає зовні, затягується свіжою, рожевою, тонкою і прозорою шкірою, а там, під нею, ще якийсь сверблячий біль. Свербить — значить рана заживає... Так у Галини — рана ніби загоювалася. Звикла до самотності, звикла не думати, не згадувати про Павла. Він теж більше не тривожив. Тільки іноді на вулиці, побачивши її, притишував хід мотоцикла, намірявся зупинитись і підійти, але Галина робила вигляд, що не бачить його, і йшла хутчіш. Тоді Павло знову брав скажений розгін і зникав з очей.

Цього ранку навіть не згадала про свого колишнього чоловіка. Чомусь стояла перед очима Ніна, з якою вони знову пили чорну каву, і дівчина розповідала про шкільні справи, про хлоп'ят, особливо про Валерія, що став її оборонцем, захисником. А Катерина Юхимівна останнім часом ніби розцвіла, як весняна квітка. Весела, жвава,

чепуритися почала і така лагідна, що навіть школярі помітили. Що з нею — незрозуміло, а посмішка не сходить з уст.

Поснідавши, Галина поволі одягалась, вже час іти в лікарню. Здається, сьогодні буде спокійний день, коли не станеться якоїсь несподіванки. А воно так часто й буває...

Тільки підійшла до дверей, почувла в коридорі швидкі, лункі кроки. Так ходила тільки санітарка Ліда. Як її не вичитували, як не гримали, щоб привчалася тихенько ходити, — нічого не допомагало. Стукнувши в двері, не чекавши дозволу, Ліда швидко переступила поріг. Галина хотіла й зараз зробити їй зауваження, але здивовано змовчала. Ліда схлипувала, ніс у неї червоний, очі вологі, вона держала руку на лобі. Видно було, що дівчина не наважується почати розмову.

— Що з вами, Лідо? — стривожено спитала Галина.

— Ідїть, швидко йдїть у лікарню. Дуже вас прошу...

— Що сталося? Вас питаю! — гримнула Галина. Але Ліда тільки відступила крок назад і знову повторила, щоб Галина поспішала. Потім швидко вийшла, забувши причинити двері. Побігла кликати Михайла Величая.

— Якась дика дівчина, — промовила сама до себе Галина і, накинувши плащ, вийшла з кімнати. Що ж там могло трапитись, коли навіть така реготуха, як Ліда, нюні розпустила? Ніколи не доводилося бачити Ліду зарюмсаною.

Біля дверей лікарні стояв грузовик, шофер щось розповідав завгоспові і двом жінкам. Галина тільки почувла:

— Він завжди їздив скажено, а останнім часом просто мов той демон гасав. А там біля дороги, пам'ятаєте, є корчуватий берег і пісок коло нього. На страшній швидкості хотів випередити мене, мотоцикл занесло на піску, і він врізався головою в той берест. Я почув тріск, вигук, люди давай бігти, баби там картоплю вибирали...

Глянувши у відкритий кузов грузовика, Галина побачила понівечений мотоцикл і пляму крові... Все ясно. Нюги підломилися, в голові зашуміло, ніби туди зненацька влетів вихор. Почула ззаду:

— Це його жінка. Лікарка. Чи врятує? Лежить, як мертвий...

— Хтозна... — почувся жіночий голос. — Я ж голову

Його держала дорогою. І не поворухнувся, очей не розплющив.

Галина поволі йшла коротким коридором. Який він довгий!.. Крутиться коридор, мов карусель... А вона ж не виносить, коли щось крутиться перед очима. Навіть патефонну пластинку не може бачити, бо вона крутиться, крутиться... Крутиться...

З операційної вийшла сестра і пішла назустріч. Треба взяти себе в руки. Галина випросталась і відчинила двері в ординаторську, автоматично кинула на табуретку плащ. Сестра подала халат і сказала:

— Розчавлений лівий бік голови, страшно. Протистовбнякову ввела. Пульс ледь-ледь прощупується. Там Феофан Тихонович, він розпорядився ввести камфору... Зламано три ребра...

— Я вас нічого не питаю, геть з очей! — скрикнула Галина, не впізнавши свого голосу, застогнала, мабуть, у передчутті важчого, ніж те, що сказала сестра.

Сестра безшумно, покірно вийшла.

Звичайним своїм кроком Галина зайшла в операційну. Павло лежав уже роздягнений, вкритий простиралом. Ліве око заплющене, а праве ніби трохи дивилося з докором, з мертвою скорботою. На губах запеклася кров.

Галина взяла руку, пульсу майже не було.

— Ще камфору, — кинула вона сестрі. — Хто поклав вату, чорт би вас забрав! Марлю! — просичала вона.

Сестра, наповнюючи шприц, стукнула інструментом, зачепивши емалевий кювет.

— Тихше, холера вас забери! — знову просичала Галина, знявши вату з рани. Рана була страшна. На мить заплющила очі. Що це за рана — Галина розуміла.

Широкими кроками увійшов Михайло. На нижню сорочку нашвидкуруч накинута піджак.

— Павле! — видихнув він.

— Тихше!.. Повертаєтесь, як віл! — притишено вигукнула Галина і кивнула головою санітарці. — Халат!

Ліда швидко, мовчки подала Михайлові халат.

— Як? — тихо спитав Михайло, коли Галина почала старанно мити руки.

Вона щось сказала блідими, враз пошерхлими губами і похитала головою.

— Там стоїть машина біля дверей. Пошли, нехай негайно привезуть Трибїду. На всіх швидкостях. Де зав-

годно розшукають... Напиши від мене записку, — стомлено вимовила Галина.

Михайло зразу вийшов. Стан Галини йому був ясний.

4

Останнього уроку в Ніни не було. Вона швиденько заповнила журнал, взяла свій портфель і плащ, вранці мжичило, довелось накинати його на плечі. В коридорі думала: як же розподілити години другої половини дня? Пів на сьому заняття з відстаючими учнями сьомого класу. О восьмій педрада, напевно, години на дві. А завтра ж чотири уроки...

Внизу перестріла Катерина — зажурена, очі червоні, губи накусані, видно, важко їй було стримувати себе.

— Ніно Дмитрівно. Я не хотіла вам говорити раніше, щоб ви не хвилювалися на уроках.

— Що сталося, Катерино Юхимівно? — прикро зупинилася Ніна.

— Горе тяжке у ваших хазяїв, Величаїв. Павло сьогодні вранці розбився на мотоциклі. Не приходячи до пам'яті, помер у лікарні. А зараз уже вдома лежить, у батьків, у труні...

— Павло Трохимович! — з відчаєм вигукнула Ніна. На мить їй потемніло в очах. Підійшла до стіни і обіперлася рукою. — Як же воно?..

— Розказують, на великій швидкості обганяв автомашину, занесло його на піску, і з усього розгону врізався в дерево, в стовбур. Розбив голову, поламав ребра. Кажуть, струс мозку страшний. Лікаря викликали й з району, поки той приїхав, Павло вже й душу богові віддав. Заходила я, лежить, мов живий. Сергієві блискавку дали, завтра на похорон встигне. Ох, горенько яке, — тяжко зітхнула Катерина, змахуючи непрохану сльозу. — Горенько, горе!

Ніна не могла вимовити й слова, залякла, дивлячись на Катерину широкими очима... Згадала Галину. Як же їй тяжко, що не могла врятувати чоловіка. Ніби відчувши її думки, Катерина продовжила:

— Галина Степанівна як смерть стоїть біля труни, неначе застигла навіки... Ходімте, я проведу вас трохи. Бачу, і вам нелегко.

Ніна мовчки, повільно пішла до виходу. Серце так билася, що можна було задихнутись. Вона ж уже полюбила своїх господарів. А вони, здається, і її теж.

— На Марфу дивитись страшно, так зразу змарніла. Старий ніби аж згорбився від того горя. Тільки Михайло тримається зовні спокійно, а голову не підведе та місця собі не знайде... Ну, ідіть, Ніно Дмитрівно. Я повернусь, треба ж випровадити старших.

Катерина пішла назад, а Ніна прискорила крок, хоч страшно було їй іти додому...

Біля двору стояла якась машина. Ворота відчинені навстіж. У дворі тихо розмовляли кілька жінок і бабусь, яких Ніна не знала. А далі, в глибині двору, заклавши руки за спину, важко похиливши голову, взад і вперед, мов той маятник, ходив Михайло якимись дивно короткими кроками.

Поклавши свої речі, Ніна зайшла в кімнату, де лежав мертвий. Справді, Павло лежав, мов живий, тільки ледь зблід. Обіпершись головою об стіну, стояла Галина, не зводячи очей з обличчя Павла.

Трохим Трохимович сидів на лаві, охопивши руками низько схилену голову, яка, здавалось, ще більше посивіла. Марфа Петрівна, видно, виплакала вже всі сльози, тільки іноді припадала до тіла мертвого сина і повторювала одне і те ж крізь стогін, що душив її:

— Синку мій, Павлусю!.. Кровиця моя, життя моє! Люта війна пощадила тебе, обминали кулі ворожі. І ось тепер така біда прийшла до нас. Синочку! — скрикувала вона. — Не віддам тебе землі, не віддам! Скажи, чому не я, Павлусю, чому не я, а ти?.. Я й так уже згнила! Навіщо?..

Сльози затуманили Ніні очі. Вона вже нікого не бачила і вийшла в двір, бо в кімнаті задуха. У ворота ввійшла група школярів. Попереду Валерій, поряд з піонервожатою. У кожного з них великий букет квітів — це гурток юних техніків і трактористів, що ним керував Павло. Вони тихо, мовчки зайшли в хату.

Раптом у двір вбігла санітарка Ліда і, побачивши Михайла, попрямувала до нього, мовчки подала записку. Михайло здивовано прочитав і пішов до дверей хати, попросив Ніну:

— Ніно Дмитрівно, покличте, будь ласка, Галину Степанівну. Дуже терміново потрібна.

Ніна зайшла. Павло вже був обкладений квітами. Школярі стояли навколо труни, не зводячи здивованих очей з Павла, ніби не вірили, що це справді він. Ніна торкнула руку Галини, та здригнулась і ледь повернула до неї голову, глянула сухими очима.

— Михайло Трохимович просить вийти до нього.

Галина повільно пішла до дверей.

— Галинко, — звернувся до неї тихо Михайло. — Записку прислав Феофан Тихонович. негайно треба робити операцію жінці. Зараз же, інакше буде пізно... — Він дав записку Галині. Та проглянула. — Як бачиш, транспортувати в район не можна. До операції все готове, але він сам не наважується.

Галина звела брови, ніби намагаючись втямити, що їй каже Михайло. Потім, після хвилинного мовчання, спитала:

— А Трибіди немає?

— Поїхав. У нього теж невідкладна тяжка операція. Приїде ввечері з дружиною і тут ночуватимуть... Бери, Галинко, машину, он стоїть, і їдь... Що ж зробиш, така в нас робота, така наша доля, люба моя.

Він взяв Галину під руку, повів до машини, допоміг сісти. Мовчки показав Ліді, щоб і вона сідала. Коротко кинув водієві:

— В лікарню, миттю!..

Машина рвонулась з місця, Галина здригнулась і прикипіла до сидіння. Михайло провів її очима...

5

Після похорону Павла так все змінилося у Величаїв... Старий більше мовчав, посивів, з обличчя аж прозорий став. Майже весь час пропадав на роботі, приходив тільки переночувати. Зітхаючи, викурить цигарчину на призьбі, погомонить з Самійлом про свої справи, але про Павла ніколи не згадує. Іноді скаже слово жінці, яка змінилася так, що її важко було впізнати. Не лише зовні — схудла, помарніла і постаріла на багато років. Вона теж стала відлюдна, мовчазна, ляклива від вкрай напружених нервів.

Марфа Петрівна почала ходити в церкву. Ходила не лише в неділю, але й в суботу та у всі свята серед тижня,

бо на роботу не виходила, а більше лежала, зітхаючи, дивилася в стелю застиглим поглядом. Десь здобула вона образок святого з суворим, майже злим обличчям, на якому з-під кушуватих насуплених брів блискали колючі докірливі очі. Образок цей повісила Марфа в кутку, прикрасила вишиваним рушником, приладнала пучечок васильків... Раптом вона кидалася перед образком навколішки, ревно, шалено, в якійсь нестямі і самозабутті хрестилась, біла поклони і щось благально шепотіла.

Старий Величай, Сергій, що весь час був коло матері, нічого не говорили Марфі ні про церкву, ні про образок, ніби нічого не помічали.

А баби в церкві чи на паперті, за її спиною, шамотіли вслід Величаїсі:

— Бач панійка, як горе навалилось, то й про бога згадала...

Похиливши голову, повільно брела Марфа через кладовище, проходила повз могилки. Глиниста земля заросла кущами, розкинуло віти кілька дерев. Доцвітав, синіючи мов чистими очима, петрів батіг, жовтими китичками похитувало буркун-зілля, сизий запилений полин чіплявся за ноги.

Глинистий горбик могили під розложистим, густим кущем глоду, всіяним темно-багряними ягодами, мов краплинами застиглої крові.

Згорбившись, стояла Марфа, низько схиливши голову, в зморшках плуталися сльози. Здавалося, мати вросла в землю, яку вона так любить.

Іноді крізь тяжкі зітхання виривалося з уст:

— Синочку мій, барвіночку, сира земля придушила твої груди, а я плачу, мов береза лююся. Мене земля не приймає, щоб лягла я рядом з тобою...

6

З Сергієм Ніна бачилася рідко. Іноді, коли виходила з дому в школу, мимохідь, або коли поверталася з роботи, а більше, як увечері приходив Михайло провідати батьків. Але ці зустрічі були короткі, і розмови теж, хоч тримався Сергій мужньо, як і належить чоловікові, про Павла майже не згадував, тільки одного разу сказав:

— Тепер зненавидів я цю прокляту машину. Хотів

був і собі придбати, Павло навіть їздити навчив. Та батьки категорично заперечували, і Галина теж, ніби відчували, що може прийти горе через ту машину.

Сергія тягло до Ніни, і тільки була вільна хвилинка і дівчина не зайнята, він шукав зустрічі з нею, розпитував про справи. А вона одверто, як найближчому другові, все розповідала, питала поради, ділилася своїм клопотом, особливо взаєминами з завучем, які не поліпшувалися, не налагоджувалися. Мабуть, тому й вчителі, особливо вчительки, ставилися до Ніни якимось насторожено, стримано. За винятком, звичайно, Тані, Варвари Іванівни, Лукії Остапівни і директора школи.

Увечері, перед від'їздом, Сергій перестрів Михайла в дворі, одвів убік і дещо ніяково сказав:

— Михайле, я завтра їду...

— Знаю, прийшов попрощатися, бо поїхати на станцію не зможу.

— У мене до тебе велике прохання, — стискаючи пальці однієї руки другою, сказав Сергій, дивлячись убік. — Прохання... До батька з цим звертатись я не можу, бо йому не до того. — Михайло мовчки чекав, дивуючись з сум'яття юнака. — Розумієш, Михайле, я поїду... Ти іноді, ну... поговори з Ніною, їй на роботі важко. Навколо неї дехто з учителів, зокрема завуч, затіяли склоку. Чув я, що й плітки пустили... Дуже важко їй на роботі. То я хотів тебе просити... Вона дуже хороша дівчина, і душа в неї чиста. Я був і в її батьків, листа заносив. Хороша сім'я робітників...

— Що їй важко, це я знаю, брате. І про плітки знаю, дурниця все, — Михайло поклав руку на плече меншого брата. І тебе я трохи розумію. Подобається дівчина? Я згодний з тобою, що вона хороша, згодний. І даю тобі слово, що зроблю все, аби їй у пригоді стати. Думаю, ми з нею потоваришуємо, а тобі бажаю всього, всього...

— Спасибі тобі, Михайле... Мама ніяк заспокоїтись не можуть. Знову плакали весь час, — говорив Сергій, коли вони йшли до дверей.

— Що ж, мати... Та час своє зробить, хоча забути його зовсім навряд чи мама зможуть, — повільно сказав Михайло і пішов до матері. А Сергій постукав до Ніни в двері. Вона відгукнулась.

— Працюєте, Ніно?

— Ні, написала своїм листа і проситиму вас, щоб занесли.

— А нащо ж просити? Я з радістю... До вас у гості Аркадій приїздив, це правда? — раптом спитав Сергій.

— Приїздив, — звичайним тоном відповіла Ніна. — Командировка в нього була на десять днів, міг би пробути й більше, а пробув усього, здається, днів три. Я була дуже зайнята тоді, не мала змоги приділити йому уваги... Поїхав з якимось дивним настроєм і досі не написав жодного листа. Я теж мовчу. А ви, Сергію, писатимете?

— Неодмінно. Мене просто тягне написати вам, хоча взагалі я не дуже люблю листуватись. Ви теж пишть і повідомляйте, як старі. Мене турбує мати.

— А ви теж і їй пишть. Бо коли я одержала від вас першого листа, вона була ніби трохи ображена, що ви мені написали, а їй ні.

— Добре. — Сергій пройшовся по кімнаті, заклавши руки за спину, як батько й Михайло. Потім зупинився біля Ніни. — Ви вибачте, Ніно, що я не зміг зайти до ваших перед від'їздом сюди. Мене так приголомшила телеграма, що згадав про це лише у вагоні, коли наближався до нашої станції.

— Ну, що ви! Хіба я не розумію... — підхопилася з табуретки Ніна.

— Все-таки... — Сергій помовчав, збираючись з думками, потім сказав: — Я завтра поїду, Ніно. І можливо, вранці попрощатись не буде змоги, бо ви ж щодня поспішаєте.

— Та вже наче й звикла рано вставати, проте поки зберешся, вибігаєш з дому в останню хвилину, тому і мчиш на останній швидкості.

— То правда... Я й прийшов попрощатись з вами, — Сергій враз порожевішав і взяв її за руку. Рука дівоча була маленька, гаряча, і це тепло передалося йому, заструмило в тілі. — Ніно, у мене є до вас прохання. Щоб ми з вами не розлучались, Ні, може, не те, що ви думаете! — помітив він збентеження дівчини. — Щоб серцями, душами не розлучались, відчували одне одного, думали... Важко це висловити, я красно говорити не вмю. Але ви мене розумієте, Ніно?

Ніна глянула йому в очі — теплі, зніяковілі, світлі, лагідні. Мовчки міцно потиснула юнакові руку...

Коли ще Сергій був дома, Ніна двічі ночувала в Галини. Тоді вони більше мовчали або розмовляли про різні дрібниці. Галина була якась ніби спустошена, байдужа до всього.

Тепер трохи заспокоїлась, радо зустріла Ніну, частувала кавою з сухариками, які сама сушила і підсмажувала, щоб були вони жовтобок і смачно хрумтіли на зубах. Іноді Галина навіть пробувала пожартувати, але жарти не виходили. Вона замислено мішала каву, опустивши очі в чашку. Дві нові гіркі зморшки гостро опустилися від губів.

— Добре, що ви зайшли, Ніно. Щось мені сьогодні різні дурні думки наповзають у голову... Як там старі? — спитала Галина. Вона за весь час зайшла один раз, та, помітивши, як відчужено повелась у розмові з нею Марфа Петрівна, більше не заходила. З старим Величаєм зустрічалася іноді на вулиці, погомонять собі про те, про се, та й розійдуться...

— Та як старі? Він тримається ніби. А Марфа Петрівна мучиться, молиться богу. Схудла, змарніла, самі кістки, обтягнені шкірою.

— Важко їй, бідолашній... А я оце думала, яка дивна буває у людини доля. Під час війни я втратила всіх найближчих мені людей, найулюбленіших — батька, маму, маленького братика і... того товариша свого, про якого вам розповідала. Залишилася сама однісінька. Тепер втратила чоловіка, і знову сама. Правда, невідомо, як би у нас далі з ним життя пішло. — Галина помовчала. Вона ще хотіла додати, що її мучить одна думка: невже справді є частка і її провини в смерті Павла? Адже шофер тоді сказав, що останнім часом Павло гасав на своєму мотоциклі особливо неймовірно.

Як висловити співчуття Галині — Ніна не знала і тому мовчала.

— Коли на роботі, забуваю про все. Власне, рідко коли згадаю. А на самоті гірше... Все-таки поїду я звідси, Ніно. З Києва втекла, щоб не нагадував мені про батьків та братика, про чудове дитинство і юність. А тепер відновила деякі зв'язки з колишніми друзями. Обіцяють кімнатку, а може, поки що куток. І місце електрокардіо-

лога підшукаю. Про це я вже вам говорила. Будемо з вами, Ніно, в Києві зустрічатись. Правда?

— Забудете ви в Києві про мене, про сільську вчительку, Галино.

— Таких людей, як ви, я не забуваю. А таких, як Софія Марківна, негайно викидаю з голови. Нікчема. Вона думає в Києві працювати. Там її теж відразу розкусять, бо таких наскрізь видно. Та грець з нею... Сергій пише? — спитала Галина і затримала свій погляд на обличчі, на очах Ніни.

Ледь зняковівши під цим поглядом, Ніна відповіла, що одержала коротенького листа. Написав, що передав батькам від неї звістку, що дома у них все гаразд...

Не сказала Ніна тільки про те, що лист кінчається малюнком, але не таким веселим, як попередні. Також змовчала, що Сергій написав — на Володимирській вулиці зустрів випадково Аркадія Розсіяка під руку з красивою дівчиною. Він так захопився веселою, жвавою бесідою з своєю супутницею, що Сергія не помітив — то й добре.

За чорним квадратом вікна розбушувався вітер. Буйно, але глухо шуміли дерева, з свистом шарудів вітер об шибки, ніби просився в кімнату. Ніна глянула на годинник, підвелась, подякувала господині за каву. Треба ще встигнути дещо проглянути на завтра. Якщо ввечері завтра буде вільна годинка, вона забіжить до Галини.

На вулиці вітер мало не підхопив і не поніс її, з такою силою крутився навколо. Намагався зірвати берет, розвівав поли плаща, бив в обличчя. Добре, що вдень пройшов дощик і прибив куряву, а то занесло б з головою!

Ніна прискорила крок, майже бігла, бо дорогу легко знаходила і в темряві — вже звикла до таких вечірніх мандрів порожніми вулицями.

Біля воріт Трохим Трохимович докінчував розмову з Заводієм і, побачивши Ніну, зауважив, що в такий вітер, мабуть, ходити не дуже зручно. Ніна відповіла жартом, що це саме її погода, і швидко пробігла в хвіртку, до себе.

Тільки роздяглась і повісила плащ та берет, в двері хтось постукав. Зайшов Величай. Він останнім часом заходив до неї, розпитував про її справи, розповідав різну всячину... Адже Михайло передав батькам свою

розмову з Сергієм перед його від'їздом. Враження у нього таке, що Ніна подобається малому, і подобається серйозно. Вислухавши, навіть мати тихо посміхнулася і зауважила, що вона це відчула з першої появи Ніни в них у хаті. Марфа Петрівна після розмови з сином уважніше стала упадати коло дівчини, частіше називала її дочкою.

— Може, працюватимете, Ніно Дмитрівно? — спитав Величай, присідаючи навпочіпки біля дверей. — Я так, на хвилинку. — Ніна запропонувала йому сісти на лаві, він тільки всміхнувся. — Нічого, я по-мужицькому... Як воно йдеться, Ніно Дмитрівно, стомлюєтесь дуже? Чи в такому маленькому тілі вистачає сил?

— Вистачає, Трохиме Трохимовичу, аби тільки деякі люди не відбирали їх на склоки, на неприязнь до них, — одверто відповіла Ніна.

— Е, Ніно Дмитрівно, не зважайте на лихослів'я та плітки, не звертайте уваги.

— Які плітки? — швидко, вкрай здивована, спитала Ніна.

— Та то таке... До слова, до розмови прийшлося, — махнув рукою Величай. — Думаю я, Ніно Дмитрівно, що ми трохи розбестили нашу молодь, — перевів він розмову на інше. — З самого малку переконаємо дітей, юнаків, що для них путь у життя велике встелена рястом, барвінком, любистком, васильками. І призвичаюємо до цього молодих людей. А воно доводиться по цій путі йти й по гострому камінню, труднощі тяжкі нести на плечах. Не лише в праці, а й у взаєминах з людьми. Тоді починається розпач, лихо, опускаються руки. Культурненько опускаються...

Ніна погодилася з цим. Про це казала їй і Варвара Іванівна. Говорила, що не тільки в цьому лихо. Ось, скажімо, погано у нас ще готують кадри вчителів. Приходить у школу працювати молодий учитель і зразу починає йти помацки. Добре, коли це здібна, наполеглива людина, а коли....

В снігах гукнув чоловічий голос:

— Гей, де там хазяїни поділися?

Величай поволі, важко підвівся на ноги і вийшов.

— А, Архип? Заходь у хату, як це ти завернув до нас? І чому пішки, а не на своєму виїзді?

— Не на виїзді, щоб не розучитися пішки ходити, — зауважив, посміхаючись, Степовий.

— І то правда. Заходь, заходь, повечеряємо разом. Степовий проходив оце мимо, проводжаючи Тригуба, і вирішив провідати старого друга та помиритися з ним. Помарнів дуже і неначе знесилів Величай після смерті Павла.

Марфа Петрівна сиділа за столом, зажурено підперши шоку рукою, — чекала чоловіка вечеряти. Привітавшись, запросила гостя до столу, полізла в мисник, дістала пляшку, до половини з горілкою.

— Вірно, стара, раз начальство завітало, без чарки не обійдешся. Може, воно після чарки добрішим стане, — хитро поглядаючи на Степового, ворухив пальцями свою борідку Величай.

— І не вечеряв би, та, признатись, люблю після роботи підняти чарку в руці... Ти ще гніваєшся, чи то пак борешся зі мною, Трохиме? — спитав Степовий з іронією, сідаючи за стіл.

— А чого мені гніватись на тебе? Боротьба... Класової боротьби у нас немає і громадянської війни теж. Просто хочу поважати себе і щоб поважали мою працю, культурненько, — наливаючи чарки, зауважив Величай. — Адже працюємо ми не лише на себе. Я бачу перед собою і народні демократії, і Китай, і Корею, тобто працюємо на одну третину земної кулі.

— Ич, куди сягнув! — скрикнув Степовий, беручи чарку. — За це можна й цокнутись... — Він випив, витер вусики. — Ти сердився на мене, Трохиме. А зрозумій же — колгосп у нас середній, ще до мільйона не доскочили.

— Уявляю, як кирпу задереш, коли станеш мільйонером, — всміхнувся Величай.

— Ще не скоро... Оце ми зараз з нашою канцелярією підбивали деякі попередні підсумки. Ніби й нічого, а до мільйона трохи не дотягли... Але можу тобі сказати, що вашу машину можете з Самійлом робити. Пороху вистачить. Отак я надумався, Трохиме, — авторитетно заявив Степовий. — Про людей треба дбати.

— Ти надумався. Партія за тебе надумалась, — сердито кинув Величай.

— А як же інакше! Партія всіх нас вчить, це ясно. Ти зрозумій, Трохиме!..

— Та я-то розумію, — чомусь знову розсердився Величай, перебиваючи Степового.

— Розумієш, розумієш! Піду покличу вечеряти Ніну Дмитрівну, бо ви як заведетесь, — несподівано встала своє слово Марфа Петрівна і вийшла.

Ніна ходила по кімнаті з кутка в куток. Не давали спокою слова Величая про якийсь лихослів'я про неї, плітки. А правда ж, іноді їй здавалося дивним, що деякі вчителі до неї майже не зверталися, а коли зверталась вона до них — відповідали коротко, неохоче. Треба з Танею поговорити...

Вечеряти вона відмовилась, хоч як переконувала її Марфа Петрівна...

8

Передостаннього уроку у Ніни не було, вона сиділа в учительській і читала листа від брата Валентина. Нарешті спромігся написати. Він повідомляв, що вислав їй чергові номери журналів і деякі книжки з того списку, який вона надіслала. Та найцікавіша була друга половина листа.

«Нінко! Повернувшись з Вишневого, Аркадій до нас не заходив. І повинен я тебе здивувати — бачив його здалека кілька разів на вулиці з красивою дівчиною Майею, здається, студенткою інституту іноземних мов. Ти її, мабуть, пам'ятаєш: коли ми були одного разу в «Комсомольці України», зайшла у вестибюль з якоюсь подругою, і ми звернули на неї увагу. Аркадій навіть пожартував, що вона, неначе автоматними чергами, стріляє своїми гарними очима. Мабуть, Майя дочка якогось високовідповідального товариша, бо чудово одягається, і я бачив кілька разів, як вона їхала в ЗІСі. Твої і мої клевети донесли мені давненько вже, що Аркадій дуже за нею упадає, а вчора ті ж самі клевети заявили—Аркадій Розсіяк жених Майї, і скоро вони розпишуться. Бачив я в тому самому ЗІСі твого приятеля разом з його нареченою. Думаю — цю трагедію ти переживеш легко...»

Ніна подумала: «На віки вічні твій», «твій на цьому і на тому світі». Значить, Аркадій таки зробив свій хід коном! Щастя йому...»

Тільки встигла дочитати останні рядки листа, — різко відчинилися двері, і в учительську своїм неперевершеним кроком хазяйки зайшла інспектор Риловська. Кивнувши на привітання Ніни, вона спитала:

— А де директор? На уроках?

— Не знаю. Здається, у нього сьогодні уроки були тільки зранку.

Так само коротко Риловська спитала, чому Ніна не на уроці.

— У мене вікно. А зараз буде урок з мови.

— Що ви даєте?

Ніна мовчки простягнула їй зошит і показала план. Риловська почала читати тему уроку вголос: «Узагальнюючі слова при однорідних членах речення, розділові знаки при них»,— потім мовчки проглянула далі і повернула зошит.

— Я піду до вас на урок. Використаю цю можливість, раз уже випадково заїхала сюди... А де Харитина Тарасівна?

— У неї урок, дзвінок буде скоро.

— Це добре... — Риловська пройшлася по вчительській, глянула на розклад. — А я хочу вам сказати кілька слів, товаришко Дума, поки нікого немає, — вона зробила паузу. — Про вас погані чутки доходять до нас. Ви тут почали свою діяльність з того, що крутите романи з якимись студентами та іншими. Молоді люди приїздить до вас з Києва. І це на очах у всіх... А ви ж вихователька. Ви молода людина і...

Раптом гучно задзвонив дзвоник, заглушив слова Риловської. За мить в коридорі почувся галас, біганина.

Ніна стояла бліда, дихаючи так, неначе знаходилась в розрідженому повітрі. Голову ніби чимось здавило, заболіло в скронях. Вона не могла вимовити й слова, та й говорити вже було пізно, бо почали входити викладачі. Ніна важко сіла, поклала лист Валентина в портфель. Так сиділа, схиливши голову, і тільки одна думка весь час билася в голові: «Навіщо вона говорила це мені перед самим уроком?»

Зайшла Харитина Тарасівна. Риловська забула вже про Ніну, пішла до завуча, привіталась і спитала:

— А де товариш Гринь, чому директора немає на місці?

Харитина Тарасівна відповіла, що він поїхав у район і буде, мабуть, ввечері. Риловська присунула стільця до стола Харитини Тарасівни, сіла проти неї і притишеним голосом заговорила:

— А, в район? Знаємо, чого він їздить. Подали заяву

в об'ївно, щоб прислали інструктора для обстеження райвно, шкіл, зокрема вашої. Про мене написали, про Олександру Трохимівну найбільше. Ставлять вимогу, щоб на заврайвно поставили того невігласа і бездару Минайла. Бачите, до чого дійшли, що з'їтіяли?.. Та даремно! Я розповіла про це братові, Василю Павловичу, він тільки посміхнувся і сказав: нехай пишуть... — Потім уже на весь голос: — А я поїхала в Шелудівку, послала мене Олександра Трохимівна розплутати там склоку в семиріччі. Ну, і на уроках побувала. Саме йшла райвиконкомівська машина. Назад проїздила через ваше село і зайшла. Поки у Вишневому розмовлятимуть з головою колгоспу та сільради, я побуваю на уроці в товаришки Думи, — вона підвелась і пройшла знову по учительській.

— Ніно Дмитрівно, дозвольте й мені бути присутній. У мене саме немає уроку, — пустивши дим, попрохала Варвара Іванівна.

— Прошу вас, — тихо сказала Ніна.

Риловська швидко повернулась до старої вчительки.

— Треба було б і в мене спитати, Варваро Іванівно, — суворо зауважила вона.

— Чому ж у вас? — спокійно відповіла Варвара Іванівна. — Під час уроку хазяїн у класі викладач. Я й питаю, чи не заважатиму викладачеві, а вам я заважати не можу.

Риловська змовчала, сіла на стілець біля Харитини-Тарасівни, яка спитала Лукію Остапівну, чи в неї зараз є урок. Немає?

— Тоді, як класний керівник, підіть і ви. Бо я свого уроку пропускати зараз не можу...

На уроці Ніна страшенно хвилювалася, збивалася, весь час не виходили з голови слова Риловської. Відчувала, що урок проходить мляво, нецікаво. Хотілося покинути все, втекти світ за очі, схватись від усіх, ридма заплакати на самоті. Так ось на що натякав спочатку Гринь, потім Величай. На ці плітки! Ніна здавалась сама собі зараз маленькою, безпомічною, у розпачі рвалосся з уст єдине слово — мамо!

Дратувало, нервувало й те, що Риловська, сидячи біля столу, час від часу з якоюсь скаженою енергією щось записувала у товстий зошит в синій обгортці. Навіть раптом різко луснув зламаний олівець, вона зразу ж витягла з портфеля другий і продовжувала записувати.

Коли вже під кінець уроку Ніна давала учням завдання додому, почувся біля школи сигнал автомашини. Рилівська підвелась, глянула у вікно і вийшла сказати, щоб її почекали. Вийшла вона так рішуче, що учні не встигли й встати, а може, розгубились.

Тільки подзвонив дзвоник — вийшли Варвара Іванівна і Лукія Остапівна. Ніна ще залишилась на кілька хвилин закінчити урок. Відповіла й на запитання: це нова вчителька? Чому вона так сердито писала, що навіть зламала олівець? Особливо допитувався Валерій, ніби щось передчував.

Коли замислена Ніна безшумно відчинила двері учительської, побачила Рилівську. Вона стояла спиною до дверей і, розмахуючи своїм зошитом, голосно говорила, хоч її й так було б добре чути:

— Урок нікудишній, халтурний, бездарний! Та коли ж їй готуватися до уроків, коли в голові тільки романи з тутешніми чоловіками, та ще й київські приїздять до неї на гастролі. Ще й наряди...

Ніна мовчки поклала журнал, відчула, як знову зблідла, і майже вибігла в коридор.

— Знаєте, Маріє Павлівно, — нервово мнучи цигарку пальцями, сказала Варвара Іванівна. — У мене дещо інше враження від уроку. Звичайний урок, тільки Ніна Дмитрівна чомусь надто нервувалась.

— У мене теж, — додала Лукія Остапівна. — Треба ж зважити на те, що вона зовсім молода вчителька...

— Залишайтеся з вашими враженнями, а я дам свої висновки. Нерви, нерви! На роботі треба нерви в руках держати!.. Якась чорна магнія! Так, чорна магнія!

Варвара Іванівна помітила, як переглянулись учителі, почувши ту, повторену двічі, «чорну магнію», посміхнулась нишком і сказала спокійно, пустивши високо вгору дим:

— Бачите, Маріє Павлівно, треба ж зважати, як сказала зараз і Лукія Остапівна, що Ніна Дмитрівна зовсім молода вчителька, тільки починає. Не всім же мати такий великий досвід викладацької роботи і таку культуру, як у вас. Можливо, Ніна Дмитрівна вам і заздрить, вашому досвіду і розвиткові, звичайно.— Учителі знову мовчки переглянулись.

Нервово смикнувши плечем, Рилівська одвернулась, помовчала, але зразу почала:

— А одягається, бач, як! Дума — аморальний тип. Такої думки про неї й Олександра Трохимівна!

Таня стояла в кутку, весь час нервово здригаючись, кусала губи і шептала: «Тримайся, Тетяно! Не втручайся! Не зв'язуйся з нею!». Але після останніх слів Рилівської не витримала, вийшла з-за столу.

— Хто аморальний тип? — вигукнула вона просто в обличчя Рилівській. — Хто я питаю? Чи вам так говорити! Про вас же в Слобожанах всі кури сокочуть, всі півні горлають!

— Як ви смієте? — рывкнула Рилівська і з усієї сили бахнула по столу своїм могутнім кулаком так, що підстрибнули чорнильниці, покотилися ручки, вутла диктова дошка стола неначе аж застогнала.

— Смію! — ступнула ближче Таня. — Смію, не затикайте мені рота ударами вашого кулака! Може, неправда? Всі ж знають, як на вулиці привселюдно кричала вам жінка начальника міліції, що обіллє вас поміями. Ви з її чоловіком по гайках та ярках ночами ховаєтесь. А в жінки двоє дітей від нього. Чого ж ви мовчите? Одягається чепурненько Дума? А що ж їй, лантух з ряднини одягти? Бабські заздрощі!.. Звичайно, гляньте на себе в дзеркало — папугу побачите.

Рилівська стояла, роззявивши рота, почервоніла, люто стиснувши кулаки.

— Ось яка у вас дисципліна! — нарешті промовила вона. — Ми ще поговоримо про це де слід.

Учителі потихеньку виходили, збентежено, може, злякано покидали учительську. Залишились тільки Варвара Іванівна, Лукія Остапівна, Харитина Тарасівна і Таня.

— Не лякайте нас! — відповіла Таня. — Ось буде незабаром районний комсомольський актив, ми виступимо.

— Хто це ви? — зневажливо перебила її Рилівська.

— Я виступлю, секретар нашої комсомольської організації, Ніна Дмитрівна. А не допоможе — напишемо в комсомольську газету і введемо вас на чисту воду. Розкажемо, як ви зацькували молоду вчительку-комсомолку. Не допоможе і ваш братик.— Таня передихнула, хотіла продовжити, але Рилівська вже істерично вигукнула, повернувшись до завуча:

— Куди ви дивитесь, Харитино Тарасівно? Куди дивиться той безпомічний ліберал Гринь?

Харитина Тарасівна тільки мовчки знизувала пле-

чима і кліпала повіками. Адже їй не дали й слова вимовити.

Під час коротенької паузи Варвара Іванівна покликала Таню:

— Тетяно Панасівно, облиште це, — вона махнула рукою на Риловську. — Побіжіть гляньте краще, де Ніна Дмитрівна.

— Я й забула. — Таня швидко вийшла з учительської і ще чула за дверима вигуки Риловської, що долітали в коридор.

Вона спитала Катерину, де Ніна Дмитрівна.

— Пройшла повз мене якась сама не своя. Я спитала, що сталося. Вона, мабуть, не почула і пішла туди, до ставка.

Таня кинулась в той бік якомога швидше. Побігла б з усіх сил, але бігти було незручно перед зустрічними людьми, перед учнями, що траплялися на дорозі. Мовляв, вчителька, а бігає, як школяр.

Здалеку вона побачила Ніну, назустріч якій ішов старий Величай.

— Що з вами, Ніно Дмитрівно? — наближаючись, стривожено спитав він. — Ви ж бліді, як крейда! Захворіли?..

Ніна насилу впізнала голос Величая, тоді його самого і поволі, маленькими важкими кроками пішла назустріч.

— Нічого, Трохиме Трохимовичу, нічого... Тільки за віщо ж? — уриваним голосом спитала вона. Їй так хотілося зараз припасти до його грудей, як колись у дитинстві ховалася від горя на рідних грудях у матері, в батька. — Нічого! — раптом рішуче сказала вона. — Все одно не втечу я звідси, як Софія Марківна! Працюватиму! Доведу їм! Не втечу! — повторювала вона, потім люто посварилась назад своїм маленьким кулаком, схопилась за голову рукою. Голова горіла, ні, палала...

І лише тепер мимоволі очі залило слізьми. Проміння сонця дробилося в них багровими, зеленими кристалами, відбивалося, так яскраво виблискувало.

Як палає голова!.. Більше Ніна не витримала, похитнулася і безсило впала на руки Величая...

ПРИМІТКИ

ЧОМУ НЕ ГАСНУТЬ ЗОРІ

Історична п'єса на 5 дій

Опублікована в журналі «Українська література» за 1945 р., № 3; була поставлена в Чернівецькому, Полтавському та інших театрах в сезоні 1944—1946 рр.

Друкується за журналом «Українська література», 1945 р., № 3.

ЛЕЙТЕНАНТИ

Роман

Окремою книжкою вийшов у видавництві «Радянський письменник», К., 1947. У 1952 р. в тому ж видавництві вийшло друге, дороблене видання. В 1953 р. був надрукований у збірці «Вибране», К., «Радянський письменник».

В перекладі на російську мову виходив у 1951 і 1952 рр., К., «Радянський письменник».

ЗЕМЛЯ ВЕЛИКА

Роман

Уривки друкувалися в різний час у газетах «Радянська Україна», «Вечірній Київ» та «Літературна газета», а також в журналі «Радянська жінка». Повністю вперше опублікований в журналі «Вітчизна» за 1957 р., № 1—2. Окремою книжкою вийшов у видавництві «Радянський письменник», К., 1957.

Подається за цим останнім виданням.

З М І С Т

ЧОМУ НЕ ГАСНУТЬ ЗОРІ. <i>Історична п'еса на 5 дій</i>	5
ЛЕЙТЕНАНТИ. <i>Роман</i>	89
ЗЕМЛЯ ВЕЛИКА. <i>Роман</i>	309
Примітки	610

АЛЕКСАНДР ИВАНОВИЧ КОПЫЛЕНКО

Сочинения в четырех томах

Том третий

(На украинском языке)

*

Редактор *П. Т. Романов*

Художник *П. М. Щербак*

Художній редактор *К. К. Калугін*

Технічний редактор *О. Г. Олешкевич*

Коректори *О. С. Смоляна, Є. Г. Тарасевич*

*

Здано на виробництво 22. IX. 1960 р.

Підписано до друку 4. III. 1961 р.

Формат паперу 84×108¹/₂. Фізичн. друк. арк. 19,125 + 3 вкл.

Умовн. друк. арк. 31,36. Обліково-видавн. арк. 32,413.

Ціна 1 крб. 13 коп. Замовлення 801

Тираж 9000

*

Держлітвидав України,

Київ, Володимирська, 42.

*

4-а поліграффабрика

Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР,

Київ, пл. Калініна, 2.

ОЛЕКСАНДР
КОПІЛЕНКО

3

